LIBRARY OF PRINCETON
SEP 15 1954
THEOLOGICAL SEMINARY

BX 2627
.W5 A18
v.2

HET KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED.

LIBRARY OF PRINCETON
MAR 8 1954
THEOLOGICAL SEMINARY

HET

KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

UITGEGEVEN DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

TWEEDE DEEL.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST,
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
1876.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFTEN, TE UTRECHT.

INHOUD.

HOOFDSTUK VI.

DE WINDESHEIMSCHE KLOOSTERVEREENIGING.

(blz. 1—176).

Inleiding (blz. 3 v). Voornaamste bronnen (blz. 5 v). Deventersch-Windesheimsche kloosterstichtingen (blz. 6—9). Oprichting van het kapittel van Windesheim (blz. 10 v). Zijne oorspronkelijke inrichting (blz. 11—13). Zijne aanvankelijke uitbreiding (blz. 13 v). — Het kapittel van Groenendaal en zijne inlijving in dat van Windesheim (blz. 14—19). Het kapittel van Nuis en zijne inlijving in dat van Windesheim (blz. 20—32). De hoofden van Windesheimsche kloosters mogen geen hoogeren titel dan dien van „prior" dragen (blz. 28—30). Ongelijkmatigheden, in de Vereeniging geduld (blz. 31 v). Het kapittel in Sion en zijne vermeende verwantschap met dat van Windesheim (blz. 33—43). Het provinciaal kapittel te Neuwerk en zijne betrekking tot dat van Windesheim (blz. 43—51). — Aantal kloosters en besloten kloosters, behoorende tot het kapittel van Windesheim in verschillende tijden van zijn bestaan (blz. 51—64). — Privilegiën, door pausen en pauselijke afgevaardigden, door bisschoppen en conciliën aan het Kapittel verleend (blz. 64—83). Waarom de Vereeniging weleens „Congregatio Laterano-Windesemensis" genoemd wordt (blz. 79 v). Windesheimsche privilegiën, betreffende het „recht van exemtie" (blz. 82 v). — De inrichting der Vereeniging (blz. 83—101). Het jaarlijksch generaal kapittel (blz. 85—90). Kapittelredenen (blz. 89 v). Electoren, definitoren, visitatoren (blz. 91—93). Jaarlijksche aanvrage om ontslag door alle priors en priorinnen (blz. 93 v). De kloostervisitatie (blz. 95—98). De visitatoren later commissarissen genoemd (blz. 97 v). De „prior superior", later „prior generaal" geheeten (blz. 98—100). De secretaris (blz. 101). — Overzicht van de geschiedenis der Vereeniging, vastgeknoopt aan die van hare opperpriors (blz. 102—176). Johan Goossensz. Vos (blz. 102). Oprichting, uitbreiding en bloei van het Kapittel onder hem (blz. 102—105). Zijn zegel (blz. 103). Goede indruk, door hem en zijne met-

gezellen op het concilie te Constanz gemaakt (blz. 105 v). Kort bestuur van Gerrit Delft van Naaldwijk (blz. 106). — De prior superior Willem Vornken (blz. 107—109). Uitbreiding der Vereeniging onder hem (blz. 109 v). Haar lijden door het Utrechtsche schisma (blz. 110—118). Inwendige verwarring, door den Utrechtschen prior Johannes Passert aangebracht (blz. 113—118). De Windesheimers op het concilie te Bazel (blz. 118 v). Hunne voorzorgsmaatregelen tegen dreigende rampen (blz. 119 v). Zij verheugen zich niet over het Jubeljaar (blz. 121 v). Wederzijdsche ingenomenheid tusschen hen en Nicolaas van Cusa (blz. 122—125). Laatste levensjaren van Willem Vornken (blz. 125 v). Het tijdperk van zijn bestuur de zilveren eeuw van het Kapittel (blz. 126 v). — Zijn opvolger Johan van Naaldwijk (blz. 127—129). De prior superior Dirk van de Graaf (blz. 129—131). Uitwendige grootheid en inwendig verval der Vereeniging (blz. 131 v). Botsing met den bisschop van Utrecht over het „recht van exemtie" (blz. 132—134). Dergelijke botsing met den bisschop van Kamerijk (blz. 135). Dirk van de Graaf en het fraterhuis te Doesburg (blz. 135 v). Zijn geestelijk testament en zijn repristineerende geest (blz. 136—138). — Nieuwe moeilijkheden over het „recht van exemtie" onder zijn opvolger Godfried Graes (blz. 138—141). Drie opperpriors in veertien jaren (blz. 141). Uitgave van verschillende Windesheimsche boeken (blz. 141 v). Kloosterreformatie van Johannes Mauburnus in Frankrijk (blz. 142 v). De prior superior Nicolaas van Harderwijk en zijne liefde voor de kunst (blz. 143). Steeds engere toepassing van het kloosterbegrip en toenemende verkeerdheden (blz. 143 v). — Schok, door de Kerkhervorming teweeggebracht (blz. 144—147). Onmiskenbare achteruitgang der Vereeniging onder verschillende opperpriors (blz. 147—150). Wouter van Wenchem, de laatste prior superior te Windesheim (blz. 150). Vele conventen door de ruwe menigte verbrand en verwoest (blz. 150 v). Het Kapittel, dat zooveel trouw aan de Pausen heeft bewezen, door een Paus geknakt (blz. 151—153). Windesheimsche martelaren (blz. 153 v). Windesheimers, die tot het anabaptisme, het lutheranisme en het calvinisme overgaan (blz. 154 v). Vruchtelooze beraadslagingen tot verbetering (blz. 156). De prior superior Marcellus Lentius (blz. 156). — Bul van paus Gregorius XIII tot reorganisatie der Vereeniging (blz. 156—161). Onmacht tegenover den geest des tijds en den loop der omstandigheden (blz. 162—165). Wenschelijkheid voor de eer der Congregatie, dat zij toen ware te gronde gegaan (blz. 165v). — Hare herleving onder den prior generaal Michiel de Riddere (blz. 166). Het generaal kapittel na dertig jaren weer gehouden (blz. 166). Oprichting van een seminarie te Leuven (blz. 167v). Bemoeiingen ten nutte van het onderwijs, ofschoon met een kerkelijk doel (blz. 168v). — Kortstondige hoop op het herstel van den ouden luister der Vereeniging onder den prior generaal Willem van Herckenroy (blz. 169v). De „Constitutiones" gewijzigd en herdrukt (blz. 170). Onaangenaamheden in den boezem der Congregatie (blz. 170v). De prior generaal Pieter van Sint-Truyen waarschijnlijk nog van heilzamen invloed (blz. 171v). — Uit- en inwendige achteruitgang in den loop der achttiende eeuw (blz. 172—174). De kring wordt steeds kleiner (blz. 174v). Opheffing der kloosters in de Zuidelijke Nederlanden (blz. 175). Vervloeiing der Congregatie in Duitschland (blz.

175). De laatste prior generaal, Constantinus Belling, overleeft den val van zijn huis (blz. 175). Het klooster te Frenswegen is ten slotte het eenige, dat nog bestaat (blz. 175v). Ook dit wordt in 1809, en de Congregatie in 1811 opgeheven (blz. 176).

HOOFDSTUK VII.

DE INVLOED VAN HET KLOOSTER EN DE KLOOSTERVEREENIGING VAN WINDESHEIM OP DE ALGEMEENE, INZONDERHEID OP DE ZEDELIJKE BESCHAVING.

(blz. 177—386).

Bepaling van het begrip „invloed'' (blz. 179). Wat de Windesheimers aan landbouw en veeteelt, aan cultuur van den grond en koophandel, aan ambachten en handwerken hebben gedaan, geeft geen recht, om van bijzonderen invloed op deze zaken te spreken (blz. 179—185). — Sporen van onderricht aan de jeugd in Windesheimsche vrouwenconventen (blz. 185—187). De Vereeniging in haar geheel trekt zich de belangen van het volksonderwijs niet aan (blz. 187). Van de mannenkloosters schijnt slechts dat van S. Maarten te Leuven, dat oorspronkelijk een fraterhuis was, vóór de zeventiende eeuw eene kloosterschool te hebben gehad (blz. 187v). In de zeventiende eeuw stichten Windesheimsche regulieren te Tongeren en te Turnhout Latijnsche scholen (blz. 188—190), en in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles, hoogstwaarschijnlijk ook te Rooklooster bij Brussel en elders, kloosterscholen (blz. 383). Vermoedelijke en feitelijke letterkundige vorming der kloosterlingen zelven in vroegere tijden (blz. 190—192). Oprichting van een Windesheimsch seminarie te Leuven, en aanstelling van lectoren of professoren in verschillende Zuid-Nederlandsche conventen (blz. 192). De Vereeniging is geene beweegkracht op het gebied van het onderwijs (blz. 192v). — IJver der Windesheimers in het kopieeren van boeken, schier uitsluitend voor eigen gebruik (blz. 193—195). De drukkunst hoogstwaarschijnlijk nooit door hen uitgeoefend (blz. 195—198). Hunne meestal rijk voorziene bibliotheken (blz. 198—201). Invloed daarvan op de wetenschap, vooral in latere tijden (blz. 201—203). — De Windesheimers hebben in hun midden eene menigte geleerden op verschillend gebied (blz. 203—208). Zij handhaven het bestaande, leveren verdienstelijke bijdragen voor de hagiographie en de patristiek, maar brengen de wetenschap als zoodanig niet verder (blz. 208—210). — Hun historische zin blijkbaar uit eene menigte geschiedkundige geschriften van hunne hand (blz. 210—212). Kronieken van Windesheimsche kloosters in Noord-Nederland (blz. 212—214), Zuid-Nederland (blz. 214—220) en Duitschland (blz. 220—222). Geschiedkundige werken van wijderen omvang en meer algemeene strekking, door hen vervaardigd (blz. 222—226). Later gaat de historische zin bij hen schuil (blz. 226 v). Zij oefenen geen invloed uit op de geschiedschrijving,

maar dragen voor de geschiedschrijvers belangrijke bouwstoffen aan (blz. 227v). — De „moderne devotie” aanvankelijk niet gunstig jegens de schoone kunsten gestemd (blz. 228). Van alle moderne devoten zijn de Windesheimers de beste calligrafen en illuminatoren (blz. 229v). Oorzaken van dit verschijnsel (blz. 230v). „Goede schrijvers” in hun midden (blz. 231v). Windesheimsche „verluchters” in de Noordelijke (blz. 232—234) en de Zuidelijke Nederlanden (blz. 234—236). De houtsneekunst in hare eerste tijden door de broeders niet versmaad (blz. 236v). De schilderkunst door hen beoefend (blz. 237—240, 384). Windesheimsche bouwmeesters (blz. 240—243, 384). Zorg, aan de versiering der kerken besteed (blz. 243v). De Windesheimers geven geene nieuwe richting aan de kunst, maar vermeerderen de voorwerpen van kunst (blz. 245v). Hunne beoefening van den kerkzang (blz. 246v). Hunne strenge opvattingen dienaangaande (blz. 247—249). Orgels en orgelspel langen tijd in hunne kerken verboden (blz. 249—251). De dichtkunst door sommigen met goed gevolg beoefend, doch zonder dat er van invloed sprake kan zijn (blz. 251—254). — Hun begrip van God (blz. 254 v) en van zijn bestuur (blz. 255—257). Hunne gehechtheid aan de kerkleer (blz. 257). Hunne trouw aan den Paus (blz. 257 v). Hunne liefde voor Maria (blz. 258—261). Hunne vereering van de Heiligen (blz. 261 v). Hun geloof aan aflaten (blz. 262 v). Hunne „brieven van broederschap” (blz. 263 v). Hun geloof aan den Duivel (blz. 264 v), aan Engelen (blz. 265), aan geestverschijningen (blz. 265 v). Hun bijgeloof (blz. 266 v). Hun wondergeloof (blz. 267). Hunne vijandige houding tegenover de kerkhervorming der zestiende eeuw (blz. 268—271). Wat de Windesheimers rechtstreeks bestrijden, is zijdelings door henzelven bevorderd (blz. 271). Zij blijven bij het oude, en stooten daardoor een man als Johan Wessel Gansfort van zich af (blz. 271—273). — Ook ten aanzien van de plichten- en de beoefeningsleer blijven zij stilstaan (blz. 273). Hunne afzondering van de wereld (blz. 273 v). De insluiting van vele hunner kloosters (blz. 274—278). Hunne toenemende vrees voor leden van het andere geslacht (blz. 279 v). Hunne ernstige bestrijding van alle persoonlijk bezit (blz. 280 v). De eisch van gehoorzaamheid soms tot in het overdrevene door hen gehandhaafd (blz. 281 v). Kolossale oefeningen in gehoorzaamheid (blz. 282v). Tuchtmiddelen en straffen (blz. 283). De meest geprezen deugden (blz. 283 v). „Ootmoedigheid” en „ootmoedige werken” (blz. 284—286). Ootmoedigheid in kleeding (blz. 286 v), in voedsel (blz. 287 v), in het bedanken voor posten (blz. 288 v). Nog ziekelijker vernederingen en zelfvernederingen (blz. 289—291). Het „afsterven van zichzelven” (blz. 291). Oefeningen daarin (blz. 291—294). Treurige gevolgen er van voor de gezondheid (blz. 294 v). Schromelijke angstvalligheid (blz. 295 v) en kleingeestige aanmerkingen op anderen (blz. 296 v). De moraal der Windesheimers slechts voor kloosterlingen geschikt (blz. 297). — Algemeene geest van vroomheid in hun midden (blz. 297 v). Middelen tot onderhouding daarvan (blz. 298). De liefde tot klooster en cel blz. 298 v). „Levens van Jezus”, „Passieboeken” en andere stichtelijke geschriften, ook in de landtaal (blz. 299 v). Werken van Kerkvaders en Bijbels (blz. 300 v). „Devota exercitia” en „rapiaria” (blz. 301 v). „Testamenten”

(blz. 302 v). Somber karakter der vroomheid onder de Windesheimers (blz. 303). Hun methodisme (blz. 304 v). Hun piëtisme (blz. 305). Hun mysticisme (blz. 305 v). Zenuwachtig karakter hunner vroomheid (blz. 306 v). Visionarische en ecstatische toestanden (blz. 307 v). Staat van volkomen afgetrokkenheid (blz. 308). Ondanks al deze ziekelijkheden is de Windesheimsche vroomheid niet zonder vrucht (blz. 308 v). Indrukken, door kloostergebouwen teweeggebracht (blz. 309). Invloed van kloosterlingen op bezoekers, familieleden en omwonenden (blz. 309—311). Versterking daarvan door liefdadigheid en gastvrijheid (blz. 311—313). De Windesheimers bevorderen niet, maar dulden slechts het bedienen van pastoraten en kapelanijen door hunne medeleden (blz. 313 v). Later worden zij meer vrijgevig op dit punt (blz. 314). Godsdienstige toespraken voor de leekebroeders in de landtaal, voor de profesbroeders in het Latijn (blz. 315 v). Het preeken voor het volk in hunne „Constitutiones” verboden (blz. 316 v). Nochtans ontbreekt het hun niet aan goede kanselredenaars (blz. 317—321). Intusschen heeft de Windesheimsche vroomheid door middel van het levende woord geen noemenswaarden invloed naar buiten gehad (blz. 321). Stichtelijke auteurs, die uit de Vereeniging zijn voortgekomen (blz. 322—324). De twee, die den geest der vroomheid in zeer wijden kring hebben bevorderd, zijn Gerlacus Petersz. (blz. 324) en Thomas a Kempis (blz. 324 v). De „Imitatio Christi” (blz. 325—329). — Uitgestrekte invloed der Windesheimers op moreel gebied (blz. 329). Menigte van brave lieden in hun midden (blz. 329 v). Verkeerdheden in de verbondene conventen (blz. 331 v). De hervorming van het kloosterleven de eigenlijk gezegde historische beteekenis van Windesheim (blz. 332 v). Schromelijke ontaarding van dat leven (blz. 333—335). Het ideaal der Windesheimers is de terugkeer tot den toestand der Jeruzalemsche gemeente (blz. 335 v). Aan de verwezenlijking hiervan arbeiden zij in hun eigen kring en daarbuiten (blz. 336 v). Met hun begrip van „hervorming” is veel vormelijks verbonden (blz. 337 v). Hun eisch is stipte handhaving van kuischheid, gehoorzaamheid, armoede en onderlinge liefde (blz. 338 v). Hunne zorg voor de reinheid van het geslachtsleven (blz. 339 v). De heftige tegenstand van kwalijkgezinden een krachtig bewijs voor hun zedelijken ernst (blz. 340 v). Voorbeelden van luisterrijke hervormingen (blz. 341 v). De kloosterreformatiën niet altijd met reine bedoelingen begeerd en vaak vruchteloos (blz. 342 v). Het hervormen van vrouwenconventen het ondankbaarste van alles geacht (blz. 343). Ontelbare kloosters, ofschoon geene leden der Vereeniging, onder het geestelijk toezicht der Windesheimers geplaatst (blz. 344). Het concilie van Bazel en Nicolaas van Cusa dragen aan Windesheimers uitgestrekte reformatiën onder de augustijner-regulieren op (blz. 345). Reformatiën, ook onder andere orden door hen volbracht (blz. 345 v). Gelijktijdige hervormingen onder de benedictijnen (blz. 346 v). In hoeverre de Windesheimsche geest invloed kan hebben gehad op de Bursfeldsche congregatie (blz. 347—349). De kloosterreformator Hendrik Loder en zijn invloed (blz. 350—352). Andere hervormers (blz. 352—354). Johannes Mauburnus en zijne kloosterreformatie in Frankrijk (blz. 354—359). Kloosterinrichtingen en kloosterhervormingen door zusters uit Diepenveen bij Deventer en Bronope bij Kampen

(blz. 359—364), alsmede door broeders uit Noord-Nederland (blz. 364 v), Zuid-Nederland (blz. 365 v) en Duitschland (blz. 366 v). Hervormingen door hervormde kloosters (blz. 366—369). Onmiskenbare invloed der Windesheimers op de verbetering van het kloosterleven in minstens drie en twintig bisdommen (blz. 369). — Wat het verband tusschen de Deventersche broederschap en het Windesheimsch kapittel aangaande den invloed van dit laatste leert (blz. 369—381). Innige verwantschap der beide stichtingen (blz. 369—373). Gevaarlijke zijde daarvan voor de meer vrijzinnige Broederschap (blz. 373—375). Daarentegen hebben de Windesheimers de al te kloosterachtige bestanddeelen aan de fraterhuizen onttrokken (blz. 375—378), de Broeders beschermd (blz. 378 v), fraterhuizen opgericht, waar deze anders allicht niet zouden zijn ontstaan (blz. 379 v), en de beginselen der „moderne devotie" gebracht in een kring, waar de Broeders geen toegang zouden hebben gehad (blz. 380 v).

Besluit van het werk en voornaamste resultaten van het onderzoek naar den invloed van Windesheim (blz. 381—386).

HOOFDSTUK VI.

DE WINDESHEIMSCHE KLOOSTERVEREENIGING.

Magna laus magistri Gerardi, quod de origine ac fonte praedicationis eius stirps tanta processit, quae nec post mortem eius, licet noviter plantata, in agro dominico germinare cessavit. Siquidem primo ad proximas regiones Hollandiae, Geldriae, Brabantiae, dehinc ad remotiores partes Flandriae, Frisiae, Westfaliae, Saxoniae, ordo regularis et devotorum conventus, Deo prosperante, cursim emanavit, insuper ad audientiam apostolicae sedis odor bonae opinionis pervenit.

Thomas a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XV, § 2.

Toen na den dood van Gerrit de Groote de broeders des gemeenschappelijken levens te Deventer, met Florens Radewijns aan het hoofd, veelvuldig beraadslaagden over het oprichten van een klooster 1), droegen zij, blijkens alles wat ons dienaangaande is overgeleverd, bij alle nederigheid des harten het gevoel in zich, dat zij iets gewichtigs gingen doen.

En Windesheim verrees. Naar het uitwendige oordeelende, zou men van het klooster, gelijk het destijds bestond 2), niet hebben verwacht, dat het eenmaal groot zou worden onder de duizenden op aarde; dat zijn naam op de conciliën te Constanz en te Bazel, ja aan het pauselijk hof te Rome, met eere zou worden genoemd, en dat het weldra aan het hoofd eener vereeniging van kloosters zou staan, die zich over Noord- en Zuid-Nederland, Westfalen en de Rijnstreken, Opper- en Neder-Saksen, Brunswijk en Beieren, Lotharingen en den Elzas, ja noordelijk tot in Holstein, oostelijk tot in Pommeren, westelijk tot in Vlaanderen, en zuidelijk tot in Zwitserland uitbreiden zou. Maar wie, toegerust met de gave om het geestelijk leven op te merken en te waardeeren, den diepen ernst, de gemoedelijke godsvrucht, de liefdevolle zucht naar het zieleheil ook van anderen in de eerste bewoners van Windesheim en hun leidsman te Deventer had gezien; wie, bekend met den opwakenden zin voor zedelijkheid en braafheid, met de veldwinnende begeerte naar practische vroomheid, vooral ook met de dringende behoefte aan zuivering van het kloosterleven, deze mannen

1) Zie boven, dl. I, blz. 63.
2) Zie boven, dl. I, blz. 68.

zou hebben aanschouwd, weinige in getal maar alles in zich dragende wat destijds voor duizenden noodig was, hij zou, zonder vrees van door de uitkomst te worden bedrogen, hebben voorspeld, dat zich uit dit klein, maar levend, levensvatbaar en levenwekkend beginsel iets grooters ontwikkelen moest.

En zoo is het ook geschied. Niet in het aantal, maar in het gehalte is alles gelegen. Niet door de behoefte alleen, die bestaat, of door hetgeen haar zou kunnen bevredigen, indien zij bestond, maar door het gelukkig samentreffen van beiden wordt op godsdienstig en zedelijk gebied iets hoogers geboren.

Intusschen moeten wij den lezer waarschuwen, niet meer uit onze woorden op te maken, dan wij zelven daarmede hebben bedoeld. Het is ons niet te doen om eene verheerlijking van Windesheim boven hetgeen het verdiend heeft. Het beslaat — men zal dit in het volgende hoofdstuk bewezen vinden — eene achtenswaardige plaats in de geschiedenis der algemeene, inzonderheid der zedelijke beschaving, maar die plaats is toch bescheiden, en het zou even dwaas als onwaar zijn, te beweren, dat òf dit klooster òf de gansche kloostervereeniging, die zich naar zijnen naam noemde, eene wereldhistorische beteekenis in den gewonen zin des woords heeft gehad. Maar beiden hebben het hunne toegebracht aan het groot geheel; van beiden is eenig licht uitgegaan in menig hoofd, en vooral veel warmte in duizenden harten, eene warmte, die zich in gevoelens van vroomheid en daden van braafheid heeft geopenbaard.

Als inleiding tot hetgeen men in dit en het laatste hoofdstuk heeft te wachten, is het geschrevene genoeg. Dit alleen zij er bijgevoegd. Evenals wij bij de bespreking van het klooster eerst het uitwendige hebben afgehandeld, alvorens ons tot de beschouwing van het inwendige te begeven, evenzoo zullen wij ook thans eerst het ontstaan, de uitbreiding, de inrichting en de geschiedenis der Kloostervereeniging nagaan, om ons daarna met het zieleleven harer leden bezig te houden. En wijl wij, hetzij in den tekst hetzij in de aanteekeningen, van meer dan honderd kloosters zouden moeten gewagen en daardoor in den loop van ons verhaal telkens gestoord zouden worden, voegen wij alles wat hiertoe behoort bij elkander, en vormen daarvan een afzonderlijk aanhangsel achter ons werk. Dat aanhangsel zal men dus te beschouwen hebben als verzameling van hetgeen, bij veel geringer

uitgebreidheid van stof, in dit hoofdstuk verwerkt of aan den voet der bladzijden geplaatst zou zijn geweest [1]).

---

1) De voornaamste bronnen voor dit Hoofdstuk zijn het gemakkelijkst te overzien, wanneer men ze in drie groepen verdeelt, naarmate zij betrekking hebben op de geschiedenis der Windesheimsche kloostervereeniging vóór, in, of ná 1573. Dit jaartal toch vormt, gelijk later blijken zal, een zóó belangrijk keerpunt, dat hetgeen daarop volgde, kennelijk onderscheiden was van hetgeen er aan voorafging. Tot recht verstand van de geschiedenis vóór 1573 zijn onmisbaar: Joannes Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621 (waarover zie boven, dl. I, blz. 312—320), passim, vooral p. 155—211; Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, een onuitgegeven werk uit het begin der 16de eeuw, waarvan ik wel is waar tot nog toe geen volledig exemplaar heb gevonden, maar dat voldoende te kennen is uit de breede woordelijke uittreksels, daarvan onder den titel van „Compendium Chronici Bethleemitici" omstreeks 1642 door Hoyberge gemaakt, en thans als M. S. n°. 1278 (klein-folio; hoornen band; papier; 413 pagina's; saamgebonden met n°. 1279) in de Bourgondische bibliotheek te Brussel aanwezig (zie verder beneden, in Hoofdstuk VII); de „Prima pars" der Windesheimsche *Statuta* of *Constitutiones* in de verschillende uitgaven daarvan tot op die van 1553 (zie daarover boven, dl. I, blz. 206, noot 2); *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* (Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, H. S. n°. 352, zijnde een folio-band met zes en zeventig, onder toezicht van den Utrechtschen hoogleeraar Mr. Pieter Bondam in het laatst der vorige eeuw vervaardigde afschriften van pauselijke bullen, voorrechtsbrieven van bisschoppen, pauselijke legaten en conciliën, en andere stukken betreffende de kloostervereeniging van Windesheim, alsmede van privilegiën van het Windesheimsche klooster te Albergen bij Ootmarsum, uit welk klooster de perkamenten codex, waarnaar deze kopie genomen werd, afkomstig was); *Compendivm privilegiorvm Capituli Windesemensis* (achter de uitgave der *Constitutiones* van 1553, met nieuwe pagineering 1—59); *Catalogvs continens nomina domorum Canonicorum Regularium Capituli Windesemensis* (in het zoo even genoemd *Compendivm privilegiorvm*, p. 14—20); Naamlijst van de opperpriors der Vereeniging, met het jaartal van hun aftreden of overlijden, bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 367 seq. (ook vertaald te vinden bij v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 191—193); ten slotte zij gezegd, dat de reeks oorkonden betreffende „de broeders van 't gemeene leven en de Windesheimsche kloostervereeniging", die, te beginnen met dl. II, afl. 2, in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Utr. 1875, zullen worden afgedrukt, gewichtige bijdragen voor het onderwerp schijnen te beloven. — Het keerpunt in de geschiedenis der Vereeniging kan slechts volledig gekend worden uit de allermerkwaardigste reorganisatie-bul van paus Gregorius XIII, gedagteekend Rome, 16 December 1573, en naar het oorspronkelijke stuk, laatstelijk afkomstig uit het S. Maartensklooster te Leuven en thans berustende in het Belgisch rijksarchief

Het kan niet te veel worden herhaald, dat de broederschap des gemeenschappelijken levens te Deventer en de kloosterver-

---

te Brussel (*Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain*, n°. 45), afgedrukt in Bijlage IX. — Voor de geschiedenis ná het genoemde jaar heeft men, bij het gedurig meer schaarsch worden der bronnen, vooral noodig: de „Prima pars” der Windesheimsche *Constitutiones*, uitgave van 1639 (zie daarover boven, dl. I, blz. 208, de noot); de Lijst der Windesheimsche kloosters bij Lindeborn, l. l. p. 320—366 (ook vertaald te vinden bij v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz. 114—190), bepaaldelijk aldaar p. 360 en 364—366, ten einde bij vergelijking met de reeds genoemde lijst van 1553 op te maken, welke kloosters zich tusschen dat jaar en 1670 bij de Vereeniging hebben aangesloten; de Naamlijst der „Priores Generales Capituli seu Congregationis Windesemensis” van 1573—1727, met de daarbij behoorende jaartallen afgedrukt in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 448; de Opdrachtsbrief van den uitgever Rommerskirchen vóór de *Opera omnia* van Thomas a Kempis, editie van Sommalius met het *Scutum Kempense* van Amort, Col. Agr. 1728 en 1759, wijl aan het hoofd van dien brief de namen staan der leden van het Windesheimsch generaal kapittel te Aken in 1728, met bijvoeging van de namen hunner respectieve kloosters; Zunggo, *Historiae de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742—1745 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), een werk, dat verspreide gegevens bevat, waaruit de stand van zaken onder de Windesheimers omstreeks 1745 eenigermate blijkt; Arnoldus Bekkers (of Beckers), regulier kanunnik van het Windesheimsche klooster te Gaesdonck bij Goch, *Beschrijving der Kloosters en* (sic) *Canonike Regulier, bijzonder van de Vergaderingh van Wendeszem in de Nederlanden*, Anno 1805, H. S. (papieren band; 52 + 103 = 155 bladzijden in-folio), mij vriendelijk ter leen verstrekt door den eigenaar Dr. Ebben, Praeses van het „Hülfspriesterseminar” te Gaesdonck (zie over de historische waarde van dit werk, dat vele bijzonderheden aangaande de latere jaren der Congregatie bevat, Hoofdstuk VII); *Capitula Generalia Congregationis Laterano-Windesemensis Canonicorum Regularium Sancti Augustini ab anno* 1619 *usque ad annum extinctionis ejusdem* 1811, een folio-band, bevattende eene unieke verzameling beschrijvingsbrieven voor vergaderingen van het Generaal kapittel over het genoemde tijdperk, welke band, afkomstig uit het Windesheimsche klooster Frenswegen in het graafschap Bentheim, thans als n°. 104, XI, berust in de bibliotheek van het Jezuïeten-college St. Michel te Brussel, alwaar de paters Bollandisten Victor en Remy de Buck hem mij welwillend ten gebruike gaven. — De bronnen, waaruit de geschiedenis der inlijving van de kapittels van Groenendaal en van Nuis in dat van Windesheim, alsmede de betrekking van dit laatste tot het kapittel in Sion en dat te Neuwerk moet worden gekend, zullen bij de bespreking van elk dezer zaken afzonderlijk vermeld worden. — Intusschen houde men wel in het oog, dat er ongetwijfeld in openbare en bijzondere bibliotheken nog vele handschriften en historische bescheiden verspreid liggen, die over de geschiedenis

eeniging van Windesheim in den aanvang zóó nauw met elkander verwant waren, dat er schier geene beeldspraak bestaat, krachtig genoeg, om de innigheid van hare oorspronkelijke betrekking uit te drukken. Noemt men ze twee stroomen uit dezelfde bron, men zou ze dan evenwijdige stroomen moeten heeten, en er bijvoegen, dat een groot eind weegs het water van den eenen bij herhaling in den anderen vloeide. Noemt men ze twee dochters van denzelfden vader, men zou dan moeten spreken van tweelingdochters, die jaren lang de innigste overeenstemming van ziel bezaten, niets denkende of doende zonder elkaar, geen eigenbelang kennende maar het gemeenschappelijk belang steeds behartigende, of liever nog, dat van anderen bevorderende, en slechts vragende, wie van beiden de meest geschikte was, om iederen persoon in het bijzonder, overeenkomstig zijn bepaalden aard en natuurlijke behoefte, in zijn geestelijk leven nuttig te zijn [1].

Dit bleek reeds spoedig, nadat de Broederschap was gesticht en het Klooster verrezen. Niet slechts had de eerste aan het laatste zijne bewoners geschonken, maar in 1392 werd door beider

---

der Windesheimsche kloostervereeniging in haar geheel een gewenscht licht zouden kunnen doen opgaan. Wat ik deed, is niet meer dan eene eerste poging om de literatuur over het onderwerp bijeen te zamelen. — Wat de reeds bestaande behandelingen der stof betreft, het zeldzame werkje van Miraeus, *De Windesimensi, Lateranensi, Aroasiensi, et Congregationibus alijs Canonicorum regularium, ord. S. Augustini*, Brux. 1622, mag daaronder niet gerangschikt worden, wijl het (p. 20—32) niet meer dan een „Catalogus monasteriorum Capituli Windesimensis" met eenige historische gegevens bevat. Ook Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita* (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), uitgave van Col. 1630, p. 522—532, levert niet veel op; evenzoo o. a. Helyot, *Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires*, Par. 1721, tome II, p. 344—354, en H. Schmidt in zijn artikel over Windesheim in Herzog, *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Gotha, 1854, Bd. XVIII, S. 182—186. Daarentegen zie men Royaards, *Geschiedenis van het Christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utr. 1849, dl. II, blz. 308—325; Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 213—234; Moll *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 212—228; v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874.

1) Over het innig verband tusschen de Broederschap en de Kloostervereeniging handel ik uitvoerig tegen het einde van Hoofdstuk VII. Zie ook boven, dl. I, blz. 238, noot 2.

vereenigd streven het klooster Mariënborn bij Arnhem gebouwd [1]). Wijl het geen fraterhuis maar een convent was, heette het de eerste dochter van Windesheim, doch het zou anders even goed een zoon van Deventer hebben kunnen heeten. Florens Radewijns toch met de uitstekendsten zijner klerken hadden er niet minder deel aan, dan Johan Vos met de besten zijner kanunniken, en niet alleen door woorden maar evenzeer door daden, niet slechts door het geven van raad, het doen van moeite, het opofferen van tijd, maar ook door het schenken van geld. Zoo zond Johan Brinckerinck [2]) tien gulden en andere giften en gaven; heer Florens twintig gulden en twee Fransche kronen. Het sterkst sprekend voorbeeld echter was het volgende. De broeders te Deventer hadden juist een bijzonder voordeel gehad. Hun kok, Johan Kessel [3]), had duizend gulden aangebracht en daarenboven nog driehonderd van zijne moeder geërfd. Zij zelven konden deze som uitstekend gebruiken, maar Radewijns zond haar aan den prior van Windesheim met een briefje, waarin hij schreef, dat zij de onderlinge liefde stelden boven het geld [4]). Busch voegt er bij, dat te dier tijde deze liefde zóó groot was, dat de tijdelijke en de geestelijke goederen van de broederschap te Deventer, het klooster te Windesheim en dat van Mariënborn bij Arnhem bijna gemeen waren [5]).

Wij hebben bij de stichting van laatstgenoemd convent een oogenblik stilgestaan, eensdeels om reeds nu duidelijk te doen zien, hoe innig de Broederschap met de Kloostervereeniging verwant was, anderdeels, om deze laatste in hare allereerste wording te doen kennen. Vóórdat er namelijk van vereeniging sprake was, bestond reeds de eenheid, en vóórdat de uitwendige band werd gelegd, was de inwendige reeds aanwezig. In hetzelfde jaar 1392, waarin Mariënborn bij Arnhem is verrezen, ontstaat het klooster Nieuwlicht bij Hoorn [6]). Ook hier zijn weer de

---

1) *Chron. Wind.* p. 157.

2) Zie over hem boven, dl. I, blz. 62, noot 4, en blz. 231, noot 2.

3) Zie over hem boven, dl. I, blz. 231, noot 4.

4) *Chron. Wind.* p. 158 seq. Zie ook p. 46, en verg. p. 319 seq.

5) l. l. p. 158. Zie ook p. 45.

6) Aldus wordt het jaartal, dat door Busch in zijn *Chronicon Windesemense* niet is genoemd, opgegeven op p. 1 van het *Compendivm privilegiorvm Capituli*

Deventersch-Windesheimsche vaderen in de zaak betrokken, hetzij dan dat de eerste gedachte van hen of van twee andere mannen is uitgegaan 1). Maar deze zijn toch óók weer leerlingen van Gerrit de Groote. Zoo is het dan in ieder geval de geest van Deventer, die zich in dezen kloosterbouw openbaart. Nog meer. Een der zes eerste reguliere kanunniken van Windesheim wordt door Johan Vos naar het nieuwe convent als prior gezonden 2). Dat hij een kloosterling van Windesheim was, beteekent veel; dat hij gezonden werd 3), schijnt nog meer aan te duiden. Ook hier is dus weer eenheid, vóórdat de vereeniging formeel tot stand is gekomen.

Zoo had de Deventersche kring thans reeds drie kloosters, in drie gewesten verspreid: Windesheim in het Oversticht, Mariënborn in Gelre, Nieuwlicht in West-Friesland. Maar ook in Holland was er nog een, waarmede men sinds vele jaren in kennis had gestaan, namelijk het klooster Eemstein tusschen Dordrecht en Geertruidenberg. Het was in 1382 door een burger uit eerstgenoemde stad gesticht en begiftigd 4), en Gerrit de Groote had er eene zekere voorliefde aan betoond. Niet slechts had hij aan den proost aldaar een jongeling met een aanbevelingsbrief gezonden, houdende verzoek om hem in het klooster te willen opnemen 5), maar hij was ook in eene moeilijke zaak, waarin de

---

Windesemensis achter de uitgave der Windesheimsche *Constitutiones* van 1553 (zie boven, dl. I, blz. 207v, de noot).

1) Namelijk de priesters Gerrit van Hoorn en Paulus van Medemblik. Zie *Chron. Wind.* p. 159; verg. betreffende laatstgenoemde Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 33, en Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. X.

2) Namelijk Werner Keynkamp, over wien gehandeld is boven, dl. I, blz. 251—255. Hij bekleedde de waardigheid van prior in het klooster Nieuwlicht gedurende zeventien (*Chron. Wind.* p. 159) of achttien (l. l. p. 399) jaren.

3) „Transmissus". *Chron. Wind.* p. 159.

4) *Chron. Wind.* p. 160. De stichter heette Reinout Minnebode.

5) Volgens *Chron. Wind.* p. 426 seq., waar men den brief afgedrukt kan vinden, was deze jongeling Berthold ten Hove, die later tot de zes eerste bewoners van Windesheim behoorde (zie boven, dl. I, blz. 66). 't Zal wel zoo zijn; Busch kan het beter hebben geweten dan wij, en in de verzameling der brieven van Gerrit de Groote in de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, H. S. n°. 154[1], fol. 134v.—135v, luidt het opschrift eveneens: „Ad prepositum in Eemsteyn pro Bertoldo ten Have." Doch in den brief zelven wordt de naam

Eemsteiners zeer kort na de stichting van hun convent gewikkeld werden, hun raadsman en voorspraak geweest [1]). En niet alleen dit. De mannen van Windesheim zelven waren, alvorens ingekleed en geprofest te worden, naar Eemstein gegaan, om er al de vormen en gebruiken van de orde der reguliere kanunniken te leeren [2]). Er bestond dus sinds lang reeds een band. Waren Mariënborn en Nieuwlicht dochters van Windesheim, Eemstein was zijn oudere broeder.

Deze vier kloosters nu sloten zich in 1394 of '95 tot eene congregatie, of, gelijk het destijds heette, tot een kapittel aaneen [3]). Windesheim stond aan het hoofd, en wijl Eemstein ouder was dan de twee overigen, of wel omdat het tot dusverre den

---

des jongelings met de beginletter G. aangeduid, en het verschil van lezing is zóó groot, dat òf Busch òf een ander afschrijver zeer vrij moet zijn te werk gegaan. — Dat voorts in het gedrukte *Chronicon Windesemense* staat: „Ex alia eius epistola ad ipsum [scil. ad Bertholdum ten Have] in Emsteyn", is eene fout, niet van Busch maar van den uitgever Rosweyde. In handschriften van het *Chronicon* vond ik „ad prepositum." Reeds Clarisse (in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, 1837, blz. 287) heeft gevoeld, dat hier iets haperde, doch hij meende in een handschrift „ad populum" te zien.

1) *Chron. Wind.* p. 160. De zaak was deze. Zij hadden een geschreven contract met het kapittel van S. Pieter te Utrecht, waarvan De Groote schreef: „non est totus ex Deo natus nec descendens a Patre luminum, quamuis etiam possit ad extra defendi, quod tamen non presumo". Dit contract bracht hen in groote zwarigheden. Meester Gerrit met zijne gewone bedrijvige hulpvaardigheid en groote kennis van het kanonieke recht, zond hun een brief met de noodige concepten, en beval hun aan, den deken van S. Salvator in den arm te nemen en de wielen van den wagen met twee gulden of daaromtrent te smeren (Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. nº. 1541, fol. 155r. Delprat, *De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 22, noot 4, brengt dit verkeerdelijk bij een gansch ander geval te pas). Daarenboven schreef hij voor hen een brief aan Johannes van Arnhem, kanunnik van S. Pieter (genoemd H. S. fol. 205).

2) Zie boven, dl. I, blz. 69v.

3) De naam „Capitulum Windesemense" is tot in het midden der 16de eeuw de gebruikelijke gebleven. In de uiterst merkwaardige bul van paus Gregorius XIII, gedateerd Rome, 16 December 1573, waarop later in dit Hoofdstuk de bijzondere aandacht zal worden gevestigd, ontmoette ik het eerst den naam „Congregatio Windesemensis," die daarna de gewone bleef. — Over de beteekenis van het woord „kapittel" zie men de uitweiding van Van Rijn in zijne Aanteekeningen op de *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland en Schieland*, Leid. 1719, blz. 149—152 (folio-uitgave der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 566).

meer weidschen titel van proostdij had gedragen [1]), volgde het bij de opsomming der namen onmiddellijk daarna [2]). Dit is de kleine spruit, die weldra geworden is tot een grooten boom; dit de kern van den later zoo talrijk geringden stam. Intusschen had men, gelijk van zelf spreekt, de hoogere kerkelijke goedkeuring noodig. Zoo zond men dan een afgevaardigde naar Rome, ten einde haar van paus Bonifacius IX te verwerven, en de afgevaardigde keerde terug met eene pauselijke bul, gedagteekend 16 Mei 1395, waarbij de voorgenomen oprichting en de voorgestelde inrichting van het Windesheimsch kapittel werd bekrachtigd [3]).

Ziehier den korten inhoud dezer hoogst belangrijke bul [4]). Blijkens een verzoekschrift der kloosters S. Maria te Windesheim, S. Salvator te Eemstein, Mariënborn bij Arnhem en Nieuwlicht bij Hoorn, onlangs aan den Paus vertoond, hebben de genoemde kloosters, in aanmerking nemende dat in verschillende oorden der wereld zeer vele conventen door gebrek aan broederlijk bezoek zichtbaar zijn ontaard, besloten zich onderling te vereenigen. Jaarlijks zal door hunne prioren en kanunniken

1) Gelijk boven (dl. I, blz. 299, noot 2) is gezegd en straks nader blijken zal, bracht het Windesheimsche streven naar eenvoudigheid mede, geene proostdijen of abdijen in de Vereeniging op te nemen. Wilden dezen er toe behooren, dan was, althans in den bloeitijd van het Kapittel, de „conditio sine qua non" verandering van den titel „proost" of „abt" in dien van „prior." Ook Eemstein werd bij zijne toetreding eene priorij. Zie *Chron. Wind.* p. 160, 413.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 160, en Vornken, *Epistola*, cap. XXVIII.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 163; verg. ook p. 100. De afgevaardigde was Gerrit van Bronkhorst, kanunnik van S. Salvator te Utrecht (zie over hem boven, dl. I, blz. 186). De man, die de onkosten droeg, was dezelfde Reinout Minnebode, die het klooster Eemstein had gesticht. Zie *Chron. Wind.* p. 163, en Vornken, *Epistola*, cap. XXVIII.

4) Men kan haar uit H. S. n°. 352 der Kon. bibl. te 's Gravenhage afgedrukt vinden in Bijlage VIII. Tot hoofdpunten teruggebracht staat zij in het *Compendivm privilegiorvm Capituli Windesemensis* (achter de uitgave der *Constitutiones* van 1553), p. 1. De gansche bul wordt bijna woordelijk herhaald in eene andere van denzelfden paus Bonifacius IX, waarbij hij het klooster Bethlehem te Zwolle ontheft van de onderhoorigheid aan de proostdij van Bethlehem of Beelhem bij Doetinchem, en aan het genoemde klooster vergunning geeft, zich bij het kapittel van Windesheim aan te sluiten. Deze bul, gedagteekend 29 Mei 1396, is afgedrukt achter de *Kronijk van Gerardus Coccius*, uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Dev. 1860, blz. 38–43.

eene algemeene vergadering of een generaal kapittel (capitulum generale) worden gehouden, aan welks besluiten zoowel de opperprior (prior superior [1]) als al de andere prioren met hunne kloosters zullen moeten gehoorzamen. De prior van Windesheim zal opperprior zijn en blijven, ten ware dat in twee achtereenvolgende algemeene vergaderingen al de definitoren of leden der commissie tot wetsontwerping en bestuur (diffinitores [2]) met eenparigheid van stemmen nuttig of noodig oordeelden, het superioraat naar een ander klooster te verleggen. Voorts zullen in het generaal kapittel kiezers (electores), en door dezen de reeds vermelde definitoren worden benoemd. Deze laatsten zullen tijdens de vergadering met den opperprior volmacht hebben, om te bepalen, te verbeteren en te hervormen, wat hun goeddunkt. Hunne voorschriften worden het eerste jaar voetstoots gehoorzaamd, het tweede door de algemeene vergadering onderzocht, het derde door haar òf verworpen òf aangenomen; in dit laatste geval hebben zij voortaan kracht van wet. Jaarlijds moeten al de prioren in het generaal kapittel persoonlijk of schriftelijk ontslag uit hunne betrekking vragen, eerst de opperprior aan een ouderen ambtsbroeder, daarna achtereenvolgens al de overigen aan hem. De aanvraag van ieder in het bijzonder wordt in behandeling genomen, en de definitoren kunnen naar bevind van zaken ontslag verleenen. Komt een klooster op deze wijze zijn prior te verliezen, dan roept het uit de verbonden conventen twee andere priors tot zich, in wier tegenwoordigheid het eene nieuwe keuze doet en die deze keuze bevestigen. Evenzoo wordt gehandeld, wanneer een prior overlijdt of zijne betrekking nederlegt [3]). In tusschentijds voorkomende gevallen, die niet gevoegelijk tot de jaarlijksche vergadering kunnen uitgesteld worden, heeft de opperprior met zijn convent hetzelfde gezag en gelijke macht, als waarmede de definitoren tijdens die vergadering zijn bekleed. Niemand mag appelleeren

1) De titel van „prior superior” is gebleven tot 1573. Toen werd hij in de zoo even (blz. 10 , noot 3) genoemde bul van paus Gregorius XIII in dien van „prior generalis” veranderd. Zie voorts beneden in dit Hoofdstuk, en verg. boven, dl. I, blz. 129, noot 1.

2) Dit was de meest gebruikelijke schrijfwijze, ofschoon het ware woord „definitores” (d. i. zooveel als bepalingmakers) luidde.

3) Verg. boven, dl. I, blz. 128 v.

dan op den prior superior of op het generaal kapittel. Voorts zullen de definitoren kloosterbezoekers (visitatores) aanstellen, die, namens het generaal kapittel en op de door dit laatste omschrevene wijze, de verschillende kloosters der Vereeniging zullen visiteeren, met de macht om zoowel in het hoofd als in de leden alle overtredingen te straffen. Al deze bepalingen nu en nog eenige andere, die deels van minder belang zijn en anderdeels op de eenparigheid in den kerkdienst betrekking hebben, worden door den Paus goedgekeurd, en hij hecht daaraan niet slechts voor de genoemde vier kloosters, maar ook voor zoovele als zich later vrijwillig bij hen mochten aansluiten, zijn zegel.

Allermerkwaardigst is de uitbreiding, die de jeugdige vereeniging weldra verkreeg. Het gaat tamelijk zuiver door, dat zij, door elkander gerekend, ieder jaar één mannenklooster aanwon. Vóór 1402, d. i. vóór haar zevende jaar, telde zij er zeven [1]; in 1407, d. i. op haar twaalfde jaar, had zij er twaalf [2]; in 1412, d. i. op haar zeventiende jaar, bezat zij er zestien [3], en in 1424, d. i. toen zij negen en twintig jaren had bestaan, behoorden er vier en twintig mannen- en vijf vrouwenkloosters toe [4].

---

1) Behalve de vier reeds genoemde: S. Jan Evangelist te Amsterdam, Frendeswege bij Northorn, S. Agnietenberg bij Zwolle. Zie *Chron. Wind.* p. 99. Ofschoon Engelendaal te Leiderdorp reeds in 1400 begonnen was (l. l. p. 168; *Compendivm privilegiorvm*, p. 2), schijnt het vóór 1402 nog niet tot de Vereeniging te hebben behoord. Dat het weinig verschilde, of het klooster Bethlehem te Zwolle had zich in 1396 aangesloten, zie boven, blz. 11, noot 4. De Paus trok echter zijne vergunning daartoe den 21sten Mei 1397 weder in, op aandrang van hertog Willem ten behoeve van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, waaraan Bethlehem te Zwolle onderhoorig was. Zie I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (in zijne *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, Arnh. 1854), blz. 31.

2) Behalve de zeven reeds genoemde: Engelendaal te Leiderdorp, S. Elisabeth bij Brielle, Maria-Visitatie bij Haarlem, Thabor bij Sneek, S. Pieterswiel bij Bommel. Zie *Chron. Wind.* p. 168—173; *Compendivm privilegiorvm*, p. 2.

3) Behalve de twaalf reeds genoemde: Groenendaal bij Brussel, Rooklooster bij Brussel, Korsendonck bij Turnhout, Bethlehem bij Leuven. Wel is waar geeft Busch (*Chron. Wind.* p. 174, 176) den indruk, dat ook Zevenborren bij Brussel en Mariëntroon bij Grobbendonck in hetzelfde jaar 1413 toetraden (evenzoo het *Compendivm privilegiorvm*, p. 2), doch, gelijk straks zal blijken, ten onrechte.

4) Behalve de zestien reeds genoemde mannenkloosters: Mariëntroon bij Grobbendonck, Birket bij Amersfoort, Zevenborren bij Brussel, Vredendaal bij

Niet altijd echter ging het bij één convent te gelijk. In het reeds genoemde jaar 1412 sloten niet minder dan vijf kloosters 1), die het kapittel van Groenendaal hadden uitgemaakt, zich bij haar aan, en in 1430 gingen twaalf andere 2), die tot het kapittel van Nuis behoord hadden, tot haar over. Deze twee gebeurtenissen en een paar andere daarmede verwante zaken verdienen eene opzettelijke beschouwing. De lezer vergeve ons de uitweiding, die wij zullen maken, ter wille van het licht, dat wij meenen over eenige duistere punten der geschiedenis te kunnen doen opgaan.

Niet verre van Brussel, in het bosch van Soignies, lag weleer het klooster Groenendaal. Oorspronkelijk eene kluis, waarin vrome hermieten achtereenvolgens hunne dagen hadden gesleten, werd het in 1349 eene proostdij van reguliere kanunniken 3), wier eerste prior de voortreffelijke Ruysbroeck was 4).

Het was destijds de eeuw der conventen. In hetzelfde Soniënbosch verrezen ook Rooklooster en andere 5). Bij Turnhout

---

Utrecht, Elzingen bij Oudenaarde, Mariënhage bij Eindhoven, Ezingen in Oost-Friesland, Bodingen in Bergsland. Zie *Chron. Wind.* p. 177, 183—188. De vijf vrouwenkloosters waren Mariënkamp te Amsterdam, Diepenveen bij Deventer, Bronope bij Kampen, Barberendaal te Tienen, Jeruzalem bij Utrecht. Zie *Chron. Wind.* p. 189—197, 174, 176.

1) Namelijk vier mannen- en één vrouwenklooster. Zie beneden, blz. 16, noot 3.

2) Namelijk negen mannen- en drie vrouwenkloosters. Zie eenige bladzijden verder.

3) Zie o. a. Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 803 seq., of v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. II, p. 78 seq. De meer uitvoerige literatuur over dit klooster volgt in het Aanhangsel (n°. 3).

4) Zie de zoo even aangehaalde schrijvers. Ruysbroek was slechts prior, d. i. de tweede in rang. De proost Franco Frigidi-montanus (Couwenbergh?) stond boven hem.

5) De namen van al de kloosters in Soniënbosch kan men vinden bij Wichmans, l. l. p. 802, of ook, daaruit overgenomen, bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 71 seq.

werd Korsendonck [1]), bij Leuven Bethlehem gesticht [2]); het vrouwenklooster Barberendaal te Tienen [3]). Wij noemen uit de groote menigte slechts die, waarover ons verhaal loopen moet.

De goede naam van het jeugdig kapittel van Windesheim drong weldra ook tot Brabant door. Hoogstens vijf jaren waren sinds zijne bekrachtiging door den Paus verloopen, toen de proost van Groenendaal, de prior van Rooklooster, en de prior van Korsendonck met zijn procurator, tot hun geestelijk hoofd, den bisschop van Kamerijk gingen, om voor hunne inlijving in het genoemd kapittel zijne toestemming te vragen [4]). De Bisschop echter — hij was niemand anders dan de later zoo beroemde Pierre d'Ailly — gaf een weigerend antwoord. Hij wilde, dat hun generaal kapittel niet te Windesheim maar binnen zijne eigene diocese zou worden gehouden. Windesheim toch stond onder de gehoorzaamheid van den paus te Rome, of gelijk hij het uitdrukte, van den Antipaus; zij moesten zich houden aan den

---

1) In 1393, ofschoon de kerk eerst vijf jaren later werd ingewijd. Zie bijv. Wichmans, l. l. p. 811, 814, of Latomus en Hoyberge, l. l. p. 6, 72 seq., en meer uitvoerig in het Aanhangsel (n°. 13).

2) In 1407. Zie bijv. Wichmans, l. l. p. 830, of Latomus en Hoyberge, l. l. p. 91 seq., en meer uitvoerig in het Aanhangsel (n°. 21).

3) In 1388. Zie bijv. Wichmans, l. l. p. 835, of Latomus en Hoyberge, l. l. p. 140, en meer uitvoerig in het Aanhangsel (vrouwenkloosters, n°. 2).

4) Dit en het volgende, waardoor ik aan alle onzekerheid betreffende de ware toedracht der zaak en aan allerlei foutieve opgaven en onjuiste gissingen een einde hoop te maken, is ontleend aan het onuitgegeven *Chronicon Bethleemiticum* van den hier vooral zeer betrouwbaren Petrus Impens, volgens de uittreksels, daaruit onder den titel van „Compendium" door Hoyberge gemaakt en thans als M. S. n°. 1278 op de Bourgondische bibliotheek te Brussel aanwezig. Ik zal niet bestrijden, maar alleen verhalen en op de meest beslissende plaatsen de eigene woorden van Impens doen afdrukken. Men zal dan van zelf zien, hoe onnauwkeurig en oppervlakkig de geschiedenis van het kapittel van Groenendaal behandeld is o. a. door Pennottus, *Ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Col. 1630, p. 531, alsmede door Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, Par. 1721, tom. II, p. 350 suiv., ja zelfs door Marcus Mastelinus in zijn zeer zeldzaam boekje in kl. quarto, waarvan echter de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage een exemplaar bezit, *Necrologivm monasterii Viridis vallis*, Brux. zonder jaartal (omstr. 1630), p. 35 suiv, 59—61 De eenige, die de zaken zuiver heeft voorgesteld, is Hoyberge in zijne „Notationes" op Latomus' *Corsendonca*, p. 110—115, doch hij ontleende ook alles aan Petrus Impens.

waren paus te Avignon. Voorts bepaalde hij, dat het klooster Groenendaal aan het hoofd der Vereeniging zou staan, en dat Rooklooster en Korsendonck daarbij ingelijfd zouden worden [1]).

Zoo scheen de zaak in 1400 haar beslag te zullen krijgen. Doch zie, eenige broeders, ofschoon weinige in getal, kwamen uit weerzin tegen een generaal kapittel en eene jaarlijksche kloostervisitatie in hartstochtelijk verzet. Dien ten gevolge zond de Bisschop den reeds genoemden procurator naar Parijs, ten einde aldaar het oordeel van de godgeleerden der Universiteit en van andere rechtsgeleerden in te winnen over de vraag, of wegens den tegenstand van sommige broeders de overigen verstoken moesten blijven van de zegeningen van een generaal kapittel. Het antwoord luidde ontkennend; de Bisschop excommuniceerde de wederstrevigen, en het Kapittel kwam in 1402 tot stand [2]). Acht jaren later sloten ook Bethlehem bij Leuven en het vrouwenklooster Barberendaal te Tienen er zich bij aan [3]).

---

1) „Renuit Episcopus et statuit, vt non in Windesem, quod sub obedientia Romani Pontificis et (vt aiebat) Antipapae erat, sed intra diocesim suam sub obedientia Gallicana, et veri summi Pontificis in Auenione, generale Capitulum celebraretur; monasterium Viridis vallis caput huius Capitularis congregationis statuens, cui monasteria Rubeae vallis et de Korssendonck incorporarentur.” Impens, l. l. Lib. I, art. 6, § 1 (in het „Compendium” van Hoyberge, p. 20); verg. Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 110, alsmede Molanus, *Historia Lovaniensium*, ed. De Ram, Brux. 1861, pars I, p. 274 (eveneens aan Impens ontleend).

2) Impens, l. l., en wat het jaartal 1402 betreft, aldaar, Lib. II, art. 10, § 5 (in het „Compendium” van Hoyberge, p. 62); verg. Latomus en Hoyberge, l. l. p. 110. Eene afbeelding van een regulier kanunnik der congregatie van Groenendaal kan men vinden bij Helyot, l. c. tom. II, tegenover p. 349.

3) Wat Bethlehem betreft, zie bijv. Wichmans, l. l. p. 831, of Latomus en Hoyberge, l. l. p. 110; wat Barberendaal aangaat, Wichmans, l. l. p. 837, of Latomus en Hoyberge, l. l. p. 110. Meer dan de genoemde vijf kloosters (vier voor mannen, één voor vrouwen) heeft het kapittel van Groenendaal nooit geteld. Impens (l. l. Lib. I, art. 11; in het „Compendium” van Hoyberge, p. 25) zegt uitdrukkelijk: „Nomina Capituli Brabantiae haec sunt: Monasterium Viridisvallis, Domus Rubeaevallis, Domus de Korssendonck, Bethleem prope Louanium, Vallis s. Barbarae Thenis. Monasterium Septem fontium nunquam huius Colligationis fuit, sed suis statutis Apostolica authoritate roboratis contentum, anno 1418 diligentia f. Alardi secundi prioris Capitulo generali [Windesemensi] se subiecit.” Verg. ook Lib. I, art. 4 (in het „Compendium” van Hoyberge, p. 15).

Nochtans duurde het slechts kort. De prior van Korsendonck, Wouter van Gierle, en zijn procurator, Hendrik Zelle, die van den aanvang af de opneming in het kapittel van Windesheim hadden gewenscht, konden hunne eerste liefde niet vergeten. Ook scheen de nieuwe Vereeniging minder aan den eisch te voldoen [1]). Toen dan nu Hendrik Zelle in 1409 proost van Groenendaal was geworden, werkten de beide mannen samen, om hun vroeger doel te bereiken. Zij trachtten ook de andere broeders voor hun plan te winnen, en toen hun dit voldoende gelukt was, gingen zij tot den kardinaal Lodewijk van Barro, legaat van paus Alexander V in Frankrijk [2]), en vroegen hem machtiging, om zich onder het kapittel van Windesheim te begeven. Zij vonden een gunstig gehoor; ook de bisschop van Kamerijk, die thans niet meer door redenen, aan pausen en tegenpausen ontleend, werd gebonden [3]), gaf zijne toestemming, en volgens eenparig besluit der algemeene vergadering zond men in 1411 uit ieder klooster een afgevaardigde naar het generaal kapittel van Windesheim, om door opene brieven, van hun kloosterzegel voorzien en met het zegel der gansche Vereeniging bekrachtigd, inlijving in het Kapittel te vragen [4]).

Intusschen hadden eenige kwaadwillige broeders, die tegen de inlijving waren [5]), heimelijk aan den prior superior, Johan

---

1) „Eodem tempore, cum colligatio Capituli generalis Viridis vallis, quae tantum in Brabantia erat, minus sufficere videretur pro solida religionis augmentatione, Patres eiusdem Capituli, labore et industria Magistri Walteri de gierlis Prioris in Corssendoncq, ac adiuuante magistro Henrico de zelle vltimo Praeposito Viridisvallis, summo conamine egerunt, vt Capitulo generali de Windesem vnirentur.” Impens, l. l. Lib. II, art. 10, § 7 (in het „Compendium” van Hoyberge, p. 66).

2) Bij Impens, l. l. Lib. I, art. 11 (in het „Compendium” van Hoyberge, p. 24) staat abusievelijk Clemens V.

3) Impens voegt er dit niet bij, maar de gissing ligt voor de hand, en bij Latomus en Hoyberge, l. l. p. 110 seq, is het óók zoo opgevat. Toen namelijk het concilie te Pisa in 1409 den Roomschen paus Gregorius XIV afgezet, en Alexander V in zijne plaats benoemd had, hing bijna de gansche Kerk dezen laatste aan, en ook de bisschop van Kamerijk koos zijne zijde.

4) Alles ontleend aan Impens, l. l. Lib. I, art. 11 (in het „Compendium” van Hoyberge, p. 22—24). Verg. ook Latomus en Hoyberge, l l p. 111—113, waar Impens op den voet wordt gevolgd.

5) Namelijk vier broeders te Korsendonck. Zij beroerden het gansche klooster.

Vos [1]), ondeugende brieven gezonden. Dien ten gevolge kregen de afgevaardigden tot antwoord, dat er eene commissie zou komen, om in elk der conventen de verschillende stemmen op te nemen en van hare bevinding aan het eerstvolgend generaal kapittel verslag te doen. Inderdaad kwam nog dienzelfden zomer Johan Vos met den prior van Mariënborn bij Arnhem en dien van Maria-Visitatie bij Haarlem. Zij bezochten de kloosters één voor één, namen de stemmen op, en constateerden de onderlinge overeenkomst der wederzijdsche statuten. Daarna verleende Vos hun namens zijn generaal kapittel de volgende vrijheden: zij zouden hunne eigene gezangboeken behouden; geen hunner kloosterbroeders zou tegen zijnen wil uit het convent, waarin hij zijne gelofte gedaan had, naar een ander worden overgebracht; het gebruik van vleesch op Maandag, van eieren op Vrijdag, en van melkspijzen op de kerkelijke vastendagen, uitgezonderd de veertig dagen vóór Paschen, zou hun vrijstaan; de bijzondere voorrechten, hun verleend, zouden ongeschonden blijven; waren er, die later de insluiting op de wijze der karthuizers wilden aannemen, dan zouden zij hierin door niemand worden bemoeielijkt [2]. Dat daarentegen Groenendaal, hetwelk tot dusverre eene proostdij was geweest, in eene priorij moest worden veranderd, sprak van zelf [3]).

Nadat deze bepalingen van weerszijden waren goedgekeurd, keerde Vos met zijne twee medeafgevaardigden terug, en het generaal kapittel van het volgende jaar 1412 besloot, de Brabantsche kloostervereeniging [4]) in die van Windesheim op te nemen [5]). Daarop onderwierpen de nieuw ingelijfde conventen zich

De zaak wordt uitvoerig verhaald door Impens, l. l. Lib. II, art. 10, § 7 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 66—69).

1) Zie over hem boven, dl. I, blz. 229—240.

2) Alles ontleend aan Impens, l. l. Lib. I, art. 11 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 24); verg. Latomus en Hoyberge, l. l. p. 113 seq.

3) Zie boven, blz. 11, noot 1, en beneden, blz. 28, noot 3. Verg. ook Latomus en Hoyberge, l. l. p. 112 seq, en *Chron. Wind.* p. 175.

4) Dat het kapittel van Groenendaal ook wel „Capitulum Brabantiae" genoemd werd, blijkt uit de woorden van Impens, boven, blz. 16, noot 3.

5) Impens, l. l. Lib. I, art. 11 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 25); verg. Latomus en Hoyberge, l. l. p. 114. Impens noemt het jaartal 1412 andermaal, l. l. Lib. II, art. 10, § 7 (in het „Compendium" van Hoyberge,

volkomen bij gezegelde brieven [1]), en toen men in 1413 wederom bijeenkwam, waren natuurlijk ook hunne priors ter vergadering tegenwoordig. De welsprekende Johannes van Schoonhoven, supprior van Groenendaal, hield bij deze gelegenheid een lang, maar voor die dagen verdienstelijk sermoen in het Latijn over den goed gekozen tekst: »Het zal ééne [schaaps]kooi worden en één herder [2]).

Dit over het kapittel van Groenendaal en zijne inlijving in dat van Windesheim. Thans de beurt aan de kloostervereeniging van Nuis [3]).

---

p. 66). Dat dit het ware jaartal is, staat vast en is reeds in 1644 door Hoyberge aangetoond (*Corsendonca*, p. 114 seq). Ook Thom. a Kempis in zijn *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621), p. 40, plaatst de opneming der Brabantsche vaderen door het kapittel van Windesheim in 1412. De algemeene dwaling, dat zij in 1413 plaats had, komt voor rekening van Busch, *Chron. Wind.* p. 175, die zich waarschijnlijk heeft aten misleiden door het jaartal, dat boven de zoo aanstonds te noemen kapittelrede van Johannes van Schoonhoven stond. In het geheel is misschien geen gedeelte van zijn werk oppervlakkiger dan het hoofdstuk over de inlijving der „zeven kloosters in Brabant" (p. 174—177), zoodat men den indruk krijgt, dat niet slechts Groenendaal, Rooklooster, Korsendonck, Bethlehem en Barberendaal, maar ook Zevenborren bij Brussel en Mariëntroon bij Grobbendonck te gelijkertijd in het kapittel van Windesheim werden opgenomen, terwijl de waarheid is, dat het eerstgenoemde in 1418 werd ingelijfd (zie boven, blz. 16, noot 3), en het laatstgenoemde nog moest gesticht worden, toen de kloostervereeniging van Groenendaal met die van Windesheim werd verbonden. Verg. boven, blz. 13, noot 3.

1) Latomus en Hoyberge, l. l. p. 114.

2) *Chron. Wind.* p. 175; verg. ook Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 560; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. II, p. 725; Paquot, *Memoires*, Louv. 1763, tom. IV, p. 251. Van dit sermoen bezit de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden eene Dietsche vertaling in een net H. S. in kl. quarto van 1439 of daaromtrent, geteekend nº. 111 (*Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij* enz., Leid. 1847, dl. I, blz. 38). Een klein gedeelte dezer vertaling kan men afgedrukt vinden bij Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, Afd. II, blz. 147. — Zie voorts over Windesheimsche kapittelredenen beneden in dit Hoofdstuk, en over Johannes van Schoonhoven in Hoofdstuk VII.

3) De geschiedenis der wording en uitbreiding van het kapittel van Nuis moet uit verschillende bronnen worden bijeengebracht. Die der inlijving van twaalf zijner dertien kloosters in het kapittel van Windesheim kan slechts gekend worden uit eene onder getuigen opgemaakte en door notarissen gewaar-

Buiten de muren der stad Nuis werd in 1181 door den aartsbisschop van Keulen eene plaats afgestaan voor eene broederschap van kanunniken [1]). De oudste geschiedenis van het huis moge in het duister liggen, wij vinden het op 't einde der veertiende eeuw terug als eene proostdij van regulieren, die destijds in een staat van diep verval en in de uiterste armoede verkeerde [2]). Doch juist deze ellende deed de behoefte aan herstel te beter inzien; de gewetensknagingen van den proost en de belangstellende gevoelens van den merkwaardigen Evert van Eze, pastoor te Almelo [3]), namen in 1400 bij beide mannen den vorm van gezichten en verschijningen aan, en laatstgenoemde, die zulk een

---

merkte acte d. d. 31 Aug. 1430, waarbij de proosten van S. Andreas en van Onze lieve Vrouw te Keulen uitvoering geven aan den last, hun en hun medegecommitteerde, den proost van S. Maarten te Emmerik, door paus Martinus V opgedragen, om zoodanige schikkingen te treffen, dat de vereeniging der kapittels van Nuis en van Windesheim volgens beider aanzoek kunne plaats hebben. Deze acte bevat namelijk tevens de breve van 22 Oct. 1428, waarbij de opdracht aan de drie genoemde mannen is gegeven, en de acte van vereeniging, den 4den Mei 1430 met wederzijdsch goedvinden in het generaal kapittel van Windesheim te Brielle tusschen de beide kapittels gesloten en bezegeld. Het oorspronkelijke stuk zal wel met zoovele andere verdwenen zijn. In afschrift bestaat het als n°. 32 der *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* (Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. n° 352). Een ander afschrift bevindt zich op fol. 49r—52v en 48r—49r eener dergelijke maar kleinere verzameling der genoemde *Privilegia*, „scripta per fratrem Ywanum de ochten Canonicum domus beate Katherine virginis et martyris Nouimagensis, Anno domini M°. cccc°. lxxxij°," thans behoorende aan Dr. Ebben te Gaesdonck en mij welwillend ten gebruike verleend. Het is op grond van dit M. S. (kl. quarto; papier; 61 folio's), dat Dr. Adolf Fritzen reeds in 1872 een naauwkeurig verslag van de incorporatie heeft gegeven op S. 20—24 zijner *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck. I. Unter der Herrschaft der Herzöge von Geldern*, 1406—1473 (in het schoolprogram van het „Collegium Augustinianum zu Gaesdonck. Bericht über das Schuljahr 1871—72," S. 1—39).

1) De giftbrief is afgedrukt te vinden bij Schannat en Hartzheim, *Concilia Germaniae*, Col. 1759, tom. III, p. 788 seq. Zie voorts beneden, in het Aanhangsel (n° 2).

2) Zie het *Magnum chronicon Belgicum*, geschreven door een onbekenden regulieren kanunnik in het klooster van Nuis omstr. 1474 (bij Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, ed. 3a, Ratisb. 1726, tom. III), p. 378.

3) Zie over hem boven, dl. I, blz. 137, noot 2, en blz. 187, noot 1.

innig aanhanger en ijverig bevorderaar der »moderne devotie" was, stelde pogingen in het werk, om het klooster van Nuis door dat van Windesheim hervormd en in het kapittel van Windesheim ingelijfd te krijgen. Toen dit mislukte, begaf hij zich met den proost naar het klooster Bethlehem te Zwolle, dat onlangs zelf hervormd was geworden. Hier slaagde hij naar wensch; er gingen broeders mede naar Nuis, om het convent naar behooren in te richten; niet slechts de zeden, maar ook de kleederdracht werd veranderd; in één woord, alles werd nieuw, en onder de medewerking van den Aartsbisschop kwam het klooster binnen weinige jaren tot een staat van bloei, dien het langen tijd niet had gekend [1]).

Kleine oorzaken hebben soms gewichtige gevolgen. Ware de proostdij van Nuis in het jaar 1400 door Windesheimsche broeders hervormd en vervolgens in hunne Vereeniging opgenomen, er zou nooit sprake zijn geweest van een kapittel van Nuis. Thans evenwel begonnen zich aan het klooster, dat zelf gaarne had willen onderworpen wezen, andere te onderwerpen. In 1407 geschiedde dit met het Maria-convent te Gaesdonck bij Goch [2]), dat (let wel) zeven jaren vroeger eene aartsbisschoppelijke vergunning had verkregen, om ten eeuwigen dage met de kloosters Windesheim, Eemstein, Mariënborn en Nieuwlicht verbonden te blijven [3]), en dat tot dusverre Windesheimsche broeders als priors had gehad [4]). In 1412 volgden de kloosters van S. Catharina bij

---

1) Alles ontleend aan *Magn. chron. Belg.* p. 378—380. De nieuw gekozen proost werd, met behoud van dien titel, in 1402 door den Aartsbisschop bevestigd. Zie Wernerus Titianus (prior van het klooster te Nuis en prior generaal der Windesheimsche congregatie, 1615—'20), *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 596.

2) Zie Wernerus Titianus, l. l.

3) De giftbrief van den officiaal van den Aartsbisschop, gedagteekend 30 Juni 1400, is als n°. 20 afgedrukt in den „Codex diplomaticus Gaesdoncanus" achter het nauwkeurig bewerkt geschrift van Dr. Bergrath, *Das Brüderhaus und die Augustiner-Kanonie in der Stadt Goch*, Cleve, 1860 (oorspronkelijk een schoolprogram van het „Collegium Augustinianum zu Gaesdonck. Bericht über das Schuljahr 1859—60"); verg. ook aldaar S. 20 f. Het klooster, dat in 1406 naar Gaesdonck werd overgebracht, stond in 1400 nog te Goch.

4) De eerste rector van het klooster was Hermanus Zelen uit Bethlehem te Zwolle; de tweede Johannes Wijs uit Eemstein. De eerste prior was Simon

Nymegen, Bethlehem te Zwolle en S. Meinulphus te Bodiken [1]), wier vereeniging met de proostdij van Nuis door den aartsbisschop van Keulen kerkelijk goedgekeurd, en in 1415 door zijn opvolger bekrachtigd werd [2]).

De vergadering van Nuis telde dan nu vijf conventen. Vormde zij destijds reeds een goed georganiseerd geheel, zooals het kapittel van Windesheim dat deed? Wij weten het niet. Zeker is het vreemd, dat de genoemde kloosters zich met nog twee andere, Maria's Paradijs te Reimerswaal en S. Jan Baptist te Aken, op den 25sten April 1423 verbonden »tot een algemeen kapittel, waarvan dat te Nuis het hoofd zou zijn". Op dienzelfden dag trad ook de proostdij van Bethlehem bij Doetinchem

---

van Schoonhoven uit Eemstein; de tweede Bartholdus van Osnabrug uit Marienborn (onder hem geschiedde de verplaatsing uit Goch naar Gaesdonck). Zijn opvolger was Johannes van Broekhuizen uit het klooster Windesheim (zie over hem *Chron. Wind.* p. 84, 435—440, waar echter zijn prioraat te Gaesdonck niet wordt vermeld). Aldus Arnoldus Bekkers, *Canonia Gaesdonckana* (zijnde eene onvoltooide beschrijving en geschiedenis van het klooster te Gaesdonck in een H. S. van het jaar 1808, 14 bladzijden in fol°., mij ter leen verstrekt door den eigenaar, Dr. Ebben), blz. 2 v; verg. Bergrath, a. a. o. S. 24—26; Fritzen, a. a. o. S. 2 f.— De priors sedert 1407 waren afkomstig uit Bethlehem te Zwolle en uit Gaesdonck zelf, zoodat van toen af alles buiten den Windesheimschen kring bleef.

1) Wernerus Titianus, l. l. col. 596 seq. Ik heb mij hier de vrijheid veroorloofd, de kloosters, door den schrijver slechts zeer in het algemeen aangeduid, nader te bepalen. Ziehier zijne eigene woorden: „1412. Similiter subjiciunt sese alia monasteria prope Noviomagum in Zwollis, in Budickem". Mocht iemand zich verwonderen, dat het Regulierenklooster te Nymegen hier niet in maar bij de stad geplaatst wordt, zoo wete hij, dat het *Chron. Wind.* p. 202 evenzeer heeft: „B. Catharinae prope Nouimagium." Zoo ook Petrus Impens op de aanstonds te noemen plaats. Voorts verdient het opmerking, hoe ongezocht de berichten van Titianus bevestigd worden door, en zelve bevestiging geven aan die van [Johannes Latomus,] *Paradisus Mariae* (zie Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 524), in Nederlandsche vertaling als bijlage A achter Ermerius, *Eenige Zeeuwsche oudheden*, *Beschryving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788, waaruit blijkt, dat er reeds in 1414 eene „Maatschappy van Nuys" bestond, waartoe het klooster Bethlehem te Zwolle en dat van Onze lieve Vrouw te Gaesdonck behoorden, ofschoon de schrijver dwaalt, als hij meent dat de genoemde „Maatschappy" ouder dan het kapittel van Windesheim was. Zie bij hem blz. 204, 208.

2) Wernerus Titianus, l. l col. 597.

tot de Vereeniging toe, en deze laatste werd den 5den Mei 1426 door paus Martinus V »bekrachtigd, van statuten voorzien en met bijzondere voorregten begunstigd" 1). Hieruit zou men schier moeten besluiten, dat er vóór 1423 wel een Nuiser kloostervereeniging heeft bestaan, maar dat deze eerst in het genoemde jaar een volkomen georganiseerd kapittel is geworden.

Hoe dit zij, het Kapittel telde, gelijk wij zagen, zeven kloosters, die terstond met een achtste werden vermeerderd. Het deed alles wat het kon, om zich uit te breiden, wedijverde met dat van Windesheim in het hervormen van andere huizen 2), maar bracht het in de zeven volgende jaren niet verder dan tot het aanwinnen van nog twee conventen voor mannen 3) en drie voor vrouwen 4), zoodat het ten jare 1430, toen het met het Windesheimsche kapittel werd vereenigd, dertien gestichten omvatte.

Volgens Busch was eene schijnbaar toevallige omstandigheid de oorzaak van die vereeniging. Op zekeren dag namelijk redetwistten de prior van Frenswegen en de proost van Nuis, in tegenwoordigheid van den aartsbisschop van Keulen, over hunne wederzijdsche kleederen en statuten. Te midden van de scherts en de kleine plagerijen, waartoe dit gesprek aanleiding gaf, greep de Aartsbisschop den proost bij den tip van zijne kap, zeggende: »Niets anders dan die kwast zit u in den weg". Ten slotte verklaarde de proost, dat hij zich met het kapittel van Windesheim wel vereenigen wilde 5).

---

1) Aldus I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (in zijne *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, 1854), blz. 31. Verg. ook *Magn. chron. Belg.* p. 381. De oorspronkelijke stukken, waaruit Nijhoff heeft geput, berusten in het Provinciaal archief van Gelderland te Arnhem.

2) *Chron. Wind.* p. 199.

3) Namelijk Onze lieve Vrouw te Utrecht en S. Salvator te Ewich, gelijk blijkt uit de boven (blz. 19, noot 3) genoemde *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis M. S.*, n°. 32, p. 9.

4) Uit *Chron. Wind.* p. 202, vergeleken met p. 189—197, blijkt, dat er 8 — 5 = 3 moeten geweest zijn. Volgens Petrus Impens, *Chronicon Bethle-emiticum*, lib. IV, art. 3, § 5 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 160), waren het „haec monasteria monialium: Vallis Angelorum in Bonna, B. Agnetis in Dordraco, et Montis B. Mariae prope Nouiomagium."

5) Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 480a. Het gesprek schijnt in het Windesheimsche klooster te Bodingen in Bergsland te hebben plaats gehad.

Inderdaad vinden wij in 1428 de vaderen van Nuis met die van Windesheim in eene zóó ernstige onderhandeling over het samenvoegen van de beide kapittels [1]), dat het denkbeeld daartoe niet van den vorigen dag kan zijn geweest [2]). Het aanzoek was zeer bepaald van de eerstgenoemden uitgegaan [3]), doch blijkbaar kon men het met elkander niet eens worden. De groote punten van verschil betroffen helaas juist het meest uitwendige, namelijk de kleederdracht, den titel der kloosteroversten en de vormen van den eeredienst [4]).

Men wendde zich dan tot den Paus, en deze benoemde bij breve van 22 October 1428 [5]) eene commissie, om de zaak der vereeniging behoorlijk te regelen. De commissie bestond uit Albert Rente, proost van S. Andreas te Keulen, Christiaan van Erpel, proost van S. Maria ad Gradus aldaar, en den proost van S. Maarten te Emmerik. Aan deze drie mannen droeg Martinus V het volgende op. Zij moesten voor de gezamenlijke belanghebbenden een passend en gelijkvormig gewaad vaststellen; beslissen, welken titel de oversten der kloosters voortaan zouden dragen; bepalen, dat één dier oversten onder den naam van prior generaal als 't ware aller hoofd zou zijn, en dat er naar de wijze der karthuizers alle jaren een algemeen kapittel zou worden gehouden; zorg dragen, dat er in de te vereenigen kloosters overeenstemming plaats had aangaande den kerkdienst en de betrachting van den regel der Orde [6]).

Wat de commissie aan de zaak gedaan heeft, is ons niet ge-

---

1) Dit blijkt uit de boven (blz. 19, noot 3) genoemde pauselijke breve van 22 Oct. 1428 (*Privilegia et Statuta M. S*., n°. 32, p. 2—5).

2) Volgens Busch, *Chron. Wind.* p. 200, duurden de onderhandelingen verscheidene jaren („plurimis annis").

3) In de acte van vereeniging d. d. 4 Mei 1430 (*Privilegia et Statuta M. S.* n°. 32, p. 6) wordt uitdrukkelijk gezegd: „Cum igitur post longam et diligentem instanciam venerabilium et in Christo nobis dilectorum patrum et confratrum" etc.

4) Pauselijke breve van 22 Oct. 1428 (*Privilegia et Statuta M. S.*, n°. 32, p. 3 seq).

5) Gelijk boven (blz. 19, noot 3) gezegd is, kan men deze breve vinden in de *Privilegia et Statuta M. S.* (afschrift van Bondam, n°. 32, p. 2—5; afschrift van Ywan van Ochten, fol. 48r—49r).

6) Verg. Fritzen in zijn boven (blz. 19, noot 3) genoemd geschrift, S. 20.

bleken, maar dat men het nog zoo spoedig niet met elkander eens werd, staat vast. Er waren van de zijde van Nuis heel wat onderhandelingen, moeiten en uitgaven noodig, eer de poging met goed gevolg werd bekroond [1]). Eindelijk kwam het in de Windesheimsche jaarvergadering van 1429 [2]) zóóver, dat de Nuiser afgevaardigden hun verzoek tot vereeniging ingewilligd zagen op de volgende voorwaarden: de Windesheimsche statuten en privilegiën, die op de strengheid der Orde betrekking hadden, moesten stipt gehandhaafd blijven, en die van het Nuiser kapittel slechts in zóóverre, als zij met de eerstgenoemde niet streden; al de kloosterbroeders, tot het bedoelde kapittel behoorende, moesten hunne stem uitbrengen over de vraag, of zij zich aan het generaal kapittel van Windesheim en aan de gebruiken van de daaronder ressorteerende conventen onderwierpen, uitgezonderd dat zij nog een tijdlang hunne eigene koorboeken en ordinariën mochten behouden; de uitslag van deze stemming, geschreven en van de zegels der respectieve kloosters voorzien, moest worden ingediend; noch van eenigen bisschop, noch van den Heiligen Stoel zou ooit iets gevraagd mogen worden, wat ten nadeele der Windesheimsche statuten en privilegiën zou kunnen strekken; het klooster van Onze lieve Vrouw in Bethlehem te Zwolle en dat van Onze lieve Vrouw te Utrecht zouden voortaan onafhankelijk van het klooster Bethlehem bij Doetinchem moeten zijn; de proostdijen moesten in priorijen worden veranderd, en de regenkappen gesneden worden naar het daarvan ontworpen model [3]).

Den 4^{den} Mei 1430 was het generaal kapittel van Windesheim naar jaarlijksche gewoonte vergaderd, echter niet op de daartoe gebruikelijke plaats, maar ten gevolge van het Interdict [4]) in

---

1) Acte van vereeniging d. d. 4 Mei 1430 (*Privilegia et Statuta M. S.*, n°. 32, p. 6 seq): „post plures tractatus labores et expensas per eosdem diuersis temporibus factos super vnione et capitulari colligacione nobiscum efficaciter facienda”.

2) Acte van vereeniging, p. 7: „[capitulo] proximo”, d. i. in het naast voorgaande kapittel, dus in dat van 1429.

3) Acte van vereeniging, p. 7 seq. Verg. Fritzen, a. a. o. S. 22 f, waar echter ondersteld schijnt te worden, dat deze onderhandeling tot het jaar 1430 behoort. Er zou in dit geval geen ruimte zijn geweest voor het opnemen van de stemmen in de respectieve kloosters.

4) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

het klooster der H. Elisabeth bij den Briel. Daar waren drie en twintig van de vijf of zeven en twintig priors bijeen [1]). Voor hen verschenen de twee proosten en de acht priors, die aan het hoofd der tien mannenkloosters van het Nuiser kapittel stonden. Waarschijnlijk werd er ook nu eerst nog beraadslaagd en onderhandeld [2]), maar het einde was, dat men eene uitvoerige en door beide partijen gezegelde acte opmaakte [3]), waarbij het kapittel van Windesheim verklaarde, de genoemde proosten en priors met hunne kloosters [4]) en kloosterlingen van beiderlei kunne broederlijk op te nemen en voor altijd in te lijven onder de navolgende voorwaarden: vooreerst, dat de titel van prior, gelijk hij tot dusverre door de oversten gedragen was, zou behouden blijven, zoodat ook de proost van Onze lieve Vrouw te Nuis en

---

1) De namen der aanwezigen, zoowel van de zijde van Nuis als van den kant van Windesheim, zijn uit de acte van vereeniging bijeengebracht door Fritzen, a. a. o. S. 21 f. Uit die acte blijkt, dat Mariënborn bij Arnhem en Mariënhage bij Eindhoven op de vergadering niet vertegenwoordigd waren, alsmede dat het Kapittel sedert 1424 (zie boven, blz. 13) minstens met het Maria-klooster te Wittenberg in Saksen vermeerderd moet zijn. Doch Busch verhaalt (*Chron. Wind.* p. 201), dat ook het S. Maartensklooster te Ludingakerke in Friesland en dat van Sion bij Beverwijk inmiddels ingelijfd waren.

2) De vergadering moet namelijk naar Windesheimsch gebruik (zie beneden, in dit Hoofdstuk) op den tweeden Zondag na Paschen, d. i. den 30sten April, geopend zijn, en de acte is eerst van Donderdag, 4 Mei.

3) Gelijk boven (blz. 19, noot 3) gezegd is, kan men deze acte vinden in de *Privilegia et Statuta M. S* (afschrift van Bondam, n°. 32, p. 6—17; afschrift van Ywan van Ochten, fol. 49_v—51_v).

4) Namelijk het klooster van Onze lieve Vrouw bij Nuis, Bethlehem te Zwolle, Onze lieve Vrouw te Utrecht, Onze lieve Vrouw te Gaesdonck, S. Catharina bij Nymegen, S. Meinulphus te Bodiken bij Paderborn, Onze lieve Vrouw te Reimerswaal in Zeeland, S. Jan Baptist te Aken, en S. Salvator te Ewich bij Attendorn in Westfalen, benevens de vrouwenkloosters Engelendaal te Bon, S. Agnes te Dordrecht en Mariënberg bij Nymegen. — Petrus Impens, aan wien wij de kennis der drie laatstgenoemde conventen te danken hebben (zie boven, blz. 23, noot 4) en die van de gansche toedracht der zaak een nauwkeurig verslag geeft (*Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 3, § 5; in het „Compendium" van Hoyberge, p. 160—162), noemt onder de ingelijfde kloosters ook nog dat van „Mons S. Mariae in Bodingen prope Zyberch" en dat van „B. Maria in insula prope Confluentiam"; maar dit is onvereenigbaar met *Chron. Wind.* p. 186—188, 205, en met het getal twaalf, dat aldaar, p. 198, 199, bepaaldelijk wordt genoemd.

zijne opvolgers voortaan dien titel zouden dragen, te beginnen met een door het generaal kapittel vrijelijk te bepalen tijd; ten andere, dat de proost van Bethlehem bij Doetinchem, wijl volgens zijn beweren de verandering van naam en gewaad voor het tegenwoordige in zijn klooster niet zonder aanmerkelijke schade kon plaats hebben, in overleg met de zijnen een termijn zou stellen, binnen welken dit geschieden zou, met dien verstande nochtans, dat, bijaldien het langer dan vijf jaren duurde, zoowel het generaal kapittel van Windesheim als de weleer met Bethlehem vereenigde Nuiser conventen, van alle betrekking met dit klooster zouden ontslagen zijn [1]).

Na het vroeger geëischte zou men meer voorwaarden verwacht hebben dan deze twee, die, wel beschouwd, niet meer waren dan ééne. Onwillekeurig vraagt men: en hoe nu met de statuten en privilegiën? hoe met de koorboeken en ordinariën? hoe met de regenkappen? De acte glipt er over heen, en zegt alleen in het voorbijgaan, dat de Nuiser vaderen inmiddels zóózeer en zóódanig hun best hebben gedaan, dat zij aan de bedoelingen van het Windesheimsch kapittel in dit opzicht, met uitzondering nog slechts van een kleinen hinderpaal, schijnen voldaan te hebben [2]). De woorden zijn tamelijk duister en laten, waarschijnlijk met opzet, heel wat speelruimte over. Intusschen, het doel was bereikt; beide partijen konden tevreden heengaan, en het contract werd door vier afgevaardigden, den proost van Onze lieve Vrouw te Nuis, den prior van Bethlehem te Zwolle, den prior van Eemstein bij Dordrecht en den prior van Mariënborn bij Arnhem, in tegenwoordigheid van notarissen en getuigen, aan de vroeger genoemde, door den Paus aangestelde commissie overhandigd. Deze keurde bij monde van twee harer leden de zaak goed, bepaalde dat het kapittel van Nuis en dat van Windesheim voortaan één capitulair lichaam zouden uitmaken, aan welks hoofd de prior van Windesheim staan zou; dat de oversten zijner kloosters, met voorloopige uitzondering van dien van Bethlehem bij Doetinchem, den titel van prior zouden voeren, en dat, »ofschoon het gewaad den monnik niet maakt", de broeders van het Windesheimsch kapittel voortaan een kleed

---

1) Acte van vereeniging, p. 9—12. Verg. Fritzen, a. a. o. S. 23.

2) Acte van vereeniging, p. 8.

zouden dragen, gelijk de wederzijdsche afgevaardigden aan de beide scheidsrechters hadden getoond. Deze schikking is gedagteekend: Keulen, den 31sten Augustus 1430 1).

Hiermede scheen de zaak afgeloopen, en de Nuiser kloosters met de Windesheimsche vereenigd te zijn op eene wijze, die nog maar alleen ten opzichte van Bethlehem bij Doetinchem moeilijkheden kon opleveren. Dit laatstgenoemde convent heeft dan ook nooit aan de gestelde eischen voldaan, en komt daarom op geene enkele lijst van Windesheimsche kloosters voor. Blijkbaar heeft het eene proostdij willen blijven. En dat is het ook gebleven 2); maar het sloot zich hierdoor buiten een kring, die, althans destijds en bepaaldelijk in de Nederlanden, niet anders dan priors in zijn midden duldde 3). Doch ook ten opzichte van het klooster te Nuis, ja van het geheele voormalige kapittel van dien naam,

---

1) Gelijk boven (blz. 19, noot 3) gezegd is, kan men deze schikking vinden in de *Privilegia et Statuta M. S.* (afschrift van Bondam, n°. 32, p. 1 seq, 17—20; afschrift van Ywan van Ochten, fol. 49r—49v, 51v— 52r).

2) Zie bijv. *Magn. chron. Belg.* p. 381, en Nijhoff, a. w. blz. 36 boven, 37 onder. Hoe deze zoo degelijke schrijver (blz 34) beweren kan, dat het klooster Bethlehem bij Doetinchem met de overige van het Nuiser kapittel in 1454 tot de Windesheimsche vereeniging is toegetreden, is mij een raadsel. De eenvoudige waarheid, dat het door Busch nergens onder de Windesheimsche kloosters is opgenomen, of ook dat het op de lijst dier kloosters bij Lindeborn (l. l. p. 320—366) niet voorkomt (zie daarenboven aldaar, p. 522), had hem van het tegendeel kunnen overtuigen. Door zijne onbewezene stelling op een dwaalspoor geleid, heeft hij gevolgtrekkingen gemaakt, die te ver gaan (blz. 35). Over het geheel is deze arbeid niet de beste, die uit de pen van den voortreffelijken man is gevloeid.

3) Dat de hoofden van Windesheimsche kloosters geen hoogeren titel dan dien van „prior" mochten dragen, lag van den aanvang af in de bedoeling. Het hing samen met den geest van eenvoudigheid en nederigheid, dien de oprichters van het Kapittel wenschten aan te kweeken, en kon ook moeilijk anders, waar aller opperhoofd zelf niet meer dan prior was. Reeds onder de vier conventen, die zich het eerst bij elkander aansloten, was er één, namelijk Eemstein, dat den meer weidschen naam van proostdij ten offer brengen moest (zie boven, blz. 11, noot 1). De bul van paus Bonifacius IX, waarbij de oprichting van het Windesheimsch kapittel in 1395 werd bevestigd (zie boven, blz. 11), en die als de oudste grondwet van het genoemd kapittel gelden kan, gaat van dit beginsel uit. Niet slechts vindt men er bij de namen der kloosters de gewone toevoeging „per priores solitorum gubernari", maar steeds wordt er de titel „priores" gebruikt, met uitzondering slechts van eene enkele maal, waar het

sleepte de zaak onverklaarbaar lang voort. Wat het Kapittel betreft, er bestaat nog eene pauselijke bul van 1454 of '55, d. i.

---

meer onzijdige „praelati" wordt gebezigd, en nog wel alleen in verband met „subditi." Ook de vroegste Windesheimsche *Statuta* of *Constitutiones*, namelijk die van 1402 (zie boven, dl. I, blz. 206, noot 3), evenals al de latere redactiën, kennen niet anders dan prioren, en gaan blijkbaar van de onderstelling uit, dat slechts dezen in het Kapittel mogelijk zijn. Bij de inlijving der vereeniging van Groenendaal in 1412 moest de overste van het hoofdklooster afstand doen van den titel van proost, om voortaan slechts dien van prior te dragen (zie boven, blz. 18). Eerst in de bul van paus Martinus V, gedagteekend Florence, 18 Maart 1420, en die als de tweede grondwet van het Kapittel kan beschouwd worden (zie beneden, in dit Hoofdstuk), staat de wettelijke bepaling: „Hoc pro bono vniformitatis adiecto, quod presidentes talibus monasterijs, quocumque nomine censeantur, postquam vobis colligati fuerint, deinceps prioris nomine fungantur", doch helaas met de gevaarlijke bijvoeging: „nisi forte exempti fuerint vel immediate sedi apostolice subiecti". Ofschoon op deze wijze de noodige speelruimte was gegeven, moet ter eere van de Windesheimsche vaderen worden gezegd, dat zij zich in de eerste jaren niet gemakkelijk tot het maken van uitzonderingen lieten vinden. De verandering van de S. Maartens-abdij te Ludingakerke in eene priorij (*Chron. Wind.* p. 201; *Ref. mon.* p. 481a) moge geene zwarigheden hebben opgeleverd, Bethlehem bij Doetinchem werd volstandig buitengesloten, wijl het eene proostdij wilde blijven; en het klooster van Onze lieve Vrouw te Nuis, al nam het ondershandsche maatregelen, om terugkeer tot den ouden titel ten minste mogelijk te maken, moest in 1430 beginnen met dien titel te laten varen. Weinig meer dan tien jaren daarna dacht de slimheid van Johan Busch een middel uit, om met opoffering van het wezen der zaak den schijn te bewaren. Immers nadat hij in 1440 tot proost van het S. Bartholomeüs-klooster te Sulta, niet verre van Hildesheim, was gekozen, trachtte hij zijn convent in het kapittel van Windesheim ingelijfd te krijgen, onder bijvoeging dat hij van Munster tot Windesheim prior wilde heeten, maar aan gene zijde van genoemde stad door geheel Saksen proost (*Ref. mon.* p. 496c; verg. boven, dl. I, blz. 299). Deze schikking werd door den prior superior en de definitoren van het Kapittel goedgekeurd (*Ref. mon.* p. 496c—497a), en het vermoeden ligt voor de hand, dat er bij het incorporeeren van verschillende andere Duitsche proostdijen en abdijen gedurende de eerstvolgende jaren (zie in het Aanhangsel, na n°. 43) wel meer handlichting en oogluiking zal hebben plaats gehad. Daarentegen was men — ik gis omstreeks 1500 — zeer vasthoudend, toen vele abdijen in Waalsch-Vlaanderen, o. a. die van Chisoing tusschen Doornik en Rijssel, in het Windesheimsch kapittel wenschten opgenomen te worden. Zij kregen van den prior superior en de vergaderde vaders ten antwoord, dat men wel prioraten, maar geene abdijen aannam (Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier, bijzonder van de Vergaderingh van Wendeszem, M. S.*, blz. 3 en blz. 30 der eerste pagineering; de

van vijf en twintig jaar later, waarin tot zijne vereeniging met dat van Windesheim vergunning werd gegeven 1). Het is, of men al dien tijd hoop heeft gehad, dat Bethlehem bij Doetinchem óók wel toetreden zou. En wat het Klooster aangaat, de onbekende schrijver van het „Magnum chronicon Belgicum" 2), die zelf een Nuiser regulier was, verhaalt niet alleen, dat de vereeniging in 1433 heeft plaats gehad — dit kan desnoods eene schrijffout wezen — maar dat zijn convent eerst omstreeks het jaar 1452 3), met achterstelling van den gewonen »ordinarius" der reguliere kanunniken, den Windesheimschen »ordinarius"

---

schrijver verhaalt, dat hij zelf de stukken, op die weigering betrekking hebbende, in 1794 heeft gezien). Ook in de *Statuta* van 1508 en de *Constitutiones* van 1553 blijft er uitsluitend van prioren sprake. Eerst in de bul van paus Gregorius XIII, gedagteekend Rome, 16 December 1573, waarbij de gansche kloostervereeniging van Windesheim ten gevolge van den schok, door de Hervorming teweeggebracht, werd gereorganiseerd, en die haar derde grondwet mag heeten (zie beneden, in dit Hoofdstuk), wordt ruimte gelaten, om desverkiezende ook andere titels te behouden. Hier toch worden de kloosterhoofden bijna geregeld met het onzijdige woord „superiores" aangeduid, ofschoon het opperhoofd „prior generalis" genoemd wordt. Desniettegenstaande kennen de *Constitutiones* van 1639 nog altijd slechts prioren. Wel een teeken, dat men officieel alleen den ouden titel wilde behouden zien. Het schijnt, dat iemand geacht werd, in betrekking tot zijn klooster proost of abt, en tevens in betrekking tot het Kapittel prior te kunnen wezen (verg. de boven, blz. 6, genoemde lijst der leden van het Windesheimsche generaal kapittel, gehouden te Aken in 1728, met haar eigen opschrift). Althans het klooster te Marbach en dat te Rebdorff waren abdijen (Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodomus*, tom. II, p. 576, 682), en onder de latere „priores generales", die toch wel in de eerste plaats geroepen waren om den geest der Instelling te handhaven, komen twee of drie proosten van het klooster Georgenberg of Grauhoff bij Goslar voor (zie de Naamlijst der opperpriors in Bijlage XI). En toen de Gaesdoncker regulier Arnoldus Bekkers in het begin dezer eeuw het bovengenoemde feit beschreef, dat weleer vele abdijen in Waalsch-Vlaanderen, die in het Kapittel wenschten opgenomen te worden, ten antwoord hadden gekregen, dat men wel prioraten maar geene abdijen aannam, voegde hij er bij: „wat een groote onderscheid in de laatere tijden!" (*Beschrijving* enz. blz. 30).

1) Zie Nijhoff, a. w. blz. 34. In die van 20 April 1455 staat, dat de vergunning beschouwd zal worden als reeds den 14den Sept. 1454 te zijn verleend.

2) p. 381.

3) Zou dit ook samenhangen met de pauselijke vergunning, waarvan zooeven in noot 1 sprake was? Zoo ja, dan kan men in plaats van „omstreeks het jaar 1452" lezen: „in het jaar 1455".

heeft aangenomen, en dat het — nauwelijks durft men lezende zijne oogen vertrouwen — »tot den huidigen dag", d. i. tot 1474 of 1498 1), de decreten der Windesheimers heeft geweigerd. Onder al de ongelijkmatigheden, die vroeger en later in de eenmaal zoo strenge kloostervereeniging werden geduld 2), is deze waarschijnlijk wel de grootste. Men zou haar onbestaanbaar

---

1) Ofschoon het *Magn. chron. Belg.* slechts tot 1474 loopt (zie aldaar p. 437, 449; verg. De Wind, *Biblioth. der Nederl. geschiedschrijvers*, Middelb. 1831, bladz. 78, 99), komen er enkele nadere inlichtingen betreffende het Nuiser klooster met de woorden „nunc, anno 1498" in voor (zie p. 378, 379). Deze zullen wel van een afschrijver zijn; maar diezelfde afschrijver zou dan ook allicht op p. 381 eene opmerking hebben gevoegd bij het herhaald „usque in hodiernum diem" van den auteur, wanneer de zaken in 1498 nog niet evenzoo hadden gestaan als in 1474.

2) Ziehier eenige staaltjes de inlijving van het kapittel van Groenendaal in dat van Windesheim (1412) had plaats onder voorwaarden, die niet voor de overige kloosters golden (zie boven, blz. 18), „vnde longo tempore inter vtrumque Capitulum, quamuis vnitum, modifica fuit difformitas" (Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis vallis*, Brux. s. a. p. 61; verg. Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, tome II, p. 350); de incorporatie van het klooster Zevenborren geschiedde in 1417 „sub certis quibusdam restrictionibus" (zie Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688, p. 30); verscheidene Windesheimsche kloosters namen op de wijze der karthuizers de insluiting aan (zie *Chron. Wind.* p. 211, en uitvoerig beneden); in het jaar 1442 stonden de prior superior en de definitoren aan al de Brabantsche conventen toe, des Maandags en des Vrijdags vleesch, en in de kerkelijke vasten eieren en melkspijzen te gebruiken, alsmede dat zij zich in de laatstgenoemde vasten konden voeden volgens het gebruik hunner diocesen (zie het boven, dl. I, blz. 207, genoemde afschrift der Windesheimsche *Statuta* in M. S. n°. 11224 der Bourg. bibl. te Brussel, pars III, midden in cap. 8 „de Jeiunijs"); omstreeks dienzelfden tijd kreeg Johan Busch verlof, aan gene zijde van Munster proost te heeten, en waarschijnlijk bleef dit niet het eenige geval (zie boven, blz. 29, de noot); ondanks het streng verbod om orgels in de kerken te hebben, kregen sommige kloosters daartoe van het generaal kapittel verlof (*Constitutiones* van 1553, p. 94; *Ref. mon.* p. 498a, verg. p. 494c); een profesbroeder van het Mariaklooster te Gaesdonck verwierf omstr. 1550 van den Paus, „dat hij met het habijt des orders gekleed zijnde buiten het klooster kon leefen", en woonde veertig jaar elders (Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 7, kol. 2); na 1600 werd het zeer gewoon, dat leden der Windesheimsche congregatie, priesters zijnde, „met toelating van hunne overigheid" op andere plaatsen pastoors of zelfs huiskapelanen werden" (vele voorbeelden levert Bekkers, a. w. blz. 8, 9, 10, 11, 12); nadat de Elzas aan Frankrijk was gekomen,

achten, als zij niet zoo goed gewaarborgd was. De herinnering van voormalige grootheid stond den Nuiser regulieren blijkbaar in den weg, om zich aan de besluiten der meerderheid te onderwerpen. Helaas, dat wij er bij moeten voegen: zij zelven, ofschoon gedwongen om hunne proostdij in eene priorij te veranderen, dreven den aartsbisschop van Keulen aan, om zijne toestemming voor deze zaak slechts tot wederopzeggens toe te verleenen [1]). Waarlijk, de regenkappen schijnen het eenige geweest te zijn, waaraan men zich terstond en volkomen heeft onderworpen. En zelfs aangaande dit punt waren de twee partijen het alleen door wederzijdsch toegeven geheel eens geworden. De Windesheimers namelijk droegen deze kappen van voren niet over het gelaat gebogen en van achteren zonder kwast. De Nuisers daarentegen droegen haar van voren wel over het gelaat gebogen en van achteren met twee lange kwasten. De eersten nu namen de gebogen kap aan, en de laatsten lieten hunne kwasten varen [2]). Onwillekeurig denken wij nog eens aan het geestig woord van van den Aartsbisschop: »Niets anders dan die kwast zit u in den weg" [3]). Er was meer waarheid in, dan men oppervlakkig zou hebben gedacht. Maar het geeft ons een bedroevenden indruk van kleingeestigheid, dat eene zoo nietige zaak in de onderhandlingen zooveel te beduiden had.

---

werden de abten te Marbach uit een door de kloosterlingen aangeboden drietal door den Koning gekozen (Bekkers, *Beschrijving*, blz. 19 der eerste pagineering); de abt te Rebdorff en die te Marbach (Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p, 682, 578; zie ook Lindeborn, *Hist. episc. Dav.* 352), evenals de prior van Everardskluis bij Trier (Bekkers, t. a. p.), hadden het recht, om mijter en staf te dragen; de prior van Frenswegen was „Lid der Staten van het graafschap Bentheim" (Bekkers, a. w. blz. 8 der eerste pagineering); een regulier kanunnnik te Weert (zie Aanhangsel, n°. 30), buiten functie als prior geraakt zijnde, droeg omstreeks 1778 den titel van „Prior in Partibus van het klooster Wittenbergh" (Bekkers, a. w. blz. 14 der eerste pagineering), enz. enz. Wil men sommige der aangehaalde voorbeelden liever ontaardingen dan afwijkingen noemen, de overige zullen dan toch talrijk genoeg zijn, om als bewijzen van ongelijkmatigheid in de Vereeniging te gelden.

1) *Magn. chron. Belg.* p. 381.

2) *Chron. Wind.* p. 200. De kleederdracht der Nuisers vóór hunne vereeniging met de Windesheimers, zie *Magn. chron. Belg.* p. 380.

3) Zie boven, blz. 23.

Het is hier, naar ons voorkomt, de meest geschikte plaats, om een woord te wijden aan de wezenlijke of vermeende betrekking, waarin de kloostervereeniging van Windesheim tot die in Sion zal hebben gestaan. Kunnen wij dit onderwerp ook al niet tot volledige klaarheid brengen, wij meenen toch nevelen te kunnen wegnemen en eenig licht te zullen verspreiden 1).

---

1) Ofschoon de geschiedenis der afzonderlijke kloosters, die tot het generaal kapittel in Sion behoord hebben, door Römer in zijne *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, dl. I, blz. 369—438, is bijeengebracht, en aldaar ook de inrichting van het Kapittel uit goede bron beschreven werd (blz. 363—369), wacht dit laatste toch nog altijd op zijn historiograaf. Bij opzettelijk en nauwkeurig onderzoek zal er, dunkt mij, wel meer te vinden zijn dan het door Römer ontdekte en het volgende, dat tot mijne kennis is gekomen en waarvan ik in den tekst gebruik heb gemaakt: H. S. n°. 351 der Kon. bibl. te 's Gravenhage (dun boekje in kl. quarto; papier; ongepagineerd; watervlekkig; ruwe, geel varkenslederen omslag, die tevens als klep dient), blijkbaar afkomstig uit een vrouwenklooster (zie bijv. achteraan op de jaren 1541 en 1542) bij Gouda (zie bovenop den omslag), en bevattende den „Stichtingsbrief", de „Acte van vereeniging", de Privilegiën des Kapittels, en korte aanteekeningen van de benoemingen en besluiten op de algemeene vergaderingen van 1510—1546 (het zal wel ongeveer eensluidend wezen met de „Acta Capituli generalis M. S. in Steyn" bij W[alvis], *Beschryving der stad Gouda*, Gouda, [1713], dl. II, blz. 128, of het „Regelboekje ad usum monast. de Stein M. S." bij Römer, a. w. dl. I, blz. 363); voorts het *Liber Constitutionum Capituli generalis in Syon, confirmatarum Anno* 1462, *M. S.* (keurig geschreven op perkament in kl. quarto; ongepagineerd; saamgebonden in rood kalfslederen band met een exemplaar van den gedrukten *Ordinarius Wyndesemensis*, Dav. 1521), afkomstig uit het Sionsch klooster Bethanië bij 's Gravezande, en thans in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam, die het mij met zoovele andere handschriften en boeken welwillend ten gebruike afstond; het *Breuiarium Canonicorum regularium Secundum ordinarium Capituli de Syon* (quarto; ongepagineerd; gothische letters; roode en blauwe kapitaal- en sierlijke beginletters; volkomen gelijkend op, maar minder dik dan het *Breuiarium Canonicorum regularium secundum ordinarium Capituli de windesim* van omstr. 1 Febr. 1499, dat beschreven werd door Campbell in zijne *Annales*, La Haye, 1874, onder n°. 369, en ongetwijfeld uit dezelfde Hemsche drukkerij als dit laatste afkomstig), waarvan het eenige mij bekende exemplaar, toebehoorende aan de stads-bibliotheek te Deventer (*Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, n°. 589), helaas niet compleet maar aan het einde met de pen bijgewerkt is, zoodat plaats en jaartal ontbreken. — Ten slotte nog dit: v. Heussen bezat een „vetus Codex membraneus M. S. qui continet privilegia, jura et bona Canonicorum Regularium Amstelodamensium, Alcmariensium, Heyloënsium, aliorumque per

Reeds onder den Utrechtschen bisschop Frederik van Blankenheim (1393—1423) bestond er in Holland een generaal kapittel van reguliere kanunniken en kanunnikessen 1). Het schijnt geen bepaalden naam te hebben gedragen 2), maar in de wandeling het »Hollandsch kapittel" te zijn genoemd 3). Met welk meer bijzonder doel het werd opgericht, is onbekend 4). Uit het feit

Hollandiam Coenobiorum" (zie zijne *Historia episcopatuum foederati Belgii*, Antv. 1733, tom. I, p. 415). Blijkens het daaraan door hem ontleende moet deze codex merkwaardige bouwstoffen voor het onderwerp bevat hebben.

1) Dit blijkt uit de straks te noemen „Litera fundationis" van het nieuwe generaal kapittel (H. S. n°. 351 der Kon. bibl. fol. 1_r). Verg. het daarvan afgedrukte eerste gedeelte bij W[alvis], a. w. dl. II, blz. 129.

2) In den aanvang der „Litera fundationis" van het nieuwe generaal kapittel wordt slechts gewaagd van „quoddam Capitulum generale, cui pronunc tamquam superior prior preest, sic et per aliquot annos laudabiliter prefuit, Dilectus noster iohannes nycolai, Prior domus et conuentus sancti Gregorij dicte Emaus in terra de steyn prope Goudam". Verg. W[alvis], t. a. p. blz. 128. Wanneer zelfs het nieuwe generaal kapittel, gelijk straks blijken zal, eenigen tijd geen officieelen naam schijnt gedragen te hebben, is het niet te verwonderen, dat ook het oude er geen had. Ik vermoed, dat het streven naar volkomen gelijkheid niet duldde, de geheele Vereeniging te betitelen met den naam van één der kloosters, die er toe behoorden, zelfs niet met dien van het convent, waarin de prior superior woonde (Stein?).

3) Althans het nieuwe generaal kapittel werd weleens zoo geheeten. Zie v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 415, of de vertaling van v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Delfland*, Leid. 1720, blz. 245 (folio-uitgave der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 727). Deze naam was dan ook kort en zakelijk, en als men geen der verbonden kloosters vernoemen wilde, de meest onzijdige. Voor de analogie breng ik in herinnering, dat ook het kapittel van Groenendaal soms „Capitulum Brabantiae" werd geheeten. Zie boven, blz. 18, noot 4.

4) De eisch der ridderlijkheid verbiedt mij, den heer v. Slee te bestrijden in de vele gevallen, waarin ik van hem in gevoelen verschil. Toch acht ik mij verplicht, hier protest aan te teekenen tegen zijne gissing aangaande „de reden der eerste zelfstandige oprichting" van „het kapittel van Sion" (zie blz. 281 van zijn reeds genoemd werk *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874). Ik kan de verzekering geven, dat deze gissing, die allicht door anderen zou worden overgenomen en van lieverlede eene soort van burgerrecht verkrijgen kon, onhoudbaar is. Men heeft, ten einde zich hiervan te overtuigen, slechts de vele verspreide gegevens aangaande het leven van den hoogst achtenswaardigen Willem Klinckert bijeen te brengen, te beginnen met 1392 (*Chron. Wind.* p. 351) en te eindigen met zijn sterfjaar 1444 (v. Heussen en v. Rijn,

nochtans, dat er slechts kloosters in Holland, alsmede een enkel in het daarmede nauw verwante Zeeland [1]) toe behoorden, zou men geneigd zijn op te maken, dat er niet weinig provincialisme onder liep. Van welk jaar het dagteekende, ligt óók al in het duister, doch wij wagen de gissing, dat het eerst na 1406 zal zijn ontstaan, d. i. na den tijd, waarin de laatste Hollandsche kloosters, S. Elisabeth bij den Briel en Maria-Visitatie bij Haarlem, in het kapittel van Windesheim waren opgenomen [2]). Het eenige, wat wij weten, is, dat de oprichting en inlijving geschiedde onder voorwaarde, dat geen der verbonden conventen zich aan de Vereeniging onttrekken of daarvan afscheiden mocht [3]).

Ofschoon het aantal leden, ook door de latere toetreding van andere mannen- en vrouwenkloosters, niet onaanzienlijk was [4]), mocht de inwendige toestand geenszins bloeiend heeten. Er ontstond oneenigheid; men durfde elkander niet meer vertrouwen; blijkbaar waren er, die hun eigen belang boven het algemeene welzijn plaatsten, door zich privilegiën te verwerven, strijdig met de rechten van het algemeen kapittel, en daarvan ten prejudice van dit laatste gebruik te maken. De gissing ligt voor de hand en wordt reeds door een enkel feit tot zekere mate van waarschijnlijkheid gebracht [5]), dat

---

Hist. v. 't Utr. bisd. dl. III, blz. 391v). De hoofdbronnen hiervoor zijn: Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 34, 41, 46, 49, 50, 90 seqq. passim; v. Berkum, *Beschr. d. stadt Schoonhoven*, Gouda, 1762, blz. 442—445; v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. III, blz. 396—403.

1) Namelijk het convent van het H. Graf te Arnemuiden op Walcheren. Zie de straks te noemen „Litera colligationis" van het nieuwe generaal kapittel (Kon. bibl, H. S. nº. 351, fol. 6r).

2) Zie *Chron. Wind.* p. 169, 170.

3) Zie de „Litera colligationis" (l. l. fol. 6r—6v). De woorden zijn afgedrukt bij Walvis, a. w. dl. II, blz. 129, alsmede bij v. Heussen, l. l. tom. I, p. 415. Royaards heeft er zeer ten onrechte uit opgemaakt, „dat geen der bestaande hollandsche en zeeuwsche reguliere kanunnikkloosters zich aan deze verbindtenis mogt onttrekken". Zie zijne *Geschiedenis van het Christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, dl. II, blz. 329v.

4) Blijkens den aanvang der „Litera colligationis" waren er in 1444 veertien. Zie beneden, blz. 36, noot 2.

5) In 1438 vinden wij de priors der twee voornaamste kloosters der Vereeniging, dien van Stein bij Gouda en dien van Sion bij Delft, in goede verstand-

het Utrechtsche schisma met zijne bisschoppen en tegenbisschoppen deze zaak in de hand werkte 1). Zoowel het belang van den eenen als dat van den anderen pretendent bracht mede, door giftbrieven aanhang te verwerven en zich als den rechtmatigen kerkvoogd aan te stellen. Wie hiervan gebruik wilde maken, had gemakkelijk spel; en waarom zouden de hem geschonken privilegiën minder waarde hebben dan die, welke door een ander waren verleend; of ook, waarom zouden zij krachteloos zijn tegenover een kapittel, dat door een vroegeren bisschop was goedgekeurd? Nogmaals, wij gissen slechts; maar ziehier, op welken grond.

Op den 4den Mei 1444 werd in het klooster Sion bij Delft, d. i. in het convent van den toenmaligen »prior superior" der zoo deerlijk geschokte Vereeniging, eene algemeene vergadering gehouden. Daar waren zeven priors van mans- en zeven rectors van vrouwenkloosters bijeen 2). Ongetwijfeld lag de »Stichtingsbrief" van 31 December 1442 ter tafel, waarbij de Utrechtsche bisschop Rudolf van Diepholt, op verzoek der belanghebbenden, de oorspronkelijke instelling van hun generaal kapittel door Frederik van Blankenheim wegens eenige daarin voorkomende duistere punten vernietigde, en eene nieuwe, onder andere bepa-

---

houding met Walraven van Meurs (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, Leid. 1721, dl. I, blz. 552; dez. *Oudheden en gestichten van Delfland*, blz. 245v; fol. uitg. der *Kerk. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 138v; dl. III, blz. 727), in 1442 in niet minder aangename betrekking tot zijn tegenstander Rudolf van Diepholt (zie in den tekst).

1) Zie hier vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 176—213.

2) De zeven mannenkloosters waren: Sion bij Delft, S. Michaël in den Hem bij Schoonhoven, Emaus in het land van Stein, S. Maarten op den Donk, Bethanië bij 's Gravezande, S. Willebrordus te Heilo, het H. Graf te Arnemuiden; de zeven vrouwenkloosters: Mariënpoel bij Leiden, Josaphat te Delft, S. Dionysius te Amsterdam, S. Margaretha te Gouda, S. Maria boven Gouda, S. Maria Magdalena te Amsterdam, S. Maria ter Zijl te Haarlem. Naar deze oorspronkelijke opgave in de „Litera colligationis" moet die van Matthaeus (*Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 222 seq) worden aangevuld, waar niet minder dan het convent Sion is vergeten, en waar de dubbele naam van Gouda een geheel vrouwenklooster heeft doen overslaan. De foutieve lijst en den authentieken catalogus beiden leverde Walvis, a. w. dl. II, blz. 127v.

lingen, goedkeurde 1). De vergaderden maakten eene »acte van vereeniging" op, en bekrachtigden die met de zegels van al de in de zaak betrokken kloosters 2).

In deze acte nu verklaarden zij, eenparig te hebben goedgevonden, de vroegere Vereeniging te vernieuwen. Zij brachten de gansche inrichting van hun generaal kapittel onder zeer korte maar bijzonder duidelijke punten, en lieten daaraan de volgende opmerkelijke woorden voorafgaan: »Opdat echter alle stof tot oneenigheid, mistrouwen en argwaan met wortel en tak worde uitgeroeid, en de voortdurende vrede te sterker onder ons bewaard blijve, beloven wij getrouwelijk en betuigen wij onder de zegels onzer kloosters openbaarlijk, dat geen convent noch eenig publiek of privaat persoon, hetzij zelf of door middel van een ander, eenig reeds verworven of nog te verwerven privilegie zal aanbrengen of doen aanbrengen, of daarvan tegen het generaal kapittel of te zijnen prejudice gebruik maken zal, tenzij met vergunning van het genoemde Kapittel zelf." Het zal niet noodig zijn, er iets bij te voegen, om onze voorstelling van den gang der zaken te rechtvaardigen.

Het »kapittel van Sion", gelijk het later naar het reeds bekende convent bij Delft genoemd werd 3), of ook het »Hollandsch

---

1) Deze „Litera fundationis" kan men o. a. vinden in het bovengenoemd H. S. n°. 351 der Kon. bibl. [fol. 1r—5r]. Römer, a. w. dl. I, blz. 364—367, ontleende er zijn overzicht van de voorschriften der nieuwe Vereeniging aan. Het begin er van is, gelijk reeds gezegd werd, afgedrukt bij Walvis, a. w. blz. 128 v. (het aldaar oningevulde woord is „pronunc"), en misschien hieruit overgenomen door v. Heussen, *Historia episcopatuum*, tom. I, p. 194 (*Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. II, blz. 323 v; fol. uitg. der *Kerk. hist. en outheden*, dl. II, blz. 262).

2) Deze „Litera colligationis" staat eveneens in het genoemde H. S. [fol. 6r—7v].

3) Deze benaming schijnt niet in de oorspronkelijke bedoeling te hebben gelegen. Over de vermoedelijke reden daartoe, zie boven, blz. 34, noot 2. Noch in de „Litera fundationis" noch in de „Litera colligationis" wordt aan het nieuwe generaal kapittel een naam gegeven. Evenzoo in de privilegiën, door Nicolaas van Cusa in 1451 aan de verbonden kloosters verleend (zie volg. blz.). Zelfs nog in de *Constitutiones* van het Kapittel, die in 1462 werden goedgekeurd, is slechts sprake van het „Capitulum generale domorum nostrarum," al wordt daarmede in éénen adem het „monasterium beate virginis in syon" het „domus superior" genoemd (Distinctio I, capitulum 1). Waarschijnlijk heeft dit kapittel officiëel jaren lang geen bepaalden naam gedragen, en werd het slechts door de praktijk eerst tot „kapittel in Sion," later tot „kapittel van Sion" gemaakt. Zie voorts beneden, blz. 41, noot 1.

kapittel", zooals men het weleens betitelde 1), is na deze herschepping eene niet onaanzienlijke instelling geworden 2). In zijn besten tijd omvatte het minstens vijf en twintig kloosters, allen in Holland en Zeeland gelegen, van welke echter de meesten vrouwenkloosters waren 3). Toen de kardinaal Nicolaas van Cusa op zijne reis als pauselijk afgevaardigde ook in Nederland kwam, begiftigde hij het met meer dan één privilegie 4). Het belangrijkste en meest omvattende was wel dat van 20 September 1451, waarbij hij het op verzoek al de voorrechten schonk, die paus Martinus V weleer aan het kapittel van Windesheim had verleend 5).

En dit voert ons als van zelf tot de beantwoording van de vraag, in welke betrekking de beide kapittels tot elkaar hebben gestaan.

Men heeft gemeend en elkander nageschreven, dat de kloostervereeniging in Sion zich aan die van Windesheim onttrokken

---

1) Zie boven, blz. 34, noot 3.

2) Men overdrijve hare grootheid niet. Zie Römer, a. w. dl. I, blz. 438.

3) Zie hunne namen en hunne geschiedenis bij Römer, a. w. dl. I, blz. 369—438. Het S. Antonius-klooster te Haarlem behoorde er slechts vijf jaren toe (1479—'84). Zie de zoogenaamde „Divisie-kroniek", Div. XXXI, cap. 57 (*Chronycke van Hollant*, Dordr. 1595, fol. 439; uitg. van Gouthoeven, 's Grav. 1636, blz. 538). Zeer gebrekkig is de lijst der „Monasteria Regularium Capituli in Sion" bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 108—111.

4) Ook deze privilegiën kan men vinden in het meer genoemde H. S. nº. 351 der Kon. bibl. [fol. 7v—20v]. Zij zijn drie in getal: Kasteel de Horst, 18 Sept. 1451; Arnhem, 20 Sept. 1451; Keulen, 3 Maart 1452. Nog een vierde aldaar voorkomend stuk van denzelfden pauselijken legaat, gedagteekend Zwolle, 23 Aug. 1451, is geen voorrechtsbrief voor een bepaald kapittel, maar eene belofte van vijftig dagen aflaat voor iederen priester in ieder klooster, die bij het begin en aan het einde der mis zekere woorden voor den Paus en den Bisschop in het gebed opnemen zal. Men vindt het evenzeer in de *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* (afschrift van Bondam, nº. 45).

5) l. l. [fol. 7v—16r]. Deze giftbrief is gedeeltelijk afgedrukt bij v. Heussen, *Historia episcopatuum*, tom. I, p. 415. Evenzoo vindt men aldaar de bekrachtiging er van door den Utrechtschen bisschop David van Bourgondië, d. d. 29 Apr. 1518. De vertaling van beiden leverde v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Delfland*, blz. 247—250 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. III, blz. 728). Zie over de bedoelde voorrechten beneden, in dit Hoofdstuk.

heeft [1]). Doch met de zooeven medegedeelde feiten vóór ons moeten wij vragen: op welken grond? Zich aan iets onttrekken onderstelt toch, dat men er toe behoort; en waaruit blijkt, dat de conventen, die in het genoemde jaar buiten Delft hunne Vereeniging vernieuwden, tot dien tijd toe aan het Windesheimsch kapittel behoorden of er vroeger toe behoord hadden? Hoogstens zou dit dan moeten geschied zijn vóór het sluiten van hun eerste onderling verbond. Máar ook dáár schijnt er geen plaats voor te wezen, en zeker zou het vreemd mogen heeten, dat sommige Hollandsche kloosters zich wel, andere daarentegen niet van Windesheim hadden afgescheiden, dat bisschop Frederik van Blankenheim, die zeer op de hand van Windesheim was en zonder wiens goedkeuring geen nieuw kapittel binnen zijne diocese kon worden opgericht, de zaak zou hebben bekrachtigd, en dat de gansche, veelbeteekenende geschiedenis geen enkel spoor, hoe gering ook, in het »Chronicon Windesemense" zou hebben achtergelaten [2]).

Evenzoo heeft men beweerd, dat het kapittel in Sion zich in 1444 naar de wijze van het Windesheimsche heeft gevormd [3]). Wat zullen wij hiervan zeggen? »Naar de wijze van" is eene zeer rekbare uitdrukking. Iedere vereeniging van regulierenkloosters zal uit den aard der zaak eenige overeenkomst met hare zustervereenigingen hebben. Ook zal zij, wanneer zij de zaak een weinig ernstig opneemt, bij het ontwerpen van hare statuten

---

1) Deze meening, gegrond op oppervlakkige lezing van den zooeven genoemden giftbrief van 20 Sept. 1451, vindt men bij Walvis, a. w. dl. II, blz. 129, en misschien afhankelijk, misschien onafhankelijk van hem, bij v. Heussen, l. l. tom. I, p. 415 (*Oudh. en gest. v. Delfland*, blz. 246). Aan laatstgenoemde of aan beiden ontleende Royaards haar, a. w. dl. II, blz. 330. Intusschen is er nog onderscheid tusschen deze drie schrijvers. Walvis plaatst het feit in 1451; v. Heussen in 1444; Royaards verhaalt, dat het besluit om „eene afzonderlijke congregatie, afgescheiden van Windesheim, op te rigten", in 1444 werd genomen, maar dat de belanghebbenden „nog voortdurend als een onderkapittel van het generale kapittel van Windesheim bleven bestaan, totdat zij door Cusa in 1451 daaraan onttrokken werden."

2) In het *Chron. Wind.* is nergens sprake van het naar Holland of naar Sion genoemde kapittel.

3) De eerste zegsman is v. Heussen, l. l. tom. I, p. 415 en 194 (*Oudheden en gestichten van Delfland*, blz. 245; *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. II, blz. 322; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. III, blz. 727, en dl. II, blz. 262).

met die van andere, liefst met die van de meest beroemde, te rade gaan. De Windesheimers bijv. verzamelden ze van heinde en ver, om er eene eigene wetgeving uit bijeen te brengen 1). Evenzoo nu handelden ook de mannen van Sion. Zij benoemden eene commissie, en deze stelde uit oude en nieuwe reglementen een eigen »Liber constitutionum" samen, dat door hun generaal kapittel op den 23sten September 1462 goedgekeurd, en waarvan in elk der kloosters Sion bij Delft, den Hem bij Schoonhoven, en Stein bij Gouda, een van het zegel der Vereeniging voorzien afschrift gedeponeerd werd 2). Wat wonder, dat in deze »Constitutiones", bij veel verschil 3), eene zóó groote mate van overeenkomst met die van Windesheim bestaat, dat geheele hoofdstukken, ja soms verscheidene achter elkander, er voetstoots uit schijnen overgenomen te wezen 4)? Maar wat wonder ook, indien te eeniger tijd mocht blijken, dat Sion diezelfde gedeelten niet aan Windesheim, maar dat Windesheim en Sion beiden ze aan andere kloostervereenigingen hadden ontleend? Wij althans durven uit de partiëele overeenstemming van de »Constitutiones" der twee kapittels niet besluiten, dat het eene zich bepaaldelijk naar het andere heeft »gevormd".

Dit wordt nog duidelijker, wanneer men beider Brevier on-

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 206.

2) Deze bijzonderheden blijken uit het slot der boven, blz. 33, noot 1, genoemde *Constitutiones* van het generaal kapittel in Sion (Distinctio III, capitulum 19: „De conclusione constitutionum").

3) Het lag reeds in de inrichting zelve van het generaal kapittel in Sion, dat er in zijne *Constitutiones* verschil met die van het Windesheimsche wezen moest. Die inrichting toch was, o. a. ten aanzien der vrouwenkloosters, eene andere. Om zich hiervan te overtuigen, vergelijke men slechts de „Litera fundationis" en de „Litera colligationis" (of bij gebreke daarvan het overzicht bij Römer, a. w. dl. I, blz. 364—368, vooral blz. 367) met hetgeen ik beneden in dit Hoofdstuk aangaande de inrichting van het generaal kapittel van Windesheim zeggen zal. — De Sionsche *Constitutiones* bestaan uit drie „distinctiones," elke met hare „capitula." De Windesheimsehe *Statuta* bestonden van den aanvang af uit vier „partes," elk met zijne „capita" (verg. boven, dl. I, blz. 206, noot 3).

4) Dit geldt vooral dáár, waar de zaak buiten de inrichting van het Kapittel en de regeling van den kerkdienst omgaat. Zoo zijn bijv. de hoofdstukken betreffende den prior, den supprior, den procurator en de overige bekleeders van kloosterambten meestal woordelijk dezelfde als in de Windesheimsche statuten.

derling vergelijkt [1]). Ook daarin zijn wel is waar punten van overeenkomst, maar veel treffender nog dan in de »Constitutiones" zijn de punten van verschil, zoodat het Sionsche geheel anders dan het Windesheimsche is. Andere kerkelijke boeken van het »Hollandsch kapittel", vooral de »Ordinarius", waaruit over het vraagstuk nader licht zou kunnen opgaan, zijn ons niet onder de oogen gekomen.

Alles te zamen genomen houden wij nu reeds voor zeker, dat het kapittel van Windesheim niet de moeder, maar slechts de oudere zuster van dat in Sion is geweest, al achten wij niet onwaarschijnlijk, dat het laatste door het bestaan van het eerste op het denkbeeld is gekomen om zich te constitueeren. Tevens vermoeden wij, dat er nooit eenig bepaald en rechtstreeksch verband tusschen de twee vereenigingen geweest is, maar dat zij, van den aanvang tot het einde, naast elkander en onafhankelijk van elkaar hebben bestaan. Wat het doel was van den tocht, dien Johan Busch en Hendrik Mande, als afgevaardigden van Windesheim, in 1430 naar de regulieren te Delft ondernamen [2]), laat zich moeielijk beslissen. Misschien stond hunne zending wel in verband met het Utrechtsche schisma, waarin de Windesheimers zich trouw aan Zweder van Kuilenburg als door den Paus benoemd bisschop hielden, terwijl er bij de broeders van Sion, misschien zelfs bij de meerderheid in hun midden, allicht sympathie voor den destijds bovendrijvenden Rudolf van Diepholt bestond [3]). Dat in het jaar 1475, toen Karel de Stoute de bekende schatting op de geestelijke huizen en personen wilde invoeren, en er dus voor al de Hollandsche en Zeeuwsche conventen, onverschillig tot welke orde of congregatie zij behoorden, gelijk gevaar dreigde, de kloosterlingen en gees-

---

1) Zie over het *Breuiarium Canonicorum regularium Secundum ordinarium Capituli de Syon* boven, blz. 33, noot 1, en merk op, dat hier bepaald van een „kapittel van Sion" sprake is op den titel van een boek, dat niet slechts in één der conventen van dit Kapittel gedrukt werd, maar tevens ten gebruike van al zijne conventen moest dienen. De weleer met opzet vermeden naam schijnt van lieverlede geen aanstoot meer te hebben gegeven, en van practisch officieus of wel officieel geworden te zijn.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 468, en verg. boven, dl. I, blz. 262, noot 1.

3) Verg. de overeenkomstige handelwijze in 1438 en 1442, boven, blz 35, noot 5.

telijken, in die gewesten wonende, eene algemeene vergadering in het Windesheimsche klooster S. Hiëronymusdal buiten Leiden hielden, waarop zoowel afgevaardigden van Sionsche als van Windesheimsche conventen verschenen [1]), bewijst niets ten gunste van de vermeende verwantschap tusschen de beide kapittels. Daarentegen schijnt het een teeken van zusterlijke welwillendheid, dat door het kapittel in Sion in 1509 bepaald, in 1510 goedgekeurd en in 1511 vastgesteld werd, geene Windesheimers in zijne kloosters op te nemen, en hen, ingeval zij er toch waren ingeslopen, nooit te doen uitgaan, hun geen stemrecht te geven en hen nimmer tot eenige betrekking te benoemen [2]). Als Van Rijn vraagt, hoe het te verstaan is, dat de prior van Windesheim in 1555 iets te zeggen had in eene zaak, die het klooster te Heilo betrof [3]), dan vergeet hij, dat dit klooster wel is waar tot 1535 bewoond werd door reguliere kanunniken, die tot het kapittel in Sion behoorden, maar dat dezen het in 't genoemde jaar onder zekere voorwaarden overgaven aan de regu-

---

1) De zaak is het best te kennen uit de zoogenaamde „Divisie-kroniek", Div. XXX, cap. 84 (uitg. van Dordr. 1595, fol. 400; uitg. van Gouthoeven, 's Grav. 1636, blz. 498v), waaraan ook Boxhorn, zonder evenwel zijne bron te noemen, het heeft ontleend in zijne *Nederlandsche historie*, vert. door Leydekker, Amst. 1739, blz. 293—296. De vergadering werd gehouden 5 Febr 1475. Men besloot er, de schatting te weigeren, en benoemde vier commissarissen, om uit naam van allen weerstand te bieden. Eén der vier, Pieter Buys, doctor in het kanonieke recht, was regulier kanunnik in het Windesheimsche klooster te Eemstein; een ander, heer Joost, was rector van het Sionsch vrouwenconvent van S. Agnes te Delft — Een dergelijk voorbeeld ten jare 1515 of '16 deelt Römer uit een H. S. mede, a. w. dl. I, blz. 352, 369.

2) „Ordinationem anno preterito factam, quod nullus Windechimmensis recipiatur ad ordinem nostrum, approbamus. Adijcientes quod si talis aliquando receptus fuerit, numquam exibit conuentum, nec gaudebit voce capitulari, nec promouebitur ad aliquod officium absque consensu Capituli generalis" (*Acta capituli Anno xv^c x^o*, achter H S. n°. 351 der Kon. bibl.). „Constitutionem quod nullus Windechimmensis recipiatur ad ordinem nostrum cum ceteris conditionibus confirmamus" (*Acta capituli Anno xv^c. xi^o*, aldaar). Bepaald, goedgekeurd en vastgesteld worden, waren de drie phasen, die ieder wetsartikel, zoowel bij die van Sion als bij die van Windesheim, doorloopen moest. Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

3) *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, Leid. 1721, dl. I, blz. 560 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 152).

liere kanunniken van S. Jan Evangelist te Amsterdam [1]), wier klooster was afgebrand, en die nooit anders dan onder het kapittel van Windesheim hebben gestaan. En als Royaards uit de vraag van Van Rijn aanleiding neemt om te beweren, dat het kapittel in Sion »nog voortdurend als een onderkapittel van het generale kapittel van Windesheim" bleef bestaan, totdat het daaraan in 1451 door Cusa onttrokken werd [2]), dan begaat hij daarenboven nog een anachronisme van meer dan honderd jaren.

Maar genoeg. Laat ons hopen, dat eene waarlijk bekwame hand onze vaderlandsch-kerkhistorische letterkunde te eeniger tijd met eene grondige ėn nauwkeurige verhandeling over het generaal kapittel in Sion verrijke. Wat nu nog duister is, zal daardoor allicht tot klaarheid worden gebracht. En zeker zal de voortreffelijke drukpers van het S. Michaël-klooster in den Hem, dat tot dit kapittel behoorde, de belangrijkheid van het onderwerp niet weinig verhoogen.

Met nog een enkelen blik op het provinciaal kapittel te Neuwerk, dat zijne geheele inrichting aan dat van Windesheim ontleende en volgens zijne statuten in zeker broederlijk verband met dit laatste wenschte te blijven, zullen wij onze beschouwing besluiten [3]).

Reeds vroeger heeft de lezer kunnen kennis maken met het klooster Neuwerk bij Halle in Saksen. Tot herinnering zij ge-

1) Zie de Acte van overdracht afgedrukt bij v. Heussen, *Historia episcopatus Harlemensis* (in tom. II zijner *Historia episcopatuum*), p. 120 seq, en vertaald door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland*, dl. II, blz. 233—237 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 211 v).

2) Zie zijne *Geschiedenis van het Christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, dl. II, blz. 330.

3) De eenige mij bekende bron voor dit onderwerp is Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Han. 1707, tom. II), p. 821 seq, waarmede parallel loopen p. 947a—949a, voorts p. 956c, 957b, 958b. Eene lijst der kloosters, die tot het kapittel van Neuwerk behoorden, met enkele geschiedkundige gegevens, zie bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 316—319 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 108—112; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 607 v). Wat de geschiedenis van elk dier kloosters in het bijzonder betreft, verwijs ik naar Zunggo, *Historiae de ordine canonicorum regularium prodomus*, Ratisb. 1742, tom. II, passim.

zegd, dat het eene proostdij was, aan Maria en Alexander gewijd, in het bisdom Maagdenburg gelegen, en waartoe een aartsdiakonaat behoorde, dat zich over bijna elf mijlen uitstrekte, acht steden en zeer vele dorpen omvatte en ongeveer twintig duizend zielen telde. Het gezag en de invloed der proosten was hierdoor, gelijk zich begrijpen laat, niet gering; doch tevens werkte deze aardsche grootheid zeer ongunstig op den zedelijken toestand der kloosterlingen. Eindelijk namen de aartsbisschoppen van Maagdenburg de hervorming van het convent ter hand, en de meest doeltreffende maatregel daartoe was wel, dat Johan Busch er in 1448 tot proost werd benoemd [1]).

Het was destijds eene kleine eeuw geleden, dat men een provinciaal kapittel te Neuwerk had opgericht. Dit kapittel placht jaarlijks op Kruisverheffing (14 September) of op den eersten Zondag daaraanvolgende gehouden te worden. Het was echter later in onbruik geraakt [2]).

Tot de pogingen, die Nicolaas van Cusa als pauselijk legaat in 1451 deed, om het kloosterleven zooveel mogelijk te zuiveren, behoorde ook de opdracht aan Johan Busch en doctor Paulus, proost van het S. Mauritius-klooster te Halle [3]), om voortaan weer jaarlijks, met al de conventen van reguliere kanunniken in de aartsbisdommen Maagdenburg en Mainz, op den van ouds daartoe bestemden dag het genoemd provinciaal kapittel te houden. Hij maakte er de bepaling bij, dat men het doen moest op de wijze, voorgeschreven in de »Statuta" of »Constitutiones" van het generaal kapittel van Windesheim [4]), alsmede dat naar dit laatste om de drie jaren twee afgevaardigden moesten gezonden worden tot bijwoning van de algemeene vergadering, »ten einde

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 300 v, alwaar tevens (blz. 300, noot 4) de literatuur over dit klooster, waarbij ik op gezag van Potthast (*Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters. Supplement*, Berl. 1868, S. 350, Note 5) thans voeg: *Necrologium Novi Operis* (in „Magdeb. Geschichts-Blätter. 1867. II. 2. p. 158" ff.).

2) *Ref. mon.* p. 947c.

3) Literatuur over dit klooster, zie boven, dl. I, blz. 302, noot 1. Ik voeg er thans op gezag van Potthast (a. a. o. S. 99) bij: *Necrologium S. Mauritii Halis Saxonum* (in „Würdtwein, subsidia X. p. 407—412").

4) Zie in den opdrachtsbrief zelven *Ref. mon.* p. 957b; verg. p. 956c, 821a.

de eenvormigheid en goede verstandhouding in de orde der regulieren te bewaren en aan te kweeken" [1]).

Johan Busch en doctor Paulus deden wat hun was opgedragen. Zij hielden een generaal kapittel, waaraan ook nog twee andere proosten deelnamen [2]). Zij deden het geheel op de wijze, zooals het te Windesheim placht te geschieden, en zetten dit eenige jaren voort [3]). Doch toen Busch bij den Aartsbisschop in ongenade was gevallen en dien ten gevolge in 1455 zijn ontslag als proost van Neuwerk had moeten aanvragen [4]), kwam de zaak weer in onbruik [5]).

Intusschen zond men een afgevaardigde naar Rome, ten einde aldaar niet slechts de bevestiging van het provinciaal kapittel te vragen, maar tevens te verzoeken om het genot van al de privilegiën, die ooit door iemand aan het kapittel van Windesheim waren verleend. Daarenboven verkreeg men eene voortdurende commissie van handhaving [6]) voor al de reeds vereenigde of alsnog te vereenigen kloosters en voor al de priesters en geestelijken in het aartsdiakonaat. Inderdaad aanzienlijke voorrechten! Maar men had er te Rome ook driehonderd gulden voor betaald [7]).

Zoo was dan nu het provinciaal kapittel te Neuwerk van de pauselijke bekrachtiging voorzien; het bezat overvloed van benijdenswaardige privilegiën, doch hield geene vergaderingen. De zaak sleepte voort, totdat een volgende aartsbisschop van Maagdenburg, Johannes van Beieren, van drie Windesheimsche priors in Saksen [8]) vernomen hebbende dat geen klooster lang hervormd kon blijven zonder aansluiting aan eenig generaal of provinciaal kapittel, bij de proosten van Neuwerk en S. Mauritius aandrong op vereeniging met Windesheim [9]).

---

1) Eveneens in den opdrachtsbrief, *Ref. mon.* p. 958.

2) *Ref. mon.* p. 821[a].

3) Ibidem.

4) Zie boven, dl. I, bl. 302.

5) *Ref. mon.* l. l.

6) „Conservatorium perpetuum."

7) *Ref. mon.* p. 821[b]. Ten einde een kleinen maatstaf tot beoordeeling van de waarde dezer som te geven, zij hier bijgevoegd, dat destijds voor een tocht van Halle naar Windesheim een reisgeld van vier Rijnsche guldens meer dan voldoende was. Zie *Ref. mon.* p. 947[a].

8) Ook Busch, destijds prior te Sulta, behoorde tot hen.

9) *Ref. mon.* p. 821[b].

Ten einde deze zoo mogelijk te verwerven, schreven de twee genoemde proosten, mede uit naam hunner conventen, goed gezegelde brieven, waarin zij om inlijving verzochten. Zij voegden er bij, dat zij de hervorming hunner kloosters aan het kapittel van Windesheim te danken hadden, dat zij de statuten van dit laatste reeds grootendeels volgden, en zich gaarne aan zijne bevelen wilden onderwerpen. Eveneens schreef de Aartsbisschop een brief, van zijn aanhangend zegel voorzien. Hij verklaarde daarin, dat hij de bedoelde kloosters aan het generaal kapittel van Windesheim onderwerpen, den titel van »proosten" in dien van »priors" veranderen, en de bevestiging der voortaan te kiezen priors aan het Kapittel opdragen zou. Met deze drie brieven werd Johan Busch, die destijds prior te Sulta was, op kosten der belanghebbenden naar Windesheim gezonden [1]), ten einde aldaar op de algemeene vergadering de inlijving te bewerken [2]).

Busch voldeed aan den hem opgedragen last. Hij overhandigde de brieven aan de definitoren [3]), ontvouwde hun de gansche zaak, deed al wat hij vermocht, maar kon het niet verder brengen dan dat men nader beraadslagen zou. Dit geschiedde. Daarna werd hem bij monde van den prior superior, Johan van Naaldwijk, ten antwoord gegeven, dat de goede bedoelingen van de twee proosten en hunne kloosters, alsmede de vrijgevigheid van den Aartsbisschop, duidelijk uit de brieven waren gebleken, maar dat de vergadering niet ten onrechte bezwaren maakte. Immers de genoemde proosten waren mannen van hooge waardigheid, die vele kerken onder zich hadden, welke zij door de paters uit hunne kloosters lieten besturen. Daarenboven bezat Neuwerk een uitgestrekt aartsdiakonaat van bijna twintig duizend zielen, en was er in het S. Mauritius-convent eene tamelijk volkrijke parochiaal-kerk. Dit alles had steeds ingedruist en druiste nog altijd in tegen de instellingen der Windesheimsche reformatie, weshalve de inlijving van dergelijke kloosters tot nu

---

1) Busch zegt zelf, dat hij „prae aliis Patribus ibidem plus auditus" was. Verg. boven, dl. I, blz. 307—309.

2) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 821[c]; verg. het minder uitvoerig verhaal van dezelfde zaak, p. 947[a].

3) Zie over hen boven, blz. 12, en voorts beneden, in dit Hoofdstuk.

toe nooit was toegestaan, wijl het, bij de algemeene zucht naar het minder strenge, van lieverlede het gansche Kapittel tot een meer losbandig leven voeren zou. Men kon dus ondanks zichzelven aan het verzoek geen gevolg geven, maar raadde den Aartsbisschop en den twee proosten aan, het door Nicolaas van Cusa voorgeschreven en door den Paus bekrachtigd provinciaal kapittel jaarlijks in het klooster Neuwerk te houden; men zou dan tevens de waardigheden, die men bezat, kunnen blijven bekleeden, en eene niet geringe schade aan tijdelijke goederen voorkomen. Wenschte men, dat de Windesheimsche vaderen in Saksen aan het kapittel deelnemen en de kloosters mede bezoeken zouden, totdat men jaarlijks eene voltallige vergadering zou kunnen bijeenbrengen, dan moesten deze daartoe gereed staan [1]).

Met opzet hebben wij dit een en ander uitvoerig medegedeeld, wijl er aangaande den geest der Windesheimsche kloostervereeniging veel uit valt te leeren. Zij wilde geene uitbreiding, die tot ontaarding zou kunnen leiden, en zocht geene inlijving van kloosters, die hare oorspronkelijke eenvoudigheid in gevaar konden brengen. Waar de verzoeking van wereldsche grootheid zelfs in de vriendelijkste gedaante tot haar kwam, wist zij die met wijs beleid af te slaan, uit trouw aan hare beginselen en uit liefde voor haar groot levensdoel, hervorming van het kloosterwezen.

Johan Busch keerde onverrichter zake met geschreven en mondeling antwoord naar zijne lastgevers terug, en dezen volgden den hun gegeven raad. Het provinciaal kapittel werd weder ingesteld en in 1471 en volgende jaren, op Kruisverheffing of den daaraanvolgenden Zondag, onder voorzitterschap van Busch, wien men dit speciaal verzocht had, geheel op Windesheimsche wijze te Neuwerk gehouden [2]). Wel is waar scheen het, dat de naijver van het S. Mauritius-klooster jegens dat van Neuwerk de goede zaak zou belemmeren, doch toen Busch de geruststellende verklaring had gegeven, dat geen der leden zich aan het laatstgenoemd convent, maar dat allen zich aan het provinciaal kapittel, d. i. aan de door henzelven te kiezen definitoren onderwierpen,

---

1) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 821c—822a; verg. p. 947b—947c.

2) l. l. p. 947c—948c; verg. p. 822b—822c.

dreef de wolk voorbij [1]), en met algemeen goedvinden werd besloten, de Windesheimsche statuten aan te nemen met uitzondering van de volgende punten: de titel van »proost" zou behouden blijven; evenzoo het gebruik van de groote klokken [2]) en de orgels bij den kerkdienst [3]); men zou openlijk in de kerken voor het volk mogen preeken [4]); al de broeders zouden baretten mogen dragen; te paard zouden zij lange mantels (mantella) mogen gebruiken, te voet slechts schoudermantels met kappen (cappae et caputia). Daarenboven — en dit is thans voor ons het merkwaardige punt — moesten er, zoo dikwijls het provinciaal kapittel te Neuwerk gehouden werd, één of meer Windesheimsche vaderen uit Saksen bij tegenwoordig zijn, die, evenzeer als de leden van het Kapittel zelven, tot visitatoren konden benoemd worden. Werd er slechts een privaat kapittel gehouden, dan was het voldoende, dat zij ter bijwoning waren uitgenoodigd [5]).

Het zal niet noodig zijn, op deze laatste bepaling de bijzondere aandacht te vestigen, of ook te doen opmerken, dat Busch, die volkomen in staat was om de leden eener vergadering onder zijn voorzitterschap te doen besluiten wat hij wilde [6]), er zeker wel de hand in zal hebben gehad. Zien wij wel, dan zou de inlijving van het provinciaal kapittel te Neuwerk in het gene-

---

1) l. l. p. 948b; verg. ook p. 822b. Hieruit en uit het gemis van bepaalde gegevens dat het vernieuwde kapittel ooit „Kapittel van Neuwerk" heeft geheeten, maak ik op, dat de officieele naam geen andere dan „Provinciaal kapittel te Neuwerk" zal zijn geweest. Is dit zoo, dan heeft men hier een dergelijk geval als met het zoogenaamd „Kapittel van Sion" (zie boven, blz. 37, noot 3).

2) Het klooster van Neuwerk had vier hooge torens. In eenen daarvan hing eene klok, welke na die van Erfurt de grootste van geheel Duitschland was. Zie De Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. V, praefatio, p. 6.

2) Hoe streng de Windesheimers tegen het gebruik van orgels in hunne kerken waren, zie beneden, in het begin van Hoofdstuk VII. In het klooster te Neuwerk was een „organum majus" (*Ref. mon.* p. 500b), wat dus tevens een „organum minus" onderstelt.

4) Dit geschiedde te Windesheim en bij de Windesheimers niet. Zie reeds boven, dl. I, blz. 76, de noot, en blz. 256; voorts beneden, in Hoofdstuk VII.

5) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 822c; verg. p. 948c.

6) Zie boven, dl. 1, blz. 309.

raal kapittel van Windesheim hem persoonlijk meer aangenaam zijn geweest; doch nu de poging daartoe had schipbreuk geleden, trachtte hij ongetwijfeld van de lading te redden, zooveel hij kon. Was het verband niet rechtstreeksch, dan moest het ten minste zijdelingsch wezen. Dezelfde statuten, dezelfde capitulaire vormen, en daarenboven geene jaarlijksche vergadering zonder de tegenwoordigheid van één of meer Windesheimsche vaderen, die zelfs tot visitatoren van Neuwerksche kloosters konden worden benoemd. De definitoren te Windesheim hadden slechts te kennen gegeven, dat hunne broeders in Saksen, daartoe door het nieuwe Kapittel uitgenoodigd wordende, de vergaderingen van dit laatste moesten gaan bijwonen en zich eventueele benoemingen als kloosterbezoekers moesten laten welgevallen, »totdat er jaarlijks een volkomen provinciaal kapittel gevestigd zou zijn" [1]; het Kapittel zelf nam in zijne statuten op, dat het altijd zoo zou wezen [2].

Of Windesheim óók een dergelijk bewijs van hooge waardeering en onderlinge gemeenschap heeft gegeven? Het is verhaald geworden [3], doch naar ons voorkomt zonder genoegzamen grond. Wel had Nicolaas van Cusa bij de herstelling van het provinciaal kapittel in 1451 voorgeschreven, dat het om de drie jaren twee afgevaardigden naar het generaal kapittel van Windesheim moest zenden [4], maar uit niets is ons gebleken, dat hieraan ooit gevolg gegeven is, en waarlijk, Busch zou niet verzuimd hebben, er van te gewagen, als het bij de wederoprichting van het Kapittel onder de bepalingen ware opgenomen.

Van 1471 tot '74 werd het provinciaal kapittel te Neuwerk trouw gehouden [5]. Hoe het later daarmede gegaan is, ligt in het duister. Zoolang Busch leefde en in aanzien bleef, zal het

---

1) *Ref. mon.* p. 822a; verg. ook p. 947c.

2) Het „donec per gratiam Dei alia Monasteria ejusdem Ordinis sibi uniantur" op p. 949a der *Ref. mon.* moet niet in verband gebracht worden met het onmiddellijk voorafgaande „unâ cum aliquo Patrum de Saxonia Capituli Windesemensis", maar met het daaraan voorafgaande „faciunt Capitulum".

3) Namelijk door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 316 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz 108; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 607).

4) Zie boven, blz. 44.

5) *Ref. mon.* p 822b in verband met p. 947c.

wel geregeld plaats gehad, en den band met de Windesheimers in Saksen onderhouden hebben. Na zijn aftreden als proost van Sulta in 1479 en zijn spoedig daarop gevolgden dood [1]) kunnen de jaarlijksche vergaderingen, ondanks het voorschrift der »Statuta", wel weer in onbruik zijn geraakt. Veel levensvatbaarheid toch schijnt deze provinciale kloostervereeniging nooit te hebben gehad.

Ook duurde zij niet lang. Wel trad zeer spoedig eene derde proostdij tot haar toe [2]); wel groeide het aantal harer gezamenlijke conventen aan tot dertien [3]); wel zou zij misschien te eeniger tijd de twintig huizen voor beiderlei kunne hebben omvat, die Nicolaas van Cusa haar reeds in 1451 had toegedacht [4]), maar de kerkhervorming der zestiende eeuw deed in Saksen, waar zij haar uitgangspunt had, hare werking reeds spoedig gevoelen. Kloosterlingen verliepen; kloostergoederen werden genaast, kloostergebouwen afgebroken. Ook Neuwerk, dat het middelpunt van het provinciaal kapittel was geweest; Neuwerk, naar welks naam men het waarschijnlijk niet officieel maar dan toch in de wandeling had genoemd; Neuwerk, welks proosten aan het hoofd van een aartsdiakonaat van twintig duizend zielen hadden gestaan, en welks kerkelijke kostbaarheden, ten getale van minstens driehonderd, op eene tonne gouds werden geschat [5]), Neuwerk zelf werd in 1533 door den aartsbisschop van Maagdenburg, Albertus IV [6]), afgebroken [7]), nadat deze zich drie jaren te voren met zijne schatten had verrijkt [8]). Een

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 307.

2) Namelijk die van S. Julianus (aldus Zunggo) of van S. Justinus, Laurentius en Cyriacus (aldus Lindeborn) te Ettersburg bij Weimar. Zie *Ref. mon.* p. 822[c], 948[c]. Zie ook over dit klooster, aldaar p. 506[a]; Zunggo, l. l. tom. II, p. 411 seq; Lindeborn, l. l. p. 318.

3) Zie Lindeborn, l. l. p. 316—319 (v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz 108—112; fol. uitg. dl. VI, blz. 607v).

4) *Ref. mon.* p. 949[a].

5) De Ludewig, l. l. tom. V, praefatio, p. 8. Er moeten van deze kerkschatten fraaie afbeeldingen in houtsneeplaat bestaan met daarbij gevoegde beschrijving, verscheuen te Halle 1520, in quarto. Zie De Ludewig, l. l. p. 8, not. 1.

6) Potthast, *Wegweiser. Supplement*, S. 351.

7) De Ludewig, l. l. tom. V, praefatio, p. 9; *Ref. mon* p. 500[a] (zijnde een bijvoegsel van latere hand).

8) De Ludewig, l. l. p. 8 seq.

gedeelte der broeders was destijds reeds aan de pest gestorven; velen waren tot de Lutherschen overgegaan; slechts zeven of acht waren overgebleven [1]). De steenen werden voor vestingwerken gebruikt [2]), en in den bouwval [3]) der eenmaal zoo uitgestrekte proostdij [4]), die, op eene rots gebouwd [5]), den tijd scheen te kunnen verduren, werd later eene brouwerij opgericht, die er althans in de vorige eeuw nog stond [6]).

Doch wij keeren na deze uitweiding over de kapittels van Groenendaal en van Nuis, die geheel of zoo goed als geheel in dat van Windesheim werden opgenomen, alsmede over het generaal kapittel in Sion en het provinciaal kapittel te Neuwerk, die in vermeende of in werkelijke betrekking met het Windesheimsche hebben gestaan, tot ons onderwerp, de voortdurende uitbreiding van dit laatste, terug.

Door het toetreden van de twaalf Nuiser kloosters [7]) en de eenigszins gelijktijdige aanwinst van nog vier andere [8]), omvatte het kapittel van Windesheim omstreeks het jaar 1430 niet minder dan vijf en veertig conventen, zeven en dertig voor mannen, acht voor vrouwen [9]). Hierbij bleef het echter niet. Gedurig

1) *Ref. mon.* p. 500[a] (bijvoegsel van latere hand). De voorlaatste proost zelf, Nicolaas Demuth op Demet, had reeds in 1523 het kloosterleven vaarwel gezegd en een huwelijk aangegaan. Zie de Ludewig, l. l. p. 8, not. 2.

2) *Ref. mon.* p. 500[a].

3) Eene afbeelding van de „Rudera coenobii novi operis destructi 1533" kan men vinden bij De Ludewig, l. l. achter tom. V.

4) „Quarum compages magnitudinem habuit non adeo parui oppiduli" (De Ludewig, l. l. p. 7).

5) De Ludewig, l. l. p. 6.

6) Idem, l. l. p. 10.

7) Zie boven, blz. 26.

8) Namelijk: 't Lijden van Christus te Tongeren, Onze lieve Vrouw te Wittenberg, S. Maarten te Ludingakerke, Sion te Beverwijk. Zie *Chron. Wind.* p. 197, 201.

9) *Chron. Wind.* p. 202. Tevens zij opgemerkt, dat wegens het toetreden van de Nuiser kloosters de volgorde op de lijst opnieuw werd veranderd. Nuis zelf, dat aan het hoofd van een niet onbelangrijk Kapittel gestaan had, werd voortaan onmiddellijk na Windesheim genoemd. Men schreef dus nu: Onze lieve Vrouw te Windesheim, Onze lieve Vrouw bij Nuis, Onze lieve Vrouw te Groe-

kwamen er, hetzij nieuw gestichte, hetzij hervormde kloosters bij, zoodat in 1464, toen Busch zijn »Chronicon Windesemense" voltooide 1), het aantal niet minder bedroeg dan twee en tachtig 2), in zeventien of achttien bisdommen verspreid 3), en bevattende meer dan duizend personen 4). De inlijving geschiedde vaak op verzoek van bisschoppen en vorsten 5), doch wij zagen reeds, dat zij hun óók wel werd geweigerd 6). Geen convent werd opgenomen, tenzij het voegzaam was gebouwd, en een prior met minstens acht broeders en het overige personeel kon onderhouden. Eerst wanneer het schriftelijk rapport der afgevaardigden, die hiernaar onderzoek moesten doen, bevredigend luidde, ging men onder zekere kerkelijke plechtigheid tot de incorporatie over 7). Van deze laatste werd dan eene notarieele acte opgemaakt 8).

---

nendaal, enz. enz. Met al hunne nederigheid schijnen onze kloosterlingen niet veel te hebben toegegeven, waar het den voorrang hunner conventen betrof.

1) Zie boven, dl. I, blz. 314.

2) Busch spreekt nu eens van tachtig (*Chron. Wind.* p. 213), dan eens van meer dan tachtig (p. 212). Volgens p. 202 en 203 zouden er 45 + 38 = 83 moeten geweest zijn. Het ware getal schijnt 82 te wezen, namelijk 69 mannen- en 13 vrouwenkloosters. Het laatstgenoemde cijfer staat vast (zie *Chron. Wind.* p. 206 seq, en de daarmede volkomen overeenstemmende lijst der „Domus Monialium capituli Windesemensis" op p. 19 seq. achter de *Constitutiones* van 1553). Het eerstgenoemde cijfer verkrijgt men, door bij de 37 + 31 = 68 mannenkloosters, die Busch opgeeft (*Chron. Wind.* p. 201 seq), 205 seq), het „Domus sancti Petri in Daelhem, diocesis Paderburnensis" op te tellen, dat hij (blijkens den „Catalogvs continens nomina domorum Canonicorum Regularium Capituli Windesemensis", op p. 14—19 achter de genoemde uitgave der *Constitutiones*) tusschen de kloosters 't Lichaam van Christus te Keulen en S. Vitus bij Naarden op p. 206 van zijn werk heeft overgeslagen. De handschriften, die ik heb geraadpleegd, bevatten dezelfde fout. Waarschijnlijk is zij dus niet van een afschrijver, maar van Busch zelven afkomstig. Voorts zij gezegd, dat ik niet noodig heb geacht, de namen der bedoelde een en dertig of twee en dertig nieuw ingelijfde mannenkloosters op te geven, wijl men ze in dezelfde volgorde kan vinden beneden, in het Aanhangsel, n°. 38—69.

3) Volgens *Chron. Wind.* p. 212 in zeventien; volgens p. 270 in achttien.

4) l. l. p. 165.

5) l. l. p. 203 seq. Verg. ook boven, dl. I, blz. 294.

6) Zie boven, blz. 46v.

7) *Constitutiones*, pars I, cap. 8 (in die van 1553, p. 41; in die van 1639, fol. 17r). Voorbeelden, zie *Chron. Wind.* p. 183 seq; *Ref. mon.* p. 484b.

8) Een merkwaardig voorbeeld hiervan vindt men in M. S. n°. 11915 der Bourg. bibl. te Brussel (in 12mo; papier; lederen band; fol. 1—152; geschre-

Onder de genoemde twee en tachtig conventen nu, die in 1464 het generaal kapittel van Windesheim vormden, waren volgens eene mededeeling van Busch vijftien mannenkloosters, die naar de wijze der karthuizers de insluiting (inclusio) hadden aangenomen [1]. Hierbij moeten echter minstens nog vijf vrouwenkloosters worden geteld [2]. Over de zaak zelve zullen wij in het volgende hoofdstuk handelen [3]; hier is het ons slechts om het aantal te doen. Ongelukkig evenwel kunnen wij dit laatste slechts bij benadering bepalen. De twee latere lijsten toch, waaruit het eenigszins kan worden opgemaakt [4], schijnen òf niet

---

ven anno 1526). Het bevat o. a. de volgende kopieën aangaande de inlijving van het S. Maartensklooster te Leuven in het kapittel van Windesheim: „Copia sequitur instrumenti insumentis qualiter anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo primo Decima septima Januarij Prior ac fratres capitulariter congregati consenserunt coram notario et testibus, ut monasterium nostrum venerabili capitulo Windesemensi incorporaretur etc." (fol. 13v—16r); „Sequitur Copia supplicationis Prioris et conuentus sancti Martini eodem anno venerabili Capitulo Windesemensi directe" (fol. 16r—18v); „Sequitur copia incorporationis monasterij sancti martini cum generali capitulo Windesemensi" (fol. 18v—19r; gedateerd 30 April 1465).

1) Namelijk Groenendaal bij Brussel, Rooklooster bij Brussel, Zevenborren bij Brussel, Mariënborn bij Arnhem, S. Jan Evangelist bij Amsterdam, Maria-Visitatie bij Haarlem, Thabor bij Sneek, Bethlehem bij Leuven, Mariëntroon bij Grobbendonck, Birket bij Amersfoort, Vredendaal bij Utrecht, Mariëndaal bij Oudenaarde, Mariënhage bij Eindhoven, Passie van Christus te Tongeren, S. Maarten te Leuven. Zie *Chron. Wind.* p. 211. Men merke wel op, dat de genoemde huizen hier niet zijn gerangschikt naar de jaartallen hunner insluiting, maar naar de orde, waarin zij op de algemeene lijst der met Windesheim verbonden kloosters voorkomen, alsmede dat er ten tijde van Busch nog andere besloten conventen moeten geweest zijn, bijv. Korsendonck, Nieuwlicht, Melle, Engelendaal. Zie zoo aanstonds noot 4.

2) Namelijk Barberendaal te Tienen (besloten in 1404), Diepenveen bij Deventer (1408), Redinchem of Renkum bij Wageningen (1408), Bethanië bij Arnhem (omstr. 1419), Faconshof te Antwerpen (omstr. 1421). Zie beneden, in het Aanhangsel (vrouwenkloosters, n°. 2, 3, 4, 10, 12).

3) Ik zal dan tevens spreken over de betrekking der Windesheimers tot het kluizenaarsleven.

4) In de Bourgondische bibliotheek te Brussel is een H. S., afkomstig uit Rooklooster. Het omvat de manuscripten n°. 10876—10883 der genoemde bibliotheek. M. S. n°. 10881 beslaat aldaar fol. 223r—225v. Dit M. S. is eene lijst van dezelfde vier en tachtig mannen- en dertien vrouwenkloosters, die ook achter de *Constitutiones* van 1553 voorkomen. Zij begint aldus:

volkomen juist òf niet volledig te wezen 1). Toch meenen wij met genoegzame zekerheid te kunnen zeggen, dat, alles te zamen genomen, het aantal beslotene Windesheimsche kloosters beneden de dertig gebleven is. Het grootste gedeelte hiervan lag in de Zuidelijke Nederlanden, waar niet slechts in 1404 het eerste voorbeeld van opzettelijke insluiting van vrouwenkloosters gegeven 2), maar ook de insluiting zelve onder de leden van het

---

„Monasteria canonicorum regularium sub capitulo de Wyndesim existentium, numero 84. Et illa monasteria quibus hic in margine tale preponitur signum T sunt inclusa". En dan staat dit teeken, behalve bij de vijftien reeds genoemde mannenkloosters, ook nog bij Windesheim, Nieuwlicht bij Hoorn, Korsendonck bij Turnhout, Engelendaal te Leiderdorp, S. Jan Baptist te Aken, Maria te Melle bij Gent. Daarentegen vindt men het bij geen enkel vrouwenklooster. Dit aangaande de ééne lijst, die uit het laatst der vijftiende eeuw afkomstig schijnt. De andere door mij bedoelde opgave van besloten kloosters, behoorende tot het kapittel van Windesheim, is die van Petrus Impens in zijn reeds dikwijls genoemd *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 3, § 9 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 107—113), waarbij echter eenige andere moeten gevoegd worden, die reeds vroeger uitvoerig door hem behandeld zijn. Alles samenbrengende verkrijgt men de volgende besloten manskloosters met de daarachter geplaatste jaren hunner insluiting: Bethlehem bij Leuven (1414), Mariëntroon bij Grobbendonck (1419), Mariëndaal te Elseghem bij Oudenaarde (1419), Mariënhage bij Eindhoven (1422), Passie van Christus te Tongeren (1424), Korsendonck bij Turnhout (1432), Mariënborn bij Arnhem (1433), Vredendaal bij Utrecht (1437), Rooklooster bij Brussel (1438), Thabor bij Sneek (1438), Zevenborren bij Brussel (1443), S. Jan Evangelist bij Amsterdam (1443), Maria-Visitatie bij Haarlem (1444), Birket bij Amersfoort (1445), S. Maarten te Leuven (1447), Groenendaal bij Brussel (1447), Nieuwlicht bij Hoorn (1450), Maria te Melle bij Gent (1450), Engelendaal te Leiderdorp (1451), Goede kinderen of S. Leonard bij Luik (1500), Hiëronymusdal te Leiden (1503). Hierbij moeten minstens gevoegd worden de vrouwenkloosters Barberendaal te Tienen (1404; „Compendium" van Hoyberge, p. 48, 88—95) en Faconshof te Antwerpen (omstr. 1421; „Compendium", p. 153).

1) De lijst in M. S. n°. 10881 der Bourg. bibl. geeft niet zoozeer achterdocht, wijl zij het klooster S. Jan Baptist te Aken, dat niet officiëel tot de ingesloten conventen schijnt behoord te hebben, daaronder opneemt, als wel omdat zij er Windesheim zelf onder rangschikt. Dit kan nauwelijks overeenkomstig de waarheid wezen. Mij althans klinkt het schier ongelooflijk. Wat de opgave van Impens betreft, deze bevat slechts „multa monasteria virorum", die de insluiting hebben aangenomen, en het zou dus zeer wel kunnen zijn, dat zij niet volledig was.

2) „Res hactenus erat inaudita; nulla monasteria monialium, cuiuscumque

Windesheimsch kapittel bijna algemeen was. Het kleinste gedeelte lag hier en daar in Noord-Nederland verspreid. In Duitschland schijnt er, ten minste officieel, geen enkel geweest te zijn; want ofschoon het klooster van S. Jan Baptist te Aken volgens de eene opgave tot de beslotene zal hebben behoord, heeft het naar luid van de andere de insluiting slechts voor zichzelf in acht genomen, zonder er zich ooit toe te hebben verbonden [1]). Later zullen wij zien, dat de clausuur in 1635 door het generaal kapittel werd opgeheven en afgeschaft [2]).

Telde de Vereeniging ten jare 1464 twee en tachtig conventen, ook nog na dien tijd breidde zij zich, hoewel niet in gelijke mate, uit. Waarschijnlijk omvatte zij reeds vóór 1500, of anders niet lang daarna, zeven en negentig kloosters, d. i. vier en tachtig voor mannen en dertien voor vrouwen [3]). Niet in deze laatsten

---

ordinis erant, quae, etsi statuta suae religionis promittebant, inclusionem tamen isto modo expresse non promittebant aut vouebant". Aldus Impens, l. l. Lib. II, art. 8, § 3 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 48), meer uitvoerig afgedrukt bij Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 836.

1) De woorden, waarmede Impens deze zaak vermeldt, zijn voor ons onderwerp te belangrijk, om ze niet af te schrijven. Zij zullen nu reeds een denkbeeld geven van hetgeen men onder insluiting verstond, en ons later bij de opzettelijke bespreking daarvan kunnen dienen. „Hic Conuentus adeo strictam inclusionem obseruat, vt nullo pacto vnquam praeter Priorem, Procuratorem et promouendos ad Ordines, quisquam septa seu portam monasterij egrediatur, ne in diebus minutionum quidem, sed perpetuo intra monasterium commanent. Excipitur hinc septennium reliquiarum, quo in vrbe Aquisgrani magno concursu aduentantium, venerabiles et singulares reliquiae populis ad honorandum xiiii diebus solemniter ostenduntur. Quibus diebus modeste successiue duo pariter exeunt ad Ecclesiam S. Mariae, indulgentias promerentur, reliquias venerantur, et ad conuentum redeuntes reliquis fratribus vt idem faciant iter praebent et permittunt. Hanc clausuram non voto promissam, sed tamen apud eos indispensabilem fundare et firmare se arbitrantur in vigore statutorum nostrorum, vbi dicitur in primo Capitulo primae partis: Nolumus tamen hac occasione vel alia domorum nostrarum laudabiles consuetudines, quae contra statuta vel scripta Capituli non sint, leuiter a Prioribus immutari". *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 3, § 9 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 113 seq).

2) Zie voorloopig v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom II, p. 106.

3) Dit zijn eigenlijk de cijfers van 1553 (zie de meer genoemde kloosterlijst achter de *Constitutiones* van dat jaar). Doch wat de dertien vrouwenconventen betreft, dezen komen reeds in het *Chronicon Windesemense* (1464) als ingelijfd

maar in de eersten bestond de vermeerdering, want terwijl er na het genoemde jaar 1464 geen enkel vrouwenconvent was bijgekomen, hadden zich nog vijftien mannenkloosters, bijna allen in het buitenland, ja tot in den Elzas, Zwitserland en Pommeren gelegen, onder het kapittel van Windesheim geschaard. Doch hiermede had de kring dan ook zijn grootsten omvang bereikt; het volle honderdtal heeft hij, althans gelijktijdig, niet kunnen behalen. Daarenboven duurde dit tijdperk van den hoogsten uitwendigen bloei slechts kort. De Kerkhervorming kwam en deed reeds zeer spoedig menig Windesheimsch klooster in Duitschland òf tijdelijk òf voor immer verdwijnen. Men moet dit wel in het oog houden, om zich niet op een dwaalspoor te laten brengen door de lijst der tot het Kapittel behoorende conventen, die achter de »Constitutiones" van 1553 is afgedrukt. Daar staan ze nog alle zeven en negentig, terwijl toch, om niet meer te noemen, het klooster van S. Christina te Iterwile in den boerenoorlog verwoest, dat van S. Leonard te Bazel in 1527 vrijwillig verlaten, dat van S. Jan Baptist te Merkeshausen in hetzelfde jaar door den landgraaf van Hessen ontruimd, en dat van Maria's Paradijs te Reimerswaal ten gevolge der overstrooming van 1530 verdwenen was [1].

De ware verhouding tusschen het nominaal en het reëel aantal Windesheimsche kloosters werd in den loop der zestiende eeuw gedurig grooter. Was Duitschland in het seculariseeren van geestelijke huizen voorgegaan, Noord-Nederland volgde. Van 1572 tot '76 bleef de zaak voornamelijk tot Holland en Zeeland beperkt [2]; na het laatstgenoemde jaar breidde zij zich ook over

---

voor. En wat de vier en tachtig mannenkloosters aangaat, n° 77, d. i. een van de laatst aangekomene ('t Hoogwaardig lichaam des Heeren te Blomenberg onder Paderborn), was reeds vóór de voltooiing van de *Reformatio monasteriorum* (1475) hervormd, en dus waarschijnlijk niet lang daarna in het Kapittel opgenomen; n°. 82 (S. Jan Baptist te Merkeshausen onder Mainz) werd reeds in 1527 door Philips, landgraaf van Hessen, ontruimd, en n°. 84 (Mariënberg in Pommeren) kan, bij de vroegtijdige invoering der Kerkhervorming in het genoemd gewest, nauwelijks later dan 1525 zijn opgeheven. Zie over dit alles beneden, in het Aanhangsel.

1) Zie ook hierover beneden, in het Aanhangsel (n°. 70, 68, 82, 24).

2) Van 1 April 1572 tot 8 November 1576, dus gedurende meer dan vier en een half jaar, hebben vele steden in Holland en Zeeland, benevens Zalt-

de andere provinciën uit; in 1583 was de Gereformeerde godsdienstvorm feitelijk reeds de heerschende, zelfs dáár, waar de rechten der roomschgezinden door de Unie van Utrecht waren gehandhaafd 1). Het gevolg was, dat de kloosters door de stedelijke regeeringen werden genaast, die ze òf afbraken en de steenen meestal voor vestingwerken gebruikten, òf lieten bestaan en er liefst scholen en godshuizen van maakten. Evenzoo wendde men de kloostergoederen, na aftrek van een karig jaargeld voor de overgeblevene conventualen, ten algemeenen nutte aan, altemaal volgens eene zedeleer, die slechts door den Staat in toepassing kan worden gebracht, maar die in de burgers, wanneer dezen haar volgden, streng zou worden gestraft.

Dit weinige zal genoeg zijn, om te doen begrijpen, dat er ten jare 1585, toen de prior generaal Marcellus Lentius de lijst der Windesheimsche kloosters te Keulen liet drukken 2), in geheel Noord-Nederland nauwelijks een enkel meer bestond. Toch kan men ze op die lijst nog allen vinden. De schijn is dus, dat de Congregatie, ofschoon sinds eene kleine eeuw met geen convent vermeerderd, ook geen enkel heeft verloren; de waarheid is, dat

---

Bommel en eenigermate ook Buren, beiden in Gelderland, alleen den strijd tegen Spanje gevoerd. Eerst door de Pacificatie van Gent op laatstgenoemden datum traden ook andere gewesten toe. Zie mijn werk *Jan van Venray* (*Johannes Ceporinus*) *en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel*, 's Hert. 1873, blz. 88, 95v, 165, 170v, 173. Doch tegen Spanje te strijden was tevens de „Gereformeerde religie" te handhaven. De „Gereformeerde religie" te handhaven was tevens beslag te leggen op de kerken, de kloosters op te heffen, de kloostergoederen te naasten enz. Zie a. w. blz. 100v.

1) Zie Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, Amst. 1790, dl. VII, blz. 503v. Eerst op de zoogenaamde Groote vergadering te 's Gravenhage in 1651 werd de Gereformeerde kerk werkelijk tot Staatskerk verheven. Zie Wagenaar, a. w. dl. XII, blz. 174v.

2) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 320 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 113v; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz 609). Ondanks alle aangewende moeite heb ik van dezen „Catalogus Coloniae typis Kempensibus Anno 1585 evulgatus" geen exemplaar kunnen vinden. Intusschen kan hij onmogelijk meer dan de ons reeds bekende vier en tachtig mannen- en dertien vrouwenkloosters bevat hebben, terwijl het bij Lindeborn den schijn heeft, dat hij er zes en tachtig en zestien telde. De twee laatste conventen toch voor mannen (n°. 85 en 86) en de drie laatste voor vrouwen (n°. 14—16) zijn eerst in de zeventiende eeuw tot de Windesheimsche congregatie toegetreden.

zij, ten ruwste genomen, in Noord-Nederland van al hare kloosters, in Duitschland van de helft daarvan is beroofd. Alleen in de Zuidelijke Nederlanden is zij, hoewel tijdelijk hevig geschokt, ongeveer dezelfde gebleven [1]).

Wat het weglaten van eenige sterretjes in een boek kan doen! Toen Miraeus in 1614 zijn thans zeldzaam geworden werkje over den oorsprong en voortgang der augustijner-regulieren uitgaf [2]), en daarin de lijst der Windesheimsche conventen deed afdrukken, schreef hij aan het einde van die lijst, dat de Congregatie ten gevolge der ketterijen in Duitschland en Nederland zeer vele kloosters had verloren, en dat hij deze met een sterretje of kruisje had aangeduid [3]). Intusschen staat dit teeken bij geen enkelen naam, zoodat de groote dienst, dien de schrijver ons thans nog zou hebben bewezen, door nalatigheid van hemzelven of door onoplettendheid van den zetter geheel verijdeld is [4]). Wat hij in zijne dagen, in zijnen kring, in zijne betrekking, met geringe moeite had kunnen te weten komen, is door ons niet meer volledig uit te vorschen. De lijst, door hem geleverd, had eene historische bron kunnen worden; thans is zij slechts eene kopie.

---

1) Op de reeds vele malen genoemde kloosterlijst van 1553 staan voor Noord-Nederland 25 + 7 = 32, voor Zuid-Nederland 16 + 4 = 20, voor Duitschland en Zwitserland 43 + 2 = 45 namen. In de straks te noemen opgave van 1728 vindt men voor Noord-Nederland geen enkelen, voor Zuid-Nederland 13, voor Duitschland 19 Hierbij moeten evenwel de aldaar niet vermelde vrouwenkloosters nog in rekening worden gebracht, wier vermoedelijk aantal in Zuid-Nederland 4, in Duitschland 2 of 3 was. Men verkrijgt dus eene verhouding als volgt: voor Noord-Nederland 32: 0; voor Zuid-Nederland 20: 17; voor Duitschland en Zwitserland 45: 21 of 22.

2) De titel van dit boekje in kl. octavo is: *Canonicorvm regvlarivm ordinis S. Avgvstini Origines ac Progressus per Italiam, Hispaniam, Galliam, Germaniam, Belgium, aliasque orbis Christiani prouincias*, Col. Agr. 1614. De „Catalogvs monasteriorvm Capituli Windesemensis" staat aldaar p. 60—68; die van de „Coenobia monialivm Capituli Windesemensis" p. 68 seq.

3) „Fuit itaque olim longè celeberrima atque amplissima congregatio Windesemensis, sed quae plurima post haereses in Germania ac Belgio enatas monasteria amisit, quibus asteriscum, siue crucis notam, suprà in Catalogo praefiximus" (l. l. p. 69 seq).

4) De fout zal wel bij Miraeus zelven schuilen. In zijn boven (blz. 7) genoemd werkje *De Windesemensi, Lateranensi, Aroasiensi, et Congregationibus alijs*, p. 30, schrijft hij eveneens: „Monasterijs, more Carthusiensium inclusis, stellulam praefixi", terwijl er bij geen enkel een sterretje of ander teeken staat.

Hetzelfde, wat wij van al de tot dusver behandelde kloosterlijsten opmerkten, geldt ook van die, welke Lindeborn in 1670 in het licht zond [1]), en die later voetstoots door Van Heussen overgenomen [2]) en door Van Rijn vertaald werd [3]). Ook dáár weer de namen van al de conventen, die ooit tot het kapittel van Windesheim hebben behoord, ditmaal wel van verdienstelijke aanteekeningen betreffende de geschiedenis van elk in het bijzonder vergezeld, maar overigens zonder opzettelijke en geregelde vermelding, of zij nog bestaan, en zoo niet, in welk jaar en door welke omstandigheden zij zijn verdwenen. Nochtans heeft deze lijst voor de statistiek, die ons bezig houdt, een groot nut [4]). Er blijkt namelijk uit, dat de Congregatie na 1553, dus gedurende meer dan eene eeuw, slechts twee mannen- en drie vrouwenkloosters heeft aangewonnen. Van deze laatsten nu weten wij daarenboven, dat zij eerst in den loop der zeventiende eeuw in de Vereeniging opgenomen zijn [5]).

Eerst in 1728 komen wij op meer vasten bodem. In dit jaar toch verscheen bij den boekhandelaar Rommerskirchen te Keulen een nieuwe druk der »Opera omnia" van Thomas a Kempis volgens de uitgave van Sommalius, met bijvoeging van het »Scutum Kempense" door Eusebius Amort [6]). Op den derden

---

1) *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 320—366.

2) *Historia episcopatus Daventriensis* (in de *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. II), p. 127—140.

3) *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 114—190 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 609—628).

4) De waarde der lijst bij Lindeborn wordt nog verhoogd door de omstandigheid, dat de schrijver zijn werk opdroeg aan Pieter van S. Truyen, generaal der Windesheimsche congregatie. Men schijnt toch te mogen aannemen, dat gevraagde inlichtingen door dezen geschonken, en de lijst op de hoogte van den tijd gebracht zal zijn.

5) Zie beneden, in het Aanhangsel (mannenkloosters, n°. 85 en 86; vrouwenkloosters, n°. 14—16).

6) Deze uitgave schijnt zeldzaam te wezen. Te vergeefs zocht ik haar op eene groote menigte antiquarische catalogi. Doch de verdienstelijke schrijver der *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, de heer Karl Hirsche, Hauptpastor aan de S. Nicolai-kerk te Hamburg, hielp mij aan het voorwerk der editie van Col. Agr. 1759, dat, op een paar kleinigheden na, hetzelfde als in de uitgave van 1728 is. Slechts verscheen deze laatste bij Henricus Rommerskirchen; de eerste bij de weduwe Krakamp.

Zondag na Paschen 1), d. i. op den 18den April 2), zou het Windesheimsch generaal kapittel, dat destijds om de drie jaren werd gehouden 3), te Aken bijeenkomen, en de genoemde boekhandelaar, gedachtig aan het feit, dat Thomas a Kempis zelf tot de Windesheimers had behoord, droeg het werk aan de vergaderde priors en proosten op 4), die allen met naam en toenaam en met opgave van hunne kloosters worden genoemd 5). De opdracht is geteekend 9 April 1728. Zij werd dus geschreven, en hoogst

---

1) Vroeger vergaderde het generaal kapittel op den tweeden, later op den derden Zondag na Paschen. Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

2) Zie Kulik, *Die Jahresformen der christlichen Zeitrechnung*, Dritte Aufl., Prag, 1861, S. 6, 34.

3) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

4) Ziehier het hoofd der opdracht, waaruit blijkt, dat er destijds onder de Windesheimsche kloosteroversten ook proosten en prelaten waren, ofschoon zij allen bij de opgave hunner namen slechts priors worden genoemd (verg. boven, blz. 30, de noot): „Reverendissimis, amplissimis, ac religiosissimis viris et dominis, canonicorum regularium ordinis S. Augustini Congregationis Lateranensis, Capituli Windesemensis prioribus, praepositis, praelatis dignissimis, Aquisgrani in Canonia ad S. Joannem Baptistam pro Capitulo Generali congregatis, Dominis ac Patronis meis colendissimis."

5) Ik laat hier de namen der afzonderlijke priors met die van hunne kloosters volgen: Augustinus Schepers (Aken), commissaris generaal; Joannes Franciscus Usselincx (Zevenborren), commissaris van Neder-Duitschland; Joannes Philippus Masen (Nuis), Joannes Baptista Jansens (Groenendaal); Carolus Franciscus van Outers (Rooklooster); Hermannus Wenekinck (Frenswegen); Nicolaus Jacobus de Vryter (Korsendonck); Petrus Nabben (Gaesdonck); Gasparus Juret (Bethlehem); Laurentius Luntz (Bodiken); Jacobus Bollaert (Leuven); Philippus De Vos (Elseghem); Martinus Ververs (Weert); Wilhelmus Widenmeyer (Bodingen); Gaudentius Mollerus (Ewich), secretaris van het Kapittel; Martinus Schoubben (Tongeren); Hermannus Josephus Windracke (Richenberg); Henricus Pisaert (Elisabeth); Aegidius Moreau (Luik); J. Casparus Zeppenfeldt (Sulta); Laurentius Floris (Melle); Petrus Ballant (Izaäksbosch); Joannes Mathias Matthaei (Keulen); Bartholdus Schonlau (Daalheim); Theodorus Zeppenfeldt (Hamersleben); N. Clasens (Udem); Erhardus Rôm (Rebdorff); Josephus Antonius Preiss (Marbach); Carolus Casparus d'Anethan (de Kluis); Guilielmus Donceel (in 't Zand); Henricus Eickendorff (Georgenberg); Aquilinus Heitzig (Halberstadt). — Uit deze lijst blijkt tevens, dat het klooster van S. Maarten te Leuven, dat volgens de vroegere lijsten eerst achter de Kluis bij Trier zou moeten voorkomen, aanmerkelijk vooruit is geschoven. Het heeft namelijk de plaats ingenomen van het klooster Mariëntroon bij Grobbendonck, dat er in 1616 mede was verbonden (zie beneden, in het Aanhangsel, n° 25 en 65).

waarschijnlijk ook gedrukt, vóórdat de vergadering was geopend, zoodat het altijd mogelijk blijft, dat iemand hier als tegenwoordig wordt voorgesteld, terwijl hij inderdaad afwezig is gebleven. Maar nauwelijks laat het zich denken, dat op deze van te voren opgestelde lijst, die er blijkbaar op is ingericht om den Windesheimschen vaderen eene hulde te bewijzen, één hunner zou zijn vergeten. En hoeveel namen van priors en conventen vinden wij hier? Twee en dertig [1]). Men schijnt dus met de hoogste mate van waarschijnlijkheid te mogen aannemen, dat de Congregatie ten jare 1728 twee en dertig mannenkloosters omvatte. Hoeveel vrouwenkloosters destijds tot haar behoorden, blijkt niet; immers de rectors van deze laatsten waren geene leden der algemeene vergadering [2]); doch wij meenen niet al te zeer te dwalen, wanneer wij hun aantal schatten op zes of zeven [3]), zoodat dan het gezamenlijk cijfer acht of negen en dertig zal hebben bedragen.

Deze betrekkelijke onzekerheid had intusschen niet behoeven te bestaan. De Windesheimers zelven, bovenal hun prior generaal Augustinus Schepers, hebben daartoe tot schade voor ons en tot hunne eigene schande aanleiding gegeven. In 1742 namelijk gaf Joannes Antonius Zunggo [4]) het eerste deel van zijn »Prodromus" op de algemeene en bijzondere geschiedenis der augustijner-regulieren uit [5]); drie jaren later verscheen het tweede. Het groote werk zelf, waarvan deze twee zeldzame folianten slechts de voorloopers waren, is, zoover wij weten, nooit in het licht verschenen, maar reeds nu moet men den ijverigen verzamelaar voor zijnen arbeid dankbaar zijn. Zunggo had blijkbaar eene zekere liefde, om niet te zeggen voorliefde, voor de congregatie van Windes-

1) Niet vier en dertig, gelijk Delprat (*De broederschap van G. Groote*, 2de druk, blz. 234) beweert.

2) Dit is juist een der punten van verschil tusschen het kapittel van Windesheim en dat in Sion. Verg. boven, blz. 40, noot 3, en beneden in dit Hoofdstuk.

3) Namelijk in de Oostenrijksche Nederlanden: Barberendaal te Tienen, Bethanië te Mechelen, Faconshof te Antwerpen, Maria-Presentatie te Oostmal; in Duitschland: S. Pieter te Heiningen, 't Heilige Kruis te Dorstadt, en misschien ook Engelendaal te Bon.

4) Hij is dezelfde, die een *Vita venerabilis servi Dei Thomae a Kempis*, Venetiis, 1762, (kl. octavo) uitgaf.

5) Zie den volledigen titel boven dl. I, blz. 94, noot 5.

heim. Bij herhaling schreef hij aan de daartoe behoorende kloosters om inlichtingen. Slechts enkele zonden hem antwoord [1]), en de reeds genoemde prior generaal bewaarde ondanks alle aangewende moeite het meest hardnekkig stilzwijgen [2]). Intusschen werd aan Zunggo — wij weten niet hoe of door wien — eene lijst der nog bestaande Windesheimsche conventen verstrekt [3]). Officieel was deze lijst niet. Was zij nauwkeurig? Ongelukkig heeft de schrijver haar niet in haar geheel laten afdrukken; slechts ligt zij, om zoo te zeggen, in reepen en strooken door zijn werk verspreid, zoodat men haar bij nauwlettend en geduldig zoeken weder bijeen kan krijgen. Doch onze bevinding is, dat zij, ofschoon in hoofdzaak met de opgave van 1728 overeenstemmende, daarvan in sommige punten te zeer afwijkt, om er, ook wat de vrouwenkloosters betreft, volledig vertrouwen aan te schenken. Nauwelijks toch mag men aannemen, dat er in ongeveer vijftien jaren tijds zóóveel veranderd zal zijn, als uit vergelijking van de beide lijsten schijnt te volgen [4]). Waar nog bijkomt, dat er in die van Zunggo punten worden gevonden, welke òf hoogst twijfelachtig òf zeer zeker onjuist zijn [5]).

1) Zoo bijv. Matthaeus Matthaei, prior van het klooster 't Lichaam van Christus te Keulen. Zie *Prodromus*, tom. II, p. 554, en voorts over het stilzwijgen van anderen, p. 341, 446 seq, 455, 597.

2) Zie vooral l. l. tom. II, „Ad lectorem" [p. 3]; voorts p. 331, 334 seq, 597. Ik kom op deze zaak, die den indruk geeft, dat de historische zin, waardoor de Windesheimers zich weleer zoo gunstig onderscheidden, uit haar midden geweken was, in het laatste Hoofdstuk terug.

3) Zie l. l. tom. II, p. 237, 376, 478, 572, 574. De schrijver zelf noemt deze lijst „nuper transmissus omnium actu existentium Windesemensium coenobiorum catalogus" (tom. II, p. 572).

4) Blijkens de opdracht van Rommerskirchen behoorden nog in 1728 o. a. de drie volgende kloosters tot de Windesheimsche congregatie: S. Elisabeth bij Roermond, S. Elisabeth der goede kinderen te Luik, en S. Jan Baptist te Halberstadt. Het eerste nu vond ik bij Zunggo nergens genoemd; van het tweede schrijft hij „extinctum videtur" (tom. II, p. 325), en aangaande het derde beweert hij, dat het „in quatuor Catalogis, iisque diverso tempori illigatis" niet voorkomt, waaruit hij dan besluit: „haud dubie inferendum, Praepositaram nulli Congregationi unitam esse" (tom. II, p. 455). Daarentegen komt het Maria-klooster te Schwabenheim, dat weleer tot de Congregatie behoorde, in de opdracht van 1728 niet voor, terwijl Zunggo zegt, dat het daaronder „adhuc, ut edocti sumus, perseverat" (tom. II, p. 597).

5) Hoogst twijfelachtig komt het mij voor, dat een zeker vrouwenklooster

Meenen wij het er dus tot op nadere inlichting voor te mogen houden, dat de Windesheimsche congregatie in de eerste helft der achttiende eeuw nog acht of negen en dertig kloosters omvatte, waarvan een en twintig of twee en twintig in Duitschland, en zeventien in de Oostenrijksche Nederlanden waren gelegen, zeker is het, dat zij den tijd harer slooping al meer en meer naderde. Eerst in een ander gedeelte van dit hoofdstuk zullen wij dienaangaande in bijzonderheden treden. Hier, waar her ons slechts om de berekening van het aantal conventen te doen is, zij nog kortelijk gezegd, dat dit laatste aanmerkelijk kleiner werd, toen keizer Jozef II, als Heer der Oostenrijksche Nederlanden, bij edict van 17 Maart 1783 eene menigte kloosters ophief, en dat hetgeen er na dezen slag nog overgebleven of later hersteld mocht zijn, tijdens de Fransche revolutie door de wet van 15 Fructidor, jaar 4 (1 September 1796), gezamenlijk werd vernietigd [1].

Wat Duitschland betreft, de Congregatie schijnt er meer van zelve vergaan dan door anderen verbroken te wezen. Tot de kloosters, die er het langst bleven bestaan, behoorden die van S. Salvator te Ewich, Onze lieve Vrouw in 't Zand bij Stralen, S. Georgenberg of Grauhoff te Goslar, Gratiedale te Udem, S. Jan Baptist te Rebdorff, Onze lieve Vrouw te Gaesdonck, Frenswegen bij Nordhorn in het graafschap Bentheim [2]. Dit

---

te Lippstadt, welks naam Zunggo niet eens kent, maar waarvan ik op grond van het *Lippiflorivm* of *Chronicon Lippiense* van Justinus Lippiensis (in Meibomius, *Res Germanicae*, Helmst. 1688. tom. I), p. 586 infra, vermoed, dat het „Christi sub honore suaeque Matris" kan hebben gestaan, „Congregationi Windesemensi unitum" zal zijn geweest (zie *Prodromus*, tom. II, p. 334). Zeer zeker onjuist is het, dat het vrouwenklooster Margarethendaal of Ter Nonnen te Antwerpen ooit, gelijk Zunggo opgeeft (tom. II, p. 140), eene Windesheimsche priorij is geweest, daar het tot de congregatie van S. Victor te Parijs behoorde (zie bijv. Miraeus, *De Windesemensi .... et Congregationibus alijs*, p. 49, of [Foppens,] *Historia episcopatus Antverpiensis*, Brux. 1717, p. 193), alsmede dat het Windesheimsche vrouwenklooster Engelendaal te Bon te zijnen tijde „exstinctum" was (tom. II, p. 540), terwijl het minstens tot 1794 geregeld heeft voortbestaan (zie Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 251—254).

1) Zie de bewijsplaatsen beneden, in dit Hoofdstuk.

2) Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier M. S.*, blz. 8, 13, 15, 18, 19 der eerste pagineering; wat Gaesdonck betreft, dezelfde, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 13.

laatste was in 1805 het eenige, dat nog als klooster bestond [1]). Maar ook hieraan kwam vier jaren later een einde, en de opheffing der Congregatie volgde in 1811 [2]).

Een borrelende bron, een kleine beek, toevoer van wateren, een breed meer, een smalle rivier, natuurlijke verzanding, kunstmatige demping, — ziedaar een beeld van de Windesheimsche kloostervereeniging gedurende de vier eeuwen van haar bestaan.

Nam het Kapittel, dat ons bezig houdt, binnen korten tijd aanmerkelijk in aantal leden toe, niet minder mocht het zich verblijden in een steeds aangroeienden schat van privilegiën [3]). Ook

---

1) Bekkers, *Beschrijving*, blz. 8.

2) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

3) De volledigste, ofschoon niet complete verzameling van voorrechtsbrieven en andere stukken, aan het Windesheimsche kapittel geschonken, is het boven (blz. 5, de noot) beschreven en reeds vele malen gebruikte H. S. n°. 352 der Kon. bibl. te 's Gravenhage, getiteld *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis*. Gelijk aldaar gezegd werd, is het eene „copia copiae", vervaardigd onder toezicht van den Utrechtschen hoogleeraar Mr. Pieter Bondam, en volgens eigenhandig inschrift van dezen laatste „accurate descripta ex Codice membranaceo, seculo XV. ad finem vergente nitida manu scripto, in usum monasterii Regularium in Alberghen in Twenthia". Voorts voegt hij er bij: „Usum Codicis, unde haec descripta, nobis impertivit Ornatissimus Petr. Hubert, I. U. Doct." Of deze codex nog bestaat, is mij onbekend, doch het komt mij waarschijnlijk voor. Tevens vermoed ik, dat hij vroeger in het bezit of althans onder het bereik van Dumbar zal zijn geweest. Deze toch had het plan, de „Privilegia Capituli Generalis Windeshemensis" in het vierde deel zijner *Analecta* uit te geven (zie *Analecta*, tom. II, p. 317), maar werd daarin door den dood verhinderd. — Eene minder volledige verzameling is de ook reeds (blz. 19, noot 3) beschrevene van Ywan van Ochten (althans kortheidshalve aldus genoemd, want de zestien eerste folio's zijn een fragment eener vroegere collectie), dagteekenende van 1482, en afkomstig eerst uit het S. Catharina-convent te Nymegen, later uit het Maria-klooster te Gaesdonck. De minste stukken zijn hier in hun geheel, de meeste slechts in uittreksel, sommige tweemaal te vinden. Intusschen zijn deze uittreksels met zorg bewerkt, zoodat zij, wat de zaken betreft, voor de origineelen kunnen gelden. — Andere geschrevene verzamelingen zijn mij niet bekend. Wel vermeldt de *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale des ducs de Bourgogne*, Brux. 1842, tom. I, p. 239 (verg. ook tom. III, p. 94), onder n°. 11915 een „Bullarium Canonicorum Vallis S^ti^ Martini Lovaniensis" van 1526, maar het is mij ge-

deze willen wij kortelijk in oogenschouw nemen, ten einde later, wanneer zij ter sprake zouden moeten komen, niet telkens in de noodzakelijkheid te worden gebracht van uitweidingen te maken. Men bedenke daarbij, wat in de middeleeuwen privilegiën te beteekenen hadden, hoe ijverig en naijverig zij destijds door alle steden, kloosters en corporatiën werden gezocht, en hoe diegenen het rijkst werden geacht, die er het meest mede waren begiftigd.

Nauwelijks echter zal het noodig wezen te zeggen, dat het geenszins in ons plan ligt, al de pauselijke bullen en bisschoppelijke voorrechtsbrieven, benevens al de privilegiën, door pauselijke afgevaardigden en kerkvergaderingen aan het Kapittel verleend, op te sommen en te ontleden. Dit zou niet slechts voor den lezer hoogst vervelend, maar ook voor ons onderwerp zelf volstrekt onnoodig zijn. Ieder zal licht begrijpen, dat er merkwaardige en minder merkwaardige, belangrijke en weinig beduidende stukken onder voorkomen, ja dat sommige niet veel meer bevatten dan eene goedkeuring of bevestiging van andere. Zoo verleende, om een enkel voorbeeld te noemen, Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, den 21sten October 1403, op verzoek van de zeven destijds onder zijn gebied gelegen Windesheimsche kloosters [1]), een brief [2]), die zeer gewichtig zou zijn, indien wij de vroeger besprokene bul van paus Bonifacius IX [3]), waarbij de oprichting en inrichting van het Kapittel werd

---

bleken, dat dit papieren H. S. in 12mo niet tot de bedoelde soort behoort. Er staan wel is waar een paar bullen in, maar dit is niet de hoofdzaak; men vindt er van allerlei. — Een dergelijke, ofschoon weer andere arbeid als die, welken wij uit het M. S. van Ywan van Ochten kennen, levert het ook reeds (blz. 5, de noot) genoemde *Compendivm privilegiorvm Capituli Windesemensis*, achter de uitgave der *Constitutiones* van 1553. Ook hier toch vindt men een paar stukken in hun geheel, maar overigens schier allen in kort, ja zeer kort uittreksel. Doch deze gedrukte verzameling heeft op de geschrevene dit vooruit, dat zij loopt tot het jaar 1535.

1) Het Kapittel telde er destijds acht, doch het klooster te Frendeswege bij Nordhorn behoorde onder het bisdom Munster.

2) In het afschrift van Bondam, n°. 3, met een transfixbrief van den deken en het kapittel der Utrechtsche kerk, d.d. 19 nov. 1403, als n°. 4. In het afschrift van Ywan van Ochten, fol. 42v—43v; de transfixbrief, fol. 43v—44r. Verg. ook aldaar, fol. 18r, alsmede het *Compendivm*, p. 2.

3) Zie boven, blz. 11—13.

bekrachtigd, niet kenden, maar die thans weinig nieuws oplevert, wijl er slechts met andere woorden in herhaald wordt, wat in de genoemde bul reeds was bepaald. Deze brief was natuurlijk voor de belanghebbenden, die in des Bisschops diocese woonden, verre van onverschillig, maar voor ons heeft zij geringe historische waarde.

Als proeve van eene andere soort noemen wij een stuk van 8 October 1406 [1]), zijnde eene beschikking van denzelfden bisschop Frederik van Blankenheim ten gunste van Windesheim en de daarmede verbonden kloosters, ten gevolge van een aan hem gericht en door den prior Johan Vos overhandigd schrijven van paus Innocentius VII, gedagteekend 16 Februari van het genoemde jaar [2]). De zaak was deze. Lang geleden had paus Benedictus XII (1334—1342) strenge statuten voor de augustijner-orde uitgevaardigd met bedreiging van excommunicatie en andere straffen voor degenen, die in strijd daarmede zouden handelen. De Windesheimers nu hadden dit in meer dan één opzicht gedaan. Schreven de bedoelde statuten voor, dat elk klooster der Orde eenige zijner kanunniken naar eene of andere universiteit ter studie moest zenden, uit de Windesheimsche conventen was niemand ter studie gegaan. Geboden de statuten, dat men alle dagen kapittel moest houden, in de Windesheimsche conventen hield men het eens in de week. Bepaalden de statuten, dat allen op ééne zaal moesten slapen, in de Windesheimsche conventen sliep men elk afzonderlijk in afgesloten ruimten of cellen. Dergelijke punten van verschil waren er vele. Ofschoon men het niet uit ongehoorzaamheid maar slechts uit onwetendheid had gedaan, vreesde men toch voor de gedreigde straf, en verzocht absolutie aan den regeerenden paus Innocentius. Deze beschikte gunstig op het verzoek, en droeg aan den bisschop van Utrecht op, de zaak te regelen, gelijk hij voor het zieleheil der supplianten en den staat hunner kloosters zou bevinden het best te zijn. De Bisschop deed dit op zeer vrijgevige wijze. Wel is waar legde hij aan al de broeders, ieder in het bijzonder, als straf op, de

---

1) In het afschrift van Bondam, n°. 5; in dat van v. Ochten, fol. 44r—45v; korte inhoudsopgave in het *Compendivm*, p. 2.

2) Dit schrijven is als „vidimus" in de beschikking van den Bisschop opgenomen, en dus te vinden ter plaatse, in de vorige noot beschreven.

zeven boetpsalmen met de daarbij behoorende litanieën en collecten éénmaal te lezen, maar tevens ontsloeg hij hen van eene menigte strenge bepalingen, door Benedictus XII gemaakt, en voegde er ten overvloede nog bij, dat zij niet gebonden zouden wezen aan de statuten van genoemden Paus, voor zooverre die met hunne eigene, tot dusverre loffelijk opgevolgde statuten streden 1).

Thans komen wij in tijdsorde aan eene reeks van niet minder dan twee en twintig voorrechtsbrieven 2), binnen zeven weken 3) gegeven door een enkel man, namelijk door den kardinaal Pierre d'Ailly, bisschop van Kamerijk 4), als »afgevaardigde van den Apostolischen Stoel tot vereeniging en hervorming der geheele Kerk door het weldra te houden algemeen concilie" 5). Of de

---

1) Verg. *Chron. Wind.* p. 164.

2) In het afschrift van Bondam, n°. 7—27 en 58. Daarenboven vindt men aldaar onder n°. 6 een tot korte punten bijeengebracht overzicht van al het verleende. In het afschrift van v. Ochten staan de twee en twintig stukken in breed uittreksel, fol. 19r—26r; zie ook nog aldaar, fol. 46r—47r. Ook het *Compendivm*, p. 3 seq, geeft er het een en ander uit op.

3) Van 20 September tot 6 November 1414. Zeven stuks zijn van 20 Sept. „apud Sanctum ghislenum in cella cameracensis dijocesis"; zes stuks van 26 Sept. ibidem; één stuk van 8 Oct. „Cameraci"; acht stuks van 6 Nov. „Virduni".

4) Zie over hem boven, blz. 15—17. Zoover mij bekend is, bezit de wetenschap nog geene uitvoerige levensbeschrijving van dezen merkwaardigen man, noch ook eene volledige verzameling van zijne werken. Zijne leerlingen aan het gymnasium van Navarre te Parijs, Jean de Gerson en Nicolas de Clemanges, waren in dit opzicht gelukkiger dan hij. Veel bruikbaars aangaande hem vindt men bij Launoi, *Historia regii Navarrae gymnasii*, Par. 1677 (in diens *Opera*, Genev. 1731, tom. IV, pars i); v. d. Hardt, *Magnum oecumenicum Constantiense concilium*, Francof. 1697, tom. I, pars vi—viii; Du Pin, *Joannis Gersonii opera omnia*, Antv. 1706; Bayle, *Dictionaire historique et critique*, Amst. 1740, tome I, i. v. d'Ailli; C. Schmidt in Herzog's *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Hamb. 1854, Bd. I, i. v. d'Ailly.

5) „Reuerendissimus in Christo pater et dominus Petrus, miseracione diuina Sancti Grisogoni Sancte romane ecclesie presbiter, Cardinalis Cameracensis vulgariter nuncupatus, In Maguntinensi, Coloniensi, Treuerensi, Salzeburgensi et Pragensi prouincijs, earumque ac Cameracensis, prouincie Remensis, Ciuitatibus et dijocesibus ac ceteris terris et partibus almanie Apostolice Sedis legatus pro vnione et reformacione vniuersalis ecclesie per generale concilium proxime celebrandum". Aldus wordt hij genoemd in het ongedateerde stuk, waarin de hem verleende volmacht tot eene menigte korte punten is teruggebracht (in het afschrift van Bondam, n°. 28; in dat van v. Ochten, fol. 47r—48r).

genoemde brieven allen even belangrijk zijn, kan met recht worden betwijfeld [1]). De eerste is een zeer uitvoerig, helaas ook zeer breedsprakig stuk, waarin de Windesheimsche vereeniging nog eens wordt bekrachtigd [2]). Zonder veel nieuws op te leveren, bewijst hij toch den dienst van een volledig overzicht der gansche inrichting te geven [3]). De een en twintig overige zijn van kleinen omvang, sommige ook van geringe beteekenis, althans voor ons. Immers privilegiën als deze, dat men, tegen de gewoonte der gansche Kerk in, gedurende de wintermaanden zonder gewetenswroeging vóór het aanbreken van den dag missen vieren, en de priem en de terts zingen mocht [4]), of dat men tien dagen aflaat kon verdienen voor iederen keer, als men bij de woorden »Jezus", »Maria", »schoot der Maagd" en »bloed van Christus" devotelijk boog [5]), of dat men één jaar en veertig dagen aflaat kon schenken aan elk der onderhoorige huisgenooten en familiaren, die de collatie of exhortatie van het begin tot het einde met een verslagen hart hadden bijgewoond [6]), of dat de voorlezers in de reventer op de vastendagen vooraf iets mochten nuttigen, ten einde hunne taak beter te kunnen volbrengen [7]), hebben voor ons alle waarde verloren. Andere, zooals bijv. dat men de kloostergoederen met algemeen goedvinden in andere meer rentegevende mocht converteeren [8]), of dat men met een vrij geweten mocht

1) In het *Compendivm*, p. 2, leest men aangaande deze twee en twintig brieven: „quae tamen fere omnia etiam in aliorum summorum pontificum diplomatibus continentur et confirmantur." Dit is volkomen waar, doch men vergete niet, dat de meest ingrijpende privilegiën het eerst door Pierre d'Ailly zijn geschonken, zoodat het de vraag blijft, of latere pausen ze evenzeer zouden hebben verleend, als de pauselijke legaat ze niet reeds had gegeven.

2) Bij Bondam, n°. 7; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 19r—21r.

3) De punten, die er nieuw in zijn, kan men vinden in het *Compendivm privilègiorvm*, p. 3.

4) Bij Bondam, n°. 19; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 24r.

5) Bij Bondam, n°. 9; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 21v. Verg. *Compendivm*, p. 3, en boven, dl. I, blz. 194.

6) Bij Bondam, n°. 8; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 21r—21v. Verg. boven, dl. I, blz. 194.

7) Bij Bondam, n°. 14; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 22v; verg. *Compendivm*, p. 4, en zie boven, dl. I, p. 156.

8) Bij Bondam, n°. 16; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 23r—23v. Een ander privilegie van gelijke strekking, zie bij Bondam, n°. 27; bij van Ochten in breed uittreksel, fol. 22v

behouden, wat door de schenkers onrechtvaardig was verkregen, zonder dat men er de ware eigenaars of erfgenamen van kende 1), of dat men geene tienden behoefde te betalen van eigen bebouwd land en eigen gewonnen vee binnen of omtrent de palen des kloosters 2), waren, uit een financieel oogpunt beschouwd, voor de belanghebbenden verre van onverschillig. Van meer ingrijpende beteekenis evenwel waren privilegiën als deze, dat men het houden van landdagen en andere vergaderingen van wereldsche heeren, met uitzondering alleen van den vorst des lands, zooveel mogelijk mocht te keer gaan 3); dat men niemand, van wat staat of rang, bij zijne »blijde inkomst" of »eerste beden" in het klooster behoefde te ontvangen, tenzij men zelf hem deze eer waardig keurde 4); dat men andere bisschoppen wijdingen en dergelijke 5) kon laten doen, als de bisschop der eigene diocese mocht weigeren, ze gratis te volbrengen 6); dat men draagbare altaren hebben, en daarop in tijden van interdict met gesloten deuren en zonder klokgelui de mis bedienen mocht 7), enz. 8).

---

1) Bij Bondam, n°. 18; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol 23_v—24_r.

2) Bij Bondam, n°. 58; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 26^r.

3) Bij Bondam, n°. 17; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 23^v; verg. *Compendivm*, p. 4. Dat de maatregel niet veel hielp, blijkt uit het boven, dl. I, blz. 83, medegedeelde aangaande het hoofdklooster zelf. Men voege tevens bij de aldaar in noot 2 vermelde literatuur aangaande het houden van staatkundige vergaderingen te Windesheim: Nanninga Uitterdijk, *De kameraars- en rentmeesters-rekeningen der stad Kampen van* 1515—1540, Kamp. 1875, op eene menigte (in het Register aangeduide) plaatsen.

4) Bij Bondam, n°. 13; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 22^r; verg. *Compendivm*, p. 4.

5) „Consecraciones, ordinaciones et benedictiones et quodlibet aliud sacramentum ecclesiasticum".

6) Bij Bondam, n°. 12; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 22^r; verg. *Compendivm*, p. 3 seq. Dit is, zoover ik weet, bij de Windesheimers een der eerste sporen van het zoogenaamd „recht van exemtie", waarover straks meer. Wat alleen het klooster te Windesheim betreft, zie reeds *Chron. Wind.* p. 69.

7) Bij Bondam, n°. 10 en 11; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 21^v—22^r. De zaak is eene sterke proeve van het genoemde recht van exemtie.

8) Het is geenszins om eene grove fout aan te wijzen in het werk van een verdienstelijk man — wie toch heeft ooit een boek zonder onverklaarbare misstellingen geschreven? — maar alleen om de wetenschap voor eene dwaling te vrijwaren, dat ik den lezer opmerkzaam maak op blz. 222 van Delprat's *Broederschap van G. Groote*, waar allerlei machtigingen, door den Paus aan

De meeste van deze en de reeds vroeger verleende voorrechten werden weinige jaren later saamgevat en met eenige andere vermeerderd in eene uitvoerige bul van paus Martinus V, gedagteekend Florence, 18 Maart 1420 [1]). Deze bul, die men de tweede grondwet van het Kapittel zou kunnen noemen [2]), werd door de Windesheimers zóó hoog geacht, dat daarvan in het archief van elk hunner kloosters een afschrift werd gevonden [3]). En geen wonder, want zij bevat in hoofdtrekken de geheele inrichting der Vereeniging, de kleederdracht harer leden, en de privilegiën, haar geschonken. Blijkbaar heeft men zich beijverd, er alles in te doen opnemen, wat men zelf ten opzichte van deze drie zaken wenschelijk achtte. De ware aanleiding schijnt niet veel anders geweest te zijn dan de zucht, om eene echte pauselijke bul van dien inhoud te hebben [4]). Als reden werd echter opgegeven, dat er tijdens het kerkelijk schisma allerlei voorrechten waren verleend door mannen, die zich als pausen,

---

zijn afgevaardigde Pierre d'Ailly verleend (bij Bondam, n°. 28; bij v. Ochten, fol. 47r—48r), worden voorgesteld als door dezen aan de Windesheimsche kloosters geschonken.

1) Deze bul (bij Bondam, n°. 29; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 26v—30v; zie ook aldaar, fol. 48r) is afgedrukt in het *Compendivm*, p. 4—14, alsmede bij Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 444—447.

2) Zie over de eerste boven, blz. 11—13.

3) *Chron. Wind.* p. 164; *Ref. mon.* p. 938c.

4) Het afschrift der *Privilegia* door Ywan van Ochten vergunt ons, een blik achter de schermen te slaan. Men leest aldaar, fol. 26r—26v, het volgende: „Nota bene hec sequencia. Anno domini . m°. cccc°. xx°. [lees 1419], patres nostri generalis capituli Pro stabilitate sacrosancte discipline in domibus suis perpetuanda laborantes, Certos sui generalis capituli obedienciarios, nominatim religiosos et deuotos viros, fratrem judocum domus nostre brielensis conuentualem Atque wylhelmum huesdem, nostri colendissimi patris johannis huesdem jn wyndesem prioris germanum, et in fonte beate marie juxta aernhem conuentualem professum, In florenciam miserunt et direxerunt, vbi pro tunc felicis recordacionis sanctissimus pater et dominus Martinus papa quintus, cum sua curia apostolica solempniter residebat et presidebat, eosdem onerantes vt in negocijs commissis exacta diligencia agentes, Certa necessaria priuilegia et indulta procurarent quorum virtute nostra obseruancia nouiter pro tunc iniciata auctoritate apostolica suffulta transiret et curreret pro integritate sua in tempora perpetua. Gracia preterea nostri saluatoris huiusmodi nostris nuncijs et commissarijs arridente fauorem tocius curie consecuti fuerunt. Illic igitur pro tempore

pauselijke legaten en wettige bisschoppen hadden aangesteld, zonder het te zijn, alsmede dat de Windesheimers in diezelfde dagen óók menig privilegie ontvangen en zich daarnaar gedragen hadden, maar thans vreesden, hiertoe niet het noodige recht te hebben gehad, zoodat zij er zelfs eene gewetenszaak van maakten [1]. Nogmaals, dit werd als reden opgegeven, maar kan nauwelijks de ware oorzaak zijn geweest. Indien toch iemand, dan hadden de Windesheimers zich altijd trouw gehouden aan de pausen in rechte lijn en de door dezen benoemde bisschoppen en legaten [2]. Maar genoeg. Het generaal kapittel van 1419 [3]) vaardigde Jodocus uit het S. Elisabethsconvent bij Brielle [4]), en Willem van Heusden uit het klooster Mariënborn bij Arnhem, vollen broeder van den prior superior Johan van Heusden, naar Florence af, waar destijds de Paus zetelde, en de beide mannen verwierven de gunst van het gansche pauselijke hof, slaagden volkomen naar wensch, en brachten vele groote voorrechten mede naar huis [5]. Ja, wat meer zegt, op bevel van den H. Vader hadden zij alles gratis ontvangen.

---

consistentes, omnia ad votum optinuerunt, et multa pinguia indulta secum detulerunt, que eciam ex camera apostolica de summi pontificis mandato gratis et graciose reportauerunt. Pro tunc igitur duas gloriosas bullas domini Martini pape predicti ad manus patrum redeuntes obtulerunt."

1) Zie de genoemde bul, tegen het einde (*Compendivm*, p. 13 seq).

2) Verg. boven, blz. 15, en meer uitvoerig beneden, in Hoofdstuk VII.

3) Dat het in 1419 geschiedde, blijkt uit *Ref. mon.* p. 938c. Hier toch verhaalt Busch, dat hij, op Epiphaniëndag novitius geworden zijnde (d. i. op 6 Jan. 1419; zie boven, dl. I, blz. 292, waar de noot als niet geschreven worde beschouwd), een nieuwen mantel kreeg, die na Paschen (d. i. blijkbaar na de algemeene jaarvergadering) gegeven werd aan broeder Willem van Heusden, die met broeder Jodocus van Brel (lees: van Brielle) naar de Roomsche curie vertrok, om voor het Windesheimsch kapittel privilegiën van paus Martinus V te vragen. Dit komt ook overeen met den datum der ontvangen bul (18 Maart 1420). Tevens blijkt er uit, dat de beide mannen verscheidene maanden op reis moeten zijn geweest.

4) In 1430 vinden wij hem als prior van dit convent op de jaarvergadering in den Briel, waarvan boven, blz. 25v, is gesproken.

5) Behalve de groote bul verkregen zij ook nog eene kleine, waarbij de prior superior en de overige prioren en rectoren tot het verleenen van zekere absolutiën en dispensatiën werden gemachtigd. Dit stuk is eveneens gedagteekend: Florence, 18 Maart 1420. Men kan het in zijn geheel vinden bij Bondam, nº. 30; in breed uittreksel bij v. Ochten, fol.

Wij zullen van de groote bul van Martinus V geen overzicht geven, wijl wij daardoor in allerlei herhalingen zouden vervallen. Immers, wat de inrichting van het Kapittel betreft, deze is ongeveer dezelfde als in de vroeger uitvoerig besproken bul van Bonifacius IX [1]); wat de kleederdracht aangaat, wij hebben daarvan reeds eene beschrijving geleverd [2]), en wat de verleende privilegiën belangt, zij zijn grootendeels aan die van Pierre d'Ailly gelijk [3]). Ook de vrijstelling van de strenge bepalingen van Benedictus XII door Innocentius VII [4]) is er bij opgenomen. In één woord, de bul bevat voor ons weinig nieuws, en voor de Windesheimers had zij hare eigenlijke waarde hierin, dat een door schier allen als wettig erkende Paus haar had afgegeven, zoodat er voortaan geen twijfel meer kon zijn aan de volkomene rechtmatigheid van de bestaande inrichting en de privilegiën van het Kapittel. Dit laatste werd, om zoo te zeggen, nog eens van voren af opgezet [5]).

Toch komen er in deze bul enkele zaken voor, die wij vroeger niet hebben ontmoet. De voornaamste zijn deze: alle reeds gestichte of nog te stichten kloosters der Orde kunnen zich vrijelijk bij het generaal kapittel van Windesheim aansluiten en in al de daaraan verleende of nog te verleenen voorrechten deelen, zoo slechts twee derden hunner bewoners dit verlangen, en de diocesaanbisschop het goedkeurt [6]); ook onwettig geborenen, »wijl deze

---

30v—31v, tot een paar punten teruggebracht in het *Compendivm*, p. 20, waar het verkeerdelijk „Martini quinti bulla tertia" heet, terwijl de wezenlijke derde bul (zie zoo aanstonds) aldaar geheel wordt verzwegen.

1) Zie boven, blz. 11—13.

2) Zie boven, dl. I, blz. 103v, 114.

3) Ook de boven, blz. 69, noot 6 en 7, genoemde punten uit het recht van exemtie zijn er bij. Zie het *Compendivm*, p. 11; Miraeus en Foppens, l. l. tom. III, p. 446, col. 2.

4) Zie boven, blz. 66.

5) „Vosque et vestra monasteria et conuentus, vnum capitulare corpus efficientes, de nouo ad inuicem inseparabiliter coniungimus et in perpetuum colligamus" (*Compendivm*, p. 6).

6) *Compendivm*, p. 6. Deze bepaling zal wel het gevolg zijn geweest van de moeilijkheden, die men bij de inlijving van de Brabantsche kloosters had ondervonden (zie boven, blz. 17v).

somtijds door vele deugden en bijzondere braafheid uitmunten" [1]), en er dikwijls geen voorraad van geschikte personen is, mogen door het generaal kapittel of den prior superior tot priors en andere waardigheidsbekleeders, ja ook tot zielverzorgers worden benoemd [2]); heeft iemand eenmaal zijne gelofte afgelegd of zich aan het Kapittel onderworpen, dan mag hij zich daarvan niet weer losmaken dan met toestemming van het Kapittel of den prior superior, terwijl het aan alle kloosteroversten streng is verboden, den zoodanige zonder schriftelijk bewijs op te nemen, tenzij hij tot de orde der karthuizers mocht willen overgaan [3]).

Behalve dezen grooten, meerendeels samenvattenden voorrechtsbrief, en een kleineren, die gelijktijdig aan de Windesheimsche gezanten was afgegeven, vaardigde Martinus V nog twee bullen ter wille van het Kapittel uit [4]). Ook zijn opvolger Eugenius IV liet zich niet onbetuigd, maar verleende zes niet onbelangrijke bullen [5]). In éène daarvan stelde hij drie hooggeplaatste kerkelijke personen aan als beschermers van alle tijdelijke en geestelijke

---

1) „Quia nonnunquam illegitimi nati multis virtutibus et magna morum probitate decorantur."

2) *Compendivm*, p. 8.

3) *Compendivm*, p. 10 seq. Gelijk bekend is, was de orde der karthuizers veel strenger dan die der reguliere kanunniken. Wie daartoe wenschte over te gaan, deed het dus niet, om zich het leven gemakkelijker te maken, en mocht geacht worden iets hoogers te zoeken. Ook zal de bijzondere liefde der Windesheimers voor de karthuizers (zie daarover beneden, in Hoofdstuk VII) bij deze bepaling wel niet zonder invloed zijn geweest.

4) De derde bul is de reeds boven, blz. 20 en 24, genoemde breve van 22 Oct. 1428 (bij Bondam, in n°. 32 en nogmaals in n°. 40), waarbij de Paus eene commissie van drie personen benoemde, om de zaak der vereeniging van het Nuiser kapittel met dat van Windesheim behoorlijk te regelen. In het afschrift van v. Ochten, fol. 31^{v}, heet zij zeer bepaald „Tercia bulla dicti domini Martini pape", doch, gelijk reeds gezegd is, wordt zij in het *Compendivm*, p. 14 of p. 20, volkomen geïgnoreerd. De korte wijze, waarop het *Chronicon Windesemense*, p. 199—201, en de nog veel kortere, waarop het *Compendivm*, p. 14, zich van de genoemde vereeniging afmaakt, gevoegd bij dit misschien opzettelijk verzwijgen van de pauselijke bul, zou schier doen vermoeden, dat men redenen had, om er liever niet over uit te weiden.

5) Bij Bondam, n°. 33—38; bij van Ochten sommige in hun geheel, fol. 4^{v}—6^{v}, allen in breed uittreksel, fol. 34^{r}—35^{v}; in het *Compendivm* tot enkele punten teruggebracht, p. 21. Van Ochten en het *Compendivm* volgen dezelfde orde; bij Bondam is zij anders De eerste der zes is gedagteekend: Rome,

goederen, toebehoorende aan Windesheimsche kloosters, met volmacht, om een iegelijk, van wat rang of staat, die ze mocht aanranden, uit naam des Pausen en zonder recht van appèl, desnoods met hulp van den wereldlijken arm in den ban te doen [1]. In eene andere benoemde hij op verzoek der Windesheimers eene commissie, om de zaak der donaten in hun midden zóó te regelen, dat daardoor bestaande verschilpunten opgeheven, en de belangen der kloosters het meest bevorderd mochten worden [2]. Wederom in eene andere maakte hij een einde aan de moeilijkheden, waarin het Kapittel niet zelden werd gebracht, wanneer het aan vorsten en heeren de opneming van vrouwenkloosters meende te moeten weigeren, door eenvoudig te verbieden, voortaan dergelijke kloosters tot de Vereeniging toe te laten, met uitzondering van een paar, die met name worden genoemd [3]. Nog

---

11 Nov. 1431; drie andere: Bologne, 8 Nov. 1436; éene: Bologne, 22 Nov. 1436; de laatste, die echter niet op het geheele Kapittel maar slechts op Willem Vornken, prior van Windesheim, en diens medekloosterlingen betrekking heeft (zie beneden, in dit Hoofdstuk), is gedateerd: Ferrara, 29 Nov. 1438.

1) Rome, 11 Nov. 1431. Bij Bondam, n°. 33; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 34r; zie ook aldaar, fol. 55v; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De drie bedoelde personen waren: de abt van het S. Jacobus-klooster te Luik, de deken van S. Salvator te Utrecht, en de officiaal van Keulen.

2) Bologne, 8 Nov. 1436. Bij Bondam, n°. 37; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 5r—6r; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 34r—34v; zie ook aldaar fol. 55v—56r; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De commissie bestond, als ik het wel begrijp, uit den proost te Emmerik, den proost van S. Maria te Utrecht (Hendrik Rayscop) en den deken van S. Salvator aldaar (Wouter Grauwert). Zoo ja, dan heb ik haar boven, dl. I, blz. 117, verkeerdelijk uit slechts twee leden doen bestaan. Ziehier de duistere woorden zelven: „Evgenius episcopus Seruus Seruorum dei Dilectis filijs Embricen. Trajectens. dijoc. et beate Marie prepositis ac decano Sancti Saluatoris trajectens. ecclesiarum". De opdracht is van 8 Nov. 1436, en de acte, waarbij de twee laatstgenoemde leden uitvoering aan de zaak gaven (bij Bondam, n°. 39; bij v. Ochten, fol. 56r—57v), is geteekend: Kerk van S. Salvator, 21 Juli 1445.

3) Bologne, 8 Nov. 1436. Bij Bondam, n°. 35; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 6v; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 35r; zie ook aldaar, fol. 58r; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De twee vrouwenkloosters, waarmede eene uitzondering wordt gemaakt, zijn B. Maria te Gent en Faconshof te Antwerpen, die ook werkelijk in het Windesheimsche kapittel zijn opgenomen (zie beneden, in het Aanhangsel, vrouwenkloosters n°. 11 en 12). Dat men het pauselijk verbod, ofschoon het zelfs in de *Con-*

in eene andere — men houde in het oog, dat wij ons hier midden in den tijd der herleving van het Utrechtsche schisma bevinden — bepaalde hij, dat, bij bestaanden strijd over het bezit van metropolitaan- en kathedraalkerken, de bevordering tot kerkelijke rangen evenzeer door andere katholieke bisschoppen geschieden mocht 1). Doch wij dreigen te uitvoerig te worden. Het geschrevene is meer dan genoeg, om te doen zien, dat de trouw der Windesheimers jegens paus Eugenius IV door dezen met welwillendheid werd beloond. Ook zijn legaat in Duitschland, kardinaal Julianus 2), werkte door het verleenen van een paar giftbrieven mede 3).

Inmiddels had het kapittel van Windesheim zich ook de gunstige gezindheid van de groote kerkvergadering te Bazel verworven. Men mag het waarlijk niet beschuldigen van nalatigheid in het zoeken van heil, overal waar het meende dit te kunnen vinden, of ook van gebrek aan zorg, om steeds zooveel mogelijk zeker te gaan. Het verzocht en verkreeg van het Concilie bevestiging van de drie bullen, indertijd door paus Martinus V afgegeven, dus ook van de merkwaardigste der drie, die, gelijk wij zagen, als tweede grondwet der Vereeniging gelden kan. Er werden zelfs eenige personen benoemd, om alles, wat in de gezegde bullen was vervat, tegen elke aanranding te beschermen 4).

---

stitutiones (pars I, cap. 8; in die van 1553, p. 41; in die van 1639, p. 18) met bijzonderen nadruk genoemd werd, niet al te streng opvatte, volgt uit het toelaten van nog enkele andere.

1) Bologne, 22 Nov. 1436. Bij Bondam, n°. 36; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 6r; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 35r—35v; zie ook aldaar, fol. 58r; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. Wij ontmoeten hier alweder eene proeve van het recht van exemtie.

2) „Vulgariter Sancti Angeli nuncupatus”. Hij was voorzitter van het concilie te Bazel.

3) Bij Bondam, n°. 42 en 43. Laatstgenoemde („Quod in Ecclesiis novis valeamus alta voce cantare et sacramenta omnia servare”) is gedagteekend: Bazel, 14 Aug. 1434. Eerstgenoemde („Quod de manu seculari valeamus emere decimas”) is gedateerd: Bazel, 10 Oct. 1435. In het *Compendivm*, p. 22, worden deze twee giftbrieven slechts even genoemd. Van Ochten deelt ze in uittreksel mede, fol. 36v—37r, en nogmaals in hun geheel, fol. 59r—60r.

4) Deze bul is van 27 Dec. 1434. Men kan haar vinden bij Bondam, n°. 40; bij v. Ochten, fol. 54r—55v, alsmede in uittreksel, aldaar fol. 33r—34v; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De benoemde „conservatores” waren:

Het Concilie deed meer. In een uitvoerig stuk stelde het eene dergelijke commissie aan, tot handhaving der Windesheimsche kloosters en kloostergoederen tegen de aanslagen van sommige »vorsten, hertogen, graven, baronnen en andere wereldlijke machthebbers" [1]); in eene derde bul vergunde het aan al de priors van het Kapittel, zonder iemands verdere goedkeuring reliquieën aan te werven, ten geschenke te ontvangen, en te plaatsen waar het hun goeddunken zou [2]), en bij schrijven van 25 Januari 1435 machtigde het bepaaldelijk den prior te Windesheim en dien te Wittenberg tot volledige en onbelemmerde kloosterhervorming in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Werden [3]).

Vreesden wij niet, onze lezers te vermoeien, ja te vervelen, wij zouden nog lang op dezelfde wijze kunnen voortgaan, want het scheen wel, dat alle pausen en andere kerkelijke waardigheidsbekleeders wilden samenwerken, om het Windesheimsch kapittel aanzienlijk en onafhankelijk te maken [4]). Noch Antonius van Bologne [5]),

---

de proost van B. Maria ad Gradus te Keulen, die van S. Jan te Utrecht, en die van S. Maarten te Emmerik.

1) Deze bul is van 28 Maart 1435. Bij Bondam, n° 44; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 33v; zie ook aldaar, fol. 55v; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De commissie bestond uit den aartsbisschop van Keulen, den deken der Utrechtsche kerk, en dien van B. Maria te Dordrecht.

2) Deze bul is van 1 Oct. 1437. Bij Bondam, n°. 41; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 33v—34r; zie ook aldaar fol. 55v; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. Eene authentieke kopie van het oorspronkelijke stuk berust als n°. 919 in het stedelijk archief te Deventer. Zie *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 183. Tevens zij opgemerkt, dat de zaak alweder het recht van exemtie betreft.

3) Deze volmacht is afgedrukt *Ref. mon.* p. 486 seq, alsmede bij Heineccius, *Antiquitates Goslarienses*, lib. V, ad anuum 1435 (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 389—391), naar een exemplaar in het archief van het Windesheimsche klooster te Richenberg bij Goslar.

4) Wat aan de volgende schets ontbreekt, kan men aangevuld vinden in Bijlage VII.

5) „Anthonius, miseracione diuina Episcopus Ostiensis, Sancte Romane ecclesie Cardinalis Bononiensis vulgariter nuncupatus". De door hem verleende, of liever de op zijn verzoek door paus Eugenius IV „oraculo viue vocis" gegeven brief is gedagteekend: Florence, 1 Sept. 1440. Men kan haar vinden bij Bondam, n°. 49 (ook nog aldaar, in n°. 56); in het fragment vóór het afschrift

noch Nicolaas van Cusa 1) liet zich onbetuigd. De Utrechtsche bisschop David van Bourgondië, die natuurlijk het recht van

---

van v. Ochten, fol. 13^{r}—13^{v}; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 37^{r}—37^{v}; zie ook nog fol. 60^{r}; in het *Compendivm* eenige punten er uit, p. 22. Een dezer punten betreft het te huis verdienen van dezelfde aflaten, die door den genoemden Paus aan het devotelijk bezoeken van zekere kerken, zoo binnen als buiten Rome, waren verbonden. Ik bezit een merkwaardig opstel hierover, getiteld „Hier beghint dat roemsche oflaet dat die paeus eugenius quartus ghegeuen heeft den capittel van wynsym ende hoe ende wanneer dat men dat verdien mach”, in een handschriftje uit de vijftiende eeuw (in 12mo; hoornen omslag; papier; ongepagineerd), dat vroeger aan Meerman (*Bibliotheca Meermanniana*, Hag. Com. 1824, tom. IV, p. 177, n°. 1072), en later aan Delprat (*Catalogue de la bibliothèque de feu M. Delprat*, La Haye, 1872, p. 71, n°. 1291) behoorde, en waaruit ik weldra eenige belangrijke stukken hoop uit te geven.

1) Hij verleende drie brieven, waarvan echter de eerste (Zwolle, 23 Aug. 1451; bij Bondam, n°. 45; bij v. Ochten, fol. 60^{v}; voorts in uittreksel aldaar, fol. 37^{v}; in het *Compendivm* tot een paar punten gebracht, p. 22) niet voor de Windesheimers alleen was bestemd (zie boven, blz. 38, noot 4), terwijl de laatste (Brussel, 1 Febr. 1452; bij Bondam, n°. 59) gekend kan worden uit het volgende opschrift: „Subscripta litera originalis domini Nicolai Cardinalis non habetur in Wyndesem sed reservatur in Brabantia in Zonia in viridi Valle aut rubea valle vel in septem fontibus, qua confirmat et extendit et declarat certum aliud privilegium apostolicum per dominum Petrum Cameracensem nostro Generali Capitulo concessum [namelijk het boven, blz. 69, genoemde, dat men niet verplicht was tot het houden van „blijde inkomsten” in het klooster], cujus Copia habetur supra in presenti libro”. Men vindt het dan ook noch in het afschrift van v. Ochten, noch in het *Compendivm* vermeld. Ook van de tweede (Zwolle, 23 Aug. 1451; bij Bondam, n°. 47; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 7^{r}; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 37^{v}—38^{r}; zie ook nog aldaar, fol. 61^{r}; in het *Compendivm*, zeer kort p. 22) vermoed ik, dat zij, ofschoon aan den prior van Windesheim gericht, aan alle opperpriors van kloostervereenigingen is toegezonden. Zij betreft eene zaak van hoogst kieschen aard. Ziehier de woorden zelven: „Sane prout multorum relatione didicimus nonnunquam etiam aliquos vestri ordinis [let wel, dat er niet van het Windesheimsch kapittel, maar van de augustijner-orde sprake is] fuisse, qui ut carnis stimulum effugerent, et deo quietiorem redderent famulatum, proprijs se ipsos genitalibus castrarunt, Quodque quidam ex eis per hoc tantum lesi fuerunt quod propterea viam ingrediebantur carnis vniuerse, et propterea conuentibus ubi talia perpetrata fuerunt multa oblocutionum opprobria et propter talium sepulturam scandala et diuerse inconuenientie generabantur, Hinc est quod nos in hac re prouidere cupientes tibi necnon etiam omnibus et singulis prioribus sub capitulo conuentus tui monasterij in Windesem existentibus auctoritate legationis nostre, ut si quod absit persona aliqua conuentuum siue monas-

visitatie, correctie en reformatie in al de kloosters zijner diocese had, deed niet slechts voor zichzelven, maar ook voor zijne opvolgers afstand daarvan, zooveel het de Windesheimsche conventen betrof 1). Pius II schonk in ééne bul vele en niet geringe voorrechten 2), die door Sixtus IV nog aanmerkelijk uitgebreid 3) en met andere vermeerderd werden 4). Innocentius VIII

---

teriorum predictorum siue propter regnum celeste acquirendum, aut alias causas seipsum proprijs castrauerit genitalibus, uel alio quoque modo ita se leserit ut mors inde sequeretur, quod corpus persone hujusmodi absque licencia alterius cujuscumque extra cimiterium occulte sepelire facere possitis et valeatis ac possint et valeant tenore presentium plenam et liberam concedimus facultatem." — Zie voorts over zijn bezoek te Windesheim en de door hem aan den prior superior verleende bijzondere gunst (*Chron. Wind.* p. 153) beneden in dit Hoofdstuk.

1) 29 Juni 1461. Bij Bondam, n°. 48, en andermaal in n°. 56; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 13v—15v; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 38r—38v; in het *Compendivm* zeer kort, p. 22. Deze giftbrief is eene bijzonder sterke proeve van het recht van exemtie. Zie voorts beneden.

2) Rome, 22 Jan. 1460. Bij Bondam, n°. 46; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 3v—4v; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 35v—36v; in het *Compendivm* tot weinige punten teruggebracht, p. 21 seq.

3) Namelijk in zijne bul, gedagteekend: Rome, 17 Juli 1477, een zeer breedvoerig stuk, dat eene menigte bladzijden vult. Bij Bondam, n°. 56; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 8v—13r; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 39v—41r; zie nog aldaar, fol. 61v; in het *Compendivm* eenige punten, p. 23 seq. Een paar merkwaardige daarvan, betreffende inwendige toestanden en het recht van exemtie, luiden als volgt: „Capitulum generale inobedientes et rebelles dimembrare potest"; „Ordinarij [d. i. de respectieve bisschoppen] nullam curam, visitationem, reformationem aut promissionem cuiuscunque domus nobis imponere possunt, neque fratres nostros euocare"; „Precipitur omnibus tam ecclesiasticis quam secularibus quacunque etiam dignitate praefulgeant, vt in apprehensione fugitiuorum, assistentiam nobis praebeant".

4) Volgens het *Compendivm*, p. 22 seq, gaf Sixtus IV, behalve de zooeven genoemde, nog drie bullen ten behoeve van het Windesheimsch kapittel uit. Bij Bondam vind ik er twee, beiden gedagteekend: Rome, 19 Nov. 1474 (n°. 50 en 57); evenzoo in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 7v—8v, en 15v—16v; in uittreksel bij v. Ochten, fol. 38v—39v, en fol. 39v; zie ook aldaar, fol. 61r—61v. Het verschil van telling zal wel hierin liggen, dat de Paus eene afzonderlijke bul zond tot bijvoeging van een paar vergunningen, die wettig door hem toegestaan, maar door den opsteller van de reeds afgegeven eerste bul vergeten waren (v. Ochten, fol. 39v en fol. 61r—61v). Een merkwaardig punt in deze eerste bul betrof alweder het recht van exemtie. Daar werd namelijk aan alle bisschoppen verboden, zich in de kloosters, tot het

gaf niet minder dan veertien bullen ten voordeele van het Kapittel uit [1]), en in éene daarvan, de derde [2]), verleende hij al de privilegiën, aan de aanzienlijkste aller congregatiën van augustijner-regulieren, de Lateraansche [3]), geschonken; privi-

---

Kapittel behoorende, op eenigerlei wijze met de handelingen der visitatoren in te laten. Zie voorts beneden, in dit Hoofdstuk.

1) *Compendivm*, p. 24—49. Bij Bondam staan er slechts elf (n°. 60—64, 70—75), waarschijnlijk omdat de drie laatsten nog niet waren verschenen, toen de codex, waarnaar deze kopie genomen is, werd geschreven. Bij v. Ochten, die zijne verzameling in 1482 besloot, is geene enkele der veertien te vinden. Van de elf bij Bondam zijn twee gedateerd 11 Jan. 1484, éene 7 Maart 1486, éene 19 Maart 1486, éene 11 April 1486, drie 26 Aug. 1486, éene 16 Nov. 1486, éene 6 Apr. 1490, éene 4 Mei 1490. De twee laatsten (bij Bondam, n°. 74 en 75) hebben betrekking op een hevigen strijd tusschen het Kapittel en den bisschop van Kamerijk over het bezoeken van Windesheimsche kloosters, onder het ressort van den Bisschop gelegen. Wij komen op deze zaak, die ook alweer in hooge mate het recht van exemtie betrof, in ons kort overzicht van de geschiedenis der Vereeniging terug. Uit het *Compendivm*, p. 48 seq, blijkt, dat er minstens vijf bullen over moeten bestaan hebben, wier zeer korten inhoud men aldaar kan vinden.

2) Althans zoo heet zij in het *Compendivm*, p. 24, ofschoon er naar tijdsorde reeds vier aan haar waren voorafgegaan. Zij is namelijk gedagteekend: Rome, 11 Apr. 1486. Men kan haar geheel afgedrukt vinden in het *Compendivm*, p. 24—47. Bij Bondam is zij n°. 62 en beslaat zij niet minder dan twee en vijftig bladzijden schrifts.

3) Men zegt, dat zij aldus genoemd werd naar de oudste der hoofdkerken van Rome, de door Constantijn den Groote gestichte „Basilica Lateranensis”. In deze kerk namelijk vormde paus Sylvester I eene vereeniging van samenwonende kanunniken (verg. boven, dl. I, blz. 94), die onder Leo I door Gelasius, leerling van Augustinus, naar den zoogenaamden regel van dezen laatste (zie boven, dl. I, blz. 96) zal zijn ingericht. Vele waren de lotgevallen der Vereeniging. Bonifacius VIII verwijderde haar en stelde er seculiere kanunniken voor in de plaats. Eugenius IV hernieuwde haar uit reguliere kanunniken van het klooster S. Maria de Frigdionaria (in het hertogdom Lucca), van waar de hervorming der regulieren-kloosters in Italië omstreeks 1400 was uitgegaan. De congregatie, aan wier hoofd zij kwam te staan, heette naar haar „Congregatio S. Salvatoris Lateranensis”, en zal in de eerste helft der zeventiende eeuw in Italië honderd vier en twintig conventen voor mannen (abdijen, proostdijen en priorijen), benevens eene menigte voor vrouwen hebben geteld. Verscheidene hooggeplaatste en geleerde kerkelijke personen kwamen uit haar voort. Of er uit latere tijden eene monographie over deze belangrijke congregatie bestaat, is mij onbekend, doch Gabriël Pennottus, die er zelf toe behoorde, heeft onder

legiën, zóó talrijk, dat zij eene reeks van bladzijden vullen, en zóó vrijgevig, dat de Windesheimsche vaderen zelven de toe-

---

den titel van *De congregatione Lateranensi, per Frigdionarios canonicos restitvta*, het gansche derde deel van zijne meermalen genoemde *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Rom. 1624 en Col. 1630, er aan gewijd. Het is hieraan, dat ik mijne korte mededeelingen heb ontleend. Miraeus geeft in zijn werkje *De Windesemensi, Lateranensi, Aroasiensi et Congregationibus alijs*, Brux. 1622, p. 34—34, eene veel kleinere lijst van kloosters, tot de Lateraansche congregatie behoorende, dan Pennottus (p. 781—786) geleverd heeft. Volgens hem telde zij 38 abdijen, 14 proostdijen, 12 priorijen en één archipresbyteraat, gelijk men hem in 1621 uit Rome had bericht („vt anno 1621. ex Vrbe accepimus"). Hoe dit zij, de genoemde Congregatie, voor wier geschiedenis, inrichting en bevoorrechting de bul van Innocentius VIII, met de daarin opgenomen bullen zijner voorgangers, zeer belangrijk is, en waarover men ook Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, tome II, p. 27—43, kan naslaan, was misschien wel de meest aanzienlijke, die ooit heeft bestaan. Geen wonder dan ook, dat de Windesheimers begeerig waren, in de haar verleende privilegiën te deelen. Ja, zij gingen verder. Gaarne namen zij, op grond van de toekenning dier privilegiën, den schijn aan van tot haar te behooren, of althans in zekere innige betrekking tot haar te staan. Hieraan meen ik te moeten toeschrijven, dat zij soms de beide namen bijeenvoegden. Zoo bijv. Marcus Mastelinus op den titel van zijn boven (blz. 15, noot 4) genoemd *Necrologivm monasterii Viridis vallis, ordinis canonicorvm regvlarivm S. Avgvstini Congregationis Lateranensis, et Capituli Windezemensis*, of ook de Frenswegensche regulier Carolus de Cooth in het opschrift van zijne boven (blz. 6, de noot) vermelde verzameling beschrijvingsbrieven: *Capitula Generalia Congregationis Laterano-Windesemensis* etc. Zie ook boven, blz. 60, noot 4. De zaak en hare verklaring vindt men bij Arnoldus Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier, M. S.*, blz. 1 der eerste pagineering: „Deeze Congregatie wird bijgenoemt Laterano windesemensis, van de vermaardste kerck Lateranen binnen Romen, wiens Canoniken eerst Regulieren zijn geweest, en die door het Bevel van den H. Leo den Grooten, onder gehoorsaamheit van den H. Gelasius in een Huijs verplight waren te wonen, en met eene Algemeene tafel te vreede moeste zijn, en dit geschiede reets in het jaar 440. en om dat wij deelaghtigh wierden van de Privilegien van deeze Lateraanse Kerck, als ook dat wij haar Lefens manieren naarvolghden, zoo wird deeze vergaderingh Laterano windesemensis bijgenoemt". Men ziet het, de grond is tamelijk zwak, en men zal verstandig doen, de ijdelheid der latere Windesheimers niet na te volgen, maar den eervollen naam van Windesheim onverbasterd en onvermengd te bewaren. Verg. ook Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1855, S. 71, Note 3, die zeer te recht schrijft: „Von einem Verband der Klöster der Regularkanonichen in Deutschland und einer Unterordnung unter der Genossenschaft beim Lateran ist nichts bekannt."

passing van sommige daarvan in hun midden beperkten [1]). Het was een ware stortvloed van rechten en voorrechten [2]), die gevaarlijk dreigde te worden, en die ongetwijfeld meer tot nadeel der Vereeniging dan tot haar waarachtig gewin heeft gestrekt. Althans in dezelfde dagen, waarin zij haar privilegiënschat tot in het overdrevene zag toenemen, zien wij haar streven hoofdzakelijk op het uitwendige gericht [3]), en getuigt menige voorrechtsbrief meer van inwendig verval dan van geestelijken bloei [4]). Zoo gebood, om een enkel voorbeeld te noemen, paus Sixtus IV in zijne vierde bul (1477) aan alle, zoowel kerkelijke als wereldlijke personen, den Windesheimers bijstand te verleenen in het grijpen van weggeloopen kloosterlingen [5]);

---

1) Zie het met kleine letter gedrukte in het *Compendivm*, p. 34, 35, 39, 40, 42. Op verzoek der Windesheimsche vaderen gaf de Paus bij breve van 19 Maart 1486 (bij Bondam, n°. 64) tot beperkingen verlof. Het besluit van 't generaal kapittel, waarin ze allen vermeld staan, is van 1490 (bij Bondam, n°. 76, alsmede afgedrukt in de *Constitutiones* van 1553, p. 119 seq.).

2) Het toekennen van al de privilegiën der Lateraansche congregatie bleef niet het eenige voorbeeld van dien aard. Ook die van de congregatie der H. Justina, behoorende tot de orde der Benedictijnen, alsmede die van de Cistersiënsen en Karthuizers werden door Innocentius VIII aan het kapittel van Windesheim geschonken. Zie het *Compendivm*, p. 24, 58 seq, en verg. Bondam, n°. 66—69 (welke nummers op de benedictijner-orde betrekking hebben; er staat echter op den rand bij: „non transumpta”).

3) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

4) Sterksprekend zijn de volgende woorden uit het *Compendivm*, p. 52: „Priuilegia quoque nostra plurimum confortantur quodam processu iuridico, Traiecti coram ordinis conseruatore, domino Gerardo Zuggerorij, ecclesiae sancti Saluatoris decano, habito, propter excessum notabilem in conuentu nostro prope Aemstelredamum anno 1530 perpetratum. Cuius processus exemplar, reperietur in Windesem, in Traiecto, et in Heylo.” De „excessus notabilis”, waarvan hier sprake is, zal wel zijn, dat het klooster van S. Jan Evangelist buiten Amsterdam door zijne eigene bewoners in brand was gestoken. De onzekerheid aangaande de waarheid en het jaartal van dit feit (zie bijv. v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Grav. 1685, blz. 1329; Le Long, *Historische beschryvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam*, Amst. 1729, blz. 452; Wagenaar, *Amsterdam*, Amst. 1760, stuk I, blz. 229) wordt hier door het getuigenis van met de zaak bekende tijdgenooten (1553) niet weinig verminderd. Maar ongelukkig de corporatie, wier privilegiën door processen over dergelijke schanddaden versterkt worden.

5) Zie boven, blz. 78, noot 8.

Innocentius VIII in zijne achtste bul (1486) gaf hun verlof, de zoodanigen, waar ook gevonden, desnoods met de hulp van den wereldlijken arm in te kerkeren [1]), en Clemens VII bekrachtigde (1523) eene reeds door Adriaan VI uitgevaardigde, maar door diens dood ongezegeld geblevene bul, waarbij het generaal kapittel werd gemachtigd, zijne onderhoorige reguliere kanunniken en andere broeders, die zonder verlof hunner priors buiten hunne kloosters verkeerden, derwaarts terug te brengen, óók alweder met de bijvoeging: indien noodig, onder inroeping van de wereldlijke macht [2]). Waarlijk, zulke voorrechtsbrieven zouden in de dagen van Vos niet noodig zijn geweest.

Ten slotte nog een enkel woord over ééne soort van privilegiën, waarop de kloosterlingen bijzonder gesteld waren, en die ook aan de Windesheimers geenszins ontbraken. Wij bedoelen de privilegiën, die betrekking hadden op het zoogenaamde »recht van exemtie". De lezer weet, dat dit recht bestond in vrijstelling van het gezag des bisschops, onder wien men ressorteerde, en plaatsing onder de onmiddellijke bescherming van den Paus [3]). Reeds hebben wij verschillende voorbeelden daarvan ontmoet [4]). Het sterkste was wel dit, dat David van Bourgondië zelf voor zich en zijne opvolgers afstand deed van zijn recht, om de Windesheimsche kloosters, in zijne diocese gelegen, te visiteeren [5]). Welnu, in 1520 gaf Leo X aan den toenmaligen bisschop van Utrecht, Philips van Bourgondië, op diens verzoek verlof, de aan zijn rechtsgezag onttrokken conventen éénmaal te bezoeken. Doch in het volgende jaar trok de genoemde Paus de verleende machtiging, voor zooveel het kapittel van Windesheim betrof, weder in, »verklarende dat de Windesheimers van alle rechtspraak, gezagsuitoefening en visitatie van pauselijke legaten, nuntiussen, aartsbisschoppen, bisschoppen en andere gewone en buitengewone waardigheidsbekleeders, alsmede van alle opbrengst van vrijwillige bijdragen en gedwongen hef-

---

1) Bij Bondam, n°. 72; *Compendivm*, p. 47.

2) Zie het *Compendivm*, p. 52.

3) Zie vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 76—78.

4) Zie boven, blz. 69—79 passim, vooral in de noten.

5) Zie boven, blz. 77v.

fingen volkomen vrij, en in de onmiddellijke rechtsbedeeling, eigendom en bescherming van den Heiligen Stoel opgenomen waren". Naar waarheid staat er in het »Compendium privilegiorum" bij gedrukt: »Door dezen pauselijken brief worden onze voorrechten niet weinig versterkt en bevestigd" 1).

Hiermede zullen wij ons overzicht van de Windesheimsche privilegiën besluiten. Wel is waar hebben wij ze slechts tot het jaar 1523 gebracht, maar van toen af tot 1573, d. i. gedurende eene halve eeuw, schijnt er geen enkel te zijn bijgekomen 2). En het ééne, zoover wij weten tevens het laatste, dat er in het genoemde jaar aan werd toegevoegd, behoort veel minder hier dan straks in de korte geschiedenis der Vereeniging te huis. Het is namelijk de bul van paus Gregorius XIII, waarbij ten gevolge van den schok, door de groote Kerkhervorming teweeggebracht, het kapittel van Windesheim geheel werd gereorganiseerd. Alvorens echter tot de bedoelde korte geschiedenis over te gaan, willen wij eerst nog de inrichting van het Kapittel voor den lezer ontvouwen.

In zeer breede trekken leerden wij het inwendig samenstel van het Windesheimsch kapittel reeds kennen uit de bul van paus

---

1) Alles ontleend aan het *Compendivm*, p. 52. De breve van intrekking aan den Bisschop is afgedrukt bij Dodt, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, Utr. 1839, dl. V, blz. 297 seq. Zie ook aldaar, p. 299.

2) Tot 1553, in welk jaar de Windesheimsche *Constitutiones* gedrukt werden, is er zeker niets aan toegevoegd, wijl het anders wel in het daarachter gedrukte *Compendivm privilegiorvm* zou zijn opgenomen. Doch ook tusschen 1553 en '73 laat het zich nauwelijks denken, dat er eenige pauselijke of andere voorrechtsbrief zou zijn gevraagd of ontvangen. Die van laatstgenoemd jaar is blijkbaar iets geheel nieuws. De twee plakkaten van Karel V (Brussel, 17 Febr. 1535, en Brussel, 20 Aug. 1535), die aan het einde van het *Compendivm* voorkomen, zijn niet bepaaldelijk voor het kapittel van Windesheim, maar voor alle conventen bestemd. Het eerste handelt over weggeloopen kloosterlingen; het tweede over hetgeen met hunne goederen en inkomsten moet worden gedaan. Een dergelijk plakkaat betreffende de broeders des gemeenschappelijken levens, door Karel V den 7den Juni 1545 te Deventer afgegeven, is medegedeeld door Vorstman, *Stukken betrekkelijk de broeders des gemeenen levens* (in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. VII, Leid. 1847), blz. 138v alsmede door Moll, *Aanteekeningen van een tijdgenoot, betreffende de opkomende Kerkhervorming* enz. (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. III, Amst. 1862), blz. 114.

Bonifacius IX, gedagteekend 16 Mei 1395, waarbij de voorgenomen oprichting en de voorgestelde inrichting der Kloostervereeniging werd bekrachtigd 1). De nadere bijzonderheden echter moeten ons blijken uit het eerste deel der »Statuta" of »Constitutiones", wier oudste redactie tot 1402 opklimt, en die, naar de lessen der praktijk, den drang der omstandigheden en de behoeften der tijden aangevuld en gewijzigd, in den loop van vier eeuwen heel wat veranderingen hebben ondergaan 2). De eenig wezenlijke echter zijn het gevolg geweest van den reeds genoemden schok, door de Kerkhervorming der zestiende eeuw teweeggebracht, zoodat wij moeten beginnen met te herinneren, dat de Windesheimsche »Statuta" van 1508 en de »Constitutiones" van 1553 in hoofdzaak nog volkomen dezelfde zijn als die van 1402, terwijl die van 1639 in meer dan één opzicht werkelijk van de drie genoemde verschillen. Indien het geoorloofd is, over eene zaak als deze te spreken met woorden, aan de huishouding der staten ontleend, dan zouden wij zeggen, dat zich in het eerste tijdperk der Vereeniging een meer bepaald republikeinsch, in het laatste daarentegen een eenigszins constitutioneel-monarchaal beginsel deed gelden.

Het spreekt van zelf, dat wij door de gemaakte onderscheiding het karakter der zaak slechts zeer in het algemeen en als bij benadering uitdrukken; doch zoowel in het eerste als in het laatste tijdperk treedt het constitutioneele der gansche inrichting sterk in het licht. Wij zien er iets echt Nederlandschnationaals in. Een absoluut-monarchaal bestuur heeft nooit en zal nooit in ons vaderland willen gedijen. Altijd heeft er iets constitutioneels bij moeten komen, nu eens in den vorm van bezworene rechten, dan weder in de gedaante eener beëedigde grondwet. Steeds hebben de onderdanen door afgevaardigden invloed gezocht op het vaststellen van de bepalingen, waarnaar zij zouden geregeerd worden, hetzij deze afgevaardigden optraden onder den naam van Staten en Steden, of onder dien van Eerste en Tweede Kamer. En zie, hier is eene kloostervereeniging, op Nederlandschen bodem ontstaan. Zij moge den vorm harer inrichting aan

1) Zie boven, blz. 11—13.

2) Zie over deze verschillende redactiën boven, dl. I, blz. 206, noot 3.

soortgelijke vereenigingen, meer bepaald aan die der karthuizers hebben ontleend [1]), maar zij zou het niet hebben gedaan, indien daarin niet het constitutioneele beginsel ware gehuldigd. Zij laat zich wel is waar door den prior van Windesheim als prior superior regeeren, maar doet dit onder zoodanige bepalingen, dat zij zelve het oppergezag in handen houdt, terwijl hij aan haar verantwoording is verschuldigd, en bij alles, wat hij doet, gebonden is aan eene wet, die zij heeft vastgesteld en kan veranderen, zoo dikwijls zij wil. Zij handelt hierin door middel van hare afgevaardigden op de jaarlijksche algemeene vergadering, volgens een systeem van zoogenaamde getrapte verkiezing, zoodat alles als een volkomen raderwerk ineensluit, en de Vereeniging ten slotte zich zelve bestuurt [2]).

Wanneer wij thans onze aandacht op de verschillende deelen der zaak gaan vestigen, dan moet de reeds genoemde algemeene vergadering, of gelijk men destijds zeide, het generaal kapittel (capitulum generale), dat jaarlijks onder voorzitterschap van den prior superior werd gehouden, het eerst ter sprake komen. In vroegere tijden werd het op den tweeden [3]), later op den derden Zondag na Paschen geopend [4]). De duur hing natuurlijk van het aantal en den omvang der te behandelen zaken af, die deels gewone, deels buitengewone waren. Tot deze laatste soort behoorden o. a. de opmerkingen, voorstellen, klachten en dergelijke, die de leden der Vereeniging schriftelijk aan den prior superior of het generaal kapittel hadden doen toekomen; want niet slechts elk der verbondene kloosters, maar ook ieder hunner bewoners had daartoe het recht, ofschoon er tegen ongegronde aanmerkingen en onware beschuldigingen zoo krachtig mogelijk werd gewaarschuwd [5]).

De voorgeschreven plaats der vergadering was het klooster Windesheim [6]), ten minste zoolang dit bestond. Kon zij aldaar

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 23, noot 1, en blz. 206, noot 1.

2) Verg. het vroeger (dl. I, blz. 143v) gezegde aangaande de inrichting der Windesheimsche kloosters. Zie ook dl. I, blz. 72.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 99, 318, 324.

4) *Constitutiones*, pars I, cap. 2 (in die van 1553, p. 31; in die van 1639, fol. 2v). Zie ook beneden, blz. 89, noot 1.

5) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 32; in die van 1639, fol. 3r—3v).

6) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 31).

om de eene of andere reden niet worden gehouden, dan moest de prior superior met zijn convent door middel van brieven aan de belanghebbenden doen weten, waar zij plaats hebben zou [1]). Reeds zagen wij, dat dit weleens geschiedde. Toen namelijk in 1430 de twaalf Nuiser kloosters met het Windesheimsch kapittel werden vereenigd, vonden wij de vaderen ten gevolge van het Interdict te Brielle bijeen [2]). Voorts weten wij van goed onderrichte zijde, dat de jaarvergaderingen omstreeks dienzelfden tijd, toen de bewoners van Windesheim een goed heenkomen in het klooster Frendeswege hadden gezocht [3]) en de ballingschap van anderen bijna tien jaren duurde [4]), op verschillende plaatsen, zooals te Amsterdam en te Leiderdorp in Holland, te Groenendaal en te Korsendonck in Brabant zijn gehouden [5]). Evenzoo vinden wij in 1440, ook alweer wegens het Utrechtsche schisma, in stede van een generaal kapittel slechts een »colloquium" te Gaesdonck [6]), en in 1517 of daaromtrent, ten gevolge van oorlogen en twisten, eene formeele vergadering te Groenendaal [7]). Later in de zestiende eeuw treffen wij het Kapittel nu eens te Utrecht aan, dan weer te Nuis [8]). Genoeg om te doen zien, dat er ook uitzonderingen op den algemeenen regel zijn geweest.

Toen het moederklooster zelf, dat de afgevaardigden zoovele malen binnen zijne muren had ontvangen, door de wereldlijke macht was genaast en geslecht [9]), was daarmede tevens het groote vereenigingspunt weggenomen. Ja, erger nog: ten gevolge van al de verwarring en onzekerheid, waarin men langen tijd verkeerde, werd het houden van een generaal kapittel meer dan dertig jaren achtereen verzuimd, totdat de toenmalige prior

1) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 32).

2) Zie boven, blz. 25v.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 143, 566; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57.

4) Zie vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 198—207.

5) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 164, en voorts beneden.

6) Zie Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 496c.

7) Zie de straks (blz. 89, noot 1) te noemen kapittelrede van 1518 (?).

8) Te Utrecht in 1559; te Nuis in 1561. Zie de straks te noemen kapittelrede van laatstgenoemd jaar. Zij begint namelijk aldus: „Dvobus abhinc annis Patres Venerandi et dilectissimi in Christo fratres, Quum comitia nostri ordinis Traiecti celebrarentur."

9) Zie boven, dl. I, blz. 84—87.

generaal, Michiel de Riddere, het omstreeks 1605 weder in zwang bracht [1]). Zeker heeft men toen niet terstond bepaald, voortaan slechts om de drie jaren bijeen te komen, noch ook om beurten in Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden te vergaderen, want in 1619 vinden wij de vaderen te Keulen, vier jaren later te Tongeren, drie jaren daarna te Rooklooster, vervolgens met tusschenruimten van één jaar te Groenendaal, Leuven en Keulen [2]). Eerst in de »Constitutiones" van 1639 lezen wij: »Het generaal kapittel wordt om de drie jaren gehouden in een of ander klooster der Congregatie, door den prior generaal en de definitoren van het naast voorafgaand generaal kapittel daartoe aangewezen. Om echter den vrede te bewaren, is bepaald, dat het om beurten in de twee provinciën zal worden gehouden" [3]). De twee provinciën waren Duitschland en Nederland, of »Germania superior" en »Germania inferior". De Maas vormde de grensscheiding tusschen die beiden [4]).

In de dagen van den grootsten omvang der Vereeniging waren de niet te veraf wonende priors verplicht, alle jaren op de vergadering tegenwoordig te zijn. Wie daarentegen op een afstand van drie of vier dagen reizens verwijderd lagen, behoefden slechts om de twee, en wie aan gene zijde van Worms hun verblijf hadden, om de drie jaren te komen. Wie verhinderd was, moest daarvan schriftelijk, met opgave van de reden, aan de definitoren kennis geven, en uit eenzelfde convent mochten niet meer dan twee afgevaardigden verschijnen [5]). Later, toen het generaal kapittel slechts om de drie jaren plaats had en de uitgestrektheid der Congregatie aanmerkelijk was afgenomen, moesten al de

---

1) Rosweyde in de Opdracht zijner uitgave van het *Chronicon Windesemense*, [p. 2]. Michiel de Riddere was prior te Rooklooster, en prior generaal van 1603 tot 1607. Zie over hem beneden, in dit Hoofdstuk.

2) Dit blijkt uit de boven (blz. 6, de noot, en blz. 80, de noot) genoemde verzameling van beschrijvingsbrieven voor vergaderingen van het generaal kapittel.

3) *Constitutiones* van 1639, fol. 2v. Als de beurt aan Duitschland was, hield men de vergadering bij voorkeur te Aken, wijl het klooster van S. Jan Baptist te dier stede, zoowel door zijne inrichting als door zijne aardrijkskundige ligging, daartoe bijzondere geschiktheid bezat. Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier M. S.*, blz. 12 der eerste pagineering.

4) *Constitutiones* van 1639, fol. 16v.

5) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 2 (in die van 1553 p. 32).

priors de vergadering geregeld komen bijwonen. Op afwezigheid werd zelfs eene boete van tien keizersguldens of vier en twintig gulden Brabantsch gesteld. Daarenboven ontving de nalatige, tenzij hij een brief met voldoende redenen had ingezonden, eene zware straf 1). Het zal niet noodig zijn, hierbij te voegen wat van alle genootschappen geldt, dat het stellen van straf op het niet bijwonen van vergaderingen een teeken is van kwijning, en dat de hoegrootheid der bepaalde boete in omgekeerde reden staat tot den bloei der vereeniging.

Om te zorgen, dat de priors hun tocht naar het generaal kapittel niet tot een pleiziertocht zouden maken, schreef de wet voor, dat zij niet te vroeg op reis mochten gaan; en ten einde het klooster, waar de vergadering zou worden gehouden — het mocht dan Windesheim of een ander wezen — niet op noodelooze onkosten te jagen, mochten zij eerst des Zaterdags komen 2). Waarschijnlijk ten gevolge van gemaakt misbruik vinden wij in de »Constitutiones" van 1639 daarenboven de bepaling, dat ieder prior slechts één bediende en twee paarden medebrengen mocht. Alleen de prior generaal had het recht, daarenboven nog een priester met zich te voeren 3). Doch wij dalen tot kleine bijzonderheden af. Slechts op de hoofdzaken zij de aandacht gevestigd.

Reeds zeiden wij, dat de vergadering des Zondags werd geopend, ofschoon wij er thans bijvoegen, dat hare eigenlijk gezegde werkzaamheden in vroegere jaren eerst den volgenden dag een aanvang namen. Tot den Zondag behoorde destijds slechts, dat men, na met elkander te hebben gegeten 4), in het kapittelhuis ging, en aldaar de namen der broeders, die sedert het laatst gehouden generaal kapittel waren gestorven, aflas en overlegde. Ieder prior namelijk was verplicht, eene opgave daarvan mede te brengen, zooveel zijn convent betrof. De gebeden voor de afgestorvenen werden echter uitgesteld tot den volgenden dag 5).

---

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones* van 1639, fol. 3r.

2) *Constitutiones*, pars I, cap. 2 (in die van 1553, p. 33; in die van 1639, fol 3v).

3) *Constitutiones* van 1639, fol. 4r.

4) „Facta cena". De „coena" was gedurende de zomermaanden, d. i. na Paschen, wat de „collatio" gedurende de wintermaanden, d. i. na 14 September, was. Zij werd des namiddags omstreeks half zes gehouden. Zie boven, dl. I, blz. 155.

5) *Constitutiones*, pars I, cap. 3 (in die van 1553, p. 33). Wie eene leven-

Was de Maandag aangebroken, dan werd met de priem onmiddellijk de terts verbonden. Daarna zong de prior superior of een ander, dien hij dit had opgedragen, de mis. Dan volgde de sext, en op een gegeven teeken kwamen al de leden der vergadering in het koor te zamen, waar de prior superior een psalm en verschillende toepasselijke gebeden las. Was dit afgeloopen, dan zetten allen zich neder, en de prior superior of iemand anders, dien hij daartoe te voren benoemd had, hield een sermoen of exhortatie [1]).

dige schildering verlangt van de wijze, waarop het in Windesheimsche kapittelvergaderingen placht toe te gaan, leze *Ref. mon.* p. 822b—822c, 947c—948c.

1) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 33 seq.). De volgende Windesheimsche kapittelredenen en kapittelredenaars zijn tot mijne kennis gekomen. Simon van Schoonhoven, weleer proost en later regulier te Eemstein, omstr. 1400, hield in het generaal kapittel meermalen „disertos sermones" (*Chron. Wind.* p. 175); *Collacio venerabilis prioris in emsteym Iohannis Deelff habita in capitulo windechimensi anno* 1411, over de woorden „Videte vocationem vestram, fratres" (Bourg. bibl. M. S. n°. 173); kapittelrede van Johannes van Schoonhoven, gehouden in 1413, over de woorden „Et fiet vnum Ovile et vnus Pastor" (*Chron. Wind.* p. 175; in Dietsche vertaling in H. S. n°. 111 van de bibl. der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden; zie boven, blz. 19, noot 2); nog twee kapittelredenen van denzelfden over „Coemt, laet ons opclimmen" enz. en „Ons behoert te glorieeren" enz. (beiden zonder jaartal in Dietsche vertaling in hetzelfde H. S. n°. 111); nog van denzelfden: *Collacio valde notabilis et utilis per Dominum Iohannem de Schoenhovia in Capittulo Regularium de Wijndesem*, over de woorden „Videte quomodo caute ambuletis, quoniam dies mali sunt" (waarschijnlijk gehouden in 1426; zie beneden, in dit Hoofdstuk), en de reeds genoemde *Alia collacio eiusdem patris Johannis in capitulo generali etc.* over de woorden „Venite, ascendamus ad montem Domini" etc. (beiden zonder jaartal, in een perkamenten H. S. in 4°, behoorende tot de boekerij der Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam, fol. 66—106; 106—124); twee kapittelredenen van Arnoldus Buderick, prior te Elseghem bij Oudenaarde, van welke de tweede, over de woorden „Obsecro vos, ut idipsum sapiatis omnes", gehouden is in 1420 (*Chron. Wind.* p. 183); twee kapittelredenen van Henricus de Merica of van der Heyden, prior te Bethlehem bij Leuven 1450—'73 (Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 131; Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 363 seq; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 457 seq.); *Sermo venerabilis patris Johannis scotj prioris in busco ysaac* [d. i. Heer-Izaäksbosch bij Nivelles] *habitus in capitulo generali de Windeshem anno d. M. vc. viij. Tertia Dominica post pascha*, over de woorden „Charissimi, obsecro vos tanquam aduenas et peregrinos abstinere vos" etc. (Bourg. bibl. M. S. n°. 11981); *Sermo fratris ioannis scoti prioris in*

Nogmaals, zoo was het in vroegere jaren, d. i. in het tijdperk van den hoogsten bloei en de grootste uitbreiding der Vereeniging. Volgens de »Constitutiones" van 1639 werd reeds des Vrijdags en des Zaterdags eene plechtige mis gezongen, die des Zondags door eene niet minder plechtige, alsmede door eene processie, waaraan al de priors met de kloosterlingen moesten deelnemen, werd gevolgd. Ook werd nog op dienzelfden dag een kort sermoen of exhortatie gehouden en deed men de voorloopige werkzaamheden van alle vergaderingen, zooals het opmaken van de presentielijst en het lezen van de notulen der vorige vergadering, af [1]). Over het geheel was er in het tweede tijdperk van het bestaan der Vereeniging, ook wat haar generaal kapittel betreft, meer houding, meer officieele toon, dan er in het eerste was geweest. Het scheen wel, dat men door het uitwendige wilde aanvullen, wat er aan het inwendige ontbrak.

---

busco domini ysaac habitus in capitulo generali canonicorum regularium de Windesim celebrato in viridi valle Cameracensis diocesis a° domini 1518° *Dominica* 3a *post pascha* (waarschijnlijk moet men lezen 1517; de cijfers 18 zijn doorgeschrapt, en in het sermoen is sprake van oorlogen en rampen, waardoor het generaal kapittel niet te Windesheim kon worden gehouden, en die doen denken aan de ellende door den „zwarten hoop" teweeggebracht; zie boven, dl. I, blz. 83), over de woorden „Vos contristabimini, sed tristicia vestra vertetur in gaudium" (Bourg. bibl. M. S. n°. 11981); *Sermo in Wyndesim habitus per venerabilem patrem D*[*ominum*] *Joannem ghislenum balenium Priorem in Eemsteyn ad patres in generalj capitulo congregatos Anno dominj* 1538, over de woorden „Ventrem meum doleo, ventrem meum doleo, sensus cordis mei turbati sunt in me" etc. (Bourg. bibl. M. S. n°. 11982); eene kapittelrede van Cornelis van Amersfoort, prior of regulier te Amersfoort omstr. 1540 (Valerius Andreae, *Bibl. Belg.* p. 142; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 192 seq.); *De proprietate concio habita in capitulo generali, anno* 1544, over de woorden „Fera pessima comedit eum, bestia deuorauit Ioseph" (afgedrukt achter de *Constitutiones* van 1553, p. 103 seqq; uit Valerius Andreae, l. l. p. 143 seq, of Foppens, l. l. tom. I, p. 194, blijkt, dat deze rede werd gehouden door Cornelis van Beeck, prior der regulieren te Utrecht); *Sermo Huberti Scoti Prioris in Busco dominj Isaac ordinis D. Augustinj Canonici ad patres Priores in Capitulo generali Windesemensi latine prolatus prope Nouesium Anno* 1561°, over de woorden „Obsecro vos tanquam aduenas et perigrinos abstinere a carnalibus desiderijs" etc. (Bourg. bibl. M. S. n°. 11980); eene kapittelrede van Joannes Hunaeus of Huens, prior te Bethlehem bij Leuven, uitgegeven onder den titel van *Oratio, sive Concio exhortatoria, habita in Comitiis Capituli Generalis Windesemensis*, Lov. 1637, in 8vo (Valerius Andreae, l. l. p. 863; Foppens, l. l. tom. II, p. 666).

1) *Constitutiones* van 1639, fol. 4v—6r.

Als het sermoen, hetzij dan des Maandags of des Zondags, was afgeloopen, begaven allen zich weder naar het kapittelhuis, en de vergadering begon. In beide gevallen echter werd er niet vóór Maandag met de eigenlijk gezegde werkzaamheden een aanvang gemaakt. De eerste dier werkzaamheden bestond vroeger in het kiezen van vier electoren, die op hunne beurt twaalf definitoren benoemden [1]. Later ging daaraan eerst nog de keuze van een prior generaal en twee commissarissen vooraf [2].

Het kiezen van vier electoren geschiedde op de volgende wijze. Eén werd er benoemd door den prior superior; de drie overige door de drie priors, die volgens de orde der kloosterlijst aan de beurt lagen. Elk der drie koos er éénen, en was in zijne keuze volkomen vrij. Nauwelijks waren de vier personen aangewezen, of deze gingen met den secretaris (notarius) ter zijde, beraadslaagden met elkander, en benoemden naar hun beste weten, zonder eenige aanneming des persoons, twaalf definitoren [3], met dien verstande nochtans, dat de prior superior, die krachtens zijne betrekking tevens definitor was, tot hen behoorde, dat niemand in twee achtereenvolgende kapittels met deze waardigheid werd bekleed, en dat er van de electoren zelven hoogstens twee in het twaalftal waren begrepen. De namen der benoemden werden daarop aan de vergadering medegedeeld en, onder vermelding van het jaartal, te zamen met die der nominatoren en electoren op een afzonderlijk vel papier geschreven [4].

Ook dit werd later eenigszins anders. Volgens de »Constitutiones" van 1639 behoorde niet slechts de fungeerende prior generaal, maar ook de afgetredene, alsmede de commissaris voor Duitschland en die voor Nederland, elk met zijnen voorganger, tot het college der definitoren (definitorium). Hierdoor waren, wanneer althans niemand der genoemden overleden of afwezig was, reeds zes plaatsen bezet, zoodat de vier kiezers nog slechts zóóvele definitoren hadden te benoemen, als er aan het twaalftal ontbraken [5].

---

1) *Constitutiones*, pars I, cap. 3 (in die van 1553, p. 34).

2) *Constitutiones* van 1639, fol. 6v—10r.

3) D. i. zooveel als bepalingmakers. Zij vormden het college van wetgeving en bestuur. Verg. boven, blz. 12.

4) Alles ontleend aan de *Constitutiones* pars I, cap. 4 (in die van 1553, p. 34 seq).

5) *Constitutiones* van 1639, fol. 10r—11r.

Was alzoo de commissie tot wetgeving en bestuur aangewezen, dan volgden de voorstellen, die aan haar oordeel werden onderworpen. Wie iets in het midden had te brengen, moest opstaan; allen zwegen, en ieder was, althans in zaken die niet voor openbaarheid vatbaar waren, tot geheimhouding verplicht. Alle punten ter beraadslaging werden opgeteekend [1]). Hiermede was de algemeene zitting afgeloopen, en die der definitoren begon. Dagelijks na de priem en de noon [2]) werden zij met klokgeklep tot den arbeid geroepen. Werd er tweemaal geklept, dan moesten al de afgevaardigden en kloosterlingen in het kapittelhuis verschijnen [3]).

Hoe het nu verder in het definitorium toeging, behoeft niet opzettelijk te worden beschreven. Men handelde er, gelijk dit in iedere ordelijke vergadering gebruikelijk is. Al de schriftelijk ingekomen en mondeling gedane voorstellen, vragen, aanzoeken, klachten enz. kwamen achtereenvolgens ter tafel. Er werd beraadslaagd, bij meerderheid van stemmen beslist, en van de genomen besluiten aanteekening gehouden. Was iemand der leden persoonlijk in eenige zaak betrokken, zoo moest hij bij de behandeling daarvan de kamer verlaten. Gold het de aanneming of verandering van een artikel der wet, dan handelde men bij drie termijnen. De definitoren van het eerste generaal kapittel vaardigden het uit (incipere); die van het tweede stemden het af of keurden het goed (approbare); die van het derde verwierpen het of stelden het vast (confirmare). In dit laatste geval had het voortaan kracht van wet, ofschoon het reeds van de eerste uitvaardiging af voetstoots moest worden gehoorzaamd, blijkbaar om te beproeven, of het ook door de praktijk werd aanbevolen [4]).

Waren al de ter tafel gebrachte zaken afgehandeld, dan hadden de definitoren nog een paar belangrijke benoemingen te doen. Vooreerst toch moesten zij drie ervarene priors kiezen, die bij gewichtige, tusschentijds voorkomende omstandigheden, door den prior superior tot een privaat kapittel (capitulum privatum)

---

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 4 (in die van 1553, p. 35; in die van 1639, fol. 11_r—11^v).

2) Zie de opgave der kanonieke uren boven, dl. I, blz. 131, noot 3.

3) *Constitutiones*, l. l.

4) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 5 (in die van 1553, p. 36—38; in die van 1639, fol. 11^r—13^v).

konden opgeroepen worden [1]. Ten andere moesten zij het noodig aantal kloosterbezoekers (visitatores) aanstellen, met opgave van de conventen, die door dezen zouden worden bezocht [2]. Was dit alles afgeloopen, dan geschiedde er iets, waar wij vroeger reeds kortelijk over hebben gesproken, maar dat thans meer opzettelijk onder de aandacht moet worden gebracht.

Ten einde zich namelijk ieder jaar te kunnen ontdoen van priors of priorinnen, die voor de rust der kloosters, het zieleheil der kloosterlingen of den goeden naam der gansche Vereeniging schadelijk bleken te zijn, had men van den aanvang af [3] de wijze bepaling gemaakt, dat al de oversten der verbonden conventen, zelfs de prior superior, in ieder generaal kapittel persoonlijk of schriftelijk ontslag uit hunne betrekking moesten vragen [4]. Het zal niet noodig zijn te zeggen, dat dit in den

---

1) *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 38). Volgens die van 1639, fol. 16r, riep de prior generaal, zoo vaak dit noodig was, eenige priors naar eigene keuze tot een privaat kapittel bijeen. De besluiten van zulk een kapittel moesten echter, om van blijvende kracht te zijn, door het eerstvolgend generaal kapittel worden bevestigd. Zie *Constitutiones*, pars I, cap. 7 (in die van 1553, p. 40; in die van 1639, fol. 16r).

2) *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 38). Volgens die van 1639 werd later zoowel de naam der visitatoren als de wijze hunner benoeming veranderd, gelijk zoo aanstonds zal blijken.

3) De bepaling komt namelijk reeds voor in de bul van paus Bonifacius IX, waarbij het kapittel van Windesheim in 1395 werd bekrachtigd. Zie boven, blz. 12.

4) Voor de analogie voeg ik er bij, dat het vragen van ontslag op de jaarlijksche vergaderingen weleer ook onder de broeders des gemeenschappelijken levens placht te geschieden. Zoowel dit als nog een ander gebruik blijkt uit de volgende woorden van Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio de inchoatione status nostri* (H. S. n°. 346 der Kon. bibl. te 's Gravenhage; zie boven, dl. I, blz. 23, de noot), fol. 41v: „Insuper venerabilis vir iste [scil. „dominus iohannes wesalie in buscoducis ten orthen sororum confessor"] cum tempore colloquij iuxta consuetudinem suollis adueniret proprio curru vsus, aureum denarium ad pileum procuratoris dare consueuit. et primis annis regiminis sui, sicut tunc moris fuit, solebat absolutionem petere a patre nostro et cum magna caritate et iocunditate cum fratribus nostris conuersari et munuscula eisdem dare". De genoemde Johan van Wezel stierf kort na 1457. Hij was toen „pluribus annis" biechtvader der zusters te Orthen geweest. Zijn bezoeken van de jaarlijksche vergaderingen te Zwolle zal dus waarschijnlijk omstreeks 1430 een aanvang hebben genomen. Wat voorts dat werpen van eene gift in den hoed van den

regel niets anders dan eene formaliteit was; maar de enkele keeren, dat men er gebruik van wilde maken, was het een eenvoudig en afdoend middel, om te verwijderen wat niet dan met groote moeite en onder hevige onaangenaamheden zou uit te zuiveren zijn geweest, en vooral, — door dat schijnbaar vrijwillig vragen van ontslag had men gelegenheid, om aan ieder in het bijzonder kenbaar te maken, wat men naar gelang der omstandigheden nuttig achtte. Vóórdat namelijk de priors werden binnengeroepen, bepaalde de prior superior met de definitoren, wat aan sommigen hunner, hetzij thans door hem, hetzij later door de visitatoren bij hun bezoek, moest worden gezegd of geantwoord. Waren allen in de kapittelkamer bijeen, dan begon de prior superior ontslag te vragen aan den overste van het oudste klooster, dat op het zijne volgde. Daarna richtten al de overigen één voor één hetzelfde verzoek tot hem. Het antwoord luidde dan, gelijk te voren was afgesproken [1]). In latere tijden, toen het denkbeeld van volstrekte onderlinge gelijkheid meer begon te wijken, en dit nederig, ja geknield en schuldbelijdend vragen om ontslag de waardigheid van den prior generaal en de twee commissarissen scheen te verkorten, werden deze drie daarvan vrijgesteld [2]). Wat de afwezigen betreft, zij moesten het schriftelijk doen. Evenzoo de priorinnen [3]). Dit is dan ook het eenige, waardoor men van deze laatsten op de vergadering iets bemerkt [4]). Want terwijl bijv. volgens de »Constitutiones" van het kapittel in Sion de vrouwenkloosters, tot dat kapittel behoorende, jaarlijks met gelijke rechten door hunne rectoren werden vertegenwoordigd [5]),

---

procurator betreft, ik gis, dat het moest dienen tot bestrijding van de onkosten der vergadering.

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 38).

2) *Constitutiones* van 1639, p. 14.

3) *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 38).

4) In de *Constitutiones* van 1639 is zelfs dit nog verdwenen.

5) Ziehier, tevens tot bevestiging van het boven (blz. 40, noot 3) gezegde aangaande het fundamenteel verschil tusschen de inrichting der beide kapittels, de eigene woorden der Sionsche *Constitutiones*, distinctio I, capitulum 1: „Tres erunt nominatores electorum, vnus prior, vnus rector monialium, et vnus de socijs priorum, qui singulis annis sorte eligentur. Quiuis igitur illorum nominatorum nominabit vnum electorem, sic quod socius nominator nominabit secundum conscienciam suam vnum electorem ex prioribus; prior nominator

bestond er van iets dergelijks onder de Windesheimers geen spoor. Hier ging alles buiten de zusters om. Dezen hadden niets te bepalen, maar slechts te gehoorzamen.

Met het vragen van ontslag door al de aanwezigen naderde het generaal kapittel zijn einde. Doch alvorens men uiteenging, las de secretaris de besluiten der definitoren voor, en dicteerde hij de bepalingen, die zij gemaakt hadden. De afgevaardigden schreven die op, om ze aan hunne kloosterlingen mede te deelen. Voorts kregen zij de namen der overledene broeders mede, opdat in al de verbonden conventen de noodige gebeden voor hen zouden worden opgezonden. Zij, wier kloosters minder met tijdelijke goederen waren gezegend, ontvingen daarenboven hun aandeel in de vrijwillige giften (eleemosynae), die de priors van meer bevoorrechte huizen hadden medegebracht [1]), ofschoon deze gelden nooit in mindering van eenige betaling of tot voldoening van de aan het Kapittel verschuldigde contributie mochten aangewend worden [2]). Met eene toespraak van den prior superior werd de vergadering gesloten [3]).

Wat nu het kloosterbezoek (visitatio) betreft, de Windesheimers hechtten daaraan terecht de hoogste waarde, ja, zij zagen er het eenig middel in, om de kloosters op den duur aan hunne bestemming te doen beantwoorden [4]). Het verdient opmerking, dat het hoofdstuk, waarin over deze zaak wordt gehandeld, aanvangt met de plechtige woorden: »In naam der heilige en ondeelbare Drieëenheid, Amen." Het is, of men den lezer of hoorder terstond den indruk wil geven, dat hij hier op gewijden

---

nominabit similiter vnum electorem ex rectoribus monialium; similiter monialium rector nominabit vnum electorem ex socijs priorum. Illi ergo tres electores eligent secundum conscienciam suam sex diffinitores per hunc modum. Socius elector eliget duos ex prioribus in diffinitores; prior elector eliget duos monialium rectores in diffinitores; monialium rector eliget duos diffinitores ex socijs priorum. Prior autem superior cum hijs sex diffinitoribus septimus erit."

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 39; in die van 1639, fol. 14v).

2) *Constitutiones*, pars I, cap. 2 (in die van 1553, p. 33).

3) *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 39; in die van 1639, fol. 14v).

4) *Constitutiones*, pars I, cap. 9 (in die van 1553, p. 41; in die van 1639, p. 18). Verg. ook boven, blz. 45.

bodem treedt Breedvoerig wordt dit punt in de verschillende redactiën der »Constitutiones" beschreven [1]) Men vindt er, hoe het bezoek moet worden ingericht, welke zaken voornamelijk moeten worden onderzocht, hoever de macht der visitatoren zich uitstrekt, enz De bepalingen zijn te vele en te velerlei, om ze in een kort begrip samen te vatten. Enkele slechts zullen wij noemen. Eens in de twee jaren moesten alle kloosters door eene commissie van twee visitatoren bezocht worden. Alvorens het onderzoek begon, moest het schriftelijk resultaat van het vorig bezoek ten aanhooren van allen in de kapittelkamer worden voorgelezen. Het onderzoek zelf moest gaan zoowel over den prior als over zijne onderhoorigen, zoowel over de conversen als over de profesbroeders, zoowel over den tijdelijken als over den geestelijken staat van het huis, zoowel over den onderlingen vrede als later ook [2]) over de voorwerpen, bij den kerkdienst in gebruik. Aan de visitatoren moest eene geheime plaats worden aangewezen, waar zij met ieder afzonderlijk veilig konden spreken; zij moesten alle gebreken en onaangenaamheden zooveel mogelijk uit den weg ruimen, en hadden daarom het recht om straffen op te leggen [3]), ja zelfs om priors af te zetten [4]); zij mochten zich niet al te zeer haasten of hun bezoek onnoodig rekken [5]), en noch rechtstreeks noch zijdelings, hetzij stoffelijke of geestelijke geschenken aannemen. De meest praktische bepaling is misschien

---

1) Namelijk in het hoofdstuk „de visitatione", zijnde cap. 9 van pars I (in die van 1553, p. 41—50; in die van 1639, p. 18—33). Aan dit hoofdstuk is al het gezegde betreffende het kloosterbezoek ontleend.

2) *Constitutiones* van 1639, p. 21.

3) Zoo verplaatsten bijv. in 1569 twee Windesheimsche visitatoren een ontuchtigen broeder uit het klooster te Leiderdorp naar dat te Heilo. Zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Rhynland*, Leid. 1719, blz. 288v. (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. III, blz. 872v).

4) Een voorbeeld, ofschoon niet als straf maar als noodzakelijk gevolg eener beroerte, levert in 1455 de prior superior Willem Vornken, wiens dringend verzoek om ontslag door de visitatoren volstandig was afgeslagen, maar wiens lichamelijken en geestelijken toestand zij een paar dagen later zóódanig bevonden, dat zij er wel in moesten treden. Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

5) Bleven zij tot den derden of vierden dag, dan heette hun bezoek niet te overhaast; vertoefden zij tot den negenden of tienden, zoo noemde men het niet al te gerekt. Zie *Constitutiones*, pars I, cap. 9 (in die van 1553, p. 45 seq; in die van 1639, p. 27).

wel deze, dat zij hunne bevinding op de plaats zelve in duplo moesten schrijven. Het oorspronkelijk stuk, van hunne zegels voorzien, lieten zij in het klooster achter, waar het tweemaal 's jaars en bij het volgend bezoek moest worden voorgelezen; het afschrift hadden zij aan den prior superior te zenden of op het generaal kapittel mede te brengen, opdat de definitoren daarvan naar omstandigheden gebruik konden maken [1].

Hoewel de Windesheimsche kloostervisitatie, wat hare uitoefening betrof, volgens de »Constitutiones" van 1639 nog volkomen dezelfde was als volgens die van 1402, waren toch sommige namen en verdere bijkomstigheden anders. Het aantal visitatoren, dat vroeger naar het aantal kloosters schijnt geregeld te zijn geweest, werd thans op twee bepaald, één voor Duitschland en één voor Nederland, en in plaats van onder den ouden titel traden zij onder dien van Commissarissen op [2]. Deze commissarissen werden niet, gelijk voorheen, door de definitoren, maar bij geheime stemming door de vergaderde priors zelven gekozen, en wel zóó, dat de één uit de kloosters beoosten, en de ander uit die bewesten de Maas werd genomen [3]. Hunne betrekking

---

1) *Constitutiones*, pars I, cap. 9 (in die van 1553, p. 45, zie ook p. 44; in die van 1639, p. 26, zie ook p. 24).

2) *Constitutiones* van 1639, p. 29: „Commissarij seu Visitatores". Intusschen blijkt uit de straks aangehaalde plaats bij v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Rhynland*, blz. 289, dat reeds in 1569 de titel van Commissaris niet onbekend was. Als commissarissen van Duitschland zijn mij voorgekomen: Theodorus Metzemaker, prior te Gaesdonck 1623—'70 (Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.* blz. 9); Antonius Orth, prior te Nuis, omstr. 1729 (Martene en Durand, *Veterum scriptorum amplissima collectio*, tom. IV, col. 525 seq.); de Haas, prior in 't Zand bij Stralen, omstr. 1770 (Bekkers, *Beschrijving van de Kloosters en Canonike regulier M. S.* blz. 15 der eerste pagineering). Als commissarissen van Nederland, Neder-Duitschland of Brabant: Petrus Parijs, prior te Groenendaal, 1644 (Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, de opdracht); Christiaan Brouwer, prior te-Korsendonck, 1658 (Foppens, *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 262, of *Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 546); Joannes Franciscus Usselincx, prior te Zevenborren, 1728 (zie boven, blz. 60, noot 5); Joannes Baptista Molepas, prior te Korsendonck, 1744 (in de approbatiën van de straks te noemen werkjes van Petrus Nabben, *Horologium* en *Diurnale*); van Bree, prior te Weert, omstr. 1770 (Bekkers, *Beschrijving*, blz. 14 der eerste pagineering).

3) Alles ontleend aan de *Constitutiones* van 1639, fol. 9r, 16v. De kloosters der twee commissarissen werden door den prior generaal bezocht. Zie aldaar, fol. 16v.

was na die van den prior generaal de voornaamste. Niet alleen toch behoorden zij, evenals hij, jure suo tot de definitoren [1]; niet alleen behoefden zij, evenmin als hij, op de algemeene vergadering ontslag als priors te vragen [2], maar wanneer de prior generaal tusschentijds aan de Congregatie ontviel, trad de commissaris van het gedeelte, waar hij had gewoond, onder den titel van commissaris generaal tot het einde van zijn diensttijd aan het hoofd der zaken op [3]. Doch, gelijk reeds gezegd is, de kloostervisitatie bleef, wat hare uitoefening aanging, volkomen dezelfde.

Wanneer wij thans overgaan tot de bespreking van den prior superior of den prior generaal [4], gelijk hij sinds de meermalen genoemde bul van paus Gregorius XIII betiteld werd, dan moeten wij terstond de opmerking maken, dat in de »Constitutiones" van 1639 veel meer dan in de vroegere aangaande hem voorkomt [5]. En geen wonder. Vóór 1573 was de hoogste waardigheid steeds verbonden geweest aan het priorschap van Windesheim [6]. Na

---

1) Zie boven, blz. 91.

2) Zie boven, blz. 94.

3) *Constitutiones* van 1639, fol. 15r. Als commissarissen generaal der Windesheimsche congregatie zijn mij voorgekomen: Marcus Mastelijn, prior van Zevenborren (Paquot, *Memoires*, Louv. 1763, tom. IX, p. 362; het jaartal wordt aldaar niet opgegeven, maar kan, als de schrijver zich in den titel niet vergist heeft, nauwelijks anders dan 1651 zijn, toen de prior generaal Joannes Bernards in Juni was gestorven); Carolus Peusens, prior van het klooster S. Elisabeth bij Roermond, 1687 (approbatie vóór Wiaert's *Historia Septifontana*, Brux. 1688); Augustinus Schepers, prior te Aken, 1728 (zie boven, blz. 60, noot 5).

4) Soms vindt men ook den titel van „Generalis" (zie bijv. de opdracht vóór Lindeborn's *Historia episcopatus Daventriensis*) of dien van „Per utramque Germaniam Generalis" (zie bijv. Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 1008; Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica*, tom. III, p. 448).

5) Terwijl de bepalingen aangaande hem in de *Constitutiones* van 1553, p. 39 seq, 51, nog slechts eenige regels beslaan, zijn er in die van 1639, fol. 6v—9r, 15r—16r, verscheidene bladzijden aan gewijd.

6) Zoo was het terstond bij de oprichting van het Kapittel vastgesteld (zie boven, blz. 12); zoo werd het in de bul van paus Martinus V, die als tweede grondwet der Vereeniging kan gelden, in 1420 herhaald (zie het *Compendivm privilegiorvm*, achter de *Constitutiones* van 1553, p. 6). Slechts wanneer de drang der omstandigheden of het blijkbaar belang der verbondene kloosters verlegging van het superioraat naar een ander convent vorderde, kon zij plaats hebben, maar dan moesten al de definitoren in twee achtereenvolgende generale

het genoemde jaar werd zij zwervende en dolende [1]). Dit maakte reeds van zelf nieuwe bepalingen noodig. In plaats van de stilzwijgende afspraak, dat de betrekking van prior superior, tenzij er iets ergerlijks gebeurde of de persoon zelf zijn post nederlegde, beschouwd moest worden als eene betrekking voor het gansche leven [2]), vernemen wij thans: de prior generaal treedt alle drie jaren af, met dien verstande evenwel, dat hij, zoo dikwijls zich minstens twee derden der stemmen op hem vereenigen, andermaal voor drie jaren door het generaal kapittel kan worden aangesteld [3]). Terwijl weleer de prior van Windesheim op de gewone wijze door zijne eigene kloosterlingen werd gekozen, met dit onderscheid alleen, dat er, in plaats van twee, vier prioren uit nabijgelegen conventen bij tegenwoordig waren [4]), kiest hem thans het generaal kapittel zelf. En terwijl hij in vroegere dagen wel is waar tusschentijds met het gezag des Kapittels was bekleed, maar van hetgeen hij in den loop van het jaar belangrijks gedaan had aanteekening moest houden, ten einde daarvan aan de definitoren der eerstvolgende algemeene vergadering rekenschap te

---

kapittels het hebben goedgevonden (zie *Constitutiones*, pars I, cap. 2; in die van 1553, p. 32; verg. boven, blz. 12).

1) Zie beneden, in Bijlage XI.

2) Dat de zaak slechts als bij stilzwijgende afspraak geschiedde, blijkt hieruit, dat zij nergens wettelijk was voorgeschreven, en voorgeschreven worden kon zij niet, wijl de prior superior, evenzeer als al de andere prioren, jaarlijks zijn ontslag vragen moest. In de Windesheimsche kloostervereeniging ontving niemand eenige aanstelling voor levenslang, wijl de Vereeniging alleen haar eigen gezag erkende, en dat van hare leden slechts voor zóóver en zóólang, als zij het hun toestond.

3) *Constitutiones* van 1639, p. 7. Hoe scherp ook toen nog in het oog werd gehouden, dat de prior generaal zijn gezag alleen aan het generaal kapittel ontleende, blijkt uit de volgende bepaling: „Sedentibus cunctis, Prior Generalis surgens declarat authoritatem generalatus ad Capitulum Generale esse deuolutam: et mox ante Commissarium suae Prouinciae humiliter genuflectens, generalatus officium in manus eius resignabit: offerendo eidem Regulam, Constitutiones et sigillum nostrae Congregationis: quam tamen resignationem praefatus Commissarius non acceptabit, priusquam, ipso egresso, consilio praehabito, quid sit faciendum omnes Patres congregati decernant per vota secreta”.

4) *Constitutiones*, pars I, cap. 10 (in die van 1553, p. 51): „In electione tamen prioris superioris aduocandi sunt quatuor priores”. Verg. boven, dl. I, blz. 129.

geven [1]), wordt thans blijkbaar alles meer om zijn persoon geschaard, zoodat hij, behoudens de opperheerschappij van het generaal kapittel en de onschendbaarheid der wet, meer dan ooit het middelpunt der Congregatie wordt [2]). Dit zal echter niemand bevreemden, die bedenkt, dat het houden van vergaderingen om de drie jaren er van zelf toe moet leiden, de machtsbevoegdheid van den voorzitter gedurende den tusschentijd aanmerkelijk te verhoogen. Als eene bijzonderheid voegen wij er nog bij, dat geen lid der Congregatie een boek mocht laten drukken zonder toestemming van den prior generaal of van den commissaris zijner provincie, na voorafgaand verlof van zijn prior [3]).

---

1) *Constitutiones*, pars I, cap. 7 (in die van 1553, p. 39 seq.): „Volumus, vt prior superior habeat potestatem, autoritate capituli generalis, determinandi causas intra annum emergentes, quae capitulum generale commode exspectare non possunt, vt ad ipsum referantur quaecunque ardua, et potestatem caeterorum priorum excedentia. In quibus tamen decidendis praeceps non sit, sed prudenter se gerat, caueatque ne in potestate sibi commissa excedat. Quod profecto vt solicitius obseruet: volumus, vt ea omnia quae autoritate capituli generalis determinauerit, vel concesserit, scripto commendet, et pro his singulis annis definitoribus rationem reddat".

2) *Constitutiones* van 1639, fol. 15r, waar men na de zooeven aangehaalde, doch natuurlijk eenigszins gewijzigde woorden aldus leest: „Prior Generalis tanquam ordinarius Iudex, in omnibus causis ciuilibus, et criminalibus, in foro interiori, et exteriori, potestatem habebit super omnes, et singulos de nostrâ Congregatione: et suam iurisdictionem vel per se ipsum exercere, vel alijs delegare, prout illi expediens videbitur, liberè valebit". Voorts fol. 15v—16r: „Poterit etiam proficisci, vocare, et mittere, in causis, et negotijs Capituli, singulos Priores, et Fratres, omni tempore irrequisitis etiam conuentibus. Poterit etiam in euidentem Monasteriorum vtilitatem, facultatem permutandi, vel alienandi bona immobilia Praelatis locorum concedere". Eindelijk nog fol. 16r: „In annis, quibus Generale Capitulum non celebrabitur, Prior Generalis Capitulum priuatum, quoties opus fuerit, congregabit: ad quod conuenient Priores, quos ipse Prior Generalis aduocandos iudicauerit. In eius similiter iudicio erit designare Priores, qui tam sibi, quàm Patribus Commissarijs in Visitationibus assistant."

3) *Constitutiones* van 1639, p. 103. Om een paar voorbeelden te noemen, wijs ik op dergelijke approbatiën in Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644; Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688; Petrus Nabben, *Horologium passionis Domini nostri Jesu Christi*, en *Diurnale*, *sive Exercitium diurnum Hominis Religosi*, beiden omstreeks 1744 te Geldern verschenen. De approbatiën van boeken hebben ook voor den geschiedvorscher waarde, wijl hij er niet

Door de officieele richting, die het vroeger zoo eenvoudig Kapittel telkens meer aannam, werd ook de aanstelling van een afzonderlijk geheimschrijver (secretarius) noodig 1). Deze werd zoo dikwijls benoemd, als er een nieuwe prior generaal gekozen werd 2), en wel bij geheime stemming door de leden van het generaal kapittel 3). Men nam daarbij in aanmerking, dat hij niet te ver van den prior generaal verwijderd, maar zooveel mogelijk bij de hand moest wezen, om dezen ten dienste te kunnen staan 4). Was er vroeger op de jaarvergadering van een notaris (notarius) sprake, die van de benoemingen en besluiten aanteekening hield 5), thans moest de secretaris de handelingen des Kapittels met de daarbij behoorende decreten der definitoren nauwkeurig te boek stellen 6). Werden weleer alle ingekomen stukken met het daarop geantwoorde in het archief van den prior superior bewaard 7), thans moest de secretaris den inhoud van alle brieven opteekenen en namens het generaal kapittel de antwoorden schrijven 8). In één woord, het officieel karakter kreeg den boventoon, het innige ging meer en meer verloren; het vormelijke nam toe, het wezenlijke sleet af; men vergaderde om de drie jaren, doch liet verder alles op den generaal en diens secretaris aankomen.

---

zelden de namen van waardigheidbekleeders en den tijd, wanneer zij reeds of nog in functie waren, uit leert kennen.

1) Als secretarissen der Windesheimsche congregatie zijn mij voorgekomen: Joannes Peeterssen, prior van Bethlehem bij Leuven, in 1614 (Foppens, *Historia episcopatus Silvaeducensis*, p. 271; *Oudheden en gestichten van 's Hertogenbosch*, blz. 561v); Gaudentius Mollerus, prior te Ewich, in 1728 (zie boven, blz. 60, noot 5), alsmede in 1745 (Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 559); Koninghs, prior te Udem, omstreeks 1770 (Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier M. S.* blz. 19 der eerste pagineering). Uit het eerstgenoemde jaartal blijkt, dat de betrekking van secretaris ouder is dan de *Constitutiones* van 1639.

2) *Constitutiones* van 1639, fol. 15r.

3) l. l. fol. 9r.

4) l. l. fol. 15r.

5) *Constitutiones*, pars I, cap. 4 en 6 (in die van 1553, p. 35, 39).

6) *Constitutiones* van 1639, fol. 9v.

7) *Constitutiones*, pars I, cap. 5 (in die van 1553, p. 37).

8) *Constitutiones* van 1639, fol. 9v.

Na te hebben afgehandeld, wat wij, ten einde niet telkens tot uitweidingen verplicht te zijn, wenschten te doen voorafgaan, kunnen wij thans een kort overzicht van de geschiedenis der Windesheimsche kloostervereeniging geven. Wij zullen het zooveel mogelijk vastknoopen aan de namen en jaartallen der regeerende opperpriors [1]).

En dan moet terstond de voortreffelijke Johan Goossensz. Vos [2]) of Johan van Heusden ter sprake komen, die te Windesheim als kloosterhoofd de derde [3]), als prior de tweede [4]), als prior superior de eerste was [5]). Onder hem toch werd de Vereeniging

---

1) De namen en regeeringsjaren der Windesheimsche opperpriors zijn tot op zekere hoogte uit twee lijsten bekend. De eerste is die van Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Dav. 1670, p. 367 seq. (ook afgedrukt op p. 140 der vermeerderde uitgave van dit werk door v. Heussen, in zijne *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. II, en vertaald te vinden bij v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 191—193); de tweede is die van Foppens, in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 448. De lijst van Lindeborn loopt van 1395 tot 1656 of '70, en is niet zonder fouten. Die van Foppens loopt van 1573 tot 1727 of '34, en verbetert de fouten van Lindeborn. Zie voorts mijne eigene, zooveel mogelijk tot het einde aangevulde lijst in Bijlage XI.

2) „Johannes Goswini Vos". Dat zijn volledige naam aldus luidde, blijkt uit een stuk van 19 Maart 1395, afgedrukt in het onlangs verschenen *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Utr. 1875, dl. II, afl. 2. Zie aldaar blz. 225.

3) De eerste, die aan het hoofd des kloosters stond, was Hendrik Klingebijl van Höxter (zie boven, dl. I, blz. 71v). Hij heette slechts rector (*Chron. Wind.* p. 58, 296, 388), en hield een rond jaar (17 Oct. 1387—17 Oct. '88) de teugels van het bestuur (l. l. p. 56, 58, 69 seq; verg. ook p. 388), totdat de broeders, na bisschoppelijke bepaling dat de overste van het huis den titel van prior zou voeren (13 Dec. 1387; zie boven, dl. I, blz. 128), op den eersten verjaardag hunner inkleeding en gelofte (*Chron. Wind.* p. 69 seq. verg. met p. 56) een prior benoemden (l. l. p. 70). De achtingswaardige man is reeds vele malen in dit werk voorgekomen (zie boven, dl. I, blz. 62—72 passim, 203). Literatuur aangaande hem, zie boven, dl. I, blz. 231, noot 6.

4) De eerste, die te Windesheim als prior optrad, was Werner Keynkamp (*Chron. Wind.* p. 70, 393). Hij bekleedde deze betrekking van 17 Oct. 1388 (zie de vorige noot) tot omstreeks 30 Nov. 1391 (*Chron. Wind.* p. 76), dus gedurende iets meer dan drie jaren (l. l. p. 75, 398). Zie uitvoerig aangaande hem boven, dl. I, blz. 251—255, en verspreide gegevens aldaar, blz. 66—72 passim, 182, 184, 190, 195v.

5) Zie aangaande hem boven, dl. I, blz. 229—240, en de andere aldaar

opgericht en den 16den Mei 1395 door paus Bonifacius IX bekrachtigd [1]); onder hem hield zij in het genoemde jaar haar eerste generaal kapittel [2]); onder hem nam zij toe in uitwendigen omvang en inwendige kracht; onder hem bereikte zij haar toppunt van geestelijken bloei.

Doch reeds vroeger zijn deze zaken met zoovele andere, die tot het tijdperk van 's mans superioraat behooren, min of meer uitvoerig door ons beschreven. Wij zullen dus hier, onder verwijzing naar de plaatsen waar dit geschied is, met eene korte herinnering kunnen volstaan [3]). De reglementen der Vereeniging werden, onder raadpleging met andere van elders verkregene, door eene commissie ontworpen [4]), door de vier verbonden kloosters in hun eerste generaal kapittel voorloopig aangenomen [5]), en in dat van 1402, waarbij reeds zeven of acht conventen vertegenwoordigd waren, bevestigd [6]). Ten einde volkomen eenstemmigheid in den kerkdienst te verkrijgen, bracht men een

---

aangehaalde plaatsen uit dit werk. Hij was prior van omstreeks 30 Nov. 1391 (zie de vorige noot) tot 2 Dec. 1424 (*Chron. Wind.* p. 343, 324); prior superior van 1395 (zie boven, blz. 11) tot laatstgenoemden datum.

1) Zie boven, blz. 11.

2) *Chron. Wind.* p. 99.

3) Ik weet geene betere plaats dan deze, om een enkel woord te zeggen aangaande het zegel, waarvan Vos zich bediende, en dat hij tevens in zijne qualiteit van prior superior schijnt te hebben gebruikt. Het eenig exemplaar toch, dat tot mijne kennis is gekomen, hangt aan een stuk van 1419, dat hij alleen in de genoemde qualiteit kan hebben bekrachtigd. Ik bedoel nº. 1484 van het Deventer archief (zie *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 248). Door de vriendelijkheid van den Heer J. Poelhekke in genoemde stad ben ik in het bezit van een afdruk. Het is een klein rond zegeltje van 2,5 centimeter middellijn, voorstellende de Annunciatie. Maria (een allerliefst beeldje) ligt links van den toeschouwer geknield. De Engel, naar wien zij het gelaat halverwege wendt, is achter haar, en heeft een langen spreukband in de hand, waarop de woorden „aue maria" (misschien iets meer). Het omschrift is in gothische letters aldus: S. PRIORIS. IN. WINDESEM. Waarschijnlijk zal dit wel het „sigillum" van alle Windesheimsche priors, tevens in hunne betrekking als opperpriors, zijn gebleven, totdat het klooster te gronde ging. Of er vroeger een afzonderlijk zegel van het Kapittel bestond, weet ik niet. Later was er wel een van de Congregatie. Zie boven, blz. 99, noot 3.

4) Zie boven, dl. I, blz. 205v.

5) *Chron. Wind.* p. 99.

6) Ibidem.

eigen »Ordinarius", »Kalendarium" en »Manuale" bijeen, die eveneens de goedkeuring van het generaal kapittel mochten wegdragen [1]). Hiermede werden de missalen, gradualen en andere kerkelijke boeken in overeenstemming gebracht [2]). Ja, tot den ganschen Bijbel strekte de critisch-literarische arbeid zich uit, zoodat met groote zorg een gezuiverde tekst der »Vulgata" werd geleverd, waarnaar alle exemplaren der Heilige Schrift in de vereenigde kloosters moesten worden verbeterd [3]). Op gelijke wijze handelde men ook met de meest beroemde werken der Kerkvaders [4]). Men voorzag de boeken van lees- en toonteekens, de koorboeken van noten en strepen [5]). In één woord: er was in de eerste jaren van het bestuur van Vos een geest van degelijkheid, die ons aantrekt, een ijver, die van den gloed der eerste liefde getuigt, een streven naar wettelijke orde en kerkelijke eenheid, waaruit duidelijk blijkt, hoezeer het den Windesheimers ernst was met het groote doel, dat zij beoogden.

Inmiddels breidde de Vereeniging zich telkens meer uit. Reeds merkten wij op, dat zij in den aanvang, door elkander gerekend, jaarlijks één mannenklooster aanwon, en na het negen en twintigjarig superioraat van Vos juist negen en twintig conventen voor beiderlei kunne telde [6]). De gezamenlijke toetreding van de vijf Groenendaalsche kloosters bracht daar in 1412 het hare toe bij [7]), en vergrootte niet slechts den kring, maar verhoogde ook niet weinig den naam van het Kapittel, welks zedelijke meerderheid door de daad zelve was erkend.

Ook de Windesheimsche privilegiënschat groeide te gelijkertijd aan. Zoowel uit Rome als uit Utrecht ontving men voorrechtsbrieven van niet geringe beteekenis [8]). De pauselijke legaat Pierre d'Ailly gaf er ten jare 1414 in zeven weken niet minder dan twee en twintig [9]), en Vos beleefde het nog, dat Martinus V

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 206—209.

2) Zie boven, dl. I, blz. 209—211.

3) Zie boven, dl. I, blz. 212—214.

4) Zie boven, dl. I, blz. 214.

5) Zie boven, dl. I, blz. 215.

6) Zie boven, blz. 13.

7) Zie boven, blz. 14, 18v.

8) Zie boven, blz. 11—13, 65—67.

9) Zie boven, blz. 67—70.

aan alle onzekerheid betreffende de wettelijke kracht der ontvangen privilegiën een einde maakte, door in 1420 eene bul te verleenen, waarin de oprichting van het Kapittel opnieuw bekrachtigd, zijne inrichting nauwkeurig beschreven, en de schat zijner voorrechten nog vermeerderd werd [1]).

Een der glanspunten in de geschiedenis der Vereeniging gedurende den tijd, dat Vos aan haar hoofd stond, moet nog worden herdacht, namelijk de goede indruk, door hem en zijne metgezellen te Constanz op de leden van het Concilie gemaakt. Evenals alle hoofden der verschillende congregatiën was hij uitgenoodigd, om als vertegenwoordiger van zijn generaal kapittel bij de vergadering te worden ingelijfd [2]), doch men mag betwijfelen, of hij de reis zou hebben ondernomen, indien niet eene bijzondere omstandigheid hem daartoe gedreven had. Niemand meer dan hij kon doordrongen zijn van het besef, hoe innig nauw de Windesheimers met de broeders des gemeenschappelijken levens verwant waren, hoe beiden dezelfde afkomst hadden en hetzelfde doel beoogden, zij het ook in verschillenden kring [3]). Maar niet ieder erkende het goede, dat in de Broederschap was. Integendeel, zij stond maar al te zeer bloot aan de scheeve oordeelvellingen van bekrompene en kwaadwillige menschen, die haar beschuldigden, nu eens dat hare leden tot geene kerkelijke Orde behoorden, dan weer dat zij eene nieuwe wilden oprichten. Reeds eenmaal had hij met eenige anderen een openbaar getuigenis ten gunste van haar afgelegd en haar daarin tegen de

---

1) Zie boven, blz. 70—73.

2) Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 4, § 4 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 116): „Euocatus est ad hoc Concilium, sicut et omnia alia capita diuersorum Ordinum Vener. Prior Windesemensis vt nomine sui Generalis Capituli, Concilio incorporaretur, et cum caeteris res Christianas in melius dirigendas promouere anniteretur. Abijt ergo Constantiam frater Joannes Vos Prior superior cum fratre Joanne de Wael Priore in Zwollis viro magnae eloquentiae, et D. Henrico Rectore Congregationis deuotorum Clericorum fratrum in Ciuitate Monasteriensi. Vbi a Cardinalibus et alijs Praelatis honorifice suscepti sunt, et auditis causis itineris sui auditi sunt, et in deputatione Reformatorij morum inscripti, ac Concilio generali incorporati". Ook Busch schrijft (*Chron. Wind.* p. 182), dat de prior van Windesheim door het Concilie was opgeroepen, „sicut et omnes ecclesiae praecipui praelati cogebantur interesse."

3) Zie hierover nader beneden, tegen het einde van Hoofdstuk VII.

verdenking van ketterij in bescherming genomen [1]). Thans was zij weder aangevallen, heviger dan ooit. Zekere Mattheüs Grabow, dominikaner-monnik te Groningen, had een vinnig geschrift tegen haar uitgegeven. De zaak werd voor het Concilie gebracht. Er dreigde groot gevaar. Daarom toog Vos met drie anderen naar Constanz. Doch reeds vroeger hebben wij hierover gesproken [2]). Wij zagen toen tevens, hoe de gunstige indruk, dien de hooge kerkvergadering van de Windesheimers had, door Vos en de zijnen werd versterkt, hoe Grabow zijne aantijgingen moest herroepen, en hoe de broeders des gemeenschappelijken levens werden gered. Alleen nog dit. Op het Concilie waren drie afdeelingen, voor ééne waarvan ieder lid zich kon doen inschrijven. De eerste moest dienen tot hervorming van het katholiek geloof; de tweede tot herstel van den vrede op aarde; de derde tot verbetering van de zedelijkheid in hoofd en leden. Johan Vos nu en zijne metgezellen lieten zich voor de laatstgenoemde afdeeling inschrijven [3]). Inderdaad, dáár waren zij het meest op hunne plaats. Maar tevens verdient het opmerking, dat eene kloostervereeniging, die nog geen twintig jaren telde, reeds behoorde tot de kerkelijke lichamen, die tot bijwoning van eene vergadering als het concilie van Constanz werden uitgenoodigd. Wij zien er een teeken te meer in van den bloei, dien zij reeds terstond onder haar eersten opperprior genoot.

De tweede was Gerrit Delft van Naaldwijk [4]), wiens bestuur hoogstensiets meer dan vier maanden heeft geduurd [5]), en dus te kort om er iets van te kunnen zeggen. Zijn opvolger echter, Willem Vornken, die, evenals Vos, negen en twintig jaren aan het hoofd van het Windesheimsch kapittel heeft gestaan [6]), verdient in hooge mate onze aandacht.

---

1) Zie het reeds genoemde stuk van 19 Maart 1395, afgedrukt in het *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. II, afl. 2, blz. 225—229.

2) Zie boven, dl. I, blz. 236v, alwaar tevens de literatuur aangaande de zaak.

3) Petrus Impens, l. l.

4) Zie over hem uitvoerig boven, dl. I, blz. 255—260.

5) Namelijk hoogstens van de eerste helft van December 1424 tot de laatste helft van April 1425. Zie boven, dl. I, blz. 258, noot 4.

6) *Chron. Wind.* p. 481, 500. Hij werd namelijk benoemd tijdens, d. i. waarschijnlijk bij den aanvang van het generaal kapittel in 1425 (l. l. p. 133 seq; verg. ook p. 481). Het generaal kapittel nu begon zijne vergadering op

Over zijne levensgeschiedenis [1]), als niet bepaald tot ons onderwerp behoorende, kunnen wij kort zijn. Hij was burger van Utrecht [2]), en vóór zijne opneming te Windesheim aldaar woonachtig [3]). Hij leefde er naar de wereld [4]), was zeer rijk [5]), ging fraai gekleed [6]), zou zich bijna in het huwelijk hebben begeven [7]), maar verliet met zijn meest innigen vriend, den eveneens zeer bemiddelden Hendrik Walvis [8]), al het aardsche, wijl hem door een bejaarden vrome bijzonder veel goeds van het stichtelijk leven der eerste Windesheimsche broederen was verhaald [9]). De twee jongelingen regelden hunne zaken, reisden naar het klooster,

---

den tweeden Zondag na Paschen (zie boven, blz. 85), d. i. in het genoemde jaar op 22 April. In 1454 vroeg hij onmiddellijk na afloop van het generaal kapittel zijn ontslag (l. l. p. 500), hetwelk hem eerst geweigerd, maar weinige dagen later verleend werd (l. l. p. 501). Zie voorts beneden, blz 125v.

1) De voorname bron voor de geschiedenis van Willem Vornken en van het gebeurde onder zijn bestuur is het *Chron. Wind.* p. 83, 84, 133—155, 167, 168 seq, 372 seq, 475—477, 479—509, 566 seq, en passim; bijdragen levert het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 34—36, 113; enkele aanwijzingen vindt men ook in zijne eigene *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I). Zie ook aangaande hem Burmannus, *Traiectum eruditum*, Traj. 1738, p. 392—395. Het misschien nog bestaande, maar waarschijnlijk verloren gegaan handschrift uit het klooster te Frenswegen, waarvan Delprat in de eerste uitgave zijner *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, Utr. 1830, blz. 266—268, heeft melding gemaakt, handelde over hem fol. 92—101. Meer bepaald in betrekking tot het klooster te Windesheim hebben wij reeds vaak over hem gesproken. Zie boven, dl. I, blz. 79v, 182, 184, 189 (noot 4), 191, 220, 222v, 223 (noot 6), 224 (noot 4).

2) *Chron. Wind.* p. 475.

3) l. l. p. 84, 133 seq, 372; *Epistola de prima institutione* etc., cap. XXVII.

4) *Chron. Wind.* p. 135.

5) l. l. p. 145, 372, 475.

6) l. l. p. 498; zie ook p. 372 en 476.

7) l. l. p. 135.

8) l. l. p. 372, 475.

9) l. l. p. 475. De bedoelde vrome zal wel de hoogbejaarde Gerrit van Renen geweest zijn, die soms lang te Windesheim vertoefde, en die volgens getuigenis van Vornken zelven in de woning van dezen laatste en in diens tegenwoordigheid een zóó verheffend gesprek over de Windesheimsche broederen hield, dat eene eerzame matrone uitriep: „O, als ik een man was en vrij, dan zou niemand mij kunnen weerhouden, mij aan dat gezelschap aan te sluiten”. Zie de genoemde *Epistola*, cap. XXVII.

en werden er welwillend opgenomen [1]), in 1398 ingekleed [2]) en te hunnen tijde geprofest [3]). Elk hunner bracht een jaarlijksch inkomen van ongeveer honderd Rijnsche guldens aan [4]). Willem Vornken werd weldra prior van het nieuwgestichte klooster Engelendaal te Leiderdorp, waar hij echter wegens het slappe leven zijner onderhoorigen slechts een jaar vertoefde [5]). Naar Windesheim teruggekeerd, bleef hij aldaar, totdat hij in 1408 tot prior op den S. Agnietenberg bij Zwolle werd benoemd [6]). Hier was hij beter op zijne plaats, en bekleedde hij zijne betrekking op alleszins lofwaardige wijze, totdat hij zeventien jaren later, omstreeks 22 April 1425, tot prior van Windesheim werd gekozen [7]), en daarmede tevens het superioraat over de gansche Kloostervereeniging aanvaardde.

Vornken wordt ons beschreven als een man van middelmatige lengte, sterk van lichaam, schoon van gelaat. Zijn grijs haar, zijn kale kruin, zijn achtbaar voorkomen dwongen eerbied af [8]). Een vriend der heilige armoede, een krachtig handhaver der tucht, een stipt uitvoerder der wetten was hij [9]). Even streng jegens zichzelven als jegens anderen [10]), was hij nochtans alleen voor de kwalijkgezinden te vreezen [11]), maar medelijdend jegens de bedroefden en een trooster der beproefden [12]). Niet slechts nam hij zijne kerkelijke plichten getrouw in acht, maar veelal bleef hij na priem of terts en vesper in zijne bank in 't koor staan, lezende, biddende, peinzende, soms uren aaneen [13]).

---

1) *Chron. Wind.* p. 475 seq.

2) l. l. p. 477; verg. ook p. 84, en zie beneden, in Bijlage V. Er was een oogenblik, dat de twee vrienden, het leven te Windesheim niet streng genoeg achtende, tot een klooster van strengere Orde wilden overgaan. Doch zij besloten te blijven, waar zij waren. Zie *Chron. Wind.* p. 476 seq.

3) l. l. p. 477.

4) Ibidem.

5) l. l. p. 168 seq, 479 seq.

6) l. l. p. 480 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 34.

7) Zie boven, blz. 106, noot 6.

8) *Chron. Wind.* p. 134, 497.

9) l. l. p. 480, 497. Zie ook p. 509.

10) l. l. p. 134, 482, 497.

11) l. l. p. 134, 497.

12) l. l. p. 134.

13) l. l. p. 134, 135, 136, 482.

Intusschen nam zijne welgemeende vroomheid ook de ziekelijke vormen van overdrevene »ootmoedigheid" [1]), kleingeestige angstvalligheid [2]) en vergetrokken zucht naar het armoedige aan [3]).

Wij schrijven deze dingen, evenals wij ten slotte nog van 's mans kunstvaardigheid in het »verluchten" van boeken [4]), eenigermate ook van zijne bedrevenheid in het zingen [5]), en van zijne bekwaamheid in het moraliseerend en mystisch verklaren der Schrift [6]) melding maken, wijl het hier een prior superior geldt. Indien het waar is, dat de geest eener vergadering zich afspiegelt in den voorzitter, dien zij zich kiest, dan mag men uit hetgeen Vornken was, eenigszins besluiten tot hetgeen de Windesheimsche kloostervereeniging te zijnen tijde op den voorgrond plaatste, te meer wijl zijne benoeming tot prior van het hoofdklooster blijkbaar met den wensch van het generaal kapittel overeenkwam, en wijl datzelfde Kapittel negen en twintig jaren later den meer dan tachtigjarigen man, ondanks zijn dringend verzoek, volstrekt niet wilde ontslaan [7]). Hij moet dus wel zeer in den smaak zijn gevallen, en mag daarom in het bijzonder gelden als vertegenwoordiger van den algemeenen geest. En naarmate hij dit meer was, naar die mate was zijn invloed tot handhaving en bevordering van dien geest weer krachtiger, zoodat wij eenigszins durven beweren, dat het grootste en beste gedeelte der Windesheimers gedurende het tweede vijf en twintigtal jaren der vijftiende eeuw in leven en streven kan gekend worden uit hem.

Wat nu de uitbreiding der Vereeniging onder Willem Vornken betreft, zij nam, ook door het opnemen van de twaalf Nuiser

---

1) l. l. p. 138, 145, 489; verg. boven, dl. I, blz. 182, en zie over het toenmalig begrip van „oetmodicheit", aldaar, blz. 181v.

2) l. l. p. 499, 507 seq; verg. boven, dl. I, blz. 184.

3) l. l. p. 145, 498 seq; verg. boven, dl. I, blz. 79v, 191v.

4) l. l. p. 481; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 35; verg. boven, dl. I, blz. 220, en zie ook aldaar, blz. 222v.

5) *Chron. Wind.* p. 134 seq, 135 infra; verg. boven, dl. I, blz. 223, noot 6.

6) l. l. p. 138; verg. boven, dl. I, blz. 224, noot 4. Als eene bijzonderheid, die óók al niet zonder beteekenis is, zij nog gezegd, dat tot de meest geliefde lectuur van Vornken Petrarca's werkje *De vita solitaria* behoorde. Zie *Chron. Wind.* p. 135.

7) Zie beneden, blz. 125v.

kloosters in 1430 [1]), zóózeer toe, dat het aantal verbonden conventen, ten ruwste genomen, meer dan verdubbeld werd [2]), ofschoon, blijkbaar op verzoek der Windesheimers zelven, door paus Eugenius IV in 1436 verboden werd, voortaan vrouwenconventen in te lijven [3]). Ook de privilegiënschat werd door vele, en daaronder gewichtige stukken van pausen en pauselijke legaten, ja ook van het concilie te Bazel, aanmerkelijk vergroot [4]). Intusschen zou men zich zeer bedriegen, indien men naar deze enkele gegevens den geheelen toestand beoordeelde. De tijd, waarin Vornken aan het hoofd der zaken stond, was voor hem en de zijnen, en grootendeels ook voor het gansche Kapittel, een tijd van moeiten en zorgen.

Om dit te doen gevoelen, zal het genoeg zijn gezegd, dat het Utrechtsche schisma (1423—'50) bijna gelijktijdig valt met Vornken's superioraat (1425—'54). Het is hier de plaats niet, over het genoemde schisma te spreken; dit is elders op voortreffelijke wijze gedaan [5]). De lezer kent de hoofdpersonen in het eerste bedrijf van dit kerkelijk drama: Rudolf van Diepholt, wettig verkozen bisschop van Utrecht, door den Paus niet bevestigd; Zweder van Kuilenburg, niet als bisschop verkozen, maar door den Paus aangesteld en geconfirmeerd; paus Martinus V, die alle aanhangers van Rudolf slaat met ban en interdict; de stedelijke regeeringen van Zwolle, Deventer en andere plaatsen, die vervolgen wie zich aan het Interdict onderwerpen. Wijl nu de Windesheimers nooit zijn afgeweken van hun beginsel, om alleen de pausen in rechte lijn als zoodanig te erkennen, en slechts aan de door dezen goedgekeurde bisschoppen gehoorzaam te zijn, kwamen zij van zelve te behooren tot de aanhangers van Zweder, de eerbiedigers van het Interdict, de vervolgden door staatkundige machten. Zoovelen zij buiten het bisdom van Utrecht woonden, deerde de zaak hen natuurlijk slechts in zooverre de

---

1) Zie boven, blz. 25—28.

2) Bij onbekendheid van de jaartallen der inlijving van de meeste kloosters, kan de zaak niet nauwkeurig bepaald worden. Doch zie in het Aanhangsel, zoowel bij de vrouwen- als bij de mannenconventen.

3) Zie boven, blz. 74.

4) Zie boven, blz. 73—77.

5) Namelijk door Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv* dl. II, st. I, blz. 176—213.

gansche Vereeniging er onder leed. Zoovelen zij daarentegen binnen het genoemde bisdom waren gevestigd, hingen zij af van de vraag, welke partij hunne plaatselijke overheden hadden gekozen. Tot degenen, die het meest te lijden hadden, behoorden reeds spoedig de broeders en zusters des gemeenschappelijken levens te Deventer, een jaar later de Windesheimsche regulieren, zoo mannelijke als vrouwelijke, te Utrecht; nog later vooral ook die te Zwolle, op den S. Agnietenberg en te Windesheim zelf 1). Nauwelijks toch had de Paus in de eerste helft van September 1425 ban en interdict over de aanhangers van Rudolf uitgesproken 2), of men begon zich in den Deventersch-Windesheimschen kring te gedragen, gelijk dit in tijden van interdict behoort 3), niet vragende, hoe de machten der aarde het zouden opnemen, en welke gevolgen voor eigene rust het wellicht na zich slepen zou.

Weldra deed dan ook de druk der tijden zich gevoelen. Minstens tien jaren lang werd het generaal kapittel niet te Windesheim, maar nu eens in een der Hollandsche 4), dan weer in

---

1) Zie Moll, t. a. p. blz. 198—207.

2) Moll, t. a. p. blz. 186.

3) Moll, t. a. p. blz. 199. Ofschoon men slechts van de Windesheimsche regulieren op den S. Agnietenberg zeker weet, dat zij reeds weinige dagen na het slaan van 't Interdict, namelijk op 16 Sept. 1425 („in profesto sancti Lamberti"; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 54), den kerkzang staakten, schijnt men uit dit ééne feit reeds te mogen besluiten, dat het ook elders alzoo geschiedde. Voorts zij tot recht verstand der zaken herinnerd, dat de Windesheimers reeds in 1414 van den pauselijken legaat Pierre d'Ailly, en in 1420 van paus Martinus V het privilegie hadden ontvangen, om in tijden van interdict met geslotene deuren de mis te mogen bedienen (zie boven, blz. 69 en 72, noot 3). Hierdoor leden zij veel minder, dan anders het geval zou zijn geweest.

4) Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 3, § 14 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 198): „His quoque tumultuosis temporibus propter dissensiones Ecclesiae Traiectensis Generale Capitulum nostrum non est decennio seruatum in Windeshem, sed in Brielis, Amsterdammis, Leyderdorp, et alijs Hollandiae locis". Jammer, dat de schrijver er niet bijvoegt, van welk jaar of tot welk jaar men moet rekenen. Eenige regels verder blijkt, dat hij er 1438 en '39 óók nog onder betrekt. Misschien moet men het woord „decennium" niet al te letterlijk opvatten, maar dan toch altijd zóó, dat het jarental wel grooter, niet kleiner worde genomen. Waarschijnlijk toch is na het slaan van 't Interdict de eerstvolgende kapittelvergadering (1426) reeds

een der Brabantsche kloosters gehouden 1). Op eene der eerste jaarvergaderingen, vermoedelijk de allereerste (1426), sprak de ons reeds bekende Johannes van Schoonhoven 2) eene kapittelrede uit 3), waaruit schijnt te blijken, dat de redenaar zich niet in het bisdom van Utrecht bevond 4), en waarin hij gewaagde van de groote verwoesting, die aldaar was losgebroken, zoodat »religieuse personen" — waarschijnlijk bedoelde hij niet de kloosterlingen, maar de broeders des gemeenschappelijken levens te Deventer 5) — uit hunne woningen waren verdreven 6). Gelijk wij reeds zeiden, hadden de Windesheimsche regulieren te Utrecht het volgende jaar veel te verduren 7); doch wat hunne broederen in Overijsel betreft, dezen liet men, ofschoon zij geen duimbreed van hun beginsel afweken, nog tot 1429 in betrekkelijke rust. Toen echter besloot men, vertoornd over den langen duur van het Interdict, aan alle kloosterlingen in het Bisdom de keus te geven tusschen twee zaken: zij moesten òf den kerkzang hervatten en den kerkdienst openlijk uitoefenen, òf hunne kloosters ver-

---

niet te Windesheim gehouden, en in 1440 vinden wij nog een „colloquium" te Gaesdonck. Zie boven, blz. 86.

1) Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 164.

2) Zie over hem boven, blz. 19, en beneden, in Hoofdstuk VII.

3) Namelijk de reeds boven, blz. 91, noot 1, genoemde *Collacio valde notabilis et utilis* over Ef. V: 15ª, 16ᵇ: „Videte quomodo caute ambuletis, quoniam dies mali sunt", op fol. 66—106 van een H. S., toebehoorende aan de bibliotheek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

4) Hij zegt namelijk (fol. 105ᵛ) niet: „in hac diocesi traiectensi", maar „in diocesi traiectensi"; niet „in hac enim patria", maar „in illa enim patria".

5) Dit past volkomen bij hetgeen juist in die dagen te Deventer was geschied (zie Moll, t. a. p. blz. 200), en waarvan de Overijselsche broeders het eerste bericht aan de vergaderden kunnen hebben medegebracht. Hieruit laat zich dan tevens verklaren, dat de redenaar, die zijn doorwrocht sermoen zeker te voren had opgesteld, eerst aan het einde daarvan de zaak aanroert. Ware de vervolging der Windesheimsche regulieren reeds begonnen geweest, dan zou hij nog anders hebben gesproken. Om dit een en ander breng ik deze kapittelrede tot het jaar 1426.

6) Ziehier de woorden zelven: „Et ut de aliis sedicionibus taceam, de hac sedicione presentis scismatis, que in diocesi traiectensi exorta est, omnis [lees: omnino] timendum est quod sit presagium et prenosticum seve persecucionis celeriter future. In illa enim patria est desolacio magna personarum religiosarum, que de suis sedibus deturbantur et ab habitaculis suis eiciuntur et expelluntur."

7) Zie Moll, t. a. p. blz. 204v.

laten en als ballingen uit het land gaan [1]. Nauwelijks had Willem Vornken dit vernomen, of hij riep den prior van Bethlehem te Zwolle en dien van S. Agnietenberg tot zich, ten einde met hen te beraadslagen. Het besluit was, gelijk zich verwachten liet, dat men liever alles moest lijden, dan ongehoorzaam te wezen aan den Pauselijken Stoel [2]. Toen dan ook eenige afgevaardigden van Utrechtsche kanunniken en stedelijke vroedschappen in de eerste dagen van Juni [3] de verschillende kloosters bezochten, om het genoemde dilemma te stellen, gaven allen ten antwoord, dat zij liever in ballingschap wilden gaan, dan voor tijdelijke dingen hun geweten te bezwaren. Hierop had de ontruiming plaats. Slechts een paar zieken, alsmede eenige leekebroeders, conversen en donaten tot bewaking der huizen, mochten achterblijven [4]. Willem Vornken trok met de zijnen naar het convent te Frendeswege; de Zwolsche broeders naar een of ander huis in Gelderland; die van den S. Agnietenberg naar het onlangs hervormde klooster te Ludingakerke in Friesland [5]. Drie jaren later (1432) keerden allen, op ontvangen verlof, naar hunne woonsteden terug [6]. Inmiddels had Vornken een aanvang gemaakt met den bouw van een nieuw klooster te Bredevoort, dat hij voor zich en de zijnen had bestemd, maar dat thans door anderen kon worden voltooid en betrokken. Het kreeg den naam van Nazareth, en maakte weldra deel uit van het kapittel van Windesheim [7].

Onder de onaangenaamheden, die uit het Utrechtsche schisma voor de Windesheimers voortvloeiden, behoorde in 't bijzonder

---

1) *Chron. Wind.* p. 142.

2) l. l. p. 142 seq.

3) Namelijk vóór S. Barnabasdag, d. i. vóór 11 Juni, op welken dag vóór zonsondergang het klooster op den S. Agnietenberg en waarschijnlijk ook de anderen werden ontruimd. Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57.

4) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 143, en *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57.

5) *Chron. Wind.* p. 143 seq. (zie ook, wat Windesheim betreft, p. 566); *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57 seq. (zie ook, wat S. Agnietenberg aangaat, p. 58 seq.); Rud. Dier de Muden, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I), p. 76. Verg. ook boven, dl. I, blz. 296v. Volgens Rud. Dier, l. l., begaven de Zwolsche broeders zich naar het klooster op 't Eiland bij Coblenz (zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 52).

6) *Chron. Wind.* p. 144; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 60 seq.

7) *Chron. Wind.* p. 567; Rud. Dier, *Scriptum*, l. l.

éêne, die hun veel moeite heeft veroorzaakt, en die tot op het concilie te Bazel van zich heeft doen gewagen. Wij zullen trachten, deze niet onbelangrijke en tot dusverre zeer onvolledig bekende zaak in het licht te stellen 1), en verzoeken den lezer, zich te herinneren, dat de hoofdpersonen in het tweede bedrijf van het Schisma deels nieuwe zijn, deels in een ander karakter dan vroeger optreden. Paus Martinus V is gestorven en door Eugenius IV vervangen. Rudolf van Diepholt, door eerstgenoemde nooit bevestigd, is door laatstgenoemde geconfirmeerd. Zweder van Kuilenburg, hierdoor van alle aanspraak op den bisschopszetel beroofd, zoekt steun bij het concilie van Bazel.

Aan het hoofd van 't regulieren-klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, behoorende tot het kapittel van Windesheim, stond de prior Johannes Passert, een aanzienlijk en welsprekend man. Zijn broeder, Petrus Passert 2), was kanunnik van S. Maria te Utrecht 3). Beiden hingen Zweder van Kuilen-

---

1) De treurige geschiedenis van Johannes Passert kan volkomen gekend worden uit Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. V, art. 3, § 9—13 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 192—198). Reeds v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 102 seq. (v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 383v; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. II, blz 96), heeft er eenige regelen aan gewijd, nadat hij vroeger een authentiek stuk betreffende de zaak had doen drukken in zijne *Batavia sacra* Brux. 1714 (v. Rijn, *Batavia sacra of Kerkelyke Historie van Batavia*, Antw. 1715, dl. II, blz. 471—477; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. I, blz. 302v.). Meer licht verspreidde de uitgave van vier oorspronkelijke bescheiden door Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, Utr. 1839, dl. I, blz. 49—62. Dat de zaak in den Windesheimschen kring groote sensatie gemaakt heeft, blijkt ook nog uit een brief van Frederik v. Heilo (zie Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 67). Te meer mag het verwondering wekken, dat Busch er in zijn *Chronicon Windesemense* met geen enkel woord over spreekt. Doch zonder de lofredenaar van Windesheim te wezen, verzweeg hij toch liefst, wat het Klooster en het Kapittel minder tot eer zou kunnen schijnen.

2) Dat Petrus een broeder van Johannes was, weten wij door Impens, l. l. § 9 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 192).

3) Zie Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, Hag. Com. 1738, tom. V, p. 496 (verkeerdelijk noemt Impens hem kanunnik van S. Salvator). In het testament van Zweder, berustende in het archief te Kuilenburg, wordt hij diens „vicarius generalis" genoemd. Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 371, noot 2. Hoezeer Petrus in de verkiezing enz. van

burg hartstochtelijk aan. Johannes liet er zich voor welgevallen, dat hij met zijne kloosterlingen uit het convent werd verdreven [1]. Dit was natuurlijk in het eerste tijdperk van het Schisma volkomen naar den zin der Windesheimsche vaderen. In het tweede echter werd dit anders. Nauwelijks had Eugenius IV den wettig benoemden, maar door zijn voorganger niet gewilden Rudolf van Diepholt in 1433 als bisschop bevestigd [2], of de Windesheimers erkenden dezen laatste even oprecht, als zij hem weleer hadden verworpen. Niet alzoo Passert. Met nog een paar andere kloosterlingen bleef hij aan Zweder getrouw [3]. Vandaar de strijd.

Het generaal kapittel eischte van hem, dat hij de kerkelijke boeken, kelken, sieraden en kleinoodiën, die hij onder zich had gehouden, afgeven zou. Hij weigerde. Op grond hiervan zette men hem af, en benoemde den procurator des kloosters, broeder Boudewijn, tot prior. Zweder van Kuilenburg daarentegen dreigde hem met excommunicatie, wanneer hij zich de afzetting liet welgevallen, en deed broeder Boudewijn en de priors van Windesheim, Bethlehem en S. Agnietenberg in den ban [4].

Zweder stierf te Bazel in 1433 [5]. Met zijnen dood had het Schisma geëindigd kunnen wezen. Doch helaas, het derde bedrijf van het drama begon, en één der mannen, die daarin de hand hadden, was Johannes Passert. Zijn broeder Petrus en twaalf andere kanunniken benoemden tot Zweder's opvolger Walraven van Meurs [6],

---

Zweder betrokken was, blijkt uit Matthaeus, l. l. tom. V, p. 405, 411, 415, 424, 454, 460, 464.

1) v. Heussen en v. Rijn, *Batavia Sacra*, dl. II, blz. 473 (fol. uitg. der *Kerk. hist. en outh.* dl. I, blz. 302).

2) v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz. 425v. (fol. uitg. dl. I, blz. 291). Den 31sten Januari deed hij zijn intocht te Utrecht. Zie Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, Utr. 1750, dl. I, blz. 443.

3) Petrus Impens, ut supra.

4) Petrus Impens, ut supra. Verg. Dodt, a. w. dl. I, blz. 50—55 passim.

5) Alle twijfel dienaangaande wordt weggenomen door zijn grafschrift in het Karthuizer-klooster te Klein-Bazel, hetwelk bij Joh. Grossus, *Urbis Basil. epitaphia*, Bas. 1624, p. 267, aldus luidt: „Anno Domini MCCCCXXXIII. 22 d. Sept. obiit Rev. in Christo Pater, Dn. Suederus de Culenborch, Dei gratia episcopus Traiect. Cuius anima requiescat in pace. Amen.”

6) Petrus Impens, l. l. § 10 („Compendium”, p. 192). Zie ook Matthaeus, l. l. tom. V, p. 457 seq, 507, uit welke plaatsen blijkt, dat Petrus Passert de drijver der andere Utrechtsche kanunniken was.

die inderdaad door den tegenpaus Felix V en het concilie van Bazel werd bevestigd, en het was vooral op aandrang van onzen Johannes, dat er een rechtskundig proces tegen Rudolf van Diepholt plaats had, waarvan de uitslag was, dat deze den 15den Juli 1436 vervallen verklaard, en de bisschoppelijke waardigheid aan Walraven toegewezen werd. Eene der eerste daden van den nieuwen prelaat, die zijn consistorie te Dordrecht had gevestigd [1]), was natuurlijk, alle aanhangers van Rudolf, en onder hen bepaaldelijk ook den prior van Windesheim en dien van de regulieren te Utrecht, te excommuniceeren [2]); op aanstoken van Johannes Passert werd daarenboven laatstgenoemde prior van zijn post ontzet. Nog meer. Na eene vruchtelooze poging gedaan te hebben, om op Windesheimsche wijze in tegenwoordigheid der priors van Engelendaal te Leiderdorp en Maria-Visitatie bij Haarlem tot prior van zijn voormalig klooster te worden benoemd, deed hij met zijne twee medestanders in tegenwoordigheid van vele kanunniken en andere getuigen eene keuze »via Spiritus Sancti" [3]). Deze keuze viel, gelijk zich licht begrijpen laat, op hemzelven. Van dat oogenblik af had het convent van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht twee priors te gelijk [4]).

Het zou veel te lang ophouden, deze treurige geschiedenis met dezelfde uitvoerigheid voort te zetten. Ook is het niet noodig; de lezer heeft reeds alles begrepen. Veel meer dan men ooit heeft geweten, is de voormalige Windesheimer Johannes Passert medeplichtig geweest aan de beroeringen, die tot het derde

1) Aldus Petrus Impens, ut supra („Compendium", p. 193). Het strekke tot bevestiging van het geschrevene door Moll, a. w. dl. II, st. i, blz. 209, noot 3.

2) Dit excommuniceeren, waaraan tevens afzetting verbonden was, bracht Willem Vornken en zijne medekloosterlingen in nieuwe moeilijkheden. Sommigen namen er aanleiding uit, om hen te vermijden; anderen, om beslag te leggen op de goederen en bezittingen van het convent. Vornken wendde zich dien ten gevolge tot paus Eugenius IV, en deze casseerde de excommunicatie, aan allen verbiedende den prior en de zijnen te schuwen, of iets van het hunne zich toe te eigenen. Deze bul is gedagteekend: Ferrara, 29 Nov. 1438 (verg. boven, blz. 73, noot 5). Zij staat in het afschrift van Bondam, n° 38; in dat van v. Ochten, fol. 58r—59r.

3) Zie tot recht begrip boven, dl. I, blz. 130v.

4) Alles ontleend aan Petrus Impens, ut supra („Compendium", p. 192—194).

tijdperk van het Utrechtsche schisma aanleiding hebben gegeven. Jaren aaneen heeft hij het generaal kapittel in allerlei moeilijkheden gebracht [1]). Dit laatste bleef steeds de boeken en bekers, de sieraden en kleinoodiën vorderen [2]). Passert stelde daartegenover den eisch van satisfactie voor al het onrecht, dat men hem had aangedaan, benevens eene schuldvordering van zevenhonderd Rijnsche guldens, die hij beweerde meer te hebben uitgegeven dan ontvangen [3]). Dit was echter slechts het uitwendige van het twistgeding; het ware punt lag, gelijk ieder terstond gevoelt, dieper. De officiaal van Walraven [4]) excommuniceerde, op aansporing van Passert, Willem Vornken en alle prioren, die hem als prior superior erkenden. Dezen appelleerden van dit vonnis op het concilie te Bazel. Het Concilie, uitgaande van het gevoelen, dat al de latere verwikkelingen een gevolg waren van de onaangenaamheden met Passert, droeg aan het generaal kapittel op, deze door onderlinge schikking zelf uit den weg te ruimen, d. i. de zaak van voren af te behandelen. De Windesheimsche vaderen benoemden eene commissie, om hieraan gevolg te geven; Passert verklaarde haar voor partijdig, en noemde de plaats van bijeenkomst verdacht. Toen veroordeelde men hem als ongehoorzaam en oproerig, doch van dit vonnis kwam hij op zijne beurt bij het Concilie in appèl. En zóó ging het voort, totdat zijn dood te goeder ure een einde maakte aan al dit krakeel [5]).

Het feit is te meer te bejammeren, wanneer men bedenkt, dat Johannes Passert een man was van grooten invloed en niet gewone gaven. Hij wordt ons beschreven als een zeer welsprekend

---

1) Petrus Impens, l. l. § 11 („Compendium", p. 195): „Hinc incredibile dictu, quantis tergiuersationibus astutijs et inuolutionibus Patres ordinis circumueniebat."

2) De oorspronkelijke stukken bij Dodt, t. a. p., komen er telkens op terug. Zie vooral aldaar, blz. 53. De waarde werd geschat op meer dan drie duizend goudguldens. Zie *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 384 (fol. uitg. der *Kerk. hist. en outh.* dl. II, blz. 96).

3) Petrus Impens, ut supra („Compendium", p. 196).

4) Petrus Impens, l. l. § 10 („Compendium", p. 193) noemt hem „Judocus de Bockholdia".

5) Alles ontleend aan Petrus Impens. Bij v. Heussen en v. Rijn, *Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. I, blz. 384 (fol. uitg. dl. II, blz. 96), wordt 1446 als zijn sterfjaar opgegeven.

kanselredenaar. Te Bazel stond ieder over zijne sermoenen verbaasd 1). Hij wist van het Concilie volmacht te verwerven, om overal aflaat te prediken 2), en maakte hiervan in Brabant gebruik 3). Ja, meer nog; hij verkreeg van datzelfde Concilie voor hemzelven en zijne opvolgers het recht, om bij kerkelijke diensten en omgangen den bisschoppelijken mijter te dragen, en in het bisdom Utrecht altaarkelken en ander heilig gereedschap te wijden 4). Men verzekert dan ook, dat het schier niet te gelooven is, hoe slim en listig hij was, en hoe hij, hetgeen hij het minst wilde, voorgaf het meest te begeeren 5).

Was Johannes Passert met nog een anderen regulier uit Utrecht op hun nederig en dringend verzoek bij het Concilie ingelijfd geworden 6), het kapittel van Windesheim had aldaar, evenals vroeger te Constanz, het recht om zich te doen vertegenwoordigen 7). Wegens den drang der omstandigheden zond

---

1) v. Heussen en v. Rijn, t. a. p.

2) v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, dl. II, blz. 475 (fol. uitg. dl. I, blz. 303). Het Concilie voegde er intusschen bij, dat het zelf geen volkomen kennis van de zaken had, en dat Walraven van Meurs daarom eerst behoorlijk onderzoek moest doen. Slechts als hij bevond, dat Passert zoo braaf was, als aan het Concilie werd getuigd, en dat alles gebeurd was, gelijk werd opgegeven, zou de volmacht gelden. De brief is van 27 Apr. 1440.

3) Petrus Impens, l. l. § 11 („Compendium", p. 195).

4) v. Heussen en v. Rijn, *Batavia Sacra*, dl. II, blz. 476 (fol. uitg. dl. I, blz. 303); dezelfde, *Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. I, blz. 384 (fol. uitg. dl. II, blz. 96).

5) Petrus Impens, l. l. § 12 („Compendium", p. 197): „Admirandum erat, quam eloquentis et copiosi sermonis homo iste erat, quam arguti et subdoli ingenij, et, quod nullo modo volebat, maxime se cupere dicentis".

6) „Humili cum instantia petivit, se ad incorporandum ipsi sacro concilio Basileënsi admitti et recipi." Zoo staat er in den inlijvingsbrief zelven. Deze brief is gedagteekend 21 Aug. 1432, en afgedrukt bij Dodt van Flensburg, a. w. dl. I, blz. 49v. De andere Utrechtsche regulier heette Nicolaas van Utrecht (zie aldaar, blz. 50) of Nicolaas van Zegvelt (v. Heussen en v. Rijn, *Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. I, blz. 384).

7) *Monumenta Conciliorum Generalium seculi decimi quinti. Concilium Basileense*, Vindobonae, 1857, tom. II (1873), p. 35 seq: „Sub data VIIa. die Octobris [1431] decrete sunt littere ad multos episcopos, quatenus sub penis in aliis contentis a die presentacionis earum infra mensem iter arriperent ad ciuitatem Basiliensem. Mandabatur eciam, vt omnes prelatos religionum suarum ciuitatum, dyocesum, concilii auctoritate conuocarent, de qualibet religione

het inderdaad een paar afgevaardigden, namelijk Johannes, prior van het klooster bij Nuis, en Petrus, prior te Eemstein 1). Het voegde hun als derden persoon Egidius Boecheroel, profesbroeder uit Bethlehem bij Leuven, toe. De drie mannen werden bij het Concilie geïncorporeerd, en namen in de afdeeling tot hervorming der zeden 2) plaats. Vooral Boecheroel trok er door zijne uitstekende geleerdheid de aandacht tot zich, zoodat niet slechts vele hooggeplaatste prelaten gemeenzaam met hem omgingen, maar ook de patriarch van Antiochië, die door de leden van het Concilie het licht van alle rechtsgeleerden genoemd werd 3), vaak over verschillende onderwerpen samensprekingen met hem hield, en hem somwijlen in zijne kamer kwam opzoeken, om over netelige zaken met hem te raadplegen. Na twee jaren te Bazel te hebben doorgebracht, keerde hij wegens ongesteldheid van zijn metgezel, den prior van Nuis, terug; die van Eemstein was reeds vroeger wegens ziekte vertrokken 4).

Doch genoeg over het Concilie. Het heeft den Windesheimers geen schade berokkend 5), en hun goede naam is er uitstekend gehandhaafd gebleven. De jaren van moeite en verdriet waren echter geenszins ten einde. Zoowel voor de Kerk in 't algemeen, als voor het Utrechtsche bisdom in 't bijzonder, was nog veel onheil te voorzien. Ginds stond het Concilie tegenover den Paus,

---

electuri duos vel ad minus vnum prelatum, vel subditum meliorem, ac doctiorem et ad reformacionem inclinatum magis, loco omnium aliorum expensis communibus ad concilium venturos, reformacionis causa in ipsis religionibus faciende. Qua occasione magna multitudo religiosorum sancte synodo incorporata fuit, quos, licet vocati essent reformacionis tantum causa, eos, interesse aliis duobus requirentes, excludere non decuit a negociis fidem et pacem concernentibus populi christiani."

1) Aldus Petrus Impens op de straks te noemen plaats. Doch dit komt niet overeen met de lijst der Eemsteinsche priors bij v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, blz. 147.

2) Evenals te Constanz (zie boven, blz. 106) waren er te Bazel drie afdeelingen, tot hervorming van het geloof, den vrede en de zeden.

3) „Jurium doctor incomparabilis, qui lumen omnium iurium in Concilio vocabatur". Zie over dezen patriarch (een Franschman, met name Johannes) Hefele, *Conciliengeschichte*, Freib. 1855, Th. VII, S. 85, 231 ff.

4) Alles ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. V, art. 6, § 2—5 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 203—205).

5) Zie boven, blz. 75v.

dien het eenmaal zelf had gewild; hier Walvaren van Meurs tegenover Rudolf van Diepholt. Vooral in het Windesheimsch generaal kapittel van 1438 werd de druk der tijden diep door de aanwezigen gevoeld. Of liever, in dat kapittel stonden zij geheel onder den indruk, dat er waarschijnlijk zware tijden zouden komen. Te Korsendonck waren zij bijeen. Willem Vornken, om welke reden dan ook, was niet tegenwoordig. De prior van Groenendaal nam het praesidium waar. Als nu eens werkelijk in den loop van het jaar Eugenius IV door het Concilie afgezet, en een ander in zijne plaats benoemd werd? Als nu eens een nieuw kerkelijk schisma begon, of een andere groote ramp aanbrak?... De vergadering — en het getuigt van haar verstandig beleid — nam het volgend besluit: in alle zaken, tot het generaal kapittel behoorende, die zich binnen den tijd van een jaar mochten voordoen, zou, wat Overijsel en Friesland betrof, alle macht berusten bij den prior van Windesheim; wat Holland aanging, bij dien van Eemstein; evenzoo zou Gelderland staan onder den prior van Mariënborn; Brabant, Vlaanderen en Luik onder dien van Groenendaal; Alemannië onder dien van Nuis, en Westfalen en Saksen onder dien van Bodiken. Dezen zouden drie der meest nabijwonende prioren tot een privaat kapittel bijeenroepen. Brak er een schisma uit, of gebeurde er iets anders van groot gewicht, dan zou de prior superior uit elk der verschillende gewesten twee priors ontbieden tot het houden van een meer plechtig privaat kapittel, en wat dáár werd besloten, zou volle kracht hebben [1]). Waarlijk, de Windesheimsche vaderen wisten goede voorzorgen te nemen, ook bij het naderen van een kerkelijk onweer.

Of de voorzorgen noodig zijn gebleken? Een groot jaar later [2]) werd Eugenius door het concilie van Bazel afgezet, en Felix V in zijne plaats benoemd. Deze verhief Walraven van Meurs tot de waardigheid van kardinaal, en bevestigde hem als bisschop van Utrecht [3]). Het Utrechtsche schisma kreeg hierdoor tijdelijk nieuw voedsel. De uitkomst bewees dus, dat men goed had gezien.

---

1) Alles ontleend aan Petrus Impens, l. l. Lib. V, art. 3, § 14 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 198 seq.).

2) Namelijk 25 Juni 1439. Zie bijv. Potthast, *Wegweiser. Supplement*, S. 266.

3) Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 212.

Nog vele jaren gingen in woeling en spanning voorbij. Eerst met het afstand doen van Felix V in 1449 1), en met de benoeming van Walraven tot bisschop van Munster in 1450 2), had zoowel het kerkelijke als het Utrechtsche schisma zijn natuurlijk einde bereikt. Thans kon men weer adem halen, en voor menigeen werd de vreugde verhoogd door het jubeljaar, dat paus Nicolaas IV had uitgeschreven.

Doch wie er zich over verheugden, de Windesheimers niet. Wel hechtten zij, evenzeer als ieder ander, groote waarde aan aflaten 3), maar het kwam hun hoogst gevaarlijk voor, deze te Rome te laten verdienen. Gezondheid en leven zouden eene zware proef hebben door te staan. De zedelijkheid kon licht schade lijden op eene zoo verre reis, onder allerlei slag van menschen. Wie terugkwamen, zouden misschien zóóveel gevoel van vrijheid en zelfstandigheid medebrengen, dat zij niet meer wisten te gehoorzamen. In één woord, men zou de gratie van het jubeljaar hebben verworven, en van de ware gratie zijn beroofd 4). Wat deden de Windesheimsche vaderen? Zij namen in hun generaal kapittel het volgend besluit. Alle klerken, conversen en donaten, die zonder bepaald verlof de reis naar Rome deden, zouden bij hunne terugkomst in den kerker worden gezet 5). Desniettegenstaande waren er nog maar al te velen, die ongehoorzaamheid pleegden en den tocht ondernamen. Eene ondergeschoven bul van honderd jaren vroeger, naar het heette door paus Clemens VI uitgevaardigd 6), werkte daartoe

---

1) Potthast, a. a. O.

2) Moll, t. a. p. blz. 213.

3) Zie boven, dl. I, blz. 194, en beneden, in Hoofdstuk VII.

4) „Erant enim patres et devoti viri, quibus animarum cura imminebat, pro illo anno venturo multum perplexi et solliciti, timentes quod amore gratie jubilei consequendi multi gratia privarentur, quod etiam rei probavit eventus.” Aldus Frederik van Heilo, die zelf regulier in het klooster van Maria-Visitatie bij Haarlem was, en dus tot het kapittel van Windesheim behoorde. Zie Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, blz. 136v.

5) Petrus Impens, l. l. Lib. VI, art. 1, § 4 (in het „Compendium” door Hoyberge, p. 228 seq.); Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 136.

6) Namelijk de bul „Ad memoriam”, die tegen het jubeljaar 1350 op naam van den toenmaligen paus Clemens VI in omloop was gebracht. Zie over deze bul Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iii (Bonn, 1849), S. 290, Note 10; voorts ook Pool, a. w. blz. 134, noot 1.

mede [1]. Doch met de meesten liep het verkeerd af. Sommigen stierven op reis; sommigen zeiden het kloosterleven vaarwel; slechts weinigen gaven bij hunne terugkomst aan anderen den raad, zich óók naar Rome te begeven [2].

Vrij wat meer, en terecht, waren de Windesheimers ingenomen met eene andere gebeurtenis, die eveneens nog onder het bestuur van Willem Vornken plaats had, namelijk met den tocht van den pauselijken legaat Nicolaas van Cusa in 1451, en het bezoek, bij die gelegenheid ook aan menig Windesheimsch klooster door hem gebracht [3]. Reeds meer dan eens hebben wij hem terloops ontmoet [4]; thans zullen wij iets langer bij hem vertoeven.

Nicolaas van Cusa was met het kapittel van Windesheim bijzonder ingenomen, en verwachtte daarvan tot verbetering van het kloosterleven veel heil. Reeds terwijl hij nog in Duitschland was, droeg hij aan Johan Busch en doctor Paulus op, al de regulieren-kloosters voor beiderlei kunne in Saksen, Thuringen en Meissen te bezoeken en daarin alles te veranderen, wat er niet met de Windesheimsche statuten in overeenstemming was [5]. Blijkbaar legde hij dus de genoemde statuten ten grondslag van zijne reformatorische plannen, zooveel de conventen der regulieren betrof. Nog meer. Hij bepaalde, dat het in onbruik geraakte provinciaal kapittel te Neuwerk weder gehouden, en voortaan geheel op Windesheimsche wijze ingericht

---

1) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 134, 137.

2) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 137v.

3) Wie literatuur over Nicolaas van Cusa wil verzamelen, raadplege met Schmidt in Herzog's *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Bd III, S. 211—214; met Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 404, noot 6; met Delprat in Nijhoff's *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, Nieuwe reeks, dl. V (Arnh. 1868), Boekbeschouwing, blz. 80. Bekend zijn de uitvoerige verhandelingen van Swalue en eene kleine bijdrage van Kist aangaande hem, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. IX (Leid. 1838), blz. 1—115, 233—283, 501—507; dl. X, blz. 311v (alwaar tevens zijn portret); *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. III (Leid. 1843), blz. 113—172 (alwaar tevens eene afbeelding van het huis, waarin hij geboren werd, en van het door hem gestichte hospitaal te Cues).

4) Zie boven, dl. I, blz. 157, 194, 301v, 308; dl. II, blz. 44v, 77, noot 1.

5) *Ref. mon.* p. 504b, 956c, 957b. Verg. boven, dl. I, blz. 301v.

moest worden [1]). En nog meer. Hij wilde, dat er om de drie jaren twee afgevaardigden van dit Kapittel naar de algemeene vergadering te Windesheim zouden gaan, »ten einde de eenvormigheid en goede verstandhouding in de orde der regulieren te bewaren en aan te kweeken" [2]).

Nochtans kende hij de Windesheimsche kloosters niet verder dan bij gerucht [3]). Hij begeerde ze ook te zien, en het eerste, dat hij bezocht, was het convent te Frendeswege bij Nordhorn in het graafschap Bentheim, dat tot de beste van het Kapittel behoorde. Hij bediende er de mis, preekte er, betoonde zich jegens allen vriendelijk, nederig, welwillend in woord en daad, en nam ongetwijfeld wederkeerig een gunstigen indruk mede. Daarop begaf hij zich naar Deventer, waar hij luisterrijk werd ingehaald, en vervolgens op dringend verzoek van Vornken naar het Windesheimsch vrouwenklooster te Diepenveen. Toen hij aldaar meer dan honderd zusters en een niet gering aantal conversinnen en andere bewoonsters zag, verblijdde hij zich met heilige vreugde over de strenge tucht en den voortreffelijken geest, die er heerschten. Hij hield er eene collatie en verleende er aflaten [4]). Van Diepenveen kwam hij den 21sten Augustus met een groot gevolg [5]) naar Windesheim, en overnachtte aldaar. Den volgenden morgen na de priem werd er door een bisschop, die hem vergezelde, een schoon sermoen gehouden, en hij zelf voegde daaraan vervolgens een nog veel schooner toe. Daarna bediende hij met groote plechtigheid de hoogmis. Later gebruikte hij in de reventer met de broeders het noenmaal, en luisterde evenals zij in stille aandacht naar de stichtelijke lectuur, die inmiddels volgens gewoonte plaats had [6]). Van Windesheim ging hij, door

---

1) l. l. p. 956c, 957b. Verg. boven, blz. 44.

2) l. l. p. 958b. Verg. boven, blz. 44v.

3) *Chron. Wind.* p. 151 seq; Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 146. Tevens zij hier opgemerkt, dat het verhaal aangaande den tocht van Cusa schier woordelijk uit *Chron. Wind.* p. 149—154 is overgenomen door den onbekenden schrijver van het *Magnum chronicon Belgicum* (in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, Ratisb. 1726, tom. III), p. 413—415, waar men dus hetzelfde vinden kan als op de eerstvolgende aangewezen plaatsen.

4) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 152.

5) Men herbergde er dien nacht bijna honderd gasten. *Chron. Wind.* p. 152.

6) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 152. Verg. boven, dl. I, blz. 157.

Vornken vergezeld, naar het klooster Bethlehem te Zwolle [1]). De twee schriftelijke stukken, door hem aan het Kapittel verleend, zijn dan ook afgegeven in laatstgenoemde stad, en dragen de dagteekening van 23 Augustus 1451 [2]). Waarschijnlijk zal een derde, waarbij hij aan den prior van Windesheim, alsmede aan allen, die deze daartoe afvaardigen zou, volmacht schonk, om aan de onderhoorigen des Kapittels na afgelegde biecht den aflaat van het jubeljaar te verleenen, wel in diezelfde stad en op denzelfden dag zijn geschreven. Vornken maakte van deze volmacht een ruim gebruik, en stelde al de priors en rectors der Vereeniging tot het geven van absolutie van alle zonden aan [3]), zoodat de Windesheimers thans te huis konden ontvangen, wat anderen te Rome hadden moeten halen.

Wij zullen Nicolaas van Cusa niet verder vergezellen. In Friesland [4]) en Gelderland [5]), in Utrecht [6]) en Holland [7]), in Brabant [8]) en andere gewesten, overal waar hij kwam, predikte

---

1) *Chron. Wind.* p. 153.

2) Zie boven, blz. 77, noot 1.

3) *Chron Wind.* p. 153. Volgens de voorstelling der zaak door Petrus Impens, l. l. Lib. VI, art. 1, § 4 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 229), zal het generaal kapittel deze gunst van den Apostolischen Stoel zelven hebben gevraagd en verkregen. Ik geef hier aan het verhaal van Busch de voorkeur. Het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 107, zegt waarschijnlijk even juist als kort, dat Cusa de vergunning gaf op gezag van den Apostolischen Stoel.

4) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 142.

5) Frederik van Heilo, t. a. p. Op Zondag, 19 Sept. 1451, deed hij zijn intocht te Arnhem. Zie [G. v. Hasselt,] *Kronijk van Arnhem*, Arnh. 1790, blz. 26. Ook vertoefde hij, ofschoon waarschijnlijk veel later, te Roermond, dat destijds tot Gelre behoorde. Zie *Magnum chronicon Belgicum*, p. 415.

6) Frederik van Heilo, t. a. p.

7) Tot kennis van zijn tocht door Holland, waar hij menigte van steden en kloosters bezocht, is onmisbaar Frederik van Heilo (bij Pool, a. w. blz. 142—156), die gedeeltelijk als ooggetuige optreedt.

8) Zijn bezoek in het Windesheimsch klooster Bethlehem bij Leuven in Januari 1452 wordt, gelijk licht te begrijpen is, uitvoerig verhaald door Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. V, art. 3, § 4 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 179—183); andermaal, lib. VI, art. 1, § 6 en 7 („Compendium", p. 229—232). Tot aanwijzing van zijn verderen tocht diene het volgende: „Deinde osculato Priore mulum conscendit, et cum omni comitiua sua, et Louaniensibus eum deducentibus Bruxellas petijt, inde Atrebatum" („Compen-

hij aflaat, en maakte hij door zijne verschijning diepen indruk. Hij betoonde zich niet slechts een braaf en gemoedelijk, maar ook een wijs en verstandig man. Toen iemand hem vroeg naar de kracht van de straks genoemde, ondergeschoven bul van Paus Clemens VI, glimlachte hij over 's mans onnoozelheid [1]). Toen men van hem weten wilde, of het een kloosterling geoorloofd was, zonder verlof van zijne oversten naar Rome te gaan, om aldaar den aflaat van het jubeljaar te verwerven, antwoordde hij, dat de Paus zelf had gezegd: »Gehoorzaamheid is beter dan aflaat" [2]). Als de kloosterlingen om aflaten bij hem aanhielden, zeide hij: »Het verwondert mij, dat gij mij daarom lastig valt, terwijl een verbroken en verslagen hart aflaat heeft van alle zonden" [3]). En toen hij in het Windesheimsch klooster Bethlehem bij Leuven acht conversen zag, die geknield om zijn zegen vroegen, gaf hij den prior zijne verwondering over een zoo groot aantal van deze lieden te kennen, hem uitleggende, waarom zij een »seminarie van tweedracht" in de conventen plachten te zijn [4]).

Maar genoeg. Willem Vornken, die bij het bezoek van Cusa reeds den ouderdom van acht en zeventig jaren had bereikt, begon van lieverlede meer naar ontheffing van zijn moeilijk ambt te verlangen. Tot het voorjaar van 1454 hield hij nog vol. Toen echter gevoelde hij, dat het niet lang meer kon duren. Het vragen om ontslag op de vergadering van het generaal kapittel [5]) was, dit wist hij, bij mannen, die hun plicht deden, slechts voor de leus. Doch nauwelijks was deze vergadering afgeloopen, en hadden de visitatoren hun arbeid aangevangen met het bezoeken van Windesheim zelf, of de meer dan tachtigjarige grijsaard

dium", p. 182). Zie ook Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 94—96, waar Impens op den voet gevolgd en soms woordelijk aangehaald wordt.

1) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 137.

2) *Chron. Wind.* p. 153; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 108. Het woord worde niet uit zijn verband gerukt. Zie boven, dl. I, blz. 194.

3) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 149.

4) Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 95 seq. (ontleend aan Impens, l. l. lib. V, art. 3, § 4; „Compendium", p. 182 seq.). Verg. boven, dl. I, blz. 114v.

5) Zie boven, blz. 93v.

vroeg hun ten dringendste, hem werkelijk te ontslaan [1]). Het werd hem op even vereerende als stellige wijze geweigerd. Den volgenden morgen vond men hem in zijne cel door eene beroerte zoowel in zijne spraak- als in zijne geestvermogens gekrenkt. De visitatoren zagen het nog eenige dagen aan en bezochten inmiddels een paar andere kloosters, maar begrepen bij hunne terugkomst, dat aan den drang der omstandigheden moest worden toegegeven [2]). Vornken, niet meer dan een schaduw van hetgeen hij weleer was geweest, leefde nog een groot jaar na zijn ontslag. Ten derden male door beroerte getroffen, stierf hij weinige uren later, in den vroegen morgen van Zondag, 6 Juli 1455 [3]). Hij had toen den ouderdom van twee en tachtig jaren bereikt [4]). Zijn lijk werd in het koor der kerk geplaatst; men deed de gebruikelijke diensten, en bestelde den doode nog dienzelfden dag na afloop van de vesper ter aarde. De meest eervolle plaats, die hem gegeven kon worden, werd hem gegund: midden in het koor, aan de linkerzijde van Johan Vos [5]), dien hij wel niet in alles geëvenaard, maar wiens werk hij toch op waardige wijze voortgezet had. Noemde men hem bij zijn leven »der vaderen vader" [6]), na zijnen dood roemde men hem nog als den ootmoedigste der ootmoedigen, den bescheidenste der bescheidenen, den wijsste der wijzen [7]), en toen een der broeders te Windesheim een grafschrift op hem vervaardigde, noemde hij hem daarin een Macabeër in den strijd tegen het kwade [8]).

Als wij het tijdperk van Johan Vos de gouden eeuw van het

---

1) *Chron. Wind.* p. 500: „petijt a visitatoribus absolutionem realem a Prioratus officio". Dit „realem" is tegenover het ontslag vragen bij gelegenheid van het generaal kapittel karakteristiek.

2) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 500 seq.

3) „In octava Petri et Pauli Apostolorum". Zie l. l. p. 503, 509; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 113.

4) *Chron. Mont. S. Agnetis*, l. l.

5) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 503 seq. Verg. ook *Chron. Mont. S. Agnetis*, l. l. Zie ook nog boven, dl. I, blz. 77, noot 4.

6) *Chron. Wind.* p. 503: „Pater Patrum".

7) l. l. p. 134: „Inter humiles humilior, inter verecundos verecundior, inter sapientes sapientior."

8) l. l. p. 509: „Viribus hic [scil. Daemon] Hector, animo fuit is [scil. Vornken] Machobaeus."

Windesheimsch kapittel noemen, dan mag dat van Willem Vornken de zilveren heeten, maar met hem was deze laatste toch ook ten einde. De Vereeniging, die uit de volheid van het gemoedsleven was voortgekomen, gaf geene teekenen meer van bijzondere geestdrift en bezieling. Zij, die de dringende behoefte aan inwendige hervorming was komen vervullen, stelde zich telkens meer met het uitwendige tevreden. En terwijl zij als iets nieuws en vernieuwends was opgetreden, werd zij zelve gaandeweg meer stereotyp en stationair. Wel is waar bleef zij, vooral bij vergelijking met andere vereenigingen, hare plaats in de kloosterwereld eervol beslaan, maar haar hoogste punt had zij reeds bereikt en haar krachtigsten invloed reeds uitgeoefend, toen Vornken haar ontviel. Zij had het dubbel geluk gehad, als eerste opperpriors twee uitstekende mannen, en elk dier twee negen en twintig jaren te bezitten. Naarmate deze zelven meer voortreffelijk waren, strekte hun langdurig bestuur het geheele Kapittel tot grooteren zegen [1]). Intusschen — en men houde dit wel in het oog — al schijnt soms de bloei van een genootschap, een volk, een gansch tijdperk, van een enkel man af te hangen, in waarheid is het anders. De beste voorzitter, de uitstekendste regent, het meest geniale hoofd, zij vermogen niets, als de algemeene geest niet medewerkt. Slechts voor zooverre die geest gunstig gestemd is, en zij, als zijne zuiverste vertegenwoordigers, hem statisch in zich dragen en profetisch verder voeren, oefenen zij wezenlijken invloed uit [2]). Wat het kapittel van Windesheim betreft, weinige jaren na Vornken bezat het een prior superior, met de beste bedoelingen vervuld, slechts een weinig korter regeerend dan hij, en nochtans niet in staat, om nieuw leven te wekken in eene Vereeniging, die haar bloeitijd reeds had gehad.

Het schijnt wel, dat Johan Busch heeft gehoopt, de opvolger van Vornken te zullen worden. Zijn gevoel van eigenwaarde was daartoe groot genoeg [3]), en zeker was er destijds onder de Windesheimers niemand, die, naar het uitwendige geoordeeld, meer aanspraken op deze onderscheiding kon doen gelden dan hij. Daarenboven zou het eene gewenschte uitkomst voor hem geweest

---

1) Verg. reeds de opmerking van Busch, *Chron. Wind.* p. 87—89.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 5, 55v, 326.

3) Zie boven, dl. I, blz. 307—309.

zijn, want òf hij was reeds, òf hij werd zeer spoedig daarna als proost van Neuwerk ontslagen [1]). Heeft hij werkelijk gehoopt, als oud-profesbroeder van Windesheim, als de grootste klooster-hervormer zijner dagen, en als man van rijke ervaring en uitgestrekten invloed, tot het superioraat te zullen geroepen worden, dan hebben wij hier één van die gevallen, waarin de mensch den beker der teleurstelling het diepst moet ledigen, om in zelfverloochening het meest te vorderen. Dezelfde vier jaren toch, die de nieuwbenoemde prior superior, Johan van Naaldwijk, aan het hoofd der zaken doorbracht (1455—'59 [2]), werden door Busch deels in nederige betrekking, anderdeels ambteloos gesleten, en voor zooveel dit laatste plaats had, gesleten te Windesheim zelf, waar hij den aan hem voorgetrokkene dagelijks zien, en aan diens bevelen gehoorzamen moest [3]). Wat ons betreft, wij wenschen hem thans nog met de teleurstelling, indien zij werkelijk bestaan heeft, geluk. Ware hij destijds opperprior geworden, hij zou nooit zijn werk »De viris illustribus de Windesem", nooit zijn »Liber de origine modernae devotionis", die te zamen het »Chronicon Windesemense" uitmaken, nooit ook zijne vier boeken »De reformatione monasteriorum" hebben geschreven [4]). Terwijl Johan van Naaldwijk, ondanks den aanzienlijken post, door hem bekleed, een vergeten man is gebleven [5]), is de naam van Busch juist door de genoemde geschriften met eere bekend tot den huidigen dag. Niet onmogelijk nochtans is het, dat Busch, die wel wist dat boeken langer leven dan menschen, zich de kleine, minder edele schade-

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 302.

2) Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367.

3) Zie boven, dl. I, blz. 303.

4) Verg. zijn eigen getuigenis dienaangaande, boven, t. a. p.

5) Zóó zelfs, dat men hem nauwelijks als prior van Windesheim zou kennen, indien niet het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 117, en Lindeborn, l. l., hem als zoodanig hadden genoemd. Ja, nog sterker. Volgens twee doorgaans goed onderrichte, nauwkeurige en van elkander onafhankelijke schrijvers, Petrus Impens (l. l. Lib. VI, art. 4, § 2; „Compendium", p. 245) en Jacobus Traiecti alias Voecht (*Narratio de inchoatione status nostri;* Kon. bibl. H. S. n°. 346, fol. 63r), is Willem Vornken niet door Johan van Naaldwijk, maar onmiddellijk door Dirk van de Graaf opgevolgd. Uit een en ander schijnt men te mogen besluiten, dat eerstgenoemde niet veel indruk gemaakt, of eenigen invloed uitgeoefend heeft.

loosstelling heeft gegund, den naam zijns mededingers eenvoudig te verzwijgen 1), en ook na diens dood niet de minste melding van hem te maken. Het eenige, wat hij schreef, was, dat broeder Johan van Naaldwijk te gelijk met hem door Johan Vos werd ingekleed 2). Dit zwijgen wekt achterdocht, en geene reden schijnt ons aannemelijker dan die, welke wij hebben gegist. Maar dan is het toch te bejammeren, dat wij door dezen vermoedelijken naijver verstoken zijn gebleven van eenig nader bericht aangaande den gang der zaken gedurende vier jaren, te meer, wijl de hierdoor ontstane leemte van elders niet noemenswaardig kan worden aangevuld 3).

Indien het ooit ware mogelijk geweest, het klooster en het kapittel van Windesheim tot hunne oorspronkelijke eenvoudigheid terug te voeren, dan zou het moeten geschied zijn onder den prior superior Dirk van de Graaf 4), die, geheel met den ouden geest bezield, bijna acht en twintig jaren (1459—'86) aan het hoofd der zaken heeft gestaan. Van zijne geschiedenis vóór zijne benoeming weten wij weinig of niets. Zijn naam schijnt aan te duiden, dat hij te Grave in Noord-Brabant was geboren, welk stadje nog heden ten dage in de volkstaal De Graaf wordt

---

1) Noch *Chron. Wind.* p. 502, waar de natuurlijke plaats voor de vermelding zou zijn geweest, noch elders komt hij voor.

2) *Chron. Wind.* p. 109. Verg. de Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim, uit H. S. n°. 349 der Kon. bibl. afgedrukt in Bijlage V. Gelijk boven, dl. I, blz. 314, is gezegd, voltooide Busch dat gedeelte van zijne Windesheimsche kroniek, dat als eerste boek daarvan bekend staat maar het laatst is geschreven, in 1464. Wijl v. Naaldwijk toen reeds eenige jaren overleden was, had hij hem op p. 138 of elders althans kunnen noemen.

3) Gelijktijdig met het bestuur van v. Naaldwijk begonnen in het Sticht de verwikkelingen tusschen den wettig benoemden bisschop Gijsbrecht van Brederode, en den door staatkundige machten opgedrongen David van Bourgondië (zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 217—222). Ongetwijfeld hebben de Windesheimers ook nu weer de zijde van den laatstgenoemde gehouden, wijl deze door den Paus werd voorgestaan. Voorts woedde er in 1457 te Utrecht en omliggende plaatsen, in 1458 te Deventer, Zwolle en Kampen, eene zware pest (zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 117 seq.).

4) Ik heb zijn naam slechts in het Latijn ontmoet. Dáár heet hij Theodericus of Theoricus of Tricus of Diricus Gravius of Graviae. Dit schijnt te moeten beteekenen Dirk van Grave, doch zal naar gewoon spraakgebruik veeleer Dirk van de Graaf hebben geklonken.

genoemd [1]. Naar Windesheim gekomen, werd hij aldaar in 1445 ingekleed [2] en waarschijnlijk een jaar later geprofest. Hoe ernstig hij het kloosterleven opnam, en hoe hij reeds dadelijk eene goede gewoonte van den ouden tijd tot eigen nut navolgde, blijkt uit een klein geschriftje, dat hij in die dagen moet hebben opgesteld, en waarin hij onder den titel van »Proposita", naar het voorbeeld van De Groote en andere mannen uit diens school, zichzelven een leefregel stelde en een spiegel ter zelfbeproeving voorhield [3]. Later vinden wij hem als prior in het klooster te Syhlmöncken in Oost-Friesland [4], dat tot het kapittel van Windesheim behoorde [5]. Van daar werd hij op betrekkelijk jongen leeftijd tot het gewichtig ambt van prior superior geroepen [6]. Dit wekte den naijver van meer bejaarde broederen op, en de vele beroeringen, hierdoor teweeggebracht, werden zijne eerste beproeving [7].

Dirk van de Graaf wordt ons voorgesteld als een welsprekend en grootmoedig man, een streng handhaver van de oude eenvoudige zeden, mild jegens de armen, de rijken en machtigen in 't minst niet ontziende, en in het besturen voorzichtig en

---

1) Zie ook v. d. Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. IV, blz. 747.

2) Zie de zooeven genoemde Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V.

3) Zie boven, dl. I, blz. 26. Het geschriftje is uit H. S. n°. 349 der Kon. bibl. te 's Gravenhage afgedrukt in Bijlage XII.

4) Petrus Impens, l. l.; Jacobus Traiecti, l. l.

5) Zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 53.

6) Indien hij op den gewonen leeftijd zijne gelofte gedaan heeft, kan hij niet veel meer dan vijf en dertig jaren hebben geteld.

7) Jacobus Traiecti, l. l. Of ook Johan Busch tot de naijverigen behoorde? Hoogst waarschijnlijk. Toch vertrouw ik, dat hij aan de beroeringen geen deel zal hebben genomen. Opmerkelijk blijft het, dat hij in hetzelfde jaar, waarin Dirk van de Graaf tot prior superior werd gekozen, andermaal prior te Sulta werd (zie boven, dl. I, blz. 303). Is hij misschien te Windesheim en in den omtrek daarvan gebleven, ten einde bij eene eventueele nieuwe keuze meer in aanmerking te komen, en heeft hij de hoop voorgoed opgegeven, toen hij ten tweedenmale was teleurgesteld? Hoe dit zij, ook van Dirk van de Graaf maakt hij in zijn *Chronicon Windesemense* geen gewag. Dit deed hij eerst *Ref. mon.* p. 955[b], geschreven in 1475, toen hij had leeren inzien, dat uit het schijnbaar kwaad wezenlijk goed was voortgekomen. Zie boven, dl. I, blz. 303.

kloek. Wat zijne kennis betreft, hij was in de H. Schriften bijzonder goed te huis en in het kanonieke recht meer dan gewoon bedreven [1]).

Dat de Windesheimsche kloostervereeniging zich onder hem nog voortdurend uitbreidde, hebben wij vroeger gezien [2]), en dat zoowel de bisschop van Utrecht als verschillende pausen haar te zijnen tijde talrijke privilegiën schonken, is ons óók reeds gebleken [3]). Doch menig voorrecht, door hen verleend, toont aan, dat bij al die uitwendige grootheid inwendig verderf begon te heerschen. Men vraagt geen verlof, om van simonie uit onwetendheid absolutie te mogen geven, als er geen simonie is gepleegd [4]), en geen bevel tot opsporing van weggeloopen kloosterlingen, wanneer niemand weggeloopen is [5]). Evenzoo neemt men niet het besluit, den pauselijken aflaat van het jubeljaar 1475 aan geene ongehoorzamen en rebellen te verleenen, zoolang er dezulken niet zijn [6]), en somt niet allerlei gevallen op, waarin het voorwenden van armoede als reden tot weigering van eene plaats in het klooster gevaarlijk kan wezen, indien van dit voorwendsel nooit misbruik is gemaakt [7]).

---

1) Jacobus Traiecti, l. l.

2) Zie boven, blz. 55.

3) Zie boven, blz. 77—82.

4) Dit verlof werd gegeven door paus Sixtus IV in eene bul van 19 Nov. 1474, die ons straks nog voor een geheel ander doel moet dienen. De bul is te vinden bij Bondam, n°. 57; zie ook het *Compendivm privilegiorvm*, p. 23, en verg. boven, blz. 78, noot 4.

5) Zie boven, blz. 78, noot 3, en blz. 81v.

6) Het bedoeld besluit werd in 1475 door het generaal kapittel genomen. Het staat als n°. 51 in het veelvuldig genoemde afschrift van Bondam, en eindigt aldus: „Vnde ab hac gracia [scil. absolutionis plenarie ab omnibus censuris ecclesiasticis et plenarie remissionis omnium peccatorum semel in vita itemque semel in mortis articulo] secluduntur inobedientes et rebelles, et eciam hujusmodi laijci, donati et familiares qui domibus suis sunt infideles, et pecunias sine suorum superiorum licentia aut retinent aut recipiunt, et qui correctioni capituli et suorum superiorum stare rennuunt.” Wat er volgens besluit van het generaal kapittel gedaan moest worden, om den aflaat te verdienen, zie bij Bondam, n°. 52; de formulieren der absolutiën, aldaar, n°. 53—55. Dezelfde formulieren, doch in meer uitgebreide redactie, zijn ook afgedrukt in den Windesheimschen *Ordinarius*, Dav. 1521, fol. 72r—73r.

7) Achter de *Constitutiones* van 1553 staat o. a. een *Tractatulus de simonia religiosorum* afgedrukt (p. 73—103). Een gedeelte daarvan (p. 87—89), tot

Uit dit een en ander zal reeds voldoende blijken, dat het tijdperk van Dirk van de Graaf een tijdperk was van langzame ontaarding in den boezem der Vereeniging zelve. Daar kwamen uitwendige onaangenaamheden bij, die hem, ja het gansche generaal kapittel, soms in hooge mate bemoeilijkten. Als prior van Windesheim handelde hij, gelijk zijne voorgangers hadden gedaan, door de machtigen der aarde eerder voor de poort des kloosters hunne vergaderingen te doen houden, dan hen te dien einde te doen binnenkomen. Alleen met de landdagen der drie Overijselsche steden maakte hij hierop uitzondering, doch zonder er zich mede in te laten of aan den maaltijd deel te nemen 1). Deze strengheid maakte hem bij de groote heeren niet bemind 2). Als prior superior gaf hij evenmin aan de bisschoppen iets toe, maar handhaafde tegenover hen tot het uiterste de rechten des Kapittels. Zoo kwam hij eerst in botsing met den bisschop van Utrecht, later met dien van Kamerijk, beide keeren over het bezoeken van kloosters door hunne vicarissen, dus over het recht van exemtie.

Wat de botsing met den bisschop van Utrecht, David van Bourgondië betreft, op zekeren dag, waarschijnlijk in den loop van 1460 3), kwam zijn vicaris met nog een anderen gevolmach-

---

opschrift dragende „Quam periculosum sit paupertatem allegare in receptione personarum", is met eenige verandering overgenomen uit een tractaat van Dirk v. d. Graaf.

1) Zie zijn straks te noemen testament (afgedrukt in Bijlage XIII), tegen het einde.

2) Jacobus Traiecti, l. l.: „nec curabat quod ideo a mundanis minus amabatur." Met welk doel „de prior en het kapittel van s. Maria te Windeshem", d. i. niet het generaal, maar het kloosterkapittel, een man als hertog Adolf van Gelder in 1468 aan de geestelijke goederen der kloosterlingen deelachtig maakten (zie I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. IV, Verzameling van oorkonden, blz. 414, n°. 463), is mij niet gebleken. Zie voorts over dergelijke „literae confraternitatis" onder de Windesheimers, beneden, in Hoofdstuk VII.

3) In ieder geval, naar het schijnt, na 22 Januari van dat jaar. Op dien dag toch schonk Pius II aan het kapittel van Windesheim eene bul (bij Bondam, n°. 46; zie voorts boven, blz. 78, noot 2), die wel grootendeels op het recht van exemtie betrekking heeft, en waarin de Paus o. a. aan alle bisschoppen verbiedt, „ne hujusmodi capitulo uel ejusdem conuentibus seu personis subiectis et subiciendis curam visitacionem residenciam aut alias quascumque prouisiones. . ,

tigde [1]), hetzij opzettelijk gezonden of uit eigen beweging [2]), te Windesheim, om het klooster aldaar te visiteeren. Zij riepen den prior en de broeders bijeen, maakten den hun opgedragen last bekend, en verzochten, op grond daarvan tot het volbrengen van hunne taak toegelaten te worden. De prior en de broeders beraadslaagden een oogenblik, en verklaarden toen, dat zij en al de kloosters, tot het Kapittel behoorende, vrij waren van alle bisschoppelijke visitatie. Verschillende pausen hadden hun dit privilegie verleend; bijna zestig jaren was het door de Utrechtsche bisschoppen geëerbiedigd; zij waren bereid, hun goed recht binnen een zekeren termijn te bewijzen. De commissarissen namen den termijn aan en vertrokken [3]). Inmiddels schijnt men te Windesheim te hebben begrepen, dat het hier eene zaak gold, die het gansche Kapittel betrof. Immers, als één der verbonden kloosters door de privilegiën niet gewaarborgd bleek tegen de visitatie vanwege den bisschop zijner diocese, dan zou geen enkel daartegen beveiligd zijn. Mocht het echter gelukken, van één bisschop de verklaring te ontvangen, dat hij de pauselijke exemtie geldig achtte en daarom van zijn recht tot visitatie en correctie afstand deed, dan was men ook bij andere bisschoppen een groot eind op weg, om hetzelfde te verkrijgen. En indien iemand zich verwondert, dat er bij zóóvele en zóó sterksprekende voorrechts-

---

imponant", maar waarin de vrijstelling van bisschoppelijke visitatie te weinig op den voorgrond staat, om aan te nemen, dat de poging tot bezoek vanwege David van Bourgondië toen reeds had plaats gehad.

1) De gevolmachtigden heetten Mr. Johannes van Ridder (Militis) en Mr. Dirk Uterweert. De eerste was kanunnik der Groote, de laatste kanunnik der S. Janskerk te Utrecht. Volgens den zoo aanstonds te noemen bisschoppelijken giftbrief schijnt de eerste de vicaris geweest te zijn; volgens Petrus Impens was het de laatste.

2) „Siue inuitatus siue sua sponte (incertum habeo)", zegt Petrus Impens. Bij de beoordeeling van het feit is het natuurlijk van gewicht, of David van Bourgondië de visitatie van het klooster te Windesheim heeft bevolen, of dat zijne afgevaardigden haar uit eigen beweging op hunne visitatie-reis hebben ondernomen.

3) Alles ontleend aan den giftbrief van David van Bourgondië, d. d. 29 Juni 1461 (bij Bondam, n°. 48; zie voorts boven, blz. 78, noot 1), waarmede de zaak eindigde. Deze brief is de officieele historische bron tot kennis van het feit. De meer intieme is het verhaal van Petrus Impens, l. l. Lib. VI, art. 14, § 8 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 379—381).

brieven, als het Windesheimsch kapittel bezat, nog twijfel kon zijn aan hunne afdoende kracht, dan bedenke hij, dat de Pausen gemakkelijk konden wegschenken, wat nog eerst moest bewezen worden hun toe te behooren. Het gold hier namelijk òf de centralisatie van alle macht in hun persoon, òf het ongeschonden gezag van iederen bisschop op zijn eigen gebied [1]). Hieraan meenen wij te moeten toeschrijven, dat het enkel vertoonen van de privilegiën niet voldoende werd bevonden, èn dat er allerlei vruchtelooze onderhandelingen plaats grepen [2]). Eindelijk kwam het zóóver, dat de vicaris van den Bisschop uit naam van zijnen Heer, op het generaal kapittel zelf in tegenwoordigheid van al de Windesheimsche vaderen, door een notaris een bevelschrift deed overhandigen, waarbij hun verboden werd, voortaan namens het Kapittel kloosters te visiteeren [3]).

Men kan zich gemakkelijk voorstellen, welken indruk dit op de vergadering maakte, en hoe noodig het nu vooral bleek te zijn, de zaak tot een gewenscht einde te brengen. Er werd dan eene commissie benoemd, om naar den Bisschop te gaan. De twee leden, waaruit zij bestond, waren de prior van Groenendaal en die van Bethlehem bij Leuven. Deze laatste, Willem Guennes genaamd, een zeer wijs man, had weleer gemeenzaam met David van Bourgondië omgegaan, en nauwelijks zag de Bisschop zijn ouden makker terug, of zijne oogen straalden van blijdschap en hij behandelde de beide afgevaardigden niet als ondergeschikten maar als vrienden. Nu ging alles naar wensch. De twee priors keerden met blijdschap terug [4]), en den 29sten Juni 1461 werd een officieele giftbrief bezegeld [5]), waarin de Bisschop, gezien de pauselijke bullen, gelet op het stichtelijk leven der in de zaak betrokken kloosterlingen, gehoord den raad en de toestemming der rechtsgeleerden, verklaarde, dat de visitatie, reformatie en correctie der tot het Windesheimsch kapittel behoorende conventen door de apostolische privilegiën op het ge-

---

1) Verg. boven, dl. I, blz. 9.

2) Petrus Impens, l. l. („Compendium", p. 379): „Et multis tractatibus incassum habitis".

3) Petrus Impens, l. l. („Compendium", p. 379).

4) Alles ontleend aan Petrus Impens, l. l. („Compendium", p. 379—381).

5) Zie vorige blz., noot 3.

noemd Kapittel was overgedragen, en waarin hij voor zich en zijne opvolgers beloofde, de bedoelde kloosters daarmede nooit te zullen lastig vallen.

De storm, die uit Utrecht gedreigd had, was dan nu gelukkig voorbij, doch ook uit andere oorden stak hij van tijd tot tijd op. Zóó bijv. omstreeks 1474. Immers den 19den November van dat jaar verleende paus Sixtus IV eene bul [1]), waaruit blijkt, dat de Windesheimers bij hem hadden geklaagd over pogingen van bisschoppen, om inbreuk te maken op hetgeen in kloosters, tot hunne Vereeniging behoorende, door de visitatoren vanwege het Kapittel was gedaan en geordonneerd. De Paus kwam ook nu weer te hulp, door aan alle bisschoppen streng te verbieden, zich op éenigerlei wijze met de handelingen der genoemde visitatoren in te laten, zoolang de kloosterlingen in goede tucht zouden leven. Hoewel de zaak hier in het algemeen is uitgedrukt, blijkt toch van elders genoegzaam, dat het de bisschop van Kamerijk moet geweest zijn, die tot het verbod had aanleiding gegeven [2]). Of hij er zich terstond aan onderworpen heeft, mag betwijfeld worden. Althans in het volgende jaar 1475 vinden wij den afgevaardigde van het Kapittel nog te Rome [3]).

Dat dit jaar, een jubeljaar, tot bijzondere besluiten van het generaal kapittel aanleiding gaf, hebben wij straks reeds gezien [4]). Als kenschetsend feit nog het volgende. Te Doesburg bestond sinds het begin der vijftiende eeuw [5]) een fraterhuis. De rector, die omstreeks 1480 aldaar aan het hoofd stond [6]), had zijne onderhoorigen zóózeer tot de orde der reguliere kanunniken

---

1) Bij Bondam, n°. 57; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 15v—16v; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 39v; in het *Compendivm* zeer kort en minder juist, p. 22 seq. Verg. boven, blz. 78, noot 4.

2) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 130. Hij heette Johannes VIII, en was een natuurlijke broeder van Philips den Goede. Zie o. a. De Castillion, *Sacra Belgii chronologia*, Gand. 1719, p. 351.

3) Latomus en Hoyberge, l. l. De afgevaardigde („Commissarius Generalis”) was Willem Greben, prior van het klooster Nieuwlicht bij Hoorn.

4) Zie boven, blz. 131.

5) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 132.

6) Dat het volgende omstreeks 1480 moet geschied zijn, blijkt hieruit, dat Egbert ter Beek van 1479—’83 rector van Heer-Florenshuis te Deventer was. Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 161 en 162.

doen overhellen, dat de prior van Windesheim reeds bij hen was, om hen in te kleeden. Nauwelijks had de toenmalige rector van Heer-Florenshuis te Deventer, Egbert ter Beek, dit vernomen, of hij ging er onmiddellijk heen, lichtte de broeders anders in, en berispte den prior over diens opzet. Deze vroeg: »Welk kwaad heb ik gedaan, door deze broeders van wereldlijke geestelijken tot kloostergeestelijken te maken?" Maar Ter Beek antwoordde: »Ik kom u niet spreken, omdat gij seculieren tot religieusen maakt, maar omdat gij tegen de liefde handelt, door beslag te leggen op onze huizen. Dit huis is aan onze broeders gegeven, om daar te wonen. Wie monnik wil worden, verlate het, en begeve zich ten klooster." Het gevolg was, dat Dirk van de Graaf onverrichter zake heenging [1]). Intusschen wane men niet, dat hij jegens de broeders des gemeenschappelijken levens minder welgezind was. Integendeel; volgens hun eigen getuigenis was hij een begunstiger van hunnen staat en een bevorderaar van hunne inrichtingen [2]). Dit bracht ook de geheele repristineerende geest, die hem bezielde, mede, want tot het ouderwetsch-Windesheimsche behoorde zeer bepaald ook dit, dat men de Broederschap beschouwde als de zuster der Kloostervereeniging, en de eerste niets minder achtte dan de laatste, ja zonder eenigen naijver hare belangen behartigde, waar en zooveel men kon [3]).

Dirk van de Graaf leefde nog tot 19 November 1486 [4]). In hetzelfde jaar, waarin hij stierf, dicteerde hij, ook alweder volgens eene oude gewoonte in den Deventersch-Windesheimschen kring [5]), zijn geestelijk testament [6]). Hij deed dit bepaaldelijk met het oog op zijne opvolgers. Hij wilde, dat zij zouden weten, hoe de vroegere opperpriors het Klooster en het Kapittel hadden

---

1) Alles ontleend aan Dumbar, l. l. p. 174 seq. Het geval wordt óók verhaald door v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl II, blz. 416 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 684).

2) Jacobus Traiecti, l. l. fol. 63r: „Fuit et magnus amator status nostri fautor et promotor domorum nostrarum".

3) Zie boven, blz. 6—8, en vooral beneden, tegen het einde van Hoofdstuk VII.

4) Zie het onderschrift van zijn zoo aanstonds te noemen testament. Verg. ook Jacobus Traiecti, l. l.

5) Zie Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 318. Verg. boven, dl. I, blz. 200, en beneden, in Hoofdstuk VII.

6) Men kan het uit H. S. n°. 349 der Kon. bibl. afgedrukt vinden in Bijlage XIII.

bestuurd. Dit te vergeten, kon niet anders dan tot schade van beiden uitloopen. Daarom bracht hij het in schrift, opdat men er zich altijd naar zou blijven gedragen [1]). Het stuk is te uitvoerig en bevat te veel van allerlei, om er een volledig overzicht van te geven; doch ziehier eenige der voornaamste punten. De prior superior moet vóór alle dingen een vroom en braaf man zijn, krachtig in het handelen, en bereid om ter wille van Jezus ook smaadheid te dragen. Hij moet volkomen te huis wezen in de statuten en de privilegiën des Kapittels. Zichzelven in niets boven de andere broeders bevoorrechtende, moet hij hun allen ten voorbeeld strekken. De gastvrijheid zal hij in acht nemen, maar zonder eenige overdaad, de rijken behandelende gelijk het behoort, doch vooral niet vergetende, dat van oudsher de scholieren en klerken uit Deventer en Zwolle te Windesheim gaarne werden geherbergd [2]). Inkleedingen, professiën en eerste missen zal hij in alle stilte doen afloopen, en daarbij geene bloedverwanten en vrienden toelaten of maaltijden gedoogen. Op de clausuur der nonnen zal hij nauwkeurig acht geven, en waken dat men geene personen opneme boven het bepaald getal, opdat er onder voorwendsel van armoede geene simonie worde gepleegd. Hij zal zich een waardig opvolger van pater Johan Vos betoonen, die stervende als zijn uitersten wil deed kennen, dat de broeders nooit te paard rijden, nooit hun vleesch aan 't spit braden, en steeds hunne kleederen gelapt en versteld afdragen zouden [3]). Voorts zal hij het aloud gebruik van houten eetbakken handhaven, en het overig tafelgereedschap in zijne oorspronkelijke eenvoudigheid bewaren. Wijl de goederen der Kerk de goederen der armen zijn, zal hij mild zijn jegens de behoeftigen, de weduwen en de kranken. Maar genoeg. De lezer heeft den edelen geest en de repristineerende strekking van deze uiterste wilsbeschikking reeds volledig begrepen.

Thans te meer zal duidelijk wezen, wat wij boven hebben gezegd: indien ooit het klooster en het kapittel van Windesheim tot hun vroegeren staat hadden kunnen teruggevoerd worden, het zou onder den prior superior Dirk van de Graaf hebben moe-

---

1) Zie het opschrift en het naschrift van het genoemde testament.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 199v.

3) Verg. vooral boven, dl. I, blz. 190v.

ten geschieden [1]). Hij, nog geheel een man van den ouden stempel, die zich blijkbaar naar Johan Vos en Willem Vornken had gevormd, heeft er te vergeefs naar getracht. Het eenige, wat hij doen kon, was, dat hij het inwendig verval der Vereeniging zooveel mogelijk tegenhield. Maar, opdat wij de woorden van zijn tijdgenoot Petrus Impens gebruiken, »na zijnen dood is het goud verduisterd, en de goede kleur van de tucht der vaderen veranderd" [2]).

De opvolger van Dirk van de Graaf heette Godfried Graes. Ook deze was een profesbroeder uit Windesheim, en aldaar in 1455 ingekleed [3]). Wat er vóór zijne benoeming tot prior superior met en door hem geschied is, ligt geheel buiten den kring onzer kennis. Zijn bestuur omvatte omstreeks zeven jaren (1486—'93 [4]), en was, hoe kort ook, niet zonder onaangenaamheden, vooral met den bisschop van Kamerijk.

De lezer herinnert zich misschien, wat wij vroeger verhaalden, dat paus Eugenius IV in 1431 drie voorname kerkelijke personen benoemde tot bescherming van alle tijdelijke en geestelijke goederen, toebehoorende aan Windesheimsche kloosters [5]). De toenmalige titularissen waren zeker reeds gestorven; hunne opvolgers in latere jaren durfden den hun opgedragen last niet volvoeren uit vrees voor hertogen, graven en heeren. Nog bij het leven van Dirk van de Graaf werden dienaangaande door het generaal kapittel klachten ingediend bij paus Innocentius VIII, die een paar dagen vóór den dood van genoemden prior superior drie nieuwe beschermers aanstelde [6]).

---

1) Zie boven, blz. 129.

2) Petrus Impens, l. l. Lib. VI, art. 4, § 3 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 245).

3) Zie de meermalen genoemde Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V.

4) Zie Lindeborn, l. l. p. 367.

5) Zie boven, blz. 73v.

6) Namelijk de abten van S. Jacob buiten Mainz, S. Laurens buiten Utrecht, en S. Michaël te Hildesheim. De pauselijke breve, gedagteekend 16 Nov. 1486, is te vinden bij Bondam, n°. 73; in uittreksel in het *Compendivm*, p. 48. Dezelfde drie mannen waren reeds door denzelfden Paus bij breve van 26 Aug. 1486 (bij Bondam, n°. 71; verg. *Compendivm*, p. 47) benoemd tot handhavers van het privilegie, op dien dag door hem aan de Windesheimers geschonken

Duidt dit reeds aan, dat er bij het optreden van Godfried Graes soms plaatselijke moeilijkheden met wereldlijke personen bestonden, van kerkelijke zijde daagde weldra eene andere verwikkeling op. Dirk van de Graaf had eveneens nog beleefd, dat het kapittel van Windesheim door denzelfden paus Innocentius VIII met al de voorrechten der Lateraansche congregatie was begiftigd [1]). Nu was er echter op den dag, toen de daartoe betrekkelijke bul werd uitgevaardigd, bij de Roomsche Curie een geschil aanhangig over de exemtie van het tot de Windesheimsche vereeniging behoorende vrouwenklooster Faconshof te Antwerpen. De bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen [2]), in wiens diocese het klooster gelegen was, beweerde, dat het niet, — het kapittel van Windesheim daarentegen, dat het wel aan het bisschoppelijk gezag was onttrokken. Op eene quaestie, die hangende was, zoo beweerde de Bisschop verder, mocht het verleenen van privilegiën geen invloed uitoefenen. De zaak werd voor den Paus gebracht, en deze besliste haar ten voordeele van het Kapittel, bepalende dat alles moest beschouwd worden, alsof op het oogenblik van het verleenen der privilegiën het geschil reeds geëindigd ware geweest [3]).

(bij Bondam, n°. 70; verg. *Compendium*, l. l.), om op te treden als erfgenamen van alle goederen, die hun zouden zijn toegekomen, als zij niet ten klooster waren gegaan. Men ziet, dat de geldzaken niet werden vergeten.

1) Zie boven, blz. 79.

2) Hij regeerde van 1480—1502. Zie o. a. De Castillion, l. l. p. 351 seq.

3) Alles ontleend aan de pauselijke bul zelve (bij Bondam, n°. 63). Ik heb mij echter eene vrijheid veroorloofd, waartoe de geschiedschrijver niet dan in den uitersten nood zijne toevlucht mag nemen, namelijk het veranderen van een jaartal in een officieel stuk. Aan het einde der bul staat: „Datum rome apud Sanctum Petrum Anno incarnacionis dominicae Millesimo quadringentesimo octuagesimo sexto pridie Nonas marcij Pontificatus nostri anno tercio.” Doch de gansche inhoud duidt aan, dat het verleenen van de Lateraansche privilegiën reeds heeft plaats gehad. Dit nu is geschied bij bul van 11 April 1486 (zie boven, blz. 79, noot 2). Eene posterieure beslissing kan dus niet op 6 Maart 1486 zijn gevallen. De bijvoeging „Pontificatus nostri anno tercio” verwijst dan ook naar het jaar 1487. Immers Innocentius VIII werd als paus gekozen 29 Aug., gekroond 12 Sept. 1484 (zie bijv. *L'art de verifier les dates*, Par. 1750, seconde partie, p. 397). Ten overvloede zij nog gezegd, dat de bul, waarbij de Lateraansche privilegiën aan de Windesheimers werden toegekend, eindigt met de woorden: „Pontificatus nostri anno secundo”. Als 11 Apr. 1486 „annus secundus” is, kan 6 Maart 1486 geen „annus tertius” zijn.

Deze zaak schijnt dus nog al spoedig en zonder groote onaangenaamheden te zijn afgeloopen. Geheel anders was het een paar jaren later, toen er alweder over het recht van exemtie met denzelfden Bisschop een hevige strijd ontstond. Het feit was te meer te betreuren, wijl eene schier onbegrijpelijke vergissing aan het pauselijk hof er aanleiding toe schijnt te hebben gegeven. Innocentius VIII namelijk had den genoemden Bisschop gemachtigd, om, zoolang hij leefde, alle kerken, kloosters, priorijen en andere geestelijke huizen in zijne diocese, met uitzondering nochtans van sommige, die met name werden genoemd 1), op gezag van den Apostolischen Stoel te visiteeren, en wat hem daarin verbetering scheen te behoeven, onder oplegging van straf te hervormen. Ongelukkig was er bij de uitzonderingen geen gewag gemaakt van de kloosters, behoorende tot het kapittel van Windesheim. Hieruit nam de Bisschop aanleiding, om ook dezen te doen bezoeken. Natuurlijk bleven de Windesheimsche prioren en priorinnen met hunne onderhoorigen niet in gebreke, hun beklag bij den Paus in te dienen, en deze schreef eene bul, waarbij hij de opdracht, zooveel de bedoelde conventen aanging, introk, onder bijvoeging, dat hij haar nooit zou hebben verleend, indien hij volledige kennis van alles had gehad. Wijl hij echter nadere inlichtingen betreffende den staat dezer kloosterlingen wenschte te ontvangen, benoemde hij drie abten 2), om ze uit zijnen naam te bezoeken, en drie andere personen 3), om voor de uitvoering van deze opdracht te waken en de kloosterlingen tegen den Bisschop te beschermen 4). Hoe het met de zaak is

---

1) De uitgezonderden waren: de hoofdkerk te Kamerijk, die van het H. Kruis aldaar, het hospitaal van S. Julianus aldaar, alsmede de kloosters van de orden der cisterciënsen, cluniacensen, premonstracensen en mendicanten.

2) Namelijk die van Kempen in het bisdom van Keulen, die van S. Jacob te Luik, en die van Dickeling of Dickeninge in Drenthe. Zie over laatstgenoemde abdij de uitvoerige berichten van Magnin, *De voormalige kloosters in Drenthe*, Gron. 1835, blz. 23—105.

3) Namelijk de abt van S. Laurens buiten Utrecht, de abt van S. Maria te Luik, en de deken van S. Andreas te Keulen.

4) Alles ontleend aan de bul van Innocentius VIII, d. d. 6 Apr. 1490 (bij Bondam, n°. 74). De breve, waarbij aan de drie genoemde abten de visitatie der Windesheimsche kloosters in het bisdom van Kamerijk wordt opgedragen, is gedagteekend 4 Mei 1490 (bij Bondam, n°. 75). Die, waarbij de drie be-

afgeloopen, blijkt niet. Zóóveel alleen weten wij, dat de Paus later aan de drie abten beval, de uitvoering hunner commissie voort te zetten, ondanks alle brieven om het tegendeel te bewerken [1]).

Hiermede eindigen wij ons overzicht van hetgeen er onder het bestuur van Godfried Graes merkwaardigs is geschied [2]). Zijne drie eerste opvolgers, Tyman of Tilman Stuerman (1493—'96), Johannes Rijseren (1496—'99) en Johannes van Leerdam (1499—1507 [3]), zullen wij te zamen nemen, deels omdat elk hunner te weinig oplevert voor eene afzonderlijke behandeling, anderdeels omdat er onder den één soms zaken werden uitgevoerd, waartoe onder den ander het besluit reeds was genomen. Van uitbreiding der Vereeniging en van vermeerdering harer privilegiën is te hunnen tijde geen sprake. Daarentegen doen zich twee feiten voor, die onze opmerkzaamheid verdienen.

Het eene bestaat in de uitgave van verschillende Windesheimsche boeken. Zoo verscheen in 1497 te Deventer het »Horarium" [4]), twee jaren later te Bazel het »Diurnale" [5]); en terwijl het »Breviarium" reeds in 1488 te Antwerpen het licht had gezien [6]), werd het in 1499 niet minder dan driemaal door de regulieren

---

schermers worden benoemd, ontbreekt in het afschrift van Bondam, maar staat vermeld in het *Compendivm privilegiorvm* (achter de *Constitutiones* van 1553), p. 48 seq. Evenzoo de breve, waarin den Bisschop wordt verboden, „ne contra monasteria capituli nostri quicquam innouare aut attentare praesumat" (*Compendivm*, p. 48).

1) Zie het *Compendivm*, p. 49.

2) De restrictiën, volgens besluit van het generaal kapittel in 1490, en dus hoogstwaarschijnlijk onder voorzitterschap van Graes, op de Lateraansche privilegiën gemaakt, zijn reeds boven, op blz. 81, besproken. De „literae confraternitatis", ten jare 1492 namens het Kapittel door hem afgegeven aan de zusters van het S. Aagte-klooster te Delft (zie Delprat, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 44, noot 2), komen ter sprake beneden, in Hoofdstuk VII.

3) Alle drie waren, evenals hunne voorgangers, profesbroeders van het klooster te Windesheim. Zie de meergenoemde Naamlijst in Bijlage V, op de jaren 1466, 1471, 1485.

4) Zie boven, dl. I, blz. 211, de noot.

5) Als voren.

6) Bij Gerardus Leeu; in 8vo. Zie Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, p. 99, no. 367. Verg. boven, als voren.

in den Hem bij Schoonhoven [1]), en eenmaal te Delft [2]) gedrukt. Al deze boeken bevatten daarenboven het »Kalendarium" [3]). Weldra werd ook besloten tot de uitgave der »Statuta", en deze kwamen in 1508 van de beroemde Hemsche pers [4]). Wat tot het in 't licht zenden van de eerstgenoemde werken aanleiding heeft gegeven, is niet met zekerheid te bepalen. Ware het geschied in een tijd van gedurige vermeerdering van het aantal verbonden kloosters, de reden zou niet verre te zoeken zijn. Doch uitbreiding was er niet, en de bestaande conventen hadden hunne geschrevene exemplaren. Waarschijnlijk echter hebben wij, met uitzondering nochtans van de »Statuta", minder te denken aan uitgave vanwege het Kapittel zelf, dan door boekdrukkers met hoop op gewin. De Windesheimsche boeken, die met zooveel zorg waren bijeengebracht [5]), hebben allicht ook in wijderen kring vermaardheid gekregen, en daardoor uitzicht geopend op genoegzaam debiet. Niet onmogelijk werkte hiertoe het tweede feit mede, waarop wij de aandacht hebben te vestigen.

In 1497 namelijk ontvingen de kloosterlingen op den S. Agnietenberg bij Zwolle van het Parlement te Parijs en den Aartsbisschop aldaar brieven met het verzoek, dat eenige broeders naar Frankrijk mochten gezonden worden, om er eene hervorming onder de augustijner-regulieren te beproeven. De uitnoodiging was zeker hoogst vereerend, en getuigt van de goede gedachte, die men van de Windesheimers had. Nog in datzelfde jaar vertrok Johannes van Brussel of Johannes Mombaer, een man, die in den Windesheimschen kring en daarbuiten ook als schrijver een grooten naam heeft achtergelaten, met eenige anderen naar Parijs. Hij aanvaardde er met geloovigen moed de zware taak, zette haar onder veel tegenstand voort, breidde zijne hervormende werkzaamheid ook tot de diep gezonken orde der Benedictijnen uit, en stierf weinige jaren daarna. Wij komen op deze kloosterreformatie, die meer bij de bespreking van den invloed dan bij het overzicht van de

---

1) In 4°. Zie Campbell, l. c., p. 99 suiv., n°. 368—370. Verg. boven, als voren.

2) Bij H. Eckert van Hombergh; in fol°. Zie Campbell, l. c., p. 100, n°. 371. Verg. boven, als voren.

3) Zie boven, als voren.

4) Zie boven, dl. I, blz. 207, de noot.

5) Zie boven, dl. I, blz. 209—211.

geschiedenis des Kapittels behoort, in ons laatste hoofdstuk terug, doch achten het niet onmogelijk, dat de uitgave van verschillende Windesheimsche boeken juist in diezelfde dagen meerendeels met het oog op uitvoer naar het buitenland werd ondernomen.

Had de Vereeniging in veertien jaren tijds niet minder dan vier opperpriors gehad, thans volgde er weder een, die ongeveer vijf en twintig jaren (1507—'32) aan haar hoofd stond. Hij heette Nicolaas van Harderwijk en was in 1498 te Windesheim ingekleed [1]), zoodat hij slechts acht jaren profesbroeder kan zijn geweest, toen hij reeds tot de hoogste waardigheid werd geroepen. Dit geeft geen geringen dunk van zijne bekwaamheid en zijn karakter. Intusschen weten wij aangaande hemzelven niet anders, dan dat hij zekere liefde voor de kunst schijnt te hebben gehad. Hij toch was het, die in 1521 Andreas Diepenheim uit het convent te Albergen naar het moederklooster deed komen, om er de jongere broeders in het »verluchten" te onderwijzen [2]).

Wat nu het Kapittel te zijnen tijde betreft, sommige bepalingen, in de Statuten opgenomen, duiden aan, dat de meer ruime opvatting van vroegere dagen plaats maakte voor eene steeds engere toepassing van het kloosterbegrip; andere getuigen van misbruiken, die door de wet moesten beteugeld worden; nog andere doen overtuigend zien, dat de lutherij ook in den Windesheimschen kring niet zonder invloed bleef. Zoo werd bijv. in 1514 vastgesteld, dat de broeders slechts door traliewerk met vrouwen mochten spreken [3]); in 1521, dat de visitatoren de uitspanningen en drinkgelagen, die gezegd werden op de lateldagen ook buiten de kloosters plaats te grijpen, ijverig moesten tegengaan [4]), en in 1527 werd aan een iegelijk op kerkerstraf

---

1) Zie de Naamlijst in Bijlage V.

2) Zie boven, dl. I, blz. 220, waar door de minder gebruikelijke wijze waarop Lindeborn, l. l. p. 367, de jaartallen achter de namen der opperpriors heeft geplaatst, abusievelijk aan Johannes van Leerdam is toegeschreven, wat tot Nicolaas van Harderwijk behoort.

3) *Constitutiones* van 1553, p. 84: „Fratres etiam loquantur faeminis per cancellos: nisi presidens (cum vtile aut oportunum fuerit) in hoc dispensauerit." Evenzoo werd in 1551 vastgesteld, dat de zusters niet dan bij hooge noodzakelijkheid of bijzondere vergunning met mannen mochten spreken (l. l. p. 126). Zie over de toenemende vrees voor den omgang met personen van het andere geslacht in den Windesheimschen kring, beneden, in Hoofdstuk VII.

4) l. l. p. 84: „Visitatores diligenter restringant recreationes et potationes,

verboden, boeken van Luther en diens volgelingen te lezen, bij zich te hebben of te bewaren [1]).

Met den naam van Luther hebben wij de bron aangewezen, waaruit de moeiten en zorgen van den prior superior Nicolaas van Harderwijk voornamelijk zijn voortgevloeid. In vergelijking met den schok, die in 1517 van Wittenberg uitging en weldra ook in het Kapittel gevoeld werd, beteekende de schrik, omstreeks dienzelfden tijd door den »zwarten hoop'' in het klooster te Windesheim teweeggebracht [2]), al zeer weinig; en dat dit laatste in 1527 door de eene staatkundige partij versterkt, door de andere belegerd werd [3]), had vrij wat minder te beduiden, dan dat in hetzelfde jaar het Windesheimsch convent van S. Leonardus te Bazel door zijne eigene bewoners werd opgeheven [4]). Evenzoo, al mocht men zich in 1520 verblijden, dat paus Leo X op de vraag, of het geoorloofd is, zonder toestemming van het hoofd des kloosters zich een biechtvader te kiezen, ontkennend had geantwoord [5]), en zich in het volgende jaar nog veel meer verheugen, dat hij de vergunning, aan den Utrechtschen bisschop

---

quae in hospitali faeminarum aut in diebus minutionis, etiam extra septa monasterij contingere dicuntur.'' Zie ook over de zedelijke afdwalingen onder de Windesheimers, beneden, in Hoofdstuk VII.

1) l. l. p. 82. De woorden zijn afgedrukt boven, dl. I, blz. 141, noot 1. Zie over de verhouding der Windesheimers tot de kerkhervorming der zestiende eeuw eveneens beneden, in Hoofdstuk VII.

2) Zie boven, dl. I, blz. 83.

3) Zie boven, t. a. p.

4) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 355 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 166; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 622). Verg. ook boven, blz. 56. Voorbeelden van afzonderlijke Windesheimsche regulieren, die destijds de roomsch-katholieke kerk verlieten, zijn: in 1524 wegens lutherij een zekere Heere en Johannes van Dockum, beiden priesters, uit het klooster Mariënberg te Anjum bij Dokkum (zie Petrus Thaborita, *Historie van Vriesland*, in Visser en Amersfoordt, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, st. III, blz. 428); in 1527 wegens wederdooperij een onbekende, eveneens priester, uit het klooster Mariënhage bij Eindhoven (zie De Hoop Scheffer, *Geestelijken, van ketterij verdacht*, in Kist en Moll, *Kerkhistorich archief*, dl. IV, blz. 198, en denzelfden, *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot* 1531, in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. II, blz. 235).

5) Deze bul, gedagteekend 28 Jan. 1520, is afgedrukt in het *Compendivm privilegiorvm* (achter de *Constitutiones* van 1553), p. 50—52.

Philips van Bourgondië verleend, om de aan diens gezag onttrokken conventen éénmaal te doen visiteeren, zooveel het kapittel van Windesheim aanging had herroepen 1), — wat gaf dit alles tegenover het verwoesten, naasten en ontruimen van zoo menig klooster der Vereeniging in Duitschland 2)? Was daarenboven de bul, door Adriaan VI geschonken en door Clemens VII in 1523 bezegeld, waarbij het Kapittel gerechtigd werd, zijne onderhoorigen, die zich zonder verlof hunner priors elders ophielden, desnoods met de hulp van den sterken arm naar hunne conventen te doen terugvoeren 3), niet het beste bewijs van eigen onmacht en inwendige ontaarding? Vrij mocht, als ware er van de toekomst geen kwaad te vreezen, de »Ordinarius" in 1521 te Deventer worden gedrukt 4), — de kloosters, waarvoor hij moest dienen, verminderden deels in aantal, anderdeels in zielental. Te Windesheim zelf werd van 1517 tot '33 geen enkele nieuwe broeder ingekleed 5).

1) Zie boven, blz. 82v.

2) Zie boven, blz. 56, en beneden, blz. 146v.

3) Zie boven, blz. 82. Een paar voorbeelden van weggeloopen kloosterlingen levert [Aegidius van den Hecken,] *Cathalogus* [*priorum*, *fratrum et benefactorum monasterii Septemfontium*], zijnde M. S. n°. 11985 der Bourg. bibl. (papier; schrijfboekformaat; ongepagineerd; in één band met n°. 11974—11985), op den 20sten prior, Jaspar de Meet (1513—'23), op een afzonderlijk, maar bij het overige ingebonden papiertje: „Anno. 18. frater balthazar des walen sacerdos professus a nobis recessit. De hoc plura scribere non intendo. ignorans si forte det ei dominus sicut spacium prime ita et effectum melioris vite" (verg. over denzelfden ook nog aldaar op den 18den prior, Nicolaus Roberti: „Balthazar des Walem antwerp. apostatauit", waar het laatstgenoemde woord met robrik is uitgeschrapt); voorts op een ander afzonderlijk, eveneens bij het overige ingebonden strookje papier: „Anno eodem [m. v^{c}. xxij^{o}] frater Mychael boel laycus donatus de Teneramunda Juuenis per omnia discolus nonobstante professione oblitus dei timoris atque votorum suorum quibus deo sese et prelato suo obstruxerat, bina vice apostatauit ac post vt pro comperto habemus rome pestis morbo interijt." De zaak van dezen priester en van dezen leek wordt nog eens herhaald bij de behandeling der onheilen onder het bestuur van den genoemden prior: „Sacerdotis necnon et laijci trium votorum scandalosa abhominabilis apostatio." Van lutherij zal hier wel geen sprake wezen. Het eerste voorbeeld toch (1518) is daartoe wat al te vroeg, en wat het tweede betreft, — wie luthersch werd, ging niet naar Rome.

4) Zie boven, dl. I, blz. 209, noot 1.

5) Zie de Naamlijst in Bijlage V.

Er is misschien geen eenvoudiger en zekerder bewijs van den achteruitgang der Vereeniging in twintig jaren, dan dat, hetwelk de Eemsteinsche prior Johannes Gislenus van Balen in 1538 gaf. Van Balen was een welsprekend man. De prior superior Thomas Steck (1532—'40 1), die Nicolaas van Harderwijk was opgevolgd, had hem opgedragen, ter gelegenheid van de algemeene jaarvergadering het gebruikelijk sermoen te houden 2). Reeds de tekst, dien hij zich koos, getuigde van de weemoedige stemming, waarin hij verkeerde 3). Achtereenvolgens bepaalde hij de aandacht zijner hoorders bij de oorspronkelijke zuiverheid, het treurig verval, en de verplichting tot hervorming van het kloosterleven. In het gedeelte nu over 't verval, waarin o. a. bijna de gansche wereld een Sodom, een Egypte, een Babylon 4), en Luther een wreede zielenroover wordt genoemd 5), roept de spreker in zijn wel wat opgeschroefden stijl uit: »Waar zijn thans die vermaarde conventen, die uitverkoren leden van ons voortreffelijk kapittel in Duitschland? Waar is dat weleer beroemde klooster te Bazel 6)? Waar Iterwile bij Straatsburg 7)? Waar die met lof bekende berg Gods, die vruchtbare berg 8), die berg van

---

1) Ook hij was een profesbroeder van Windesheim. Zie de Naamlijst in Bijlage V, op het jaar 1496, toen hij werd ingekleed.

2) Zie boven, blz. 89. Deze reeds vroeger (blz. 90, de noot) genoemde kapittelrede is M. S. n°. 11982 der Bourg. bibl. (in den zooeven beschreven band, die n°. 11974—11985 bevat). Zij is bijna geheel zonder interpunctie.

3) Namelijk eene samenvoeging van Jer. IV: 19a en XIV: 17b: „Ventrem meum doleo, ventrem meum doleo, sensus cordis mei turbati sunt in me, non tacebo; quoniam contritione magna contrita est filia populi mei, plaga pessima vehementer."

4) Fol. 4r: „Jesum hodie si queritis Nazarenum non hic est, procul certe exulat a finibus nostris et totus fere mundus Sodoma est Aegiptus Babilon est."

5) Fol. 6r—6v: „Hierusalem cum liberis suis videatur obsessa, dum crudelis ille animarum pyrata Lutherus cum tota perfida neotericorum hereticorum cohorte in christianam degrassatur ecclesiam dum sacrosanctas illius institutiones inuertere ac abrogare conatur."

6) Zie over het S. Leonard-klooster te Bazel beneden, in het Aanhangsel, n°. 68. Verg. boven, blz. 56.

7) Zie over het S. Christina-klooster te Iterwile beneden, in het Aanhangsel, n°. 70. Verg. boven, blz. 56.

8) Toespeling op Psalm LXVIII (LXVII): 16: „Mons Dei mons pinguis."

Turgaw [1]? Waar Beukenberg [2]? Waar dat uitstekende klooster te Hisse [3]? Waar dat bloeiende Vredendaal [4]) en meer andere, wier opsomming te lang zou duren?" [5]) Men kwam er dus op de jaarvergadering zelve onverholen voor uit, dat het Kapittel verschillende kloosters had verloren. Want dat de woorden »meer andere" geene oratorische overdrijving waren, maar eene werkelijke waarheid behelsden, hebben wij vroeger reeds gezien [6].

De man, die in 1538 op den achteruitgang der Vereeniging had gewezen, kwam na het kort bestuur van een onbekende [7] in 1541 aan haar hoofd [8]. Zoover wij weten, was hij de eerste prior superior, die niet te Windesheim was ingekleed en geprofest, en het pleit zeker niet voor den geestelijken staat van het moederklooster, dat het bij de keuze van een prior de toevlucht tot een ander convent moest nemen. Maar ook voor den ganschen kring was het tienjarig tijdperk van Van Balen's superioraat (1541—'51) geen tijdperk van bloei. Dit spiegelt zich zelfs

---

1) Zie over het S. Maartensklooster bij Turgaw onder Constanz beneden, in het Aanhangsel, n°. 76.

2) Zie over het S. Maria-klooster op den Beukenberg onder Constanz beneden, in het Aanhangsel, n°. 79.

3) Zie over het S. Laurens-klooster te Hisse bij Saarbruck beneden, in het Aanhangsel, n°. 80. Ofschoon er in de kapittelrede van v. Balen „Hessa" staat, kan niet anders dan „Hissa" bedoeld zijn. Hessen zou veel te onbepaald zijn, en heette daarenboven „Hassia".

4) Zie over het klooster Vredendaal bij Utrecht, dat in 1527 door de Gelderschen verbrand werd, beneden, in het Aanhangsel, n°. 28.

5) Fol. 6v: „Quod si mentior vbi nunc famosissima illa collegia huius insignis capitulj membra quondam electa apud Germanos inclita illa quondam domus Basiliensis Vbi apud argentoratum Iterwile Vbi preclarus ille mons Dei mons pinguis mons Thuricensis Vbi mons fragrorum [lees: fagorum] Vibi egregium illud monasterium in Hessa [lees: Hissa] Vbi florida illa vallis pacis et id genus plura que iam enumerare longum est.

6) Zie boven, blz. 56.

7) Zie Lindeborn, l. l. p. 367 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 192; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 628).

8) De juistheid van dit jaartal bij Lindeborn, l. l., wordt op ongezochte wijze bevestigd door [Johannes Latomus,] *Paradisus Mariae* (in Nederlandsche vertaling als bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden*. *Beschrijving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 220.

in de wetsbepalingen der jaarvergaderingen af. Zoo begint bijv. een besluit van 1546 met den considerans: »Aangezien het heilig gezag van ons Kapittel bij zeer velen vreeselijk is verminderd" [1]), en werd vijf jaren later een artikel bekrachtigd, volgens hetwelk de priors moesten zorg dragen, dat de kloosterlingen, die eigene bezittingen achterhielden, volgens de wet wierden gestraft [2]). Ja, de geheele kapittelrede van 1544 was onder den beteekenisvollen tekst »Een wild beest heeft hem opgegeten; een roofdier heeft Jozef verscheurd" [3]), tegen de »proprietarii" gericht [4]).

Ook een besluit, door den prior superior met toestemming der priors van andere Windesheimsche conventen in 1548 genomen, kan als bewijs van achteruitgang gelden [5]). Volgens dit besluit toch werden uit de verschillende Brabantsche kloosters allen, die den rang van priester hadden, op dringend verzoek van de broeders in de omstreken van Worms, naar Duitschland gezonden. Immers de huizen der Vereeniging, in de genoemde omstreken gelegen, waren ten gevolge der lutherij schier van bewoners beroofd, en het stond te vreezen, dat, wanneer zij geheel verlaten werden, hunne goederen in de handen der wereldlijke heeren,

---

1) Zie de *Constitutiones* van 1553, p. 105.

2) l. l. p. 107.

3) Gen. XXXVII: 33.

4) Zie boven, blz. 90, de noot.

5) Het volgende is ontleend aan het Vervolg op den straks genoemden *Cathalogus fratrum* [*monasterii Septemfontium*] van Aegidius van den Hecken (Bourg. bibl. M. S. n°. 11985) op den naam van Petrus Juecht. De voor ons onderwerp belangrijke plaats luidt aldus: „Frater petrus Juecht baestrodensis. sacerdos Refectorarius primum, dein Pomarius simul et Nosocomus fuit. Tandem cum primariae domus nostri Ordinis Prior consentientibus caeteris aliarum domorum Prioribus anno 1548 decreuisset, vt è singulis in brabantia Monasterijs Canonicorum quilibet sacerdos in Germaniam circa Vormaciam mitteretur, quò coenobia nostri Ordinis ibidem sita, vt summopere efflagitarant, non solum personis sustentarentur, verum etiam religio iam propter Lutheranos prope sepulta erigeretur, ne si penitus propter personarum summam inopiam deserantur, eorum omnia bona caduca et legata cedant in manus secularium dominorum, sub quorum ditione sita sunt: hic se sponte offert, ac eò mittitur, videlicet in Monasterium Frankendalense [op den rand staat met grootere letters: „groot Frankenthal"], prior illius domus praeficit fratrem nostrum cuidam Parochiae sibi subiectae." De bedoelde broeder verwierf zich de toegenegenheid van den bisschop van Worms, en stortte in 1553 bij het rijden op een bergweg met zijn paard in den stroom.

onder wier gebied zij lagen, zouden overgaan. Of de maatregel blijvende gevolgen heeft gehad, is ons niet gebleken, doch wij betwijfelen het zeer. Intusschen weten wij, dat een zeker regulier kanunnik uit Zevenborren naar het Windesheimsche klooster te Frankenthal bij Worms werd gezonden, waar hij door den prior aan het hoofd van eene tot het klooster behoorende parochie werd geplaatst. Hieruit volgt dan tevens, dat men van de Brabantsche broederen ook in wijderen kring gebruik maakte tot steun van het in die streken waggelend roomsch-katholiek geloof. Doch, gelijk bekend is, stond keurvorst Frederik III, graaf van de Palts, eenige jaren later het klooster te Frankenthal aan de uitgewekene Nederlandsche hervormden af [1]. Van dit convent is het dus zeker, dat de poging vergeefsch is geweest. Aangaande de overige schijnt men hetzelfde te mogen getuigen [2].

Had het bestuur van den prior superior Van Balen, ofschoon niet lang, toch nog tien jaren geduurd, hij werd tot tweemaal toe opgevolgd door mannen, die bij hunne benoeming reeds een vergevorderden leeftijd hadden bereikt [3], en die dan ook slechts kort aan het hoofd der zaken hebben gestaan. De ééne heette Ludolf van Vollenhoven (1551—'55 [4]); de andere Gerrit van Borne (1555—'58 [5]). Beiden waren te Windesheim ingekleed. Ziedaar alles, wat wij van hen weten. Alleen kan er nog worden bijgevoegd, dat onder het bestuur van den eerstgenoemde, namelijk in 1553 [6]), door het generaal kapittel werd besloten, de Windesheimsche »Constitutiones" met de daarin sinds de vorige uitgave aangebrachte wijzigingen te doen drukken, aan welk besluit

---

1) Zie Le Long, *Kort historisch verhaal van den eersten oorspong der Nederlandschen Gereformeerden kerken onder 't kruys*, Amst. 1751, blz. 67, en voorts beneden, in het Aanhangsel, n°. 72.

2) Zie aangaande het klooster Kirsgarten en dat te Hegene, beiden in het bisdom van Worms gelegen, beneden, in het Aanhangsel, n°. 47 en 51.

3) De een was namelijk reeds vóór twee en veertig, de ander vóór vier en veertig jaren te Windesheim ingekleed. Zie de Naamlijst in Bijlage V, op de jaren 1509 en 1511.

4) De Naamlijst heeft: „Ludolphus Vollenhoe"; Lindeborn: „Ludolphus de Vollenhoe".

5) Op de Naamlijst heet hij „Gherardus Bornis"; bij Lindeborn „Gerardus Bosnis". De eerste verdient natuurlijk de voorkeur, en ik meen in Bornis = a Bornis den Overijselschen dorpsnaam Borne te mogen zien.

6) Zie de *Constitutiones* van 1553, p. 30.

nog in datzelfde jaar uitvoering werd gegeven. Had het eenige bijzondere beteekenis? Wilde men bij het onloochenbaar feit, dat de Vereeniging vervloeide, een bewijs van leven geven? Of was het slechts te doen om eene nieuwe, volledige redactie van hare statuten? Hoe dit zij, twee zaken wekken onze aandacht. Vooreerst bevindt zich midden in het »Compendium privilegiorum", dat het tweede gedeelte van het boek uitmaakt, eene lijst van de vier en tachtig mannen- en de dertien vrouwenkloosters, als waren ze nog alle zeven en negentig in den besten staat en aan het Kapittel onderworpen [1]). Ten andere wordt het werk besloten met een tractaat over de simonie der kloosterlingen en een sermoen over hun streven naar eigen bezit [2]), waarin de hoogst zedelijke begrippen der Windesheimers aangaande deze twee kankers van het kloosterleven in al hunne strengheid uitkomen. Getuigt de genoemde lijst met hare onware waarheid van iets minder edels, in het tractaat en het sermoen spiegelt zich de echt moreele geest der Vereeniging nog eens weldadig af.

Wij zijn genaderd tot den laatsten prior superior, die krachtens zijn priorschap te Windesheim de hoogste waardigheid bekleedde [3]). Hij heette Wouter van Wenchem, en heeft vijftien jaren (1558—'73) aan het hoofd der Vereeniging gestaan. Wie maar een weinig bekend is met de geschiedenis van ons vaderland gedurende dat tijdperk, zal terstond gevoelen, dat daarin ook voor de Windesheimers heel wat is omgegaan [4]). De jaarlijksche vergaderingen konden niet meer geregeld in het moederklooster worden gehouden, zoodat men bijv. in 1559 te Utrecht, twee jaren later te Nuis, negen jaren daarna te Eindhoven bijeenkwam [5]). Het ééne convent na het andere verdween. Zoo lagen, om geene andere te noemen, Eemstein bij Dordrecht, Nieuwlicht bij Hoorn, Rugge bij den Briel, Rozendaal in Fries-

1) Verg. boven, blz. 56

2) Zie boven, dl. I, blz. 208, de noot.

3) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367 (onjuist vertaald door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 192, fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. VI, blz. 628). Verg. ook Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 448.

4) Wat het klooster te Windesheim aangaat, zie boven, dl. I, blz. 84—87; wat de overige kloosters betreft, zie beneden, in het Aanhangsel.

5) Zie boven, blz. 86, noot 8, en beneden, blz. 152, noot 5.

land in 1572 verbrand of verwoest [1]. En ware de ellende nog maar alleen door de ketters aangebracht! Doch reeds in 1561 was er een slag gevallen van eene zijde, van welke niemand het zou hebben vermoed. Het Kapittel, dat altijd zooveel trouw aan de Pausen had bewezen, werd door een Paus geknakt.

Bekend is de treurige geschiedenis van de oprichting der nieuwe bisdommen in Nederland door Paulus IV ten believe van Philips II, die er zijne bedoelingen mede had tot uitroeiing der ketterij. De zaak kreeg haar beslag in 1559, maar werd eerst in de twee volgende jaren bij afzonderlijke bullen voor de verschillende bisdommen geregeld. Deze bullen zijn van paus Pius IV. En wat vinden wij daar? Aan de bisschoppelijke tafel van Haarlem [2] wordt o. a. het klooster van S. Jan Evangelist te Heilo [3], aan die van Deventer S. Agnietenberg bij Zwolle [4], aan die van Leeuwarden S. Nicolaas te Bergum [5], aan die van Groningen Mariënkamp te Ezinge [6], aan die van Roermond S. Hiëronymus in de genoemde stad zelve [7] toegewezen. Al deze conventen behooren tot het reeds zoo ingekrompen kapittel van Windesheim [8], en natuurlijk niet tot de armste, maar tot de meest

---

1) Zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 7, 10, 16, 69.

2) Zie over de beteekenis van het woord „tafel" beneden, blz. 159, noot 4.

3) v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. II, p. 5 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, blz. 68, 69; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. IV, blz. 18).

4) Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 11 (v. Heussen, l. l. tom. II, p. 12; v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. I, blz. 15; fol. uitg. dl. VI, blz. 428).

5) v. Heussen, l. l. tom. II, p. 29 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. I, blz. 228; fol. uitg. dl. V, blz. 57).

6) v. Heussen, l. l. tom. II, p. 7 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Groningen*, blz. 20; fol. uitg. dl. V, blz. 278).

7) Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, p. 167.

8) Het kan zijn, dat ook nog in andere nieuwe bisdommen Windesheimsche kloosters aan de bisschoppelijke tafel werden toegewezen. In dat van Middelburg kon het niet geschieden, wijl het convent te Reimerswaal, het eenige dat in de termen had kunnen vallen, reeds lang verdwenen was (zie boven, blz. 56). In dat van 's Hertogenbosch en in dat van Antwerpen heeft het niet plaats gehad. Zie [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 43—45 (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 89—92, 115—118), en [Foppens,] *Historia episcopatus Antverpiensis*, Brux. 1717, p. 33—35.

gegoede leden daarvan. De toewijzing sluit in zich de opheffing van deze gestichten. Zij worden meerendeels afgebroken [1]); hunne goederen vervallen aan den Bisschop; hunne bewoners moeten in andere kloosters der Vereeniging een goed heenkomen zoeken. En dit alles geschiedt op bevel van den Paus! Geen vijand had zwaarder slag kunnen toebrengen dan deze vriend.

De Windesheimers hebben er dan ook niet stilzwijgend in berust. Niet tegen den Paus, maar tegen den Koning zijn zij in verzet gekomen. Eén feit althans, waaruit dit blijken kan, is ons bekend. Het betreft het S. Nicolaas-klooster te Bergum bij Leeuwarden. Toen de nieuwbenoemde bisschop van Friesland, Cunerus Petri, in 1570 eindelijk zijn ambt aanvaard had, begaf hij zich den 7den Maart met een brief van den hertog van Alva naar de genoemde abdij [2]). Doch de abt [3]) bekreunde zich daar niet om, en schreef een waardig antwoord, waarin hij verklaarde, zijn klooster niet te kunnen of te mogen overgeven [4]). Er volgden onderhandelingen, en het einde was, dat het kloosterhoofd en zijne onderhoorigen zich schikten naar de bevelen van den Paus en den Koning. Dit werd echter door het Kapittel zeer euvel geduid. Het dreigde met excommunicatie en andere straffen, en deed dit zóó ernstig, dat Alva een brief zond, om te verzoeken en te vermanen, dat men den »prior" en zijne kloosterlingen »ongedreigd en ongemolesteerd zou laten" [5]). Of de zaak verdere gevolgen heeft gehad, is ons niet gebleken, maar nog een klein

---

1) Dat van S. Hiëronymus te Roermond werd veranderd in eene woning voor den Bisschop. Zie Knippenbergh, l. l. p. 174; verg. ook aldaar, p. 186.

2) v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. 1, blz. 303v (fol. uitg. dl. V, blz. 76).

3) Hoe het mogelijk was, dat het hoofd van een Windesheimsch klooster den titel van abt droeg, zie boven, blz. 30, de noot.

4) v. Heussen en v. Rijn, t. a. p. blz 304v (fol. uitg. dl. V, blz. 76v).

5) De brief, waaraan ik het gezegde heb ontleend, is gedateerd 1 April 1570 en draagt tot opschrift: „Den werdigen onsen lieven andechtigen prioren, subprioren ende anderen religiosen des ordens der Canonicken regulieren des Capittels van Wyndeshem, tegenwoordelyck te Eyndoven vergadert." De minute er van bevindt zich in het Belgisch rijksarchief te Brussel, *Correspondance de Brabant, Limbourg et Malines*, tome X, fol. 36 (verg. boven, dl. I, blz. 296, noot 1). Ik dank zoowel de kennis als de kopie van dezen brief aan de hulpvaardige welwillendheid van den Heer Prosper Cuypers van Velthoven in genoemde stad.

jaar later leverde de prior van het Windesheimsche klooster Thabor bij Sneek, in tegenwoordigheid van den Bisschop, bij de commissarissen des Konings een schriftelijk protest in tegen alles, wat tusschen den genoemden Bisschop en den prior te Bergum reeds was verhandeld of nog verhandeld zou worden, verklarende, dat het niet zou mogen strekken ten prejudice van het Kapittel, indien dit te eeniger tijd voor zijn recht op het bedoelde klooster wilde opkomen 1).

De smart over deze vermindering van den uitwendigen luister der Vereeniging zal ongetwijfeld, hoe treurig het zij dit te moeten zeggen, eenigermate zijn vergoed door de standvastigheid, waarmede sommige Windesheimers in die droevige dagen den marteldood stierven. Eén hunner is zelfs de tocht- en lotgenoot der beroemde Gorcumsche martelaren geweest. Hij heette Johannes van Oisterwijk, was profesbroeder van het klooster Rugge of S. Elisabeth bij den Briel, maar naar Gorcum gezonden als rector van de zoogenaamde begijnen aldaar 2). Hier vernam hij in 1572, hoe men een zijner kloosterbroeders, die standvastig geweigerd had »Vive le Geus" te roepen, ellendig mishandeld en eindelijk gedood had. Van dat oogenblik af was het zijn wensch, óók op dergelijke wijze te mogen sterven. Deze wensch

---

1) Ziehier afdruk van de kopie, mij door genoemden Heer ook van dit stuk verstrekt (*Correspondance* als boven, tome X, fol. 35): „Overgegeven by denselven h. Paulus Costerius in presentie illust. dom. epi. Leovardiensis in handen van den Commissarissen op den iii°. Martii anno 1570 [d. i., als zijnde vóór Paschen, zooveel als bij ons 1571], ende heeft Rev. dom. Ep. desen met de Commissarissen onderteyckent. Revere. dne. prudentissimi Senatores, eximiique viri quotquot adestis. Ego Paulus Costerius, prior S. Salvatoris mundi in Thabor, ordinis Canonicorum regularium Capli Wyndeshemens. in primis et ante omnia protestor expresse, quod omnia ac singula que hactenus acta sunt et posthac agentur inter reverendm. D. episcopm. Leovardienm. regie majestatis Commissarios et priorem et conventum in Berghum, non cedent in prejudicium Capiti. nostri generalis, si idem Capitulm. futuro tempore velit prosequi jus suum, quod hactenus habuit in domo hac Berghana, et hanc meam protestationem cupio redigi inter acta."

2) Ofschoon het Begijnhof te Gorcum sinds lang een klooster van reguliere kanunnikessen was geworden, had het zijn ouden naam behouden. Zie Estius in het zoo aanstonds te noemen werkje, p. 300, waardoor tevens wordt opgehelderd, wat men leest bij v. Zomeren, *Beschryvinge der stadt Gorinchem* Gor. 1755, blz. 26.

werd vervuld. De wreede Lumey nam nog in hetzelfde jaar Gorcum in, voerde met de overige slachtoffers Johannes van Oisterwijk mede naar den Briel, en de grijsaard werd er opgehangen in eene der schuren van het klooster, waar hij vóór vele jaren zijn leven aan God had gewijd [1]).

Eveneens in 1572 werd Gerrit Honaeus Wybrandsz., regulier kanunnik van het klooster Nieuwlicht bij Hoorn, te Monnikendam door ophanging van het leven beroofd [2]), en stierven ook drie broeders uit het S. Hiëronymus-convent te Roermond den marteldood [3]). In het geheel beroemden de Windesheimers zich op vijf broeders, die in het genoemde jaar als martelaars waren gestorven [4]). Hierbij waren dan zeker de conversen, alsmede degenen, die ondanks pijniging en verminking het leven hadden behouden, niet opgenomen, wijl anders, zelfs reeds naar ons weten, het aantal grooter zou moeten zijn [5]).

Intusschen wane men niet, dat allen, die tot het Kapittel behoorden, aan de kerkleer getrouw bleven, en hun geloof desnoods met hun bloed zouden hebben bezegeld. Tegenover een Hendrik

---

1) Alles ontleend aan Estius, *Historia martyrvm Gorcomiensivm*, Namvrci, 1655, p. 300--302, 205 seq.

2) Zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland* dl. II, blz. 475 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. IV, blz. 271).

3) Zie Knippenbergh, l. l. p. 186. De eene broeder heette Arnoldus; de andere was koster; de derde kok.

4) Zóó althans was de opgave van Paulus Schooff, prior generaal der Windesheimsche congregatie (1620—'26) aan Gabriël Pennottus. Deze namelijk schrijft in zijne *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, lib. II, cap. 65 (uitgave van Col. 1630, p. 528, col. 1): „Ac etiam illorum Catalogo illos additos, qui an. Christi 1572. ab Haereticis Geusijs pro Fide Catholica crudeliter extincti fuerunt, videlicet frater Gerardus Guibrandi in monasterio Nouae lucis apud Hornam Hollandiae oppidum strangulatus, frater Ioannes Osterwicanus Rector Monialium suspendio necatus, frater Theodorus Arduini vulneribus confossus, frater Arnoldus Somerens, et frater Ioannes Gonghel sacerdotes professi monasterij sancti Hieronymi Ruremundae dirè laniati, quos omnes ex relatione Reuerendissimi Patris Fratris Scooffij eiusdem congregationis Prioris Generalis didici. Item canonicus alius incerti nominis ex antenna suspensus, referente Surio tom. 5 sub die vigesima sexta Octobris."

5) Terwijl Knippenbergh (l. l.) spreekt van drie broeders te Roermond, noemt Schooff er slechts twee. Maar de derde was kok, dus zeker een convers. Voorts verhaalt Knippenbergh, dat de prior van het klooster, dien men een oor afgesneden en vele wonden toegebracht had, op ellendige wijze zijn leven voortzette.

Roelants, prior te Zevenborren, van wien getuigd wordt, dat hij door vuur noch zwaard tot afval van de moederkerk kon worden gebracht [1]), staat een Johannes Sartorius, prior van het Christoffel-klooster te Ravensburg, die met al zijne onderhoorigen in 1560 bij contract met George, graaf van de Palts, tot de Augsburgsche confessie overging [2]), en tegenover Gerardus Schild, prior te Gaesdonck, die zich met een deel zijner broeders, na de plundering zijns kloosters in 1580, eene langdurige ballingschap te Goch liet welgevallen, staan de overige kloosterlingen, die hem als apostaten ontelbare versmaadheden en laagheden hebben aangedaan [3]). En gelijk er sinds den aanvang der Hervorming sporen van lutherij en anabaptisme onder de Windesheimers zijn voorgekomen [4]), zoo werden ook later overgangen tot het calvinisme onder hen gevonden. Een enkel voorbeeld, dat zekere letterkundige merkwaardigheid heeft, vinde hier zijne plaats. In 1576 verliet Johannes Meurs, regulier kanunnik in het convent van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, zijn klooster. Hij werd predikant te Loosduinen, begaf zich in het huwelijk, en kreeg een zoon, eveneens Johannes geheeten. Dit kind groeide op tot een man van buitengewone geleerdheid, die als gouverneur van Oldenbarnevelt's zonen tien jaren lang de huisgenoot van dezen staatsman was, later hoogleeraar te Leiden en historieschrijver der Algemeene Staten, nog later professor te Soroë en historiograaf van Denemarken werd, en onder den naam van Johannes Meursius wetenschappelijke vermaardheid heeft tot den huidigen dag [5]).

1) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688, p. 72 (bijna woordelijk nageschreven uit cap. 10 van het *Gazophylacium Zoniacum* van Ambrosius Pontanus, Bourg. bibl. M. S. nº. 11974). Hendrik Roelants was prior te Zevenborren van 1557 tot 1596.

2) Zie Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 248 seq.

3) Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.* blz. 14; verg. ook aldaar, blz 7.

4) Zie boven, blz. 144, noot 4.

5) Zie v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 103 (v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 386; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. II, blz. 97); Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool*, Leid. 1829, dl. II, Toevoegselen en bijlagen, blz. 93v, en de aldaar aangehaalde schrijvers; vooral De Wind, *Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers*, Midd. 1835, blz. 315—318, 568v.

Na al het gezegde zal het niemand verwonderen, dat men in den Windesheimschen kring meer en meer voor het ergste begon te vreezen. De treurige stand van zaken maakte in het generaal kapittel bij herhaling de stof der gesprekken, — de vraag naar de middelen tot verbetering het onderwerp der beraadslagingen uit. Doch niemand zag licht in deze duisternis. Wat te doen? De Vereeniging ontbinden, mocht men niet; haar staande houden, kon men niet. Jaar aan jaar zag men het op hoop van betere tijden aan; jaar aan jaar werd de drang tot handelen grooter. Liet men alles bij het oude, dan was de zaak zeker niet te redden. Het eenige, wat men doen kon, was, een plan tot reorganisatie te ontwerpen, en de bekrachtiging daarvan aan den Paus te vragen. Doch ook dit had zijne bezwaren; en zoo stelde men uit, totdat langer wachten onmogelijk werd. Inmiddels stierf de prior superior Wouter van Wenchem, de laatste, die, gelijk wij reeds zagen, tevens prior van Windesheim was, en met de keuze van zijn opvolger, Marcellus van Lent (1573—1603), prior van Mariënhof te Amersfoort, werd het superioraat verlegd 1).

In hetzelfde jaar, waarin Marcellus van Lent optrad, nam het generaal kapittel, hetzij dan onder zijn voorzitterschap of nog onder dat van zijn voorganger, het besluit, tot de reorganisatie over te gaan, en hieruit is die merkwaardige bul van paus Gregorius XIII geboren, waarvan wij reeds vroeger zeiden, dat zij het keerpunt in de geschiedenis der Windesheimsche kloostervereeniging aanwijst, zoodat hetgeen daarop volgde, kennelijk onderscheiden is van hetgeen er aan voorafging 2).

---

1) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl II, blz. 192; fol. uitg. der *Kerk. hist. en outh.* dl. VI, blz. 628); Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, tom. III, p. 448. De Latijnsche naam luidt Marcellus Lentius.

2) Zie boven, blz. 5, noot 1. Ook de kennis van deze bul, alsmede van den brief van Philips II, d. d. 16 Aug. 1590 (in den zoo aanstonds te noemen *Inventaire*, n°. 47), waarbij zij op verzoek der Windesheimers door den Koning bevestigd werd, dank ik aan den Heer Prosper Cuypers van Velthoven te Brussel, en ik geloof niet te veel te zeggen, wanneer ik beweer, dat genoemde Heer zich jegens mijnen arbeid reeds verdienstelijk zou hebben gemaakt, al had hij daaraan niets meer toegebracht dan dit alleen. Men kan de bul afgedrukt vinden beneden, in Bijlage IX; den bevestigingsbrief in Bijlage X.

Deze bul, laatstelijk afkomstig uit het S. Maartensklooster te Leuven, en thans, met andere charters uit dit convent, berustende in het Belgisch rijksarchief te Brussel 1), is gedagteekend: Rome, 16 December 1573. Zij is geschreven op zwaar perkament 2), en mag, al is de inkt verflauwd en al zijn enkele woorden in de vouwen schier onleesbaar geworden, een meesterstuk heeten van geregeld schrift en weelderige randversiering 3). Alleen het zegel, dat er blijkbaar aan bevestigd is geweest, ontbreekt. Dit, wat het uitwendige betreft. Naar het inwendige doet dit uitvoerig document zonderling aan. Het geeft een indruk, alsof een oud, eerwaardig gebouw staat te waggelen, en zijne bewoners toeloopen, om het zóó te stutten, dat het kunne staande blijven; of ook, dat een kranke aan uitputting van kracht dreigt te sterven, en de omstanders zich beijveren, om hem, zoo mogelijk, nog in het leven te behouden. Doch geene beschouwingen. Wij zullen van het stuk zelf een kort uittreksel geven.

Ofschoon de orde der augustijner-regulieren sinds tweehonderd jaren in deze streken ten hoogste gebloeid en in zóó groote achting gestaan heeft, dat er in Brabant, Vlaanderen, Gelderland, Holland, Friesland en Overijsel nauwelijks eene stad is, waarin niet een klooster van die Orde wordt gevonden; ofschoon daarenboven in een tijdsverloop van nauwelijks honderd jaren tachtig mans- en dertien vrouwenkloosters tot de Windesheimsche congregatie zijn toegetreden, behalve eene schier ontelbare menigte vrouwenkloosters, die van haar afhankelijk zijn, zoo heeft nochtans de Luthersche ketterij, gesteund door de ongodsdienstigheid der overheden en de zedeloosheid der burgers, zóózeer de overhand genomen, dat hier en daar in de kloosters het gezag der oversten van lieverlede is vervallen, en armoede en kuischheid schade hebben geleden. Hier is bijgekomen, dat in vele oorden telkens minder personen lust hadden in het kloosterleven, zoodat men wel genoodzaakt was, niet zelden onontwikkelde en onwe-

1) Geschreven *Inventaire des chartres du prieuré de St. Martin à Louvain*, n°. 45.

2) Breed 88, hoog 64 centimeter (de vouw niet medegerekend). Het beschreven gedeelte breed 77, hoog 48 centimeter. Dit gedeelte bevat 62 regels behalve het opschrift.

3) Deze randversiering (boven het stuk en links van den lezer), waarin tevens het opschrift met letters ter grootte van 6 centimeters is opgenomen, bestaat uit bloemen, bladen en knoppen (ongekleurd). Verg. boven, dl. I, blz. 220, noot 5.

tende jongelingen op te nemen, die meer door behoefte dan door vroomheid ten klooster werden geleid. Voorts moet nog in aanmerking worden genomen, dat de Congregatie geene algemeene schatkist of jaarlijksche inkomsten heeft, terwijl de tot haar behoorende conventen door de boosheid der tijden zijn uitgeput, zoodat de zaken wanhopig staan en de zorgen zeer groot zijn. Vele jaren hebben de prior superior en de definitoren hierover beraadslaagd, maar eindelijk in het generaal kapittel van 1569 bevonden, dat het niet in hunne macht stond, zoo groote kwalen te verhelpen. Om echter eene zoo aanzienlijke zaak niet als onherstelbaar te laten varen, en eene zoo schoone en wijdverspreide Vereeniging niet tot schade van vele zielen en tot ergernis der geloovigen aan de ontbinding prijs te geven, hebben zij geoordeeld, dat er slechts één middel overbleef, namelijk zich tot den Pauselijken Stoel te wenden. In het laatstgehouden generaal kapittel nu hebben zij gemeend, dit niet langer te moeten uitstellen, vooral omdat door de oorlogen der ketters de rampen zijn toegenomen, daar toch vele kloosters, tot de Congregatie behoorende, zijn geplunderd, bezet, afgebroken, verbrand, of op andere wijze beschadigd. Het is hierom, dat de prior superior en de definitoren zich thans tot den Paus hebben gewend met het nederig verzoek, dat het hem behage, middelen tot herstel te beramen en in den beschreven nood op geschikte wijze te voorzien. De Paus, die niets liever wil dan aan zulke wenschen te gemoet te komen, verklaart zich hiertoe bereid. Eerst bevestigt hij de privilegiën, die door zijne voorgangers aan de Windesheimsche congregatie zijn geschonken, voor zooverre zij niet strijden met de besluiten van het concilie van Trente. Daarna maakt hij een paar bepalingen van financiëelen aard, bijv. dat de kloosterlingen, tot de Vereeniging behoorende, alle goederen, die hun bij erfenis toekomen, mogen en moeten aanvaarden, doch dat deze goederen niet aan hen, maar aan hun convent verblijven. Vervolgens komt er iets, dat in het tot dusverre bestaande eene verandering maakt. In plaats namelijk van een »prior superior", die tevens prior van het klooster Windesheim was, zal er een »prior generaal" wezen, die geen eigen klooster heeft, en die, vrij van alle zorg in dit opzicht, voor de geheele Vereeniging kan waken, »wijl het onmogelijk is, dat iemand een eigen klooster regeeren, en eene zoo groote en wijd uiteenliggende

Congregatie naar behooren besturen kan [1]). Deze prior generaal nu — alweder iets nieuws — zal slechts voor drie jaren worden gekozen, en wel door de priors, zoovelen er in het generaal kapittel aanwezig zullen zijn. Na verloop van den genoemden termijn zal hij andermaal voor drie jaren kunnen gekozen worden, maar thans door de definitoren. Eene tweede herkiezing van denzelfden persoon is verboden. Om de waardigheid van het klooster te Windesheim te handhaven, wordt bepaald, dat de prior aldaar, die voortaan op dezelfde wijze als de overige prioren benoemd zal worden, voortdurend definitor der Congregatie wezen, en, bij overlijden van den prior generaal binnen het genootschapsjaar, diens plaatsvervanger tot het eerstvolgend algemeen kapittel zijn zal [2]). Aangezien echter de Congregatie zonder een eigen inkomen geen prior generaal onderhouden, noch diens kloostervisitatiën bekostigen en andere noodzakelijke uitgaven bestrijden kan, worden de revenuën van Eemstein bij Dordrecht en Rozendaal in Friesland, welke conventen verwoest en verbrand liggen [3]), tot oprichting van eene algemeene tafel [4]) der Vereeniging aangewezen. Daar voorts — ook dit is iets geheel nieuws — de studie der Gewijde Schriften op vele plaatsen in onbruik is geraakt, moet er in elk der verbonden conventen een lector zijn, die de kloosterlingen onderwijst. Is hiervoor in het

---

1) Het denkbeeld, om de twee betrekkingen van prior superior en prior van Windesheim niet in denzelfden persoon vereenigd te houden, was niet nieuw. Reeds in de dagen van den eersten prior superior, Johan Vos, werd het geopperd. De broeders te Windesheim hadden zelfs reeds het oog op Hendrik Walvis (zie over hem boven, blz. 107), om dezen, ingeval de zaak doorging, tot hun kloosterhoofd te benoemen. Zie *Chron. Wind.* p. 478.

2) Uit deze bepaling blijkt ten duidelijkste, dat het klooster te Windesheim in 1573 nog zóó vast bestond, dat men voor de opheffing daarvan niet vreesde. Zie voorts boven, dl. I, blz. 85.

3) Verg. boven, blz. 150, en zie beneden, in het Aanhangsel, nº. 7 en 69.

4) Mensa = „quidquid ad mensam instruendam, id est, ad vescendum, seu ad vitae commoda necessarium est, aut conducit''. Aldus Du Cange, *Glossarium*, Par. 1733, i. v., alwaar verwezen wordt naar het alsnog gebruikelijke Fransche woord „mense''. Ook in ons land is het woord „tafel'', in de beteekenis van „fonds'', lang staande gebleven. Zoo bijv. „armentafel'' = fonds voor de armen. Zie mijn werk *Jan van Venray* (*Johannes Ceporinus*) *en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel*, 's Hert. 1873, blz. 212. Verg. ook nog boven, blz. 151.

eigen gesticht geen geschikt persoon te vinden, dan moet er uit andere een worden ontboden; en is er ook dáár geen, dan moet men er voor geld een aanstellen. Met dit zelfde doel moet ook het houden van sermoenen in het openbaar, weleer bij privilegie toegestaan, maar later door den opperprior en de definitoren afgeschaft [1]), wijl zij van het leven in de cel meer heil voor hunne onderhoorigen verwachtten, opnieuw worden ingevoerd, met dien verstande nochtans, dat de decreten van het Trentsche concilie nauwkeurig worden in acht genomen. Tot de ijverige lezing en getrouwe naleving van de genoemde decreten worden de prior generaal, de definitoren en de leden der Congregatie ernstig vermaand. Het hebben van eigene bezittingen, in welken vorm en onder welk voorwendsel ook, wordt onbepaald verboden. Zoowel de hoofden der kloosters als dat der Vereeniging zullen de tucht ten strengste handhaven, en zij, die na de gewone straffen hardnekkig in het kwade volharden, door de wereldlijke macht in de openbare gevangenissen ingekerkerd, ja zelfs als laatste redmiddel aan de galeien overgegeven worden, ofschoon het generaal kapittel hen bij gebleken berouw weer in genade aannemen kan. Eindelijk — want hoewel er nog verschillende andere punten zijn, bijv. dat zekere kardinaal tot »protector" der Congregatie wordt aangesteld [2]), zullen wij hiermede ons overzicht der bul besluiten — er moeten twee seminariën voor wereldlijke geeste-

---

1) Gelijk boven (blz. 79—81) gezegd is, verleende paus Innocentius VIII in 1486 al de privilegiën der Lateraansche congregatie aan het kapittel van Windesheim, doch werden daarin door dit laatstgenoemde in 1490 beperkingen aangebracht. Één der punten in het privilegie was als volgt: „Quodque ipsi canonici etiam officio praedicandi verbi Dei vti possint, quemadmodum fratribus praedicatorum et minorum ordinum, per nos etiam et dictos Romanos pontifices concessum fuit". De beperking luidt aldus: „Item nullus verbum dei publice predicare presumat, instar fratrum predicatorum aut minorum, aut vltra formam in statutis comprehensam". Zie het *Compendivm privilegiorvm*, p. 40, en de *Constitutiones* van 1553, p. 120 (of in het afschrift van Bondam, n°. 62, p. 35, en n°. 76, p. 3).

2) „Ludovicus, tituli sancti Honofrij presbiter Cardinalis Mandrucius nuncupatus". Daarenboven werden nevens de drie vroeger benoemde „conservatores" der Vereeniging (zie boven, blz. 74, noot 1), die echter reeds door drie andere vervangen waren (zie boven, blz. 138, noot 6), nog twee aangesteld, namelijk de abt van S. Geertrui te Leuven, en de deken der wereldlijke en collegiale kerk te 's Gravenhage.

lijken worden opgericht, waarin jongelingen van gemiddelden leeftijd in de letteren, den godsdienst en de beginselen van het kloosterleven opleiding kunnen ontvangen. Als de meest geschikte plaats voor het voornaamste der twee wordt het klooster Mariënhof te Amersfoort aangewezen, eensdeels omdat het op de grenzen van Holland, Gelderland en Friesland ligt, waar het meest gebrek is aan gewenschte personen, anderdeels wijl, door verlegging van zeker convent [1]), sinds eenige jaren twee kloosters van dezelfde Orde en dezelfde Congregatie in de genoemde stad zijn gevestigd. De broeders van Mariënhof zullen met de ééne helft der inkomsten van hun gesticht naar het bedoelde convent overgaan; hun gesticht zal met de andere helft der inkomsten als seminarie dienen [2]).

Ziedaar den hoofdinhoud van deze voor ons onderwerp zoo merkwaardige bul. Wel is waar is zij door de onmiddellijk gevolgde gebeurtenissen niet tot volledige uitvoering gekomen, maar de latere inrichting der Windesheimsche congregatie, ofschoon in menig opzicht weer anders, doet ons bij herhaling aan haar denken, en in ieder geval legt zij het plan voor ons open, dat de Windesheimsche vaderen — want ieder zal licht begrijpen, dat de inhoud der bul meer van hen dan van den Paus afkomstig is [3]) — bij hun strijd tegen den geest der eeuw dachten te volgen. Meer dan ooit gevoelden zij, een krachtig opperhoofd en goed ontwikkelde manschappen noodig te hebben. Daarom concentreerden zij het gezag zooveel mogelijk in den Generaal, en werd Onderwijs hunne leuze.

---

1) Namelijk Vredendaal bij Utrecht, dat in 1528 door de Gelderschen verbrand, en spoedig daarna in het reeds bestaande van S. Jan te Amersfoort verplaatst was. Zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 28.

2) Hierdoor werd dan tevens Marcellus van Lent, die prior van Mariënhof was, overeenkomstig het reorganisatieplan prior generaal zonder een eigen klooster.

3) Het schijnt, dat Johannes Latomus, prior van Mariëntroon bij Herenthals in Brabant (zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 25), en schrijver van een paar goede historische werkjes (zie beneden, in Hoofdstuk VII), bij deze gelegenheid als afgevaardigde van het Kapittel te Rome gehandeld heeft. Hij deed het althans omstreeks dien tijd of een weinig later. Zie Miraeus, *Elogia illvstrivm Belgii scriptorvm*, Antv. 1602, p. 197 (of *Elogia Belgica*, Antv. 1609, p. 202); Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 524 (of Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 673).

Dat het reorganisatieplan van 1573 niet tot volledige en blijvende uitvoering kwam, blijkt onder anderen hieruit, dat nòch aan zekere bepalingen omtrent den prior generaal, nòch aan die betreffende het onderricht in de kloosters, nòch aan die nopens de oprichting van seminariën gevolg gegeven of de hand gehouden werd. Wie de lijst van de hoofden der Congregatie nagaat [1]), kan zich terstond vergewissen, dat zij later weer priors in hunne eigene kloosters zijn gebleven. Wie de »Constitutiones" van 1639 inziet, zal bevinden, dat aldaar met geen enkel woord wordt gesproken over andere lectors dan de gewone voorlezers in de eetzaal [2]). En straks zal ons blijken, dat er eerst in 1616 een Windesheimsch seminarie te Leuven werd opgericht.

Maar het waren dan ook dagen vol onrust en verwarring, waarin men zich bevond, dagen, volstrekt niet geschikt, om nieuwe plannen ten uitvoer te leggen. Vele kloosters, op wier bezit men in 1573 nog steunde, werden in de eerstvolgende jaren door de wereldlijke machten genaast [3]), of hadden van het krijgsvolk, zoowel het roomsche als het onroomsche [4]), verdrukking te lijden. De prior generaal, Marcellus van Lent, moest Amersfoort verlaten, en vestigde zich te Keulen [5]). Keer op

---

1) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 368 seq; Foppens, in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, tom. III, p. 448; beneden, in Bijlage XI. Verg. ook de Opdracht bij Lindeborn, l.l; die van Rosweyde vóór zijne uitgave van het *Chronicon Windesemense;* de Voorrede der *Constitutiones* van 1639; de Approbatiën der op blz. 100, noot 3, genoemde werkjes, en meer andere plaatsen.

2) Zie echter beneden, in het begin van Hoofdstuk VII.

3) Verg. boven, blz. 57.

4) Een voorbeeld van den overlast, door onroomsch krijgsvolk aangedaan, levert o. a. het klooster te Gaesdonck, dat in 1580 door de soldaten van Blyenbeek geplunderd werd, zoodat de bewoners, zoovelen zij getrouw bleven, naar Goch vluchtten, waar zij tot 1612 in ballingschap leefden (Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 7, 8). Als voorbeeld van „dagelijksche beleedigingen en kwellingen" door roomsch krijgsvolk, strekke zoo aanstonds het klooster te Albergen.

5) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 32. Op grond van v. Bemmel, *Beschryving der stad Amersfoort*, Utr. 1760, dl. I, blz. 209, vermoed ik, dat het in of omstreeks 1578 zal zijn geschied. Soms vindt men hem in Brabant. Zie Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, tom. IV, Par. 1729), col. 719; verg. ook col. 679; doch col. 723 is hij weder te Keulen.

keer kwam hij op voor de rechten der aan zijn bestuur onderworpen conventen 1). Zoo richtte hij zich in 1577 tot de Staten van Overijsel met verzoek, dat het klooster op den S. Agnietenberg gerestaureerd, de priesters aldaar in hunne goederen gerestitueerd, en hijzelf middelerwijl in de administratie daarvan gesteld mocht worden. Alleen het laatste werd hem door de Algemeene Staten bij provisie en onder voorwaarde van rekening en verantwoording toegestaan 2). In 1582 zond hij aan 's Konings landvoogd, den hertog van Parma, een dergelijk verzoekschrift betreffende Windesheim en andere kloosters. Ongelukkig worden de namen dezer laatsten niet opgegeven in den brief, die, ten fine van onderzoek en advies, met het request naar den Raad van Overijsel werd gezonden 3), en waaraan wij het gezegde ontleenen zonder den verderen gang der zaken te kennen. In 1587 schreef hij gelijktijdig twee verzoekschriften aan den genoemden landvoogd, het ééne ten gunste van het klooster te Albergen in Twenthe, welks bewoners door het krijgsvolk des Konings gedwongen waren, een goed heenkomen in Oldenzaal te zoeken 4); het andere ten voordeele van de regulieren te Frenswegen in het

---

1) Dit strekt hem natuurlijk tot lof. Overigens schijnt hij een onverzettelijk man te zijn geweest. Zoo dreef hij de straks te noemen vereeniging van het Onze-lieve-Vrouwe-klooster te Nuis met dat van het Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen gedurende eenige jaren door, tegenover den aartsbisschop van Keulen, die haar niet duldde, en de Nuiser broeders, die haar niet wenschten. In deze zaak kwam zijn karakter alles behalve gunstig uit (zie Wernerus Titianus, l. l. col. 657—663, 666—671, 679, 703 seq. 709, 719—721, 723 seq. alsmede de „Observationes praeviae" op het werk, col. 523—526), ofschoon men wel in het oog moet houden, dat wij haar alleen uit het verhaal van zijn tegenstander kennen.

2) Zie Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194v, 232v. Verg. boven, dl. I, blz. 85, noot 2.

3) Ook deze brief (Belgisch rijksarchief, *Papiers d'état et de l'audience*, liasse n°. 219) werd mij, evenals de zoo aanstonds te noemen stukken, door den Heer Cuypers verstrekt. Hij is gedagteekend: „Du camp a Assche le viie jour de Decembre 1582". De Landvoogd wenscht te weten, „que c'est desdites terres mentionnées en icelle, aussy dela valeur desdits biens, mesmes quelz et en quel nombre sont les religieux refugiez desdicts cloistres ensemble dela qualité et conduyte dudit remonstrant, le tout avecq votre advis".

4) Belgisch rijksarchief, *Papiers d'état et de l'audience*, liasse n°. 257. Slechts in Fransche vertaling zonder datum.

graafschap Bentheim, die niet slechts door den regeerenden graaf uit haat tegen den katholieken godsdienst en met hoop op gewin zóózeer waren geplaagd en belast, dat zij hun convent hadden moeten verlaten, maar ook door de burgers van Nordhorn voor de poort der stad straffeloos waren gevangen genomen, zoodat zij zich verplicht hadden gezien, eveneens naar Oldenzaal te gaan, zonder hoop van ooit weer in hun klooster en hunne kloostergoederen te zullen hersteld worden [1]). Het eenige, wat men te Brussel aan deze dingen deed, het eenige ook, wat men er aan doen kon, was, dat er door den Landvoogd een brief aan den kolonel der Spaansche troepen [2]) en een aan den graaf van Bentheim werd geschreven [3]).

Dit een en ander betreft de gevallen, die tot onze kennis zijn gekomen. Wie zal zeggen, wat er meer is geschied en hoevele pogingen Marcellus van Lent gedaan heeft, om te handhaven en te redden wat hij kon? Doch hij stond onmachtig tegenover den stroom der tijden en den drang der omstandigheden. Vrij mocht

---

1) Belgisch rijksarchief, als boven. In hetzelfde request, eveneens slechts in Fransche vertaling zonder dagteekening aanwezig, komt Marcellus Lentius op voor het vrouwenklooster te Schuttorp in Bentheim. Ziehier, wat hij aangaande de onderdrukking van dit klooster schrijft: „En oultre estant la mere du monastere de Schuttorp allé de vie a trespas, [ledict Conte] a faict defences qu'aultre ne fut surrogée en la place dela defuncte, ny accepter ou prendre nouvelles religieuses, s'en estant saisy des clefs dudit cloistre avecq quelques maisons d'icelluy pour en faire une escole de calvinisme et les revenues dudict cloistre distribuer a l'entretenement des maistres de ceste malheureuse secte et aultres injures trop loing icy a relater". Verg. Visch, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, Zwolle, 1820, blz. 102.

2) Onder de Fransche vertaling van het eerste verzoekschrift staat: „Fiant lettres au Coronel Verdugo sur le nom de son Alteze aux fins icy contenues. Faict a Bruxelles le xie. de May 1587". De minute van den brief, zonder datum of opschrift, is er bijgevoegd.

3) Onder de Fransche vertaling van het tweede verzoekschrift staat: „Soit exhibé copie des lettres cy devant escriptes dela part de sa Maje. a semblable effect. Faict a Bruxelles le xie. de May 1587". De „suppliant" geeft daarop ten antwoord (Fransche vertaling in dezelfde lias n°. 257): „qu'il lui seroit impossible exhiber copie des lettres cy devant escriptes dela part de sa Maje. a semblable effect au pere de present Conte de Benthem, pour ce qu'il y a plusieurs années que lesdites lettres ont esté escriptes", en onder dit antwoord staat: „Fiant lettres sur le nom de son Alteze au Conte de Benthem. Faict a Bruxelles le xve. de May 1587".

hij zich in officieele stukken betitelen als »prior van Windesheim en superior van het kapittel der reguliere kanunniken der orde van S. Augustinus in Duitschland en de Nederlanden" [1]), — Windesheim was er niet meer [2]), het Kapittel hield geene vergaderingen meer [3]). Vrij mocht hij in 1585 te Keulen eene lijst van al de Windesheimsche kloosters doen drukken, als wierd er niet één gemist, — in Noord-Nederland bestond er nauwelijks nog een enkel, en in Duitschland waren zij voor de helft verdwenen [4]).

De schok, dien de Windesheimsche kloostervereeniging eerst van de zijde van het lutheranisme, later van den kant van het calvinisme had ondergaan, was te hevig geweest, dan dat zij zich ooit weer geheel herstellen kon. Wel zette zij haar bestaan nog meer dan twee eeuwen voort; wel gaf zij van tijd tot tijd nog kleine teekenen van leven, maar in vergelijking met hare vroegere grootheid had zij niets meer te beduiden. Voor hare eer zouden wij kunnen wenschen, dat zij onder Marcellus van Lent ware te gronde gegaan. Er zou in dien ondergang iets tragisch geweest zijn. Door ruwe slagen geknot en geknakt, door de kracht der feiten verbroken en verbrijzeld, zou zij ons medelijden hebben opgewekt, en de grootschheid van haren dood zou ons hebben verzoend met het minder groote in de latere

---

1) Zoo bijv. in de genoemde Fransche vertalingen zijner verzoekschriften: „Marcellus Lentius, prieur de Windesem, superieur du chapitre des chanoines reguliers de l'ordre de St. Augustin par Alemaigne haulte et basse", of „par toute Alemaigne et pays bas". Eveneens in de door hem ontworpen acte van 19 Aug. 1584, waarbij het verwoeste klooster van Onze lieve Vrouw te Nuis met dat van het Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen werd vereenigd (bij Wernerus Titianus, l. l. col. 666): „nos Marcellus Lentius prior domus Windesemensis, necnon et congregationis canonicorum regularium ordinis D. Augustini per Germaniam prior superior".

2) Zie boven, dl. I, blz. 87.

3) Zie zoo aanstonds op den prior generaal Michiel de Riddere. Nochtans hield Marcellus van Lent in 1585 te Leuven met eenige Brabantsche en andere priors een „capitulum privatum de reformando ordine nostro deformato", waarop „plurima observatu dignissima" werden vastgesteld. Men besloot er o. a. tot de vereeniging van het klooster Mariëntroon bij Herenthals met dat van S. Maarten bij Leuven, en bekrachtigde er de vereeniging van het Onze-lieve-Vrouwe-convent te Nuis met dat van het Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen. Zie Wernerus Titianus, l. l. col. 679.

4) Zie over dit alles boven, blz. 57v.

jaren van haar leven. Nochtans eischt de billijkheid, dat wij den moed waardeeren, die haar de zaak, waarvoor zij streed, deed handhaven, zoolang en zoogoed zij kon. Droeg zij geen eigen en eigenaardig karakter meer; werd zij, om zoo te zeggen, aan alle andere vereenigingen van dezelfde soort gelijk, toch zal zij, al ware het alleen door de kracht eener zedelijke traditie en den invloed eener geregelde kloostervisitatie, haar nut hebben gehad. Maar hoe kleiner haar kring werd en hoe zorgvuldiger zij zich daarin aan de oogen der buitenwereld onttrok, des te minder hebben wij aangaande haar te verhalen. Intusschen gelooven wij niet, dat men zich hierover behoeft te beklagen. Waarschijnlijk toch zou het de moeite nauwelijks waardig zijn, veel meer van haar te weten.

Geheel in strijd met de bepaling, dat de prior generaal voortaan hoogstens tot tweemaal toe voor drie jaren kon worden gekozen [1]), bleef Marcellus Lentius dertig jaren aan het bestuur. En geen wonder, want in al dien tijd werd er geen generaal kapittel gehouden. Eerst zijn opvolger, Michiel de Riddere (1603—'7 [2]), prior van Rooklooster, bracht dit weder in zwang [3]). Men zou den dag, waarop het voor het eerst geschiedde, den dag van de wedergeboorte der Vereeniging kunnen noemen. Vermoedelijk zullen ook de »Constitutiones" toen wel ter hand zijn genomen, want gelijk zij waren, konden zij niet blijven.

In het geheel schijnt De Riddere een flink regent te zijn geweest [4]), en zijn bestuur zou der Congregatie tot een niet geringen zegen hebben gestrekt, zoo het langer had mogen duren. Doch slechts vier of vijf jaren waren hem gegund. Ook zijne opvolgers regeerden in den regel kort. Gedurende eene halve eeuw telde men er ongeveer een dozijn [5]). Wij zullen den lezer niet vermoeien door ze allen te noemen. Van de meesten kennen wij niet anders dan den naam. En ook van de overigen zullen wij

---

1) Zie boven, blz. 159.

2) Aldus Foppens, in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, tom. III, p. 448. Volgens Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367, heeft De Ridder tot 1608 aan het hoofd der zaken gestaan.

3) Zie boven, blz. 86v.

4) Zoo bracht hij eene verregaande oneenigheid tusschen den prior en den procurator te Korsendouck ten einde. Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 33.

5) Zie beneden, in Bijlage XI.

slechts diegenen behandelen, die iets voor de Congregatie hebben beteekend, of onder wier bestuur iets merkwaardigs heeft plaats gehad. Enkele anderen zullen wij daarenboven in het volgende hoofdstuk als schrijvers leeren kennen [1]).

En dan vestigen wij terstond de aandacht op Albert Luycken (1615—'20 [2]), prior van het klooster 't Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen, wijl onder hem het lang gekoesterd plan, om vanwege de Congregatie een seminarie op te richten [3]), tot uitvoering kwam. Dit seminarie of college [4]) werd volgens algemeen getuigenis in 1616 gesticht [5]), ofschoon het eerst op 1 November 1618 schijnt geopend te wezen [6]). De oprichters waren Antonius van Berghem, prior te Groenendaal, en Johannes Peetersen, prior van Bethlehem bij Leuven [7]). Een gedeelte der inkomsten van het voormalige klooster Mariëntroon bij Herenthals, dat in de Nederlandsche onlusten verwoest en niet weer opgebouwd was [8]), diende tot onderhoud [9]). Evenals verscheidene

---

1) Zoo bijv. Werner van Titz (Wernerus Titianus), die door zijne meermalen genoemde *Annales Novesienses* tot de beste Windesheimsche kroniekschrijvers behoort.

2) Bij Lindeborn (l. l. p. 368) en bij Foppens (l. l. p. 448) heet hij Albertus Luckenius; bij Latomus en Hoyberge (*Corsendonca*, p. 35) Albertus Luyckenius. Hoyberge, die zijn tijdgenoot was, noemt hem (l. l.) „emunctae naris et acris iudicij vir".

3) Zie boven, blz. 160v.

4) Lindeborn (l. l. p. 360) noemt het een „Seminarium"; de overige straks aan te halen schrijvers spreken van een „Collegium"; Wiaert, *Historia famosissimi monasterii dicti a Sylva domini Isaac*, Brux. 1688 (achter zijne *Historia Septifontana*), p. 152, zegt: „Collegium sive Gymnasium".

5) Zie bijv. Latomus en Hoyberge, l. l. p. 35; Lindeborn, l. l. p. 360 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 173; fol. uitg. dl. VI, blz. 624); Paquot, *Memoires*, i. v. Mastelyn (uitg. van Louv. 1763, tom. IX, p. 361).

6) Valerius Andreas, *Fasti academici stvdii generalis Lovaniensis*, Lov. 1650, p. 332: „Anno M.DC. XVIII. Kalen. Novembris prima initia accepit"; Paquot, l. c. p. 361, note *b*: „Ce College fut achevé en 1618".

7) Valerius Andreas, l. l.; dezelfde, *Bibliotheca Belgica*, p. 62; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 70; Paquot, l. c. p. 361. Verg. over Peetersen boven, blz. 101, noot 1.

8) Verg. boven, blz. 165, noot 3.

9) Zie de aanteekening van Miraeus in zijne *Donationes Beligicae*, Antv. 1629, p. 289 (ook afgedrukt in zijne *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723,

andere dergelijke colleges van religieuse orden [1]), werd ook dit seminarie in de academiestad Leuven gevestigd [2]). De bekwame Reinier Andriessen, prior van Korsendonck, was er de eerste rector [3]), en ook later stonden andere geleerde Windesheimers, zooals Marcus Mastelijn [4]) en Pieter van Sint-Truyen [5]), aan het hoofd. Het doel der stichting was niet het hooger of theologisch onderwijs in het algemeen, maar uitsluitend opleiding van Windesheimsche kloosterlingen [6]). Bij den toenemenden achteruitgang der Congregatie in de achttiende eeuw schijnt ook dit college te zijn verkwijnd. Althans in 1761 hief men het op [7]).

Betoonde de Vereeniging in de dagen van Albert Luycken, dat zij onder hare toekomstige leden de kennis der godgeleerdheid wilde aankweeken, wij vinden omstreeks dienzelfden tijd een lateren opvolger van dezen prior generaal [8]) bezig met een onderricht, dat

---

tom. I, p. 452, nota 4); v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. I, p. 165. Volgens Miraeus werden al de inkomsten van Mariëntroon voor dit doel bestemd; volgens Van Gestel geschiedde het slechts gedeeltelijk. Dit laatste zal wel het ware zijn, want de overgebleven kloosterlingen van Mariëntroon zijn zeker niet zonder eenig bezit door die van S. Maarten bij Leuven opgenomen. Zie beneden, in het Aanhangsel, nº. 25 en 65.

1) Men kan ze vermeld vinden bij Valerius Andreas, l. l. p. 330—332.

2) Zie over de universiteit te Leuven, opgericht in 1426, behalve het reeds genoemde werk van Valerius Andreas, het geheele negende boek der *Historia Lovaniensium* van Joannes Molanus (ed. De Ram, Brux. 1861, pars I, p. 453—611), die er zelf hoogleeraar in de theologie was en in 1585 stierf.

3) Zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 34 seq; [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, p. 262 (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, blz. 545).

4) Zie aangaande hem beneden, blz. 170v.

5) Zie aangaande hem beneden, blz. 171v.

6) Zie Valerius Andreas, *Fasti academici*, p. 332. De oefeningen der alumni in al dergelijke colleges te Leuven worden door dezen schrijver (p. 330) aldus opgegeven: „Sunt et alia Religiosorum Collegia, in quibus qui degunt atque aluntur plerique S. Theologiae dant operam, publicasque Praelectiones excipiunt, Dusputationibus, ceterisque exercitijs intersunt, titulisque Academicis, Baccalaureatus aut Licentiae, cum Superioribus visum, insigniuntur".

7) Paquot, l. c. tom. IX, p. 361, note *b*. De laatste praeses of rector heette Pieter van Opstal.

8) Aangaande den eersten opvolger van Luycken, Paulus Schoof (1620—'26), kan men iets vinden in de Opdracht van Rosweyde vóór zijne uitgave van het *Chronicon Windesemense*, [p. 2]; aangaande den tweeden opvolger, Johannes Schutz (1626—'28), bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 36.

als voorbereiding daartoe kon dienen [1]). Hij heette Willem van Herckenroy (1628—'32 [2]) en was prior van het klooster 't Lijden van Christus te Tongeren. Van Herckenroy wordt ons beschreven als een innig vroom en werkzaam man, een streng handhaver der tucht, maar liefelijk in den omgang en bij grooten en kleinen bemind, altijd nederig en zóó weldadig, dat hij soms zijne kleederen uittrok, om ze aan de armen te geven [3]). Voorts was hij een verdienstelijk schrijver van stichtelijke werkjes [4]). Dankte vooral het klooster te Tongeren aan hem zijne tucht en wedergeboorte, dit gold ook eenigermate van de gansche Congregatie [5]); ja, het scheen wel, dat zij haar ouden luister zou kunnen herwinnen, toen hij, naar Duitschland vertrokken, onder begunstiging van keizer Ferdinand II niet minder dan elf Windesheimsche kloosters uit de handen der tegenpartij terugkreeg [6]).

Doch de vreugde duurde kort. Bekend is de zegevierende tocht, dien Gustaaf Adolf aan het hoofd der Zweden na den slag bij Leipzig (17 Sept. 1631) door Duitschland deed. Zijn triomf was de zegepraal van het protestantisme; de nederlaag der keizerlijke troepen scheen de ondergang van het katholicisme te zijn. Onder degenen, die dit diep gevoelden, behoorde ook Willem van Herckenroy. De berichten van het oorlogstooneel vervulden hem met steeds diepere smart. Daar waren er zelfs, die de ziekte, waaraan hij den 23sten Maart 1632 overleed, toeschreven aan het verdriet, dat hij over deze ramp had gehad [7]).

En geen wonder, dat de zaak hem meer nog dan anderen

---

1) Zie hierover beneden, in het begin van Hoofdstuk VII.

2) Het jaartal 1628, aan Lindeborn en Foppens onbekend gebleven, blijkt uit de boven (blz. 6, de noot, en blz. 80, de noot) genoemde verzameling beschrijvings- of oproepingsbrieven voor Windesheimsche generale kapittels, thans berustende in de bibliotheek van het college St. Michel te Brussel.

3) Valerias Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 319; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 406; Paquot, *Memoires*, tome IX, p. 192.

4) Hij vervaardigde, behalve *Collationes*, *Meditationes*, *Exercitia pietatis* en *Remedia contra pusillanimitatem et scrupulos*, ook nog een paar pastorale geschriften: *Modus iuvandi morituros* en *Modus visitandi Monasteria*. Zie Valerius Andreae, l. l. p. 319; Foppens, l. l. tom. I, p. 406; Paquot, l. c. tome IX, p. 192 suiv.

5) Valerius Andreae, l. l.; Foppens, l. l.

6) Valerius Andreae, l. l.; Foppens, l. l.; Paquot, l. c. p. 191.

7) Valerius Andreae, l. l.; Foppens, l. l.; Paquot, l. c. p. 192.

aangreep. Niet slechts zijne liefde voor de Kerk, maar ook zijn ijver voor de Congregatie, aan wier hoofd hij stond, deed hem lijden. De uitkomst heeft getoond, dat het herwonnen grondgebied wel met groote moeite tijdelijk, maar niet duurzaam was te behouden. Wel spanden de broeders, die uit de Belgische kloosters naar Neder-Saksen waren gezonden, al hunne krachten daartoe in; wel verdroegen zij daarvoor smaad en onrecht, maar vergeefs. Eén hunner hield zich meer dan dertig jaren in de Windesheimsche proostdij te Molenbeke 1) staande, maar moest toch eindigen met den post als verloren op te geven 2).

De tweede opvolger van Willem van Herckenroy was Michiel Glaeser of Michiel Caers (1635—'42), prior van het klooster 't Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen 3). Dat wij van hem gewag maken, geschiedt niet, omdat hij zelf bijzonder merkwaardig schijnt geweest te zijn; ook niet, omdat onder zijn bestuur het besluit genomen en ten uitvoer gebracht werd, om de »Constitutiones", gelijk zij gewijzigd en door drie achtereenvolgende generale kapittels vastgesteld waren, in druk uit te geven 4), maar omdat te zijnen tijde, waarschijnlijk door zijne eigene schuld, in den boezem der Vereeniging onaangenaamheden plaats hadden, die eindigden met een proces van minstens drie jaren. De zaak was deze. In 1636 was de prior van Zevenborren, Johannes Vermeulen, gestorven 5), en Marcus Mastelijn, destijds rector van het college der Windesheimsche congregatie

---

1) Zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 46.

2) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688, p. 83. De bedoelde broeder heette Philippus van den Wauwere, een edelman uit Brussel, te Zevenborren geprofest. Naar dit klooster teruggekeerd, bekleedde hij er nog drie jaren de betrekking van prior (p. 82 seq, 84).

3) Volgens de meer genoemde lijsten der Windesheimsche opperpriors bij Lindeborn en Foppens heette hij Michaël Glaeser; hij zelf noemde zich Michaël Caersius (zie zijne Voorrede vóór de *Constitutiones* van 1639). Ook in de zooeven vermelde verzameling van beschrijvingsbrieven draagt hij dezen naam.

4) Zie over dezen druk van 1639 boven, dl. I, blz. 208, de noot. Uit fol. 1r blijkt, dat men in 1637 tot de uitgave besloot, en uit de Voorrede van den Generaal, gedagteekend 20 Apr. 1639, dat men reeds vóór omtrent twaalf jaren gemeend had, eenige hoofdstukken te moeten veranderen.

5) Zie Wiaert, l. l. p. 79. Deze Johannes Vermeulen wordt geroemd als een bijzonder rechtschapen man. Zijne levensspreuk was: „Nemo sapiens nisi patiens" (p. 78).

te Leuven [1]), een man van zeldzame geleerdheid, gepaard met diepe nederigheid en onomkoopbare braafheid [2]), werd in zijne plaats benoemd. Wat er inmiddels geschiedde, weten wij niet, maar drie jaren later [3]) casseerde de prior generaal deze benoeming. Mastelijn appelleerde bij de kerkelijke rechters. De Generaal, door sommigen gesteund, stoorde zich daaraan niet, en stelde te Zevenborren een anderen prior aan. Hierop dienden eenige bloedverwanten van den verongelijkte een verzoekschrift in bij den Raad van Brabant, die beval, dat hij in zijne betrekking moest gehandhaafd worden, totdat de kerkelijke rechters anders zouden hebben beslist. Wanneer dit proces geëindigd is, blijkt niet [4]), maar zeker is het, dat Mastelijn tot zijnen dood met grooten lof prior van Zevenborren is gebleven [5]). Wie zal evenwel zeggen, hoeveel geestelijke schade eene zaak als deze, die niet kon nalaten de hartstochten op te wekken en verdeeldheid aan te kweeken, onder de leden der Vereeniging heeft aangebracht?

Wij gaan drie opperpriors stilzwijgend voorbij [6]), en komen vervolgens aan een man, die met bijzondere gaven van hoofd en hart schijnt toegerust te zijn geweest. Hij heette Pieter van Sint-Truyen [7]). Te Mechelen geboren, begaf hij zich in het Windesheimsch klooster van S. Maarten te Leuven, verwierf den titel van licentiaat in de godgeleerdheid, en werd professor aan het

---

1) Zie boven, blz. 168.

2) Zie dit alles uitvoerig bij Wiaert, l. l. p. 79 seq.

3) Namelijk 6 Dec. 1639.

4) Het duurde den 22sten Juni 1643 nog voort.

5) Alles ontleend aan Paquot, i. v. Mastelyn (*Memoires*, tome IX, p. 362). Verg. ook Wiaert, l. l. p. 80.

6) Aangaande Joannes Bernards, die eerst praeses van het Windesheimsch college te Leuven, daarna prior van het klooster Heer-Izaäksbosch bij Nivelles, en van 1643 tot '51 prior generaal was, zie men vooral Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae* (achter zijne *Historia Septifontana*), p. 151 seq. Verg. Foppens op diens lijst van de Windesheimsche opperpriors. Ook de Approbatie achter Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, is van zijne hand. Dit werkje is opgedragen aan zijn tweeden opvolger Petrus Parijs, prior te Groenendaal, prior generaal van 1655 tot '56, destijds nog commissaris der Congregatie in Neder-Duitschland. Verg. boven, blz. 97, noot 2.

7) Het volgende is, met verbetering van eenige onnauwkeurigheden, geheel ontleend aan Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 1008.

seminarie der Congregatie in laatstgenoemde stad [1]). Zijne medekloosterlingen kozen hem tot prior, zijne medeprioren tot prior generaal. Hij bekleedde deze waardigheid gedurende meer dán zestien jaren (1658—'74 [2]), bezocht bij herhaling de vereenigde kloosters, zoowel in Duitschland als in de Zuidelijke Nederlanden, en stond niet minder bij vorsten en bisschoppen dan bij de geleerden te Leuven in gunst [3]). De geschriften, die hij deels gedrukt, deels ongedrukt naliet, waren van historischen, literarisch-historischen en polemischen aard [4]). In zijn grafschrift wordt hij als een zeldzaam voorbeeld van geleerdheid en nederigheid geroemd [5]), zoodat het nauwelijks aan twijfel onderhevig kan wezen, dat hij op de Vereeniging, aan wier hoofd hij stond, een heilzamen invloed heeft uitgeoefend.

Het kan zeer wel zijn, dat er onder de opvolgers van Pieter van Sint-Truyen meerderen gevonden werden, die een zegen voor de Congregatie waren, zonder dat wij het weten [6]), maar aan niet éénen is het dan toch gelukt, haar met een nieuw leven te bezielen. Integendeel, zij geeft ons den indruk van al meer en meer, zoowel uit- als inwendig, te zijn achteruitgegaan. Reeds zagen wij, dat zij in 1728 nog twee en dertig mannen- en waar-

1) Verg. boven, blz. 168.

2) Dat hij in 1658 tot prior generaal benoemd werd, blijkt uit de meer genoemde verzameling van beschrijvingsbrieven; dat hij in 1674 stierf, leert ons zijn grafschrift bij Foppens, l. l. Hiermede stemt ook overeen, dat hij, gelijk het grafschrift er bijvoegt, in het zeventiende jaar van zijn generalaat is overleden. Geheel onjuist is de opgave van Foppens in zijne lijst der Windesheimsche opperpriors.

3) Ook Lindeborn droeg in 1670 zijne *Historia episcopatus Daventriensis* aan hem op.

4) Foppens (l. l.) noemt de volgende: *Chronicon Coenobii sui Martiniani; Catalogus Virorum editis scriptisve libris illustrium, Ordinis Canon. Reg. S. Augustini; Examen Testamenti S. Augustini*, contra Christianum Lupum, Lov. 1654, in 8vo. De twee eerstgenoemde werken waren in handschrift.

5) „Qui raro doctrinae et humilitatis exemplo praefuit suis, profuit omnibus.”

6) Bij groote schaarschte van gegevens hebben kleinigheden soms waarde. Daarom het volgende. Onder den prior generaal Joannes Zilles (1689—1706) werden de Windesheimsche *Officia propria Sanctorum* uitgegeven (zie boven, dl. I, blz. 212, de noot), en de vroeger (blz. 100, noot 3) genoemde werkjes van Nabben bevatten approbatiën van den prior generaal Henricus Eickendorff (1740—'52), gedagteekend 20 Dec. 1744.

schijnlijk zes of zeven vrouwenkloosters omvatte 1), en dat omstreeks 1740 de historische zin, waardoor zij zich weleer zoo gunstig had onderscheiden, niet slechts uit bijna al hare prioren, maar ook uit haar prior generaal, Augustinus Schepers (1725—'40 2), scheen geweken 3). Hoewel het verre van ons is, eene gansche vereeniging te beoordeelen naar de misdaad van één harer leden, mogen wij toch niet onvermeld laten, dat in 1736 een der kloosterlingen van Mariëndaal te Elseghem bij Oudenaarde 4) in koelen bloede den prior aldaar doodde. Hij werd ontwijd, aan den wereldlijken rechter overgegeven en ter dood veroordeeld. Wel is waar veranderde de Landvoogdes, aartshertogin Maria Elisabeth, dit vonnis in levenslange gevangenisstraf, maar de dood had toch den ondergang van het convent ten gevolge 5).

Van lieverlede kwamen er meer sporen van ontaarding en ontbinding. Zoo kon bijv. de prior generaal Karel Balthazar van Culembourg (1752—'66), prior te Zevenborren 6), ofschoon aangaande hem getuigd wordt, dat hij niet alleen zijn klooster, maar ook de geheele Vergadering met een waren religieusen ijver tot het laatst van zijn leven heeft voorgestaan 7), het verval van het convent te Luik niet stuiten 8). En terwijl de oorzaak hiervan

---

1) Zie boven, blz. 61.

2) Deze jaartallen zijn aan de meergenoemde beschrijvingsbrieven ontleend.

3) Zie boven, blz. 61v, alsmede dl. I, blz. 322.

4) Zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 29.

5) [Christyn,] *Les délices des Pays-Bas*, i. v. Oudenarde (7me édition, Paris et Anvers, 1786, tome III, p. 10); Waldack, *Elseghem près d'Audenarde* (afdruk uit de *Précis Historiques*), p. 7.

6) Waarschijnlijk is hij dezelfde, die bij v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. II, p. 136, genoemd wordt „C. de Culembourg, Canonicus Septifontanus ac S. T. ibidem Professor". Zoo ja, dan heeft hij een vervolg op Wiaert's *Historia Septifontana* geschreven.

7) Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (zie boven, blz. 6, de noot), blz. 6 der eerste pagineering.

8) Bekkers, a. w. blz. 16 der eerste pagineering: „Om het geheele verval voor te komen, zond onzen General den Eerwaardighsten Heer Carolus Balthazar van Culembourgh, den zeer Ew. Heer Florax Prior van St. Elisabeth, met nogh eenen anderen gedeputeerden, naar Luijk, om te praesideren op de verkiesing van eenen nieuwen Prior, en ook om teffens het klooster te visiteren, maar deeze Heeren moesten in het bloote hemd, in eenen duisteren naght, en in groote vrees het klooster door de vensters ruijmen, om alduijs het gevaar te

misschien meer in de tegenwerking der burgers dan in het wangedrag der broeders gelegen was, moest de opvolger van den genoemden Van Culembourg, Johan Adolf Schmallen (1766—'83), omstreeks het jaar 1770 den prior van Richenberg bij Goslar doen opsluiten, wijl deze het geheele klooster verpand, en de kloostergoederen in de handen van schuldeischers gebracht had [1].

Hoe klein de kring begon te worden, blijkt hieruit, dat in den loop der achttiende eeuw niet minder dan drie hoofden van een zelfde klooster tot de hoogste waardigheid werden geroepen [2]; en hoe weinig levenskracht er nog was, daarvan legt de opheffing van het seminarie of college te Leuven in 1761 [3]) een treurig getuigenis af. Wel werd het convent te Udem omstreeks 1789 nog eens geheel vernieuwd [4]; wel was dat van Frenswegen met zijne prachtige kerk en zijne aanzienlijke priorswoning zóó fraai, »dat men het eerder voor eene abdij als wel voor een eenvoudig klooster zou hebben aangezien" [5], maar door de welvaart van

---

ontkomen, waar in zij door de oplopentheit der bijliggende walen geraakt waren, en naar dien tijdt heeft men weinigh of niet van dit klooster meer gehoort."

1) Bekkers, a. w. blz. 15 der eerste pagineering: „Dit schoone klooster is, vervallen omtrent het jaar 1770 door den tijdelijken Prior, om zorghloosheit, en andere toevallen bestrafbaar; die door den toenmaligen de Haas Prior in het Zand bij Stralen, en Commissarius van Duitsland, als visitator van den General aangestelt zijnde, Hem om de schulden deet opsluijten, maar den Prelaat of Prior deeze opsluijtingh ontvlughtende, is daar naar te Dorsten in Westphalen gestorfen; dit klooster was andersints in eenen voortreffelijken stand, maar alle de goederen waren door de Crediteuren aangeslagen, en het geheele klooster verpandt, hetwelcke den thans tegenwoordigen General van onse Lateranowindesemense vergaderingh en Prior te Grouhof Constantinus Bellingh wederom heeft ingekoght." Zie aangaande het woord „Laterano-Windesemensis" boven, blz. 80, de noot. Bekkers schreef omstreeks 1805 (zie boven, blz. 6, de noot). De genoemde Joannes Josephus Haas was zelf prior generaal van 1783 tot '86.

2) Het bedoelde klooster is Grauhoff bij Goslar (zie daarover beneden, in het Aanhangsel, n°. 85); de drie opperpriors zijn Bernardus Goeken (1715—'25), Henricus Eickendorff (1740—'52) en Constantinus Belling (1786—1807).

3) Zie boven, blz. 168.

4) Bekkers, a w. blz. 18 der eerste pagineering. Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel n°. 61.

5) Bekkers, a. w. blz. 8 der eerste pagineering. Zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 12. Dat de prior van Frenswegen lid der Staten van het graafschap Bentheim was, is reeds vroeger (blz. 32, de noot) gezegd.

sommige huizen kon het verval der geheele Congregatie niet worden tegengehouden, te meer wijl zij in de Oostenrijksche Nederlanden met geweld werd gesloopt.

De lezer gevoelt, dat wij het oog hebben op de afschaffing van kloosters onder Jozef II. Het is bekend, dat deze keizer dienaangaande zijne bijzondere denkbeelden had. Niet het kloosterleven als zoodanig keurde hij af; maar eensdeels achtte hij het aantal conventen in zijne staten te groot, anderdeels meende hij, dat slechts diegene recht van bestaan hadden, wier bewoners door het geven van onderwijs, het verplegen van kranken, het uitoefenen van priesterlijke bedieningen en dergelijke zaken, onmiddellijk nut aanbrachten voor de maatschappij [1]). Zoo werden in 1783 en '84 onder anderen ook de Windesheimsche kloosters Groenendaal, Rooklooster en Zevenborren opgeheven [2]). Andere daarentegen, zooals bijv. Heer-Izaäksbosch bij Nivelles [3]), bleven bestaan. Van de opgehevene werd Groenendaal tijdens de Brabantsche omwenteling hersteld [4]), doch slechts voor kort; want de Fransche revolutie kwam, en de wet van 15 Fructidor, jaar 4 (1 September 1796), trof alle kloosters in de zoogenaamde negen departementen met éénen slag [5]).

Wat Duitschland aangaat, ook dáár vervloeide de Windesheimsche congregatie omstreeks dienzelfden tijd. Reeds vroeger noemden wij de conventen, die er het langst in aanzijn bleven [6]), maar ook dezen werden, het een vóór, het ander ná, gesupprimeerd. Zelfs de laatste prior generaal, Constantinus Belling, proost van Grauhoff bij Goslar, overleefde den val van zijn huis; want hij stierf den 17den Januari 1807 [7]), en reeds in 1805 was

---

1) Verg. Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, Antw. 1845, dl. VI, blz. 203—205.

2) Zie Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brux. 1855, tome III, p. 543, 358, 704.

3) Zie Tarlier et Wauters, *Géographie et histoire des communes Belges*, Brux. 1859, 2me livraison, p. 57.

4) Wauters, l. c. tome III, p. 543.

5) *Pasinomie ou Collection complète des lois... qui peuvent être invogués en Belgique*, 1re série, Brux. 1833, tome VII, p. 387.

6) Zie boven, blz. 63.

7) De Cooth op het achterste schutblad zijner vaak genoemde en zoo aanstonds opnieuw te vermelden verzameling van beschrijvingsbrieven.

het klooster te Frenswegen het eenige, dat van het weleer zoo uitgebreid Kapittel nog bestond [1]).

Maar ook dit klooster werd kort daarna opgeheven [2]). En een zijner reguliere kanunniken, zekere Karel de Cooth [3]), wien het noch aan historischen zin, noch aan liefde voor de Congregatie schijnt te hebben ontbroken, zocht uit het archief de oproepingsbrieven voor de vergaderingen van het generaal kapittel, zoovele hij nog kon vinden [4]), bijeen. Hij verzamelde die in een eenvoudigen band, en teekende op het achterste schutblad in de Latijnsche taal aan: »Door de boosheid der tijden heeft men in de Windesheimsche congregatie geen generaal of provinciaal kapittel meer kunnen houden. Van hare kloosters is het eene na het andere opgeheven; dat van Frenswegen het laatst, als hebbende tot het jaar 1809 bestaan" [5]). En op het titelblad schreef hij in diezelfde taal, met eene hand, die doet zien dat de schrijfkunst tot het einde toe onder de Windesheimers gelukkige beoefenaars vond: »Generale kapittels der Laterano-Windesheimsche congregatie van reguliere kanunniken van S. Augustinus, van het jaar 1619 tot het jaar harer opheffing 1811" [6]).

---

1) Bekkers, *Beschrijving* enz., blz. 8 der eerste pagineering: „Frenswegen is het eenighste klooster dat van onze vergaderingh nogh over is."

2) Volgens Visch, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, blz. 143, geschiedde dit „met bewilliging van den prior en de verdere geestelijken."

3) Verg. boven, blz. 80, de noot.

4) De collectie is niet compleet. Er zijn leemten in van vele jaren.

5) „Nota. Temporum malitiâ nullum amplius Capitulum Generale, aut provinciale in Congregatione Windesemensi celebrari potuit. Canoniarum ejusdem una post alteram Frenswegiana ultimo, ad annum nempè millesimum octingentesimum nonum existens, extincta est."

6) Zie de Latijnsche woorden boven, blz. 6, de noot. Ongetwijfeld was de opheffing een gevolg van het keizerlijk decreet van Napoleon, gedagteekend 14 November 1811, welks eerste artikel aldus luidt: „Les Chapitres et toutes les corporations de religieux ou religieuses et ordres monastiques, de quelque congrégation qu'ils soient, dotés ou mendians, existant dans le département de la Lippe, sont et demeurent supprimés." Zie v. Hugenpoth tot den Berenclaauw, *De Kloosters in Nederland in* 1861, 2de oplaag, Utr. 1861, blz. 12.

HOOFDSTUK VII.

DE INVLOED VAN HET KLOOSTER EN DE KLOOSTERVEREENIGING VAN WINDESHEIM OP DE ALGEMEENE, INZONDERHEID OP DE ZEDELIJKE BESCHAVING.

Naar onze meening is het er zóó verre van af, dat de kloosterreformatiën der vijftiende eeuw een vruchtelooze arbeid zouden geweest zijn, dat wij integendeel stellen, dat zij voor het individuële leven van ontelbare religieusen de zegenrijkste gevolgen gehad hebben, en dat zij daarenboven het monachisme in het algemeen tot de hoogste ontwikkeling hebben opgevoerd, waarvoor het vatbaar was.

Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 227.

Wij zijn genaderd tot het moeielijkst, maar tevens merkwaardigst gedeelte van onzen arbeid. Op de geschiedenis van het klooster en de kloostervereeniging van Windesheim moet de kroon worden gezet door eene oordeelkundige bepaling van den invloed, dien beiden op de algemeene, inzonderheid op de zedelijke beschaving hebben gehad, of liever, dien het eerste door middel van de laatste daarop heeft uitgeoefend. Indien wij ons echter niet op een dwaalspoor zullen laten brengen, door uit enkele verschijnselen algemeene gevolgtrekkingen te maken, uit onsamenhangende feiten vaste regelen af te leiden, of als bewijs te doen gelden, wat, wel beschouwd, niets bewijst, dan zal het vóór alle dingen noodig zijn, met scherpte af te bakenen, wat men onder het woord »invloed" heeft te verstaan. Dit woord onderstelt niet slechts, dat iemand aan eene zaak, welke dan ook, iets doet, maar dat hij haar verder brengt, dat hij er, zoo het zijn kan, een stoot aan geeft, dat er van zijne persoonlijkheid iets in haar overvloeit. Duizenden leven van hun handwerk, drijven koophandel, vervullen betrekkingen, beoefenen eene wetenschap of kunst, maar mogen niet gezegd worden, op deze zaken van invloed te wezen. Zij werken wel mede, om het reeds bestaande te onderhouden, maar drukken er geen eigenaardigen stempel op, en stuwen het geen duimbreed verder.

Zoo is het ook, om reeds terstond iets te noemen, ten opzichte van landbouw en veeteelt, cultuur van den grond en koophandel, ambachten en handwerken, met de Windesheimers gegaan. Het spreekt van zelf, dat eene Vereeniging, die ongeveer honderd conventen omvatte, heel wat grondbezit vertegenwoordigde, te meer, wijl het bekend is, dat de middeleeuwsche

vroomheid gaarne geld en goed aan kerken en kloosters vermaakte, dat de Windesheimers, met al hunne liefde voor het geestelijke, het tijdelijke geenszins uit het oog verloren [1]), en dat er werkelijk zeer rijke [2]), ja schatrijke [3]) conventen tot het Kapittel behoorden. Ontelbare akkers werden dan toch door de kloosterlingen of door hunne pachters bebouwd; op al hunne weiden graasde vee, hetzij van henzelven of van anderen [4]). Ja, meer nog; nu eens onder de reguliere kanunniken, dan eens onder de conversen, dan weer onder de leekebroeders treffen wij mannen aan, die wegens hunne bijzondere geschiktheid voor boerenwerk, of om hunne landbouwkundige bekwaamheid, of om hunne kennis van den veestapel worden geroemd [5]), en tot den

---

1) Zie boven, blz. 68v, 76, 138 (noot 6), 158.

2) Zie bijv. het *Generaell Register der Samptlicke erffenisse Landerien, Huiseren, Hoeven, Pachten ende Incoempsten van Weerden, Renten ende mortificeerde giften dat Conuent Bethlehem Monasterii Canonicorum regularium binnen Zuuolle tho behoerende* (afgedrukt achter de *Kronijk van Gerardus Coccius*, Dev. 1860, blz. 44—61).

3) Onder de Windesheimsche mannenkloosters stond in dit opzicht waarschijnlijk Nieuwlicht bij Hoorn bovenaan. „Het bezat een oneindelijk getal van landeryen: die dagelijks door nieuwe giften zoo vermeerderden, dat de Graaven genootzaakt wierden daar een schot voor te schieten" (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland*, Leid. 1721, dl. II, blz. 474; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. IV, blz. 271). Onder de vrouwenkloosters muntte Diepenveen bij Deventer door tienvoudigen rijkdom boven andere uit (zie v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. III, blz. 167v).

4) Zoo verhaalt Busch van het klooster te Molenbeke onder Minden: „Nam agros pro frumentis seminandis et prata pro pecoribus nutriendis habent in abundantia... Terra enim illa monasterii propria per circuitum cultoribus tantum indigebat... Et quod multos habent agros, multos habent laicos colentes eos" (*De reformatione monasteriorum*, p. 483b). Ook de kloosterlingen van Eemstein bij Dordrecht verklaarden: „Want wy groote bouverij doen daer wy aff leven" (zie Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. II, blz. 19, noot 4).

5) Zoo wordt Johan van Broekhuizen, regulier kanunnik te Windesheim een „operum rusticalium fortissimus actor et exactor" genoemd (Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 437); zekere Hendrik Walschaerts in het klooster Bethlehem bij Leuven was zóó „excellens in agricultura", dat hij tot „magister grangiae" aangesteld, en van donaat tot convers gemaakt werd, „ut major ejus esset super alios auctoritas" (Molanus, *Historia Lovaniensium*, ed. De Ram, Brux. 1861, pars I, p. 280), en Paulus Roes, leekebroeder in datzelfde klooster,

werkkring der procurators behoorde ook het bevoordeelen van hunne kloosters door het vetweiden van aangekocht vee 1). Ondanks dit alles zouden wij niet durven verzekeren, dat de Windesheimers op het bedoeld gebied wezenlijken invloed hebben uitgeoefend. Ons is niet gebleken, dat zij er iets nieuws ingevoerd, eenige verbetering, hoe gering ook, aangebracht hebben. Wat zij deden, zouden andere grondeigenaars evenzeer, misschien nog beter hebben gedaan. Daarenboven, door inbreng en aanerving, door schenkingen onder de levenden en legaten van afgestorvenen, en, wijl het hun meestal niet aan geld ontbrak, ook door aankoop, brachten zij vaak uitgestrekte goederen in de doode hand, en onttrokken ze daardoor aan het financieel verkeer.

Iets dergelijks was het met hetgeen wij niet beter weten te noemen dan de cultuur des lands. De eigenlijke aard en het meest onmiddellijk doel van het kloosterleven brachten van den aanvang af mede, dat de conventen bij voorkeur niet midden in het gewoel der wereld, maar op eenzame plaatsen werden gebouwd 2); doch juist hierdoor hebben de kloosterlingen onwillekeurig veel toegebracht tot het ontginnen van gronden, het maken van wegen, het graven van vaarten en wat dies meer zij, ja zelfs tot het bewoonbaar worden van gansche streken en het ontstaan van welvarende dorpen. Wat te dezen opzichte in het algemeen geldt, merken wij ook hier en daar onder de Windesheimers op. Het moederklooster zelf kan ten voorbeeld strekken. Toen de zes mannen, die het zouden bouwen, in het daartoe aangewezen oord kwamen, vonden zij er niet veel anders dan eenige wilgeboomen 3); het dorp Windesheim, dat thans nog aan den spoorweg tusschen Deventer en Zwolle is gelegen, heeft het aanzijn aan het convent te danken 4). Evenzoo

---

ofschoon slechts een herder, was „tantae industriae quoad morbidas oves, ut omnes circumvicini ejus consilio uterentur" (Molanus, l. l. p. 283).

1) *Constitutiones*, pars II, cap. 3 (in die van 1553, p. 67; in die van 1639, p. 68). Verg. boven, dl. I, blz. 134, en zie ook dl. II, blz. 69.

2) Zie de meergenoemde *Studien über die Klöster des Mittelalters, aus dem Englischen übersetzt von* A. Kobler, Regensb. 1867 (eene vertaling van vol. X der *Mores Catholici or Ages of faith* van Kenelm Henry Digby), S. 63—95.

3) Zie boven, dl. I, blz. 66.

4) v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. XII, blz. 488.

omgaven de bewoners van Eemstein bij Dordrecht in 1483 een aanzienlijk stuk land met een dijk [1]); de regulieren van S. Jan Evangelist buiten Amsterdam kregen in 1498 verlof tot het bouwen van twee sluizen [2]); die van Richenberg bij Goslar ontvingen in 1447 van den bisschop van Hildesheim vergunning, om eene steengroeve in den Northberg ten voordeele van hun klooster aan te wenden [3]), en nog in de zeventiende eeuw vinden wij een leekebroeder te Gaesdonck, die als »uitmuntend hovenier" de omstreken van Kleef, zooals het Sterrebosch enz., met wandelwegen en vischvijvers grootelijks versierde [4]). Deze voorbeelden zouden met andere kunnen vermeerderd worden; doch niet licht zal iemand er het besluit uit trekken, dat de Windesheimers gezegd mogen worden, op de cultuur des lands van bijzonderen invloed te zijn geweest.

Hetzelfde geldt van den koophandel. Bij overvloed van voortbrengselen, meer dan voor eigen gebruik noodig was, maakten ook de Windesheimsche kloosterlingen hunne waren tot geld. Zoo verkocht het convent te Beverwijk honing en was, perkament en lijm, soms ook boter [5]); het klooster te Molenbeke onder Minden verdiende jaarlijks honderd gulden — eene in die dagen niet geringe som [6]) — aan visch, en verkocht daarenboven kaas en dergelijke [7]); dat te Richenberg trok uit zijne zestien vijvers

---

1) Zie Römer, a. w. afd. II, blz. 7v. Het graven van eene gracht tusschen Vlieland en Terschelling, alsmede van eene vaart van Harlingen naar Vlieland en van verschillende binnenvaarten door de kloosterlingen van Ludingakerke in Friesland (*Tegenwoordige staat van Friesland*, Amst. 1785, dl. I, blz 376, 399; II, blz. 438), behoort niet tot ons onderwerp, als zijnde reeds geschied in het begin der dertiende eeuw, dus lang vóórdat het genoemde klooster in het Windesheimsch kapittel was opgenomen.

2) De verlofbrief van Walraven van Brederode, als ambachtsheer van Amstelveen, is afgedrukt bij v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Grav. 1685, blz. 1328v.

3) De verlofbrief is afgedrukt bij Heineccius, *Antiquitates Goslarienses*, lib. V (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 395 seq.).

4) Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.* (zie boven, blz. 22, de noot), blz. 9, 13. Hij heette Rutger Velthegen en stierf in 1693.

5) v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden van Kennemerland*, Leid. 1721, blz. 355, (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 90).

6) Zie boven, blz. 45, noot 7.

7) Busch, *Ref. mon.* p. 483c.

zóóveel visch, dat het, na vervulling van zijne eigene behoefte op de vastendagen, menig jaar tweehonderd Rijnsche guldens maakte; voorts genoot het van zijne bijen niet weinig voordeel aan honing en was, en van zijne koeien en schapen soms nog heel wat aan kaas en boter [1]). Toch zouden wij niet durven beweren, dat de Windesheimers door deze en soortgelijke zaken invloed op den handel hebben uitgeoefend. Ja, wij gaan verder. Indien er invloed is geweest, dan was hij meer ten kwade dan ten goede. Immers de kloosterlingen hadden vrijdom van belasting; daardoor brachten zij land en stad geen voordeel aan, en konden zij eene onbillijke concurrentie voeren, tot schade van den nijveren, maar soms zwaar belasten burger [2]).

Wat eindelijk de ambachten en handwerken betreft, het spreekt van zelf, dat deze evenzeer in de Windesheimsche als in alle andere conventen veelvuldig werden uitgeoefend. Eigen behoefte maakte dit noodzakelijk, hier bij het oprichten van kloosters, dáár bij het verbouwen er van, ginds bij de menigvuldige herstellingen, die in gestichten van zoo grooten omvang schier dagelijks moesten geschieden. Ook de bakkerij en de brouwerij vorderden het noodige personeel; aan kleermakers en schoenmakers mocht het niet ontbreken; de molen moest malen; zelfs boekbinders waren een vereischte. Zoo zou men meer kunnen noemen [3]). Een klooster vormde eene maatschappij in het klein, waarin ook de stoffelijke behoeften moesten worden vervuld. De Windesheimers deden dit, zooveel eenigszins mogelijk, met hunne eigene broeders. En dat konden zij ook; want onder de mannen, die zich als conversen aan hen verbonden, of als donaten en leekebroeders bij hen aansloten, ja zelfs onder degenen, die als reguliere kanunniken door hen werden ingekleed en geprofest, waren

---

1) l. l. p. 809b. Ook elders onder de Windesheimers gaf de bijenteelt veel voordeel. Zoo verfraaide Hendrik de Cock, sacristein te Zevenborren, de kerk van zijn klooster door de opbrengst van meer dan honderd korven, die hij te Blaerveld en Hamne had geplaatst. Zie [Aegidius van den Hecken,] *Cathalogus fratrum* [*monasterii Septemfontium*] op den genoemden naam (Bourg bibl. M. S. nº. 11985).

2) Zie de klachten van de Amsterdamsche vroedschap hierover in 1514, bij [Fruin,] *Informacie van Hollant ende Vrieslant* (uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde), Leid. 1866, blz. 180v.

3) Zie boven, dl. I, blz. 112, 120, vooral ook aldaar noot 6.

er altijd, die de voornaamste handwerken verstonden; en waar het eigen klooster voor een of ander vak geen geschikt persoon kon aanwijzen, daar was er uit de verbondene conventen wel een te krijgen [1]. Reeds vroeger hebben wij de broeders te Windesheim ijverig aan den handenarbeid gezien [2]. Men had er bekwame timmerlieden [3], uitstekende metselaars [4], goede steenhouwers [5], zelfs een bedreven boekenkramgieter [6] en een niet onverdienstelijk werktuigkundige [7]. Evenzoo vinden wij in andere kloosters, tot de Vereeniging behoorende, nu eens een voortreffelijk timmerman [8], dan eens een uitstekend schrijnwerker [9], dan weer een voornaam goudsmid [10], ja ook goede uurwerkmakers [11] en

---

1) Zie bijv. zoo aanstonds noot 9.

2) Zie boven, dl. I, blz. 203v; verg. ook aldaar, blz. 66—68, 74v.

3) *Chron. Wind.* p. 123, 283.

4) l. l. p. 146, 283, 572.

5) l. l. p. 390.

6) l. l. p. 114. Zie over de beteekenis van het woord „spanga", boven, dl. I, blz. 112, noot 8.

7) l. l. p. 535. Namelijk de later zoo voortreffelijke kloosterhervormer Hendrik Loder, over wien beneden in dit Hoofdstuk.

8) Wennemarus of Vulmarus, conversbroeder in het klooster Bethlehem bij Leuven. Zie Molanus, l. l. pars I, p. 280.

9) Johan van Nymegen, profesbroeder in het convent te Zalt-Bommel, gelijk blijkt uit de volgende woorden van Aegidius van den Hecken in zijne Lijst der sieraden van de kloosterkerk te Zevenborren (Bourg. bibl. M. S. n°. 11985): „Officialem seu Signatoriam tabulam iuxta presbiterij sedes dependentem. frater Johannes nouiomagi presbiter in bommel professus et noster pro tempore commensalis Scrinifice artis peritissimus formauit." Naar 't schijnt, omstreeks 1530.

10) Hugo Cranen uit Diest, conversbroeder in het klooster Bethlehem bij Leuven, „notabilis aurifaber". Zie Molanus, l. l. pars I, p. 281.

11) Dirk van den Berg, profesbroeder te Groenendaal, gest. 1420, en Johan Cuper uit Calcar, leekebroeder te Gaesdonck, gest. 1477. Aangaande den eerste schrijft Aegidius van den Hecken in zijn meergenoemden *Cathalogus fratrum* [*monasterii Septemfontium*] op den naam Theodericus vanden berghe de lombelre: „Hic professus sub primo priore nostro. ad Viridemuallem se transtulit. Vbi nonnulla volumina conscripsit.... Item duo fabricauit horologia et alia plura fecit". Betreffende den laatste zegt Bekkers in zijne *Canonia Gaesdonckana*, blz. 4: „Joannes Cüper te Kalckar geboren alhier Lekenbroeder geprofest. Hij was eenen bewonderlijken uijtvinder van Horologien, molens en andere profijtelijke wercken, die Hij niet alleen heeft uijtgevonden, maar ook zelfs gemaakt, en naar dat Hij aan ons Huijs zeer voordeeligh was geweest, en hetzelve 50 Iaar getrouwelijk had gedient, is Hij in den Heere overleden in het Iaar 1477."

vervaardigers van allerlei machinerieën [1]). Doch ook nu wederom vragen wij: zal men op grond van deze gegevens mogen aannemen, dat de Windesheimers invloed hebben uitgeoefend op handwerken en nijverheid? Gaarne gelooven wij, dat de ambachtsstand, voor zooverre deze rechtstreeks met hen in aanraking kwam of door middel van hunne leekebroeders zijdelingsche indrukken van hen ontving, er zedelijk wèl bij zal zijn gevaren; maar wat de ambachten zelven betreft, deze kwamen door hen niet verder. Integendeel, wijl de broeders zichzelven hielpen, misschien soms behielpen, schijnt men te mogen aannemen, dat zij de nog nuttiger beoefening door de lieden van het vak eenigermate in den weg hebben gestaan [2]).

Maar het onderwijs dan, dit zal toch ongetwijfeld zijn bevorderd door eene Vereeniging, die de tweelingzuster van de Broederschap des gemeenschappelijken levens mocht heeten. Maakte de laatstgenoemde daarvan niet een onderwerp van bepaalde zorg en bijzondere voorliefde [3]), en moet men dus van de eerste niet hetzelfde verwachten? Het doet ons leed, op een zoo belangrijk punt onze lezers min of meer te moeten teleurstellen, maar wij mogen niet anders. De waarheidsliefde en goede trouw van den historieschrijver eischen, dat hij niet vrage naar hetgeen hij zou wenschen dat geschied ware, maar naar hetgeen geschied is. Ofschoon ons in de kloosters, die tot het kapittel van Windesheim behoorden, vooral in de Noord-Nederlandsche vrouwen- en in de Zuid-Nederlandsche mannenconventen, verschillende sporen van onderricht aan niet-kloosterlingen zijn voorgekomen, achten wij ze toch voor eene zóó aanzienlijke Vereeniging eensdeels te sporadisch, anderdeels van te eenzijdig kerkelijke strekking, om aan wezenlijken invloed op de genoemde zaak te gelooven. Want of in de eerste helft der vijftiende eeuw eene adellijke zuster te Diepenveen, die zelve nauwelijks leesbaar kon schrijven, een meisje van zeven of acht jaren, waaraan zij bijzonder gehecht was, den

1) Zie de vorige noot.

2) De vraag, of de Windesheimers de boekdrukkunst hebben beoefend, wordt eenige bladzijden verder behandeld.

3) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 312—325.

psalter leerde lezen, zonder te kunnen uitleggen wat sommige woorden in het Nederduitsch beteekenden 1); of er in den loop dier eeuw in het genoemde klooster eene school bestond, waar niet slechts, gelijk wij straks zullen zien, de aankomende zusters, maar ook kinderen onderricht ontvingen 2); of eene Diepenveensche non in het klooster Hildewartshusen in Brunswijk, dat zij in gezelschap van twee andere kwam hervormen, de schooljeugd bijzonder aan zich wist te verbinden, en o.a. ook oefeningen in het spinnen met haar hield 3); of eene zeer bekwame zuster uit Bronope bij Kampen, Tecla geheeten, eveneens met twee andere gedurende drie jaren werkzaam was aan de reformatie van het

---

1) *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van diepenveen H S.*, fol. 32^{v}, 36^{v}, 37^{r}. Ik dank het gebruik van dit hoogst merkwaardig handschrift, dat mij de gewichtigste diensten bewezen heeft en meer dan eenig ander bij herhaling door mij genoemd zal worden, aan de vrijgevigheid van zijn bezitter, den Heer A. Baron van Rhemen van den Gelderschen Toren te Spankeren. Men kan het uitvoerig beschreven vinden bij Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, Voorrede, blz. VIIIv. Twee kleine gedeelten er van (fol. 70^{r}—90^{r}, 163^{v}—172^{r}) zijn met eene slordigheid in de spelling, die men zich thans niet meer veroorloven zou, uitgegeven door Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, Lugd. Bat. 1707, p. 231—264. Ik zal het, in navolging van den hoogleeraar Moll, aanduiden onder den naam van Handschrift D.

2) Handschrift D, fol. 189^{v}: „Suster dayken [derckes] waert daer [nam. te Diepenveen] oc die schole beualen. daar sie hoer seer doegentlijc in bewees Ende reygeerde die kinder seer laeflijc van bynnen ende van buten. want sij was seer wal geleert Ende was stille ende stemmych ende cort van woerden. Ende hadde soe nauwe oghen op die kinder dat sie vaeke myt hem te werke plach te gaan opdat sie giene wtweghe en solden soeken Ende wat sie hem hiet doen dat mosten sie myt enen woerde doen. Doe si dus die schole een wijl tijdes eerlijc ende goddienstelijc hadde gereygeert Doe waert sie priorynne [nam. te Diepenveen] gecaren”. Zij stierf in 1491 (fol. 190^{v}; verg. ook Matthaeus, l. l. p. 229).

3) Namelijk dezelfde zuster Daatje Dirks. De bedoelde kloosterhervorming, waaraan ook die van het convent Anenburg verbonden werd, ging aan het in noot 3 vermelde vooraf. De twee andere zusters waren „stijne des groeten” en „alijt ter maet”, eene conversin. De zaak, aangestipt door Busch, *Ref. mon.* p. 843^{a}, wordt uitvoerig beschreven in handschrift D, fol. 181^{r}—189^{r}, alwaar tevens (fol. 175^{v}—181^{r}) eene geschiedenis van het klooster Hildewartshusen, dat nooit tot de Windesheimsche vereeniging behoord heeft. Men kan aangaande dit klooster ook iets vinden bij Zunggo, *Historiae canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 454, met verwijzing naar bronnen, die weinig of niets bevatten.

klooster Mariënberg bij Helmstadt, en bij die gelegenheid zoowel jonge meisjes als nonnen in den zang en de gewone schoolvakken, met name ook zeer goed in het Latijn onderwees [1]); of wij op grond hiervan geneigd zijn aan te nemen, dat er ook te Bronope zelf eene kloosterschool [2]) voor het jeugdig geslacht zal geweest zijn, — dit alles geeft ons geen recht tot de bewering, dat de Windesheimsche vrouwenconventen eenigen invloed op het volksonderwijs hebben gehad.

En wat de mannenkloosters betreft, wij kennen de inwendige geschiedenis van elk hunner te weinig in bijzonderheden, om met beslistheid te kunnen zeggen, wat zij al of niet aan het onderricht van knapen en jongelingen hebben gedaan. De lezer zal zich dus tevreden moeten stellen met het weinige, dat wij dienaangaande tot dusverre hebben gevonden. Reeds terstond verdient het opmerking, dat er in de Windesheimsche »Statuta" of »Constitutiones" met geen enkel woord van scholen of scholieren wordt gesproken. De Vereeniging, in haar geheel genomen, heeft zich dus de belangen van het onderwijs niet aangetrokken. Intusschen verbood zij evenmin aan hare leden, voor die belangen te waken. Doch reeds het hoofdklooster zelf had geene school [3]), en ook in de overige conventen is ons vóór de zeventiende eeuw geen enkel afdoend bewijs voor het bestaan van eene dergelijke inrichting voorgekomen, met uitzondering alleen van het S. Maartensklooster te Leuven, dat oorspronkelijk een fraterhuis was [4]). Daarenboven had het onderwijs in dit gesticht eene zóó overwegend geestelijke strekking, dat bijna al de reguliere kanunniken, die

---

1) Zie *Ref. mon.* p. 892c; verg. ook vooral p. 894b—896a. De twee andere zusters heetten Ida en Aleid. Zij vertoefden er van 1462—'65. Zie aangaande het klooster Mariënberg bij Helmstadt, dat niet tot de Windesheimsche conventen behoorde, de monographie van H. Meybaum Sen., *Chronicon des Jungfräulichen Closters Marien-Berg vor Helmstedt* (uitgegeven door Leuckfeld), Halberstadt, 1723, kl. quarto. Eenige aanwijzingen kan men vinden bij Zunggo, l. l. tom. II, p. 483 seq; Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Han. 1707, tom. II, p. 426 seq.

2) Zie over de kloosterscholen in ons vaderland gedurende de middeleeuwen, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 237—247.

3) Althans in het *Chronicon Windesemense* wordt er niets van vermeld, en ook elders heb ik er geen spoor van gevonden.

4) Zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 65.

gedurende de twintig ons bekende jaren in het klooster werden opgenomen, er vooraf als knapen op de schoolbanken hadden gezeten [1]).

Eerst in de zeventiende eeuw, gelijk zooeven werd aangeduid, ontmoeten wij in de Zuidelijke Nederlanden twee sterksprekende voorbeelden, dat er ook door Windesheimers zoogenaamde Latijnsche scholen zijn opgericht. Het eene betreft de stad Tongeren, het andere de stad Turnhout. Wat Tongeren aangaat, de prior van het klooster 't Lijden van Christus aldaar, Willem van Herckenroy, dien wij vroeger als prior generaal hebben leeren kennen [2]), stichtte er, naar 't schijnt omstreeks 1625, eene letterkundige school [3]), door de regulieren van zijn convent te besturen; of liever, door zijn toedoen werd zij naar zijn klooster overgebracht [4]). Op deze school, die door de jongelieden uit den omtrek, vooral door de zoodanige, welke voor den geestelijken stand bestemd waren, zeer druk bezocht werd, gaven vier of vijf der kloosterbroeders onderricht in het Latijn, de aardrijkskunde en de beginselen der mathesis. Naar de gewoonte dier tijden deed men er de leerlingen ook kerkelijke

---

1) Het gezegde bleek mij uit een fragment eener geschrevene kroniek van het gesticht zelf (twee in elkander gevoegde bladen perkament in kl. folio), thans berustende in het Belgisch rijksarchief te Brussel (geschreven *Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain*, n°. 32, waar het echter abusievelijk geacht wordt, het klooster van Windesheim te betreffen). Dit fragment loopt van 1462 tot '82, dus zoo goed als geheel over den tijd, waarin het convent reeds tot de Windesheimsche congregatie behoorde (zie eenige bladzijden verder, en in het Aanhangsel, n°. 65). Hiernaar moet verbeterd worden, wat Delprat heeft gezegd in zijne *Broederschap van G. Groote*, blz. 174.

2) Zie boven, blz. 169v.

3) „Scholae litterariae". Men gebruikte destijds het woord in het meervoud, met het oog op de afdeelingen of klassen. Zoo zeide men ook „Latijnsche scholen", en dacht daarbij aan „de school van den rector" en aan „die van den conrector", ofschoon beiden slechts één geheel vormden.

4) Volgens Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 319 (i. v. Guilielmus Herckenroy), of zijn naschrijver Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 406, „debet illi civitas Tungrensis Scholas litterarias, quas ibidem regendas per Regulares suos instituit". Volgens denzelfden, l. l. p. 578 (i. v. Joannes Voets), of Foppens, l. l. tom. II, p. 748, waren de „Scholae litterariae in urbe Tungrensi, opera Guilielmi Herckenroy, tunc Prioris, ad Regulares translatae". Dit laatste zal wel het juiste zijn.

drama's uitvoeren 1). Een der onderwijzers, zekere Joannes Voets, die later prior van het klooster werd, gaf zelfs zulk een drama, door hemzelven vervaardigd, in het licht 2). De school bestond nog in 1767 3), en is waarschijnlijk eerst te zamen met het klooster opgeheven.

En wat Turnhout betreft, de met lof bekende Joannes Hoyberge, prior te Korsendonck, schrijver van geschiedkundige aanteekeningen, die zich door nauwkeurigheid en netheid, alsmede door vrij zuiver Latijn onderscheiden 4), richtte er in 1644 5) onder goedkeuring van den magistraat eveneens eene Latijnsche school op 6), door mannen van zijne orde te besturen 7).

---

1) Droixhe, *Essai historique et critique sur Tongres* (in het tijdschrift *Messager des sciences et des arts*, Gand, année 1829—1830), p. 268 suiv.: „Le couvent des chanoines réguliers de la congrégation de Windesheim fut élevé en 1424. Quatre ou cinq des moines qui le composaient, enseignaient le latin, la géographie et les élémens des mathématiques; leur école était très-fréquentée par les jeunes gens du pays, sur-tout par ceux qui se destinaient à l'état ecclésiastique; les professeurs, pour les habituer à parler en public, leur faisaient de tems à autre représenter des tragédies saintes. Ceux de leurs élèves, qui voulaient faire des études supérieures, se rendaient à Louvain ou à Cologne, villes où plusieurs familles tongroises possédaient des bourses." Zie voorts over het schooldrama bovenal Schotel, *Tilburgsche avondstonden*, Amst. 1850, blz. 217—332.

2) De titel wordt aldus opgegeven: *S. Henricus Bavariae Dux et Imp. Tragi-Comoedia*, Leod. 1627, in 4o. Zie Valerius Andreae, l. l. p. 578; Foppens, l. l. tom. II, p. 748.

3) Paquot, *Memoires*, tom. IX, p. 191.

4) Namelijk zijne *Notationes in Ioannis Latomi Corsendoncam*, zijnde p. 39—180 van Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644.

5) Zie Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 664; denzelfden, *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 262 (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 564). Elders heb ik het jaartal niet gevonden, ook niet bij v. Gorkom in het zoo aanstonds te noemen werk.

6) v. Gorkom (blz. 51): „Latynsche Schoolen"; Foppens (l. l.): „litterarum humaniorum Palaestra"; „Ludus humaniorum Litterarum".

7) Foppens, l. l. Verschillende bijzonderheden aangaande deze school kan men vinden in het zelfs in België zeldzame werk van v. Gorkom, *Beschryvinge der stad en vryheyd van Turnhout*, Mechelen, 1790, in 8vo (blz. 51, de oprichting en een rector; blz. 53, een „Rector-primarius en Professor van de Rhetorica"; blz. 89, een dito; blz. 89, een „Professor van de Poësis"; blz. 237v, de „Eerweerde Heeren Professores die thans [d. i. 1790] het Gymnasium van Turnhout dirigeren", namelijk één in de Rhetorica, één in de Poësis,

Deze laatste bijvoeging is, even als daar straks, kenschetsend. Men ziet er uit, dat ook hier weer een kerkelijk doel werd beoogd. En dit wordt nog duidelijker, wanneer men bedenkt, dat er vanouds binnen Turnhout eene dergelijke school bestond, die zelfs zekere vermaardheid bezat 1). Hoyberge en de zijnen vulden dus geene bestaande leemte aan, maar vervingen hoogstens eene wellicht kwijnende kapittelschool door eene meer krachtige kloosterschool. De maatschappelijke richting van het onderwijs werd er waarschijnlijk niet door bevorderd 2).

Ziedaar alles, wat ons betreffende het onderricht aan nietkloosterlingen in den Windesheimschen kring is voorgekomen. Misschien deed men er iets meer aan de letterkundige vorming der kloosterlingen zelven. Met opzet drukken wij ons twijfelachtig uit, want ook dienaangaande zijn onze gegevens veel te spaarzaam en te onbeduidend, om er iets zekers uit op te maken. De gewoonte om aan iederen novitius een leidsman of »meester" toe te voegen, die hem moest onderrichten in alles, wat de Orde betrof 3), doet eenigermate aan privaat onderwijs denken, maar had blijkbaar eene meer practische dan theoretische strekking. Waarschijnlijk zal het den broederen, al waren ze reeds ingekleed en geprofest, niet aan de noodige opleiding hebben ontbroken, bijaldien hunne wetenschappelijke bekwaamheid niet voldoende was voor den letterkundigen arbeid, dien zij hadden te volbrengen, met name ook voor het afschrijven van boeken. De gissing

---

één in de Syntaxis en de Grammatica, en één in het Tyrocinium). Daarentegen zal men te vergeefs zoeken in het verdienstelijke, ook voor de geschiedenis der beschaving nuttige boekje van Heuvelmans, *Kronyk der stad en vryheid Turnhout*, Turnh. 1844. Het bevat slechts het vijfde hoofdstuk van een verder onuitgegeven werk, d. i. de „Gebeurtenissen tydens de regering van de aartshertogen Albertus en Isabella, 1596—1621".

1) Blijkens v. Gorkom, a. w. blz. 65, was er te Turnhout reeds in 1398 eene kapittelschool opgericht met een rector aan het hoofd. Ook op blz. 228 schrijft hij: „Daer is van ouds, binnen Turnhout geweest, eene beroemde Schoole van de Latynsche Letter-oeffeninge: volgens den oudheyds-onderzoeker Gramaye: Gymnasium (segt hy) Politioris Litteraturae olim famosam, quo factum ut plures Doctrina claros, Turnhoutum habuerit Cives." Zie Gramaye, *Antverpiae antiquitates* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 41.

2) Zie hier vooral de juiste opmerkingen van Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 237.

3) Zie boven, blz. 151v.

ligt voor de hand, dat deze opleiding nu eens meer individueel, dan weder meer classicaal zal zijn geweest. In dit laatste geval kreeg zij van zelve het karakter van onderwijs in eene school of een college.

Gelukkig behoeven wij het niet uitsluitend bij gissingen te laten, al zijn de feiten, waarop wij ons kunnen beroepen, slechts weinige in getal, en al bepalen zij zich ook nu weer vóór de Reformatie tot Noord-Nederlandsche vrouwenkloosters, ná dien tijd tot Zuid-Nederlandsche mannenconventen. Zoo weten wij, dat er in de vijftiende eeuw te Diepenveen eene school was [1]), waarin door zekeren priester, Otto Pooten [2]), in de wandeling »heer Otto" geheeten [3]), aan de reeds in de Orde opgenomenen onderwijs in het Latijn en de grammatica werd gegeven [4]); de meest bekwame zusters bekleedden daarbij het ambt van »ondermeesteressen" [5]). Ook het reeds vermelde onderricht van zuster Tecla uit Bronope bij Kampen, schijnt aan te duiden, dat er in het laatstgenoemde klooster eene school bestond, waar het Latijn tot de voornaamste leervakken behoorde. In de Windesheimsche mannenconventen daarentegen kunnen wij te dierzelfder tijde geen enkel dergelijk verschijnsel aantoonen. In 1573 vernemen wij zelfs de klacht, dat men genoodzaakt is geweest, niet zelden onontwikkelde en onwetende jongelingen op te nemen, en dat de studie der Gewijde Schriften op vele plaatsen in onbruik is geraakt [6]). Men weet dit niet beter te verhelpen dan door de oprichting van seminariën, waarin jongelieden voor het kloosterleven worden opgeleid,

1) Handschrift D, fol. 86v, 89v, 149v (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 250, 254).

2) „Audiuit [Elizabeth Hasebroeck] eciam angelos cantantes cum dominus otto poeten sepeliretur. hic fuerat deuotus sacerdos socius et commensalis rectorum in diepenven. qui eciam sorores grammaticam docuerat post acceptam regulam." Bourg. bibl. M. S. nº. 8857 (in éénen band met nº. 8849—8859; zie boven, dl. I, blz. 15, noot 3), fol. 231v.

3) Handschrift D, fol. 51r, 61v, 87v, 117r (verg. Matthaeus, l. l. p. 230, 251).

4) Zie de voorlaatste noot; Handschrift D, fol. 61v, 86v, 87v (verg. Matthaeus, l. l. p. 250, 251).

5) „Ondermeystersche". Handschrift D, fol. 86v, 89v (verg. Matthaeus, . l. p. 250, 254). „Sie plach te diepenueen schoelmeystersche te wesen, ende die susteren goddienstelijc te leren Want sie was seer wal geleert in der schrift (fol. 129r).

6) Zie boven, blz. 157v, 159.

en door de aanstelling van lectoren, die de kloosterlingen onderwijzen [1]). Uit dit een en ander blijkt voldoende, dat er althans in de dagen, onmiddellijk aan het genoemde jaar voorafgaande, in de Windesheimsche conventen weinig of niets aan de wetenschappelijke vorming van minder bedrevene broeders werd gedaan.

Ook in de verwarde tijden, die terstond daarop volgden, had de Congregatie geene gelegenheid, om het verzuimde goed te maken. Eerst in het begin der zeventiende eeuw kon zij aan de uitvoering der voormalige plannen gaan denken. In 1616 ging men tot de oprichting van een seminarie over [2]), en het schijnt wel, dat ook de aanstelling van lectoren in sommige kloosters uit dienzelfden tijd dagteekent. Toch zijn er ons slechts drie bekend, waarin het heeft plaats gehad, namelijk Groenendaal, waar de vroeger genoemde Marcus Mastelijn [3]) omstreeks 1630 de wijsbegeerte en de godgeleerdheid doceerde [4]), Zevenborren, waar C. van Culembourg [5]) in het begin der achttiende eeuw »professor der theologie" was [6]), en Korsendonck, waar wij in het midden dier eeuw zekeren Petrus Josephus Weyts als »lector der theologie" aantreffen [7]). Waarschijnlijk echter zullen ook de regulieren te Tongeren, die, gelijk wij zagen, zelfs aan niet-kloosterlingen onderricht gaven, de voortgezette studie onder de kloosterlingen niet hebben verwaarloosd. Misschien zal het te eeniger tijd blijken, dat er geen Windesheimsch convent in de Zuidelijke Nederlanden was, of het had in de zeventiende en achttiende eeuw zijn lector of professor.

Intusschen zal het niet noodig zijn, den lezer opmerkzaam te maken op het schier uitsluitend kerkelijk karakter, dat aan de Windesheimsche instellingen voor onderwijs eigen was. Noch volksontwikkeling, noch vorming voor wetenschap, maar opleiding voor den geestelijken stand en voor het kloosterleven was het hoofddoel. Zien wij wèl, dan moest uit de scholen toevoer

---

1) Zie boven, blz. 160v, 159.

2) Zie boven, blz. 167.

3) Zie boven blz. 168, 170v.

4) Paquot, *Memoires*, i. v. Mastelyn (Louv. 1767, tome IX, p. 361).

5) Waarschijnlijk is hij dezelfde als de latere prior generaal Karel Balthazar van Culembourg. Zie boven, blz. 173.

6) v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. II, p. 136.

7) v. Gorkom, *Beschryving van Turnhout*, blz. 53.

komen voor het seminarie te Leuven, en uit dit laatste bevolking voor de conventen der Congregatie. Het spreekt van zelf, dat onder deze omstandigheden de Vereeniging geene beweegkracht op het gebied van het schoolwezen kon zijn.

Was het tot dusverre bij ons onderzoek naar den invloed van Windesheim op de algemeene beschaving een schrale oogst, de zaak begint beter te worden, wanneer wij vragen naar het nut, met het afschrijven van boeken door de broederen gesticht. Hier toch betreden wij een veld, dat niet door sommigen hunner, maar door allen, niet hier of daar, maar overal, niet nu en dan, maar voortdurend werd bearbeid. Wat zij rechtstreeks aan de wetenschap hebben gedaan, zullen wij straks trachten te ontvouwen. Thans vestigen wij de aandacht alleen op hetgeen zij daaraan zijdelings hebben toegebracht door de vermenigvuldiging van de eerste en meest noodzakelijke hulpmiddelen tot vermeerdering van kennis.

Al waren er in de Windesheimsche kloosters enkele ongeletterde broeders [1]) en ongeleerde zusters [2]), over het algemeen vond men er eene menigte personen, die èn de vereischte letterkundige bekwaamheid èn de noodige vaardigheid in het schrijven bezaten, om als kopiïsten de liberie te verrijken en het koor van kerkboeken te voorzien. Sommigen schreven zeer veel [3]); anderen zeer fraai [4]); nog anderen zoowel in het Dietsch als in het Latijn [5]). Onder de zusters te Diepenveen was er éene, die bij

---

1) De voorbeelden zijn natuurlijk schaarsch, want de Windesheimers waren geene monniken maar reguliere kanunniken, dus geestelijken (zie boven, dl. I, blz. 97—99). Bijgevolg konden zij slechts bij hooge uitzondering ongeletterd wezen. Zulk eene uitzondering vormde onder de allereerste broeders op den S. Agnietenberg de innig vrome Johan Ummen, „licet caecus esset, et sine litteris". Zie Thom. a Kempis, *Chronicon Montis Sanctae Agnetis* (achter het *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621), p. 9.

2) Handschrift D, fol. 32^{v}, 37^{r}; verg. boven, blz. 185v.

3) *Chron. Wind.* p. 420 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 118; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 49; Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 276, 277; Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 5. Verg. boven, dl. I, blz. 216.

4) Zie straks bij de bespreking der calligraphie onder de Windesheimers.

5) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 118.

de collatiën van Brinckerinck eenigermate als snelschrijfster dienst deed 1), en reeds vroeger hebben wij gezien, welk een zorg er werd besteed aan het opsporen van goede exemplaren, het oordeelkundig zuiveren van den tekst, het schrijven met verschillende soorten van letters, de orthographie, de interpunctie, de accentuatie, de correctie enz. 2).

De tijd, door de statuten voor schriftelijken arbeid bepaald, bedroeg dagelijks vier of vijf uren 3). Doch ook buiten de voorgeschreven termijnen, namelijk in de vrije oogenblikken, mocht men er mede bezig zijn. Van deze vergunning werd door sommigen inderdaad gebruik gemaakt 4). Intusschen brachten onze Windesheimsche regulieren ongetwijfeld niet zooveel tijd met kopieeren door, als de broeders des gemeenschappelijken levens, die er hun dagwerk van maakten. Eene soort van overgangstoestand vormde in dit opzicht het S. Maartensklooster te Leuven. Eerst was het een fraterhuis; daarna werd het een convent van reguliere kanunniken; eindelijk trad het tot het kapittel van Windesheim toe. Welnu, in het tweede der genoemde tijdperken schreef men er nog acht uren per dag 5).

Het doel van het kopieeren in de verbondene kloosters was

---

1) Handschrift D, fol. 132v. Verg. ook Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 19, en zie vooral Moll, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866), blz. 106v.

2) Boven, dl. I, blz. 213—216.

3) Zie boven, dl. I, blz. 167.

4) Zie boven, dl. I, blz. 167, noot 7, en blz. 274.

5) Molanus, l. l. pars I, p. 293: „De Walramo, priore primo Vallis S. Martini, legitur:

Auxit structuras, fratres conscribere libros
Octo horis jussit quolibet ipse die."

Aegidius Walrami — zoo is de ware naam — was eerst rector, maar bij de verandering van het fraterhuis (opgericht in 1433) in een besloten regulierenklooster (1447) werd hij tot prior gekozen (zie Gramaye, *Lovanium*, p. 17, in zijne *Antiquitates Brabantiae*; verg. ook v. Gestel, *Hist. archiepisc. Mechliniensis*, tom. I, p. 165). Eerst onder zijn opvolger, Henricus de Ponte, werd het convent bij het kapittel van Windesheim ingelijfd (Gramaye, l. l.; de acte dezer incorporatie is van 30 Apr. 1465). Zie dit alles meer uitvoerig beneden, in het Aanhangsel, n°. 65. Om zich, bij de beschouwing van Windesheimsche toestanden, door dit huis niet op een dwaalspoor te laten brengen, moet men onderscheid maken tusschen de drie verschillende phasen, die het heeft doorloopen.

het bezit van koorboeken en bibliotheken voor eigen gebruik [1]). Wel is waar verkocht men somwijlen afschriften voor geld [2]), maar naar het schijnt slechts dan, wanneer de opbrengst daarvan noodig was, om in de behoeften van het huis te voorzien, wat òf niet plaats had, wanneer het van den aanvang af genoegzaam was begiftigd, òf van zelf ophield, wanneer het later in 't bezit van het noodige kwam. Bij de Windesheimers ontmoeten wij dus iets geheel anders dan bij de broeders des gemeenschappelijken levens, voor wie het afschrijven niet slechts de meest gewone werkzaamheid, maar ook het voornaamste middel van bestaan was [3]). Bij de laatsten gold als regel, wat bij de eersten als uitzondering bestond.

Wijl de Windesheimers geen eigenlijk gezegd handwerk van het kopieeren maakten, is het ook eene dwaling, wat ergens uit misverstand beweerd is [4]), dat zij na de uitvinding der boekdrukkunst vreesden, »hun bestaan te verliezen en tot armoede te zullen gebracht worden". Eveneens is het eene dwaling, die elders te goeder trouw werd verkondigd [5]), dat zij door middel van de

---

1) Verg. boven, dl. I, blz. 221.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 409; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 28, 118, 137, 141; Handschrift D, fol. 89v (verg. Matthaeus, l. l. p. 253). Zelfs de beroemde Thomas a Kempis, die, zooals bekend is, eene fraaie hand schreef, kopieerde ten voordeele van zijn klooster op den S. Agnietenberg bij Zwolle, gelijk blijkt uit de volgende woorden van Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri* (Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, H. S. n°. 346), fol. 11r: „Ipse venerabilis vir [scil. dominus henricus uten holte] fecit nobis seu domui nostre [scil. domui fratrum communis vitae Swollis] scribi a deuoto monacho thoma kempis in monte sancte agnetis totam bibliam que adhuc est optima nostra in rotunda scriptura".

3) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 252.

4) Namelijk door Molhuysen (?) in den *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 96. De schrijver is op het dwaalspoor gebracht door de meening, dat zeker handschrift van Royer (thans het zooeven genoemde H. S. n°. 346 der Kon. bibl.), waarvan hij eenige uittreksels in afschrift bezat, betrekking had op het klooster te Windesheim, terwijl het de geschiedenis bevatte van het fraterhuis te Zwolle. Verg. boven, dl. 1, blz. 221, noot 4.

5) Namelijk door Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866, blz. 27. Deze schrijver is misleid door de gedachte, dat het regulierenklooster van S. Michaël in den Hem bij Schoonhoven, zoo vermaard wegens zijne drukpers, in betrekking tot het kapittel van Windesheim stond, en dat dus ter eere van dit laatste

drukpers vruchten voor de wetenschap hebben geleverd. Hadden zij het maar gedaan! Doch al moeten wij vreezen, ook nu weer aan sommigen eene teleurstelling te bereiden, wij mogen niet anders verklaren, dan dat ons in geen enkel klooster, tot het kapittel van Windesheim behoorende, het minste spoor eener drukpers is voorgekomen. Integendeel, de Windesheimsche boeken, zelfs die, welke de Vereeniging, om zoo te zeggen, uitsluitend voor hare leden deed vervaardigen [1]), zooals de »Statuta" en de »Ordinarius" [2]), zijn elders gedrukt [3]).

Intusschen kan er vóór den tijd, waarin deze boeken verschenen, in één of meer der verbondene kloosters eene pers zijn geweest. Werkelijk heeft men daarvoor het S. Maartensconvent te Leuven aangewezen [4]). Men heeft zelfs de meening geuit, dat het »Speculum humanae salvationis", het oudste gewrocht der Nederlandsche drukkunst, het beroemde voorwerp van zooveel strijd onder de bibliographen, uit het genoemd convent zal zijn voortgekomen [5]). Wij zullen ons niet vermeten, in deze oorspronkelijk misschien zeer eenvoudige, maar thans vrij inge-

---

strekte, wat het eerste tot bevordering van de wetenschap had gedaan. Zie daarentegen boven, blz. 33—43.

1) „Ad instantiam et sumptum venerabilium patrum eiusdem capituli". Zie boven, dl. I, blz. 207, de noot.

2) Andere, zooals het *Breviarium*, het *Horarium*, het *Diurnale*, zijn allicht door de boekdrukkers zelven uitgegeven op hoop van gewin. Zie boven, blz. 141v.

3) De *Statuta* (1508) in het klooster den Hem bij Schoonhoven, behoorende tot het kapittel van Sion (zie boven, dl. I, blz. 207, de noot); de *Ordinarius* (1521) te Deventer bij Albert Pafraed (zie boven, dl. I, blz. 210, de noot).

4) Zie Delprat, *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, 1ste druk, Utr. 1830, blz. 314; 2de druk, Arnh. 1856, blz. 174 (op grond van de zoo aanstonds te noemen woorden van Molanus, die den schrijver uit het eenige daarvan bestaande handschrift waren medegedeeld).

5) „Dans une revue, récemment fondée à Leipzig, *l'Archiv f. d. zeichnenden Künste*, M. Harzen a produit un travail très-remarquable, dans lequel il émet l'opinion que le *Speculum humanae salvationis*, ce célèbre sujet de tant de controverses entre les bibliographes, serait sorti des presses du monastère de St. Martin à Louvain. Il s' appuyait principalement sur le passage de Molanus cité par Delprat". Aldus Alvin in de *Bulletins de l'Académie royale de Belgique*, tom. XXII, p. 136, 30 Juillet 1855 (aangehaald door De Ram, op p. XCII van zijne „Introduction" vóór de uitgave van *Joannis Molani Historiae Lovaniensium libri XIV*, Brux. 1861, pars I).

wikkelde quaestie eene uitspraak te doen. Slechts zullen wij enkele zaken constateeren, die bij de behandeling van het vraagstuk in het oog moeten worden gehouden. Vooreerst berust de gansche bewering, dat er in het S. Maartensklooster te Leuven eene drukpers heeft bestaan, op de korte mededeeling van éénen, zij het ook zeer achtingswaardigen man [1]). Ten andere schreef die man honderd jaren na den tijd, waarvan hij gewaagde [2]). Ten derde heeft men tot dusverre geen enkel gewrocht van de bedoelde pers met zekerheid kunnen noemen, maar de toevlucht genomen tot boeken, waarvan de herkomst niet bekend is [3]), of die zonder naam van eenigen typograaf te Leuven zijn gedrukt [4]). Ten vierde is het bestaan van deze laatstgenoemde boeken zelven hoogst twijfelachtig, wijl niemand ze kan toonen en men ze slechts uit aanhalingen van anderen kent [5]).

Doch aangenomen, dat de broeders te Leuven eene pers hebben gehad; aangenomen, dat zij enkele boeken hebben gedrukt en uitgegeven; aangenomen, dat zij dit niet hebben gedaan, toen hun gesticht nog een fraterhuis of reeds een regulierenklooster was, maar nadat het als lid van het Windesheimsch kapittel was opgetreden [6]), ook dan nog vragen wij: welke bij-

---

1) Namelijk Joannes Molanus. Ziehier zijne woorden: „Immo, quum typographia adinventa esset, conati sunt etiam Martinenses, exemplo aliorum Regularium, quaedam typis imprimere. Sed quum inde dispendium facerent, ab impressione mox cessarunt, contenti fere describere libros officii ecclesiastici, eo quod alii libri per typographos passim ederentur” (l. l. pars I, p. 293). Zij staan eenigszins anders, doch met volkomen denzelfden zin, afgedrukt bij Delprat, a. w., 1ste druk, blz. 315.

2) Molanus werd in 1585 door den dood verhinderd, de door hem verzamelde bouwstoffen te verwerken. Zie de genoemde „Introduction”, p. LXXXVIII.

3) Zie de vorige blz., noot 5.

4) Zie de lijst dezer werken (één van 1474, één van 1475, één van 1481, één van 1485, en twee zonder jaartal) bij Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 575 suiv.

5) Zie Campbell, l. c. n°. 320: „Cette mention doit reposer sur quelque erreur”; n°. 588: „Edition fort douteuse”; n°. 867: „Cité dans...”; n°. 1097: „Edition fort douteuse”; n°. 1324: „Je suis convaincu que cette édition... n'existe pas”; n°. 1428: „un exemplaire de cette édition se serait trouvée dans la bibliothèque de...”.

6) Zie boven, blz. 194, noot 5. Misschien moet men bij de behandeling der quaestie óók nog in aanmerking nemen, dat het S. Maartensconvent van

zondere waarde mag er voor de eer van dit Kapittel aan worden gehecht? Ieder zal moeten erkennen, dat de zaak zelfs in het gunstigste geval van zóó weinig omvang en zóó geringe beteekenis is geweest, dat zij den geschiedschrijver geen recht geeft, om van eenigen invloed op de algemeene beschaving te spreken.

Maar wij keeren tot ons onderwerp terug. Door het voortdurend en met vereende krachten kopieeren van boeken, kwamen de verschillende kloosters in het bezit van meestal aanzienlijke bibliotheken. Ook door giften en legaten [1]), misschien zelfs in bijzondere gevallen door aankoop, namen deze laatsten vaak toe. Zoo werd bijv. de boekerij van Groenendaal in elf jaren met honderd twintig banden vermeerderd [2]). Over de rijke liberie van Windesheim zelf spraken wij reeds [3]). Die van de zusters te Diepenveen moet, blijkens de overblijfselen er van in de stadsbibliotheek te Deventer [4]), goed voorzien zijn geweest. Ook elders vinden wij hetzelfde verschijnsel. Zoo stonden in de Zuidelijke Nederlanden Groenendaal [5]), Zevenborren [6]), Rooklooster [7]),

---

den aanvang af (1447) een besloten klooster was. Drukken was destijds nauw verwant met uitgeven, uitgeven met koopmanschap, koopmanschap met maatschappelijk verkeer, en dit laatste streed met het begrip van insluiting.

1) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 217 v, en 218, noot 1; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 12; Fritzen, *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck* (zie boven, blz. 20, de noot), S. 10, 11.

2) Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom I, p. 229, i. v. Daniël Petri.

3) Boven, dl. I, blz. 216—218.

4) Zie den *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, p. 235—246 passim.

5) Gramaye, *Bruxella* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 30, col. 2: „Fuit hîc olim illustris manuscriptorum Bibliotheca”. Door de Nederlandsche beroerten in de zestiende eeuw leed deze boekerij, evenals zoovele andere, groote schade. De handschriften, die zij omstreeks 1644 nog bevatte, kan men vermeld vinden bij Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insulis, 1641, pars II, p. 136—141.

6) Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 73: „Bibliotheca tunc [scil. anno 1580] nostra (proh dolor!) libris manuscriptis refertissima in Penthaei morem miserè discerpta fuit.”

7) Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 172: „In hac Canonicâ [scil. Rubeae Vallis] visitur perampla et locuples librorum maximè MSS. Bibliotheca.” Wie de liberie van Rooklooster nader wil leeren kennen, raadplege met M.S. nº. 1351 en nº. 17742 der Bourgondische bibliotheek (*Catalogue des manuscrits*

Korsendonck 1), S. Maarten te Leuven 2) en andere conventen 3) wegens hunne rijke verzamelingen van handschriften bekend. In Duitschland vond men te Bodiken 4), Rebdorff 5), Frenswegen 6) en elders kostbare bibliotheken. Om althans eenig

---

de la bibliothèque royale des ducs de Bourgogne, Brux. 1842, tome I, p. 28, 355 ; tome II, p. 8), alsmede met nog een handschrift aldaar (lang en smal; papier; hoornen omslag), dat n°. 181 der Nieuwe serie worden zal. Het bevat een catalogus der kloosterboekerij, en duidt aan, dat deze zeer rijk moet geweest zijn. Ook Rosweyde in de Opdracht zijner uitgave van het *Chronicon Windesemense* aan Paulus Schoof, prior van Rooklooster, zegt [p. 4]: „Fuere sanè religiosi vestri omnis antiquitatis Ecclesiasticae seduli conseruatores, vt Rubea Vallis Belgicae archiuum iure meritóque dici possit.”

1) Hoe rijk aan handschriften, o. a. ook aan „Vitae Sanctorum,” de bibliotheek te Korsendonck was, blijkt uit den catalogus, daarvan in 1633 door Hoyberge opgemaakt, en afgedrukt bij Sanderus, l. l. pars II, p. 46—71.

2) De catalogus van deze, vooral ook aan „Vitae Sanctorum” zeer rijke boekerij, in 1639 opgemaakt door Pieter van Sint-Truyen, en afgedrukt bij Sanderus, l. l. pars II, p. 208—233, rechtvaardigt de woorden van Gramaye, *Lovanium* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*), p. 17, col. 1: „Et habet insignem manuscriptam bibliothecam.” Verg. ook v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. II, p. 165.

3) Zoo was de bibliotheek van het klooster ’t Lijden van Christus te Tongeren buitengewoon rijk aan „Vitae Sanctorum” (zie den catalogus dezer boekerij, opgemaakt in 1638, bij Sanderus, l. l. pars II, p. 181—205); die van Bethlehem bij Leuven bezat eene groote menigte gedrukte werken (zie den geschreven catalogus dezer werken in M. S. n°. 14673 der Bourgondische bibliotheek; ongeveer drie schrijfboekjes dik in een hoornen band).

4) „Retinuit nos per biduum, ac monstravit nobis singulari humanitate suam Bibliothecam, quae in illa provincia habetur pro ditissima in manuscriptis codicibus.” Martene, *Itinéraire* (vertaald medegedeeld door Zunggo, *Historiae canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 354).

5) „Ex nobili cumprimis et Codicibus perantiquis manu exaratis instructissima Bibliotheca Monasterii Rebdorffensis Can. Reg. Ord. S. August. non procul Eystadio nactus sum Codices M. SS. tres.” Heserus, *Hecatompylum* (aangehaald door Amort, *Scutum Kempense*, Col. 1728, p. 29). De Koninklijke bibliotheek te ’s Gravenhage bezit sinds eenige jaren een merkwaardig handschrift, uit dit klooster afkomstig en bevattende verschillende werken van Thomas a Kempis. Het is uitvoerig beschreven door Huet in zijn opstel *De Thomas-kwestie* (in *De Gids* van October 1861), blz. 475.

6) Welk een schat de klooster-bibliotheek van Frenswegen indertijd moet bevat hebben, blijkt uit een geschrevenen, deels omschrijvenden catalogus daarvan, later opgemaakt door Dr. Tross, en thans in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam (zie ook nog Delprat, *Verhandeling over de broeder-*

denkbeeld te geven van de zeer verschillende schatten, die in de Windesheimsche boekerijen verscholen lagen, noemen wij een oud handschrift van het Nieuwe Testament in het Grieksch te Korsendonck 1), het eigenhandig door Thomas a Kempis geschreven exemplaar van zijne »Imitatio Christi" in het S. Agnietenklooster bij Zwolle 2), en twaalf folio-deelen Levens van

---

schap van G. Groote, 1ste druk, Utr. 1830, blz. 266—268, en boven, dl. I, blz. 137, noot 2; 207, de noot; 208, de noot; 210, de noot; 212, de noot). De onverantwoordelijke verwaarloozing dezer aan kostbare handschriften, keurige miniatuurschilderingen en zeldzame incunabelen zoo rijke liberie heeft eene treurige vermaardheid gekregen (zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 220, noot 1). Gelijk bekend is, werd het nog bestaande gedeelte der verzameling, dat later naar Steinfurt was overgebracht, in 1874 door den regeerenden vorst Lodewijk van Bentheim-Steinfurt aan de „Kaiserliche Universitäts- und Landes-Bibliothek" te Straatsburg ten geschenke gegeven (zie bijv. *De Nederlandsche spectator* van 30 Januari 1875, n°. 5, blz. 33).

1) Deze kostbare codex was door Radulphus a Rivo uit Rome medegebracht (zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 12). Erasmus gebruikte hem bij zijne uitgave van het Nieuwe Testament, en noemde hem in zijne „Annotationes" den „Codex Corsendoncensis" (l. l.). In 1633 gaf de prior, met toestemming der kloosterlingen, hem ten geschenke aan een hooggeplaatst ambtenaar van den Spaanschen koning, die hem naar Spanje zond (l. l. p. 104). Verg. ook Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 1052.

2) Dit eerwaardig boekske in 16mo, met uiterst nette, kleine letter geschreven op perkament en papier, en gevat in een oud lederen bandje met overblijfsels van een slootje, is blijkbaar duizenden malen in handen geweest. De bladen, 192 in getal, zijn bevingerd, doch, hoewel aan de randen afgesleten, niet gescheurd. Gelijk men weet, heeft het eene groote rol gespeeld bij de beantwoording der vraag, of Thomas a Kempis de ware schrijver der *Imitatio* is. Ofschoon ook Sommalius en Rosweyde er hunne uitgaven van dit werk naar hebben bearbeid, is het eerst in 1874 met al de nauwkeurigheid eener wetenschappelijke liefde afgedrukt door Karl Hirsche (*Thomae Kempensis De imitatione Christi libri quatuor*, Berol. 1874), die er ook voortreffelijke *Prolegomena* voor heeft geschreven (Erster Band, Berlin, 1873). Ziehier de geschiedenis van dit handschriftje, dat behalve de *Imitatio* nog enkele andere werkjes van Thomas bevat. Tot kort vóór den geheelen ondergang van het S. Agnietenklooster, waar de schrijver het in 1441 had voltooid, bleef het aldaar. Toen nam Joannes Latomus het bij gelegenheid eener visitatie mede. In 1577 gaf hij het ten geschenke aan zijn vriend, den boekverkooper Joannes Bellerus te Antwerpen. Deze schonk het in 1590 aan de paters Jezuïeten in de genoemde stad. Toen het huis van deze laatsten werd opgeheven, kwam het in de Bourgondische bibliotheek, waar het thans nog als n°. 5855—5861 berust.

Heiligen, voor elke maand één, in het S. Meinulphus-convent te Bodiken, eene collectie, zóó groot, dat Martene haar de uitvoerigste en meest volledige noemde, die hij ooit had gezien 1).

Wat nu ten slotte de vraag naar den invloed betreft, — het zal niet noodig zijn te zeggen, dat de broeders des gemeenschappelijken levens meer onmiddellijk nut hebben gedaan door de algemeene verspreiding hunner boeken, dan de Windesheimsche regulieren door de opeenhooping daarvan. Al mag men verwachten, dat zij, die zooveel van anderen ter leen ontvingen 2), niet karig zullen zijn geweest in het ter leen geven van het hunne 3), toch waren de kloostermuren al te zeer muren der afscheiding tusschen hen en de buitenwereld. Naarmate zij door hunne afzondering minder werden geschaad, werd de menschheid minder gebaat. Wat had deze laatste langen tijd aan hun voortdurend schrijven, hunne letterkundige bekwaamheden, hun rijken boekenschat?

Doch niemand wane, dat die schat haar niet ten goede is

Ten slotte nog de inschriften, waaraan dit een en ander is ontleend. Op het eerste blad staat met eene hand uit de 17de of 18de eeuw: „Soc. Iesu Antv. D. P." Voorts met eene hand uit de 15de eeuw: „Liber monasterij Canonicorum regularium In monte sancte Agnetis virginis ac martiris prope swollis." Daarop volgt met zeer nette hand: „quem F. Joan. Latomus professus ord. Regularium in Throno B. Mariae prope Herentals, eiusdem ordinis Generalis Minister, facta Visitatione Monasterij s. Agnetis prope Swollam eiusdem Monasterij ruinis ereptum ne penitus interiret Antuerpiam allatum Joanni Bellero amico veteri & fideli DD. anno Salutis 1577." Op de keerzijde van dit eerste blad leest men: „Porro Joann. Bellerus PP. societatis Jesu, in gratiam suorum Filiorum, quos eadem societas religiosos fouet, lubens donauit Kalen. Junij 1590." Eindelijk op de laatste bladzijde van het boekske (fol. 192v) staat in robrik met dezelfde nette, kleine letter, waarmede het geheel is geschreven: „Finitus et completus anno domini mo cccco xljo per manus fratris thome kempensis In monte S. Agnetis prope zwollis." Verg. de niet volkomen juiste beschrijving in Nijhoff's *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX (Arnh. 1854), Aankondigingen, berigten enz. blz. 7v; alsmede die van Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1855, S. 154 f.

1) „Inter ista manuscripta eminent duodecim tomi in folio majoris formae, quorum quilibet continet vitas sanctorum pro uno mense, haec collectio est omnium amplissima, et completissima, quas unquam vidi." Martene, *Itinéraire* (vertaald medegedeeld door Zunggo, l.l.).

2) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 206, 209, 210, 213, 214.

3) Zie over de instructie van den librarius bij het uitleenen van boeken! boven, dl. I, blz. 140v.

gekomen. Het verspreiden van boeken werkt meer oogenblikkelijk; het verzamelen van boekerijen meer op tijd. Het eerste wekt meer op tot lezen; het laatste meer tot onderzoeken. Het eerste bevordert meer de algemeene ontwikkeling; het laatste meer de wetenschappelijke vorming. Het eerste heeft meer invloed op de beschaving; het laatste levert de bronnen voor de geschiedenis der beschaving. Zoo heeft èn het een èn het ander zijn nut; het een vroeger, het ander later; het een meer in de breedte, het ander meer in de diepte; het een meer voor de tijdgenooten, het ander meer voor het nageslacht, wanneer de boekerijen maar eerst voor dit laatste worden geopend.

Om nu, wat het nut der Windesheimsche liberieën betreft, enkele zeer uiteenloopende zaken te noemen, — Gramaye zou zijne »Antiquitates Brabantiae" 1), Valerius Andreae zijne »Bibliotheca Belgica" 2), Surius zijne »Vitae Sanctorum," de Bollandisten hunne »Acta Sanctorum" 3) niet zóó hebben geschreven, als de genoemde liberieën er niet waren geweest. Het kan nauwelijks anders, of de menigvuldige afschriften van de werken der Kerkvaders, die in de kloosters, tot het kapittel van Windesheim behoorende, met zoo groote zorg werden vervaardigd 4), moeten bij de later gevolgde uitgaven dier werken, althans minstens bij die, welke door leden van het genoemd Kapittel werden bezorgd 5), wezenlijke vrucht hebben gedragen. Van den onberekenbaren invloed, dien bibliotheken als de stedelijke te Deventer, de Academische te Utrecht, de Koninklijke te 's Gravenhage, en bovenal de Bourgondische te Brussel op de kennis en de weten-

1) Zie de lijst der handschriften, die hem bij dit werk ten dienste hebben gestaan, op p. 28—30 der editie van 1708. Uit die lijst blijkt, dat vele daarvan hem uit de bibliotheken van Windesheimsche kloosters waren verstrekt.

2) Zie aldaar op ontelbare plaatsen, bij het noemen van de bibliotheken, waar de werken der verschillende schrijvers zich in handschrift bevonden. Het zal niet noodig zijn, te herinneren, dat Valerius Andreae in dit opzicht grootendeels op Joannes Bunderius, Antonius Sanderus en anderen berust.

3) Zie beneden, blz. 208, noot 1. Dat de bibliotheken van sommige Windesheimsche kloosters buitengemeen rijk waren aan „Vitae Sanctorum", zagen wij reeds boven, blz. 199, noot 1, 2 en 3, alsmede blz. 201, noot 1.

4) Zie boven, dl. I, blz. 214, 216v; voorts *Chron. Wind.* p. 390 seq, 420 seq; Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, tom. II, p. 46—71 passim, 187—196 passim, 208—225 passim.

5) Zie beneden, blz. 208, noot 2.

schappelijke beoefening der geschiedenis hebben gehad en voortdurend meer zullen verkrijgen, komt een deel aan de boekerijen der Windesheimers toe. Nog in den jongsten tijd is het overschot van de voormalige liberie te Frenswegen door vele prachtige handschriften en zeldzame wiegedrukken eene rijke aanwinst voor de Keizerlijke bibliotheek te Straatsburg geworden [1]. En wat zich hier en daar, thans nog onbekend, in de oude kloostergebouwen zelven, of in geslotene boekerijen, of in particuliere handen bevindt, zal te eeniger tijd, zoo al niet geheel dan toch ten deele, der wetenschap ten goede komen, en ook dan weer het zijne bijdragen tot rechte kennis van een veelszins merkwaardig verleden.

Het ligt voor de hand, dat mannen, die als geestelijken niet ontbloot konden zijn van zekere letterkundige vorming [2], die zich dagelijks bezighielden met het afschrijven van degelijke boeken, en die door meestal aanzienlijke bibliotheken waren omringd, eenige liefde voor wetenschap bezaten. Er kwam nog bij, dat velen hunner, alvorens ten klooster te gaan, een academischen graad verworven, of zelfs eene wetenschappelijke betrekking bekleed hadden. Zoo vinden wij onder hen meesters in de vrije kunsten [3] en in de rechten [4], doctoren in de medicijnen [5] en in de godgeleerdheid [6], gepromoveerden uit

1) Zie boven, blz. 200, de noot.

2) Zie boven, blz. 193, noot 1.

3) Bijv. Wilhelmus Guennes, prior van het klooster Bethlehem bij Leuven, 1475—1503. Zie aangaande hem boven, blz. 134, maar vooral Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 14, § 1—10 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. nº. 1278, p. 368—383).

4) Bijv. Pieter Buys (zie boven, blz. 42, noot 1), regulier te Eemstein, later prior te Reimerswaal. Zie [Joa. Latomus,] *Paradisus Mariae* (in Nederlandsche vertaling als bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschrijving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 214v.

5) Bijv. Theodorus Groen, geb. te Alkmaar, regulier te Gaesdonck, gest. 1690. „Hij was promoveert, en vermaarden Doctor in de Medicine". Aldus Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 10.

6) Bijv. Petrus Valkendael van Zijl, prior in het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, gest. 1485. Zie Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 765; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 1016; v. Heussen en v.

Padua 1), lectors uit Parijs 2), dekens van het college te Manchester 3), in één woord eene menigte mannen, die tot den stand der geleerden behoorden. Nauwelijks wordt ons dan ook gegund, een der verbonden conventen meer van nabij te leeren kennen, of wij treffen er van de zoodanigen aan, en het behoeft niet gezegd te worden, dat hunne wetenschappelijke vorming van zelf invloed uitoefende op de ontwikkeling hunner medekloosterlingen, en den algemeenen standaard van de kennis dezer laatsten onwillekeurig verhoogde.

Wat dien algemeenen standaard betreft, de broeders, voor zooverre zij reguliere kanunniken waren, konden goed lezen en meestal voortreffelijk schrijven 4); zij kenden althans het kerkelijk Latijn 5), niet zelden Fransch en andere levende talen 6), soms eenig Grieksch en Hebreeuwsch 7). Ook de meeste zusters waren in het lezen en schrijven bekwaam 8), en hare kennis van het Latijn was vaak grooter, dan men allicht zou verwachten. Sommige hadden reeds vóór hare intrede in het klooster onderricht

---

Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 561 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. II, blz. 141).

1) Arnold Geilhoven of Arnold van Rotterdam, regulier te Groenendaal, over wien straks nader. Dat hij te Bologne en Padua gestudeerd heeft, zie reeds bij Valerius Andreae, l. l. p. 87; Foppens, l. l. tom. I, p. 103. Dat hij in laatstgenoemde stad den graad van doctor ontving, schrijft hij zelf in pars II van zijn *Sompnium doctrinale* (p. 55 van het waarschijnlijk eigenhandige handschrift, thans toebehoorende aan den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam; zie diens *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 243, noot 1; 368, noot 6).

2) Nicolaas van Schoonhoven, regulier te Windesheim. Zie *Chron. Wind.* p. 276; verg. boven, dl. I, blz. 187, noot 1.

3) Laurentius Vaus, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, geprofest 1572. Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 289.

4) Zie boven, blz. 193.

5) Zie aldaar, noot 1.

6) [Joannes Latomus,] *Paradisus Mariae*, blz. 203; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 74, 94; Petrus Impens, *Chron. Bethleemiticum*, lib. VI, art. 14, § 3 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 375).

7) Wiaert, l. l p. 71; Valerius Andreae, l. l. p. 627; Foppens, l. l. tom. II, p. 821, 858. Van Martinus Lipsius, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, wordt getuigd, dat hij eene „exacta linguae cùm Graecae tùm Latinae cognitio" bezat. Zie Miraeus, *Elogia Belgica*, Antv. 1609, p. 56.

8) Verg. boven, blz. 193v.

in die taal ontvangen 1); andere — wij zagen dit — kregen gelegenheid, er zich ook nog later in te oefenen 2). Uit het verbod, om zich van de landtaal te bedienen, dat weleens aan de zusters werd gegeven 3), zou men opmaken, dat hare kennis van het Latijn soms verder ging dan hetgeen bij den kerkdienst noodig was; doch als men de spelling van Latijnsche woorden in Nederlandsche geschriften, uit vrouwenconventen afkomstig, aanschouwt 4), dan krijgt men van de zaak geene hooge gedachte. Intusschen bestaat er nog eene briefwisseling van de reeds genoemde zuster Tecla uit het Windesheimsch klooster te Bronope bij Kampen, met zusters uit het niet-Windesheimsch convent Mariënberg bij Helmstadt, waar zij drie jaren onderwijs had gegeven 5). Deze briefwisseling is in het Latijn 6), en duidt aan, dat de schrijfsters zich in die taal wel geenszins onberispelijk, maar toch met zekere vaardigheid wisten uit te drukken 7).

Doch wij keeren tot de geleerden onder de Windesheimers terug 8). En dan ontmoeten wij nu eens in enkele broeders, zooals Arnold Geilhoven of Arnold van Rotterdam 9), encyclo-

---

1) Handschrift D (zie boven, blz. 186, noot 1), fol. 50ᵛ, 87ʳ (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 251).

2) Zie boven, blz. 191.

3) Handschrift D, fol. 77ᵛ (verg. Matthaeus, l. l. p. 240; zie ook aldaar, tot welk gebrekkig Latijn het soms aanleiding gaf).

4) Handschrift D, fol. 51ʳ: „veny santus spirytus"; fol. 86ᵛ: „mynen cases ende temper"; fol. 141ᵛ: „soe waert deuenter in terdict gelecht"; fol. 187ʳ: „Aferte oculos meos".

5) Zie boven, blz. 186v.

6) Men kan haar afgedrukt vinden bij Busch, *Ref. mon.* p. 894ᵇ—896ᵃ.

7) Busch, die zelf alles behalve zuiver Latijn schreef, geeft haar den lof, „ut literas sive Missivas in bono Latino magistraliter dictarent." Hij voegt er bij: „sicut ad oculum ipse vidi et examinavi" (*Ref. mon.* p. 892ᶜ). Aangaande de kennis van het Latijn, de „scientiae grammaticales" en de „scientiae scholasticae" in niet-Windesheimsche vrouwenkloosters, kan men enkele gegevens vinden *Ref. mon.* p. 830ᵇ, 869ᵃ, 872ᶜ, 873ᶜ, 886ᵇ, 887ᵃ.

8) Verschillende „viri docti et in omni scientiarum genere versatissimi" onder de Windesheimers kan men genoemd en kort behandeld vinden bij Pennottus' *Generalis sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, lib. II, cap. 65 (editie van Col. 1630, p. 528—530). Zie ook Helyot, *Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires*, Paris, 1721, tome II, p. 347 suiv.

9) Zie over dezen merkwaardigen regulier te Groenendaal (gest. 1442): Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 86 seq.; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I,

paedisch gevormde mannen [1]), dan weer in vele anderen gelukkige beoefenaars van verschillende takken van wetenschap. Wel is waar nam de godgeleerdheid hierbij de voornaamste plaats in, doch men zou zeer dwalen, indien men meende dat ook andere, zelfs de zoogenaamde exacte en natuurwetenschappen werden vergeten. Er waren onder de Windesheimers verdienstelijke wiskundigen [2]), cosmographen [3]), schrijvers over astronomische,

---

p. 102 seq.; Marcus Mastelinus, *Necrologium monasterii Viridis Vallis* (zie boven, blz. 15, noot 4), p. 162; vooral ook Moll, *Kerkgesch. v. Ned vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 242v, 368v, en elders. In pars I van het straks (blz. 204, noot 1) genoemde *Sompnium doctrinale* worden de volgende wetenschappen besproken: Grammatica, logica, rhetorica, poëtica, musica, arithmetica, geometria, astrologia, medicina, philosophia, legista, canonista, theologia. Buitengewoon groot is het aantal schrijvers, die er worden aangehaald. Het is zeer te hopen, dat Arnold Geilhoven door eene bekwame pen opzettelijk worde behandeld. Wie hem tot het onderwerp eener monographie maakt, raadplege ook met de Groenendaalsche obituariën en andere handschriften der Bourgondische bibliotheek, die beneden, in het Aanhangsel, n°. 3, vermeld staan.

1) Ook Libertus van Hauthem, prior der regulieren te Tongeren, gest. 1557, was zulk een „omnis homo," doch hij heeft minder geschreven. Zie Valerius Andreae, l. l. p. 627; Foppens, l. l. tom. II, p. 821. In de volgende aanteekeningen zal blijken, dat ook Joannes van Meerhout, regulier te Korsendonck, gest. 1476, zeer verschillende vakken beoefende.

2) Bijv. Otto Palins, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven. Van hem schrijft Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 288: „Fuit acerrimi ingenii mathematicus, cujus fama permotus archiepiscopus S. Andreae illum Romam perduxit, deinde in Scotiam, ubi regi familiarissimus diem clausit extremum." Als eene bijzonderheid voeg ik hierbij, dat de bekende kroniekschrijver Peter Jacobsz. in het Windesheimsche klooster Thabor bij Sneek (zie over hem straks) een zeer bekwaam landmeter was. Zie Visser en Amersfoordt, *Archief*, Leeuw. 1824, Aanteekeningen, blz. 5; Suffridus Petri, *De scriptoribus Frisiae*, Franequ. 1699, p. 155; verg. Val. Andreae, l. l. p. 725; Foppens, l. l tom. II, p. 956.

3) Willem van de Velde, regulier te Frankenthal onder Worms, omstr. 1495. Zijn tijdgenoot Trithemius, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in 's mans *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 172, noemt hem „Philosophus et Astronomus, cosmographusque celebris opinionis, ingenio profundus, acutus et valde subtilis", en zegt, dat hij o. a. schreef „Opus subtilissimum de toto vniuerso, id est de mundi principio, medio, et fine, quod praenotauit Empyreale maius lib. XXIIII. Item compendium huius operis, quod praenotauit Empyreale minus lib. VII". Verg. Valerius Andreae, l. l. p. 335; Foppens, l. l. tom. II, p. 424 seq.; Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipz. 1750, Th. IV, Kol. 1503.

physische en medische zaken [1]). Men vond onder hen zoowel bedreven rechtsgeleerden [2]), als beoefenaars van de klassieken [3]), de grammatica [4]), de rethorica [5]) en de historia literaria [6]). Doch, gelijk reeds gezegd werd, de godgeleerdheid in hare verschillende vertakkingen stond toch bovenaan, zoodat de Windesheimsche kloostervereeniging vooral rijk was aan dogmatici [7]) en exegeten [8]),

1) Bijv. de reeds genoemde Joannes van Meerhout. Hij schreef o. a. *Canones astronomici*, *De viribus lapidum*, *De chirurgia*. Zie Val. Andreae, l. l. p. 535; Foppens, l. l. tom. II, p. 689; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 120 seq.

2) Bijv. Gerardus Zywyns, regulier te Korsendonck, „magnus canonista" (zie Molanus, l. l. pars I, p. 276; Latomus en Hoyberge, l. l. p. 11). Voorts denke men aan Pieter Buys (zie boven, blz. 42, noot 1, en 203, noot 4), en aan Aegidius Boucheroel, prior te Nuis, te Bethlehem bij Leuven, te Luik en te Reimerswaal (zie aangaande hem boven, blz. 119; Molanus, l. l. pars I, p. 281 seq.; [Latomus,] *Paradisus Mariae*, blz. 213v; Goethals, *Lectures*, Brux. 1837, tome II, p. 44—54; bovenal Impens, *Chron. Bethleemiticum*, lib. V, art. 6, passim).

3) Bijv. alweder Joannes van Meerhout. Hij schreef *Commentarii in P. Virgilii Aeneida*. Zie Val. Andreae, l. l. p. 535; Foppens, l. l. tom. II, p. 689.

4) Bijv. dezelfde Joannes van Meerhout: *Compendium grammaticae* in vier boeken; *Etymologiae variorum nominum et verborum* (zie de zooeven aangehaalde schrijvers). De Bourgondische bibliotheek bezit van hem een verkort Latijnsch glossarium in handschrift (zie *Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 22, nº. 1088).

5) Bijv. Joannes Beer of Joannes de Palude, supprior van het klooster te Korsendonck, gest. 1418. Hij schreef *Brevis summa circa rhetoricam* (zie Val. Andreae, l. l. p. 456; Foppens, l. l. tom. I, p. 577; vooral Paquot, *Memoires*; tome XVI, p. 338 suiv., en Latomus en Hoyberge, l. l. p. 83). Ook Joannes van Meerhout schreef een werkje *De arte oratoria*.

6) Bijv. Pieter van Sint-Truyen, prior generaal der Windesheimsche congregatie. Zie boven, blz. 172.

7) Bijv. Joannes Reys, eerste prior der regulieren te Tongeren, gest. 1454. Hij schreef o. a. *Summa sacrae theologiae* (zie Val. Andreae, l. l. p. 552, Foppens, l. l. tom. II, p. 716). Vooral Joannes Garetius, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, gest. 1571. Hij schreef o. a. *De veritate Corporis Christi in Eucharistia*, een werk, dat vier uitgaven beleefde en zelfs nog in 1671 te Leiden werd herdrukt (zie Val. Andreae, l. l. p. 504 seq.; Foppens, l. l. tom. II, p. 644 seq.). Dat Thomas Aquinas ook onder de Windesheimers aanhangers vond, blijkt bijv. uit de werken van Petrus Valckendael van Zijl, prior van het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, gest. 1485 (zie de titels dier werken bij Val. Andreae, l. l. p. 765; Foppens, l. l. tom. II, p. 1016; v. Heussen en v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 561). Verg. ook boven, dl. I, blz. 312, noot 1; doch zie daarentegen aldaar, blz. 232, noot 3.

8) Bijv. Joannes van Bercht, regulier te Groenendaal. Hij schreef *Commen-*

hagiographen [1]) en uitgevers van patristische werken [2]), ook aan schrijvers over zedekunde [3]) en pastoraal [4]).

Er is geen twijfel aan, of men zal bij toenemende kennis van het inwendig leven der verschillende Windesheimsche kloosters telkens meer bevinden, dat er, vooral in den bloeitijd der Vereeniging, onder de broeders heel wat geleerdheid en liefde voor de studie was. Doch als wij wèl zien, dan hebben zij in verreweg de meeste vakken, die zij beoefenden, slechts het bestaande gehandhaafd, en er niets nieuws aan toegevoegd. Gaarne erkennen wij, dat reeds dit handhaven iets verdienstelijks is. Er behoort

---

tarii in Euangelium Lucae en *Elucidatorium in psalmos Davidicos*. Dit laatste werk, waaraan een gedeelte ontbrak, werd aangevuld door Marcus Mastelijn (zie aangaande hem boven, blz. 168, 170v), en in 1634 te Antwerpen in 't licht gegeven. Zie Val. Andreae, l. l. p. 458, 640; Foppens, l. l. tom. I. p. 578, tom. II, p. 840; Paquot, l. c. tome IX, p. 363. Later zullen wij Nicolaas van Winghe, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, als verdienstelijk bijbelvertaler leeren kennen.

1) Bijv. Antonius Gheens of Gentius, prior van Rooklooster, gest. 1543, wiens *Vitae Sanctorum* door Surius zijn gebruikt (zie Val. Andreae, l. l. p. 65; Foppens, l. l. tom. I, p. 77), en Joannes Gilemans, supprior aldaar, gest. 1487 (Goethals, *Lectures*, tome I, p. 25 suiv.), wiens *Hagiologium Brabantinorum*, *Novale Sanctorum* en *Sanctilogium* groote diensten aan de Bollandisten hebben bewezen (zie Foppens, l. l. tom. II, p. 647). Verg. boven, blz. 202.

2) Zoo gaf Martinus Lipsius (zie aangaande hem boven, blz. 204, noot 7) werken van Hilarius, Augustinus en vele anderen uit (zie Val. Andreae, l. l. p. 652 seq.; Foppens, l. l. tom. II, p. 857); Joannes Costerius, prior van datzelfde klooster, leverde eene verbeterde uitgave van Ambrosius in vijf deelen (zie Val. Andreae, l. l. p. 485 seq.; Foppens, l. l. tom. II, p. 620 seq.); Joannes Vlimmerius, eveneens prior van het genoemde convent, deed sermoenen van Augustinus het licht zien (Val. Andreae, l. l. p. 577; Foppens, l. l. tom. II, p. 747); en Hubertus Scuteput, regulier in het klooster Bethlehem bij Leuven, leverde bloemlezingen uit de werken van meer dan éénen Kerkvader (zie Val. Andreae, l. l. p. 394; Foppens, l. l. tom. I, p. 489).

3) Bijv. Nolmannus Calckens, negende prior der regulieren te Tongeren. Hij schreef o. a. *De peccatorum differentia*, *De virtutibus et vitiis*. Zie Val. Andreae, l. l. p. 702; Foppens, l. l. tom. II, p. 926.

4) Bijv. Frederik van Heilo, regulier in het klooster Maria-Visitatie buiten Haarlem, gest. 1455. Hij schreef o. a. *De officiis rectoris sive pastoris*, *Epistola contra pluralitatem confessorum et de regimine sororum*, *Epistola de modo et forma regendi sorores* (zie Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866, blz. 32, 34, 42—85). Men denke ook aan de pastorale geschriften van den prior generaal Willem van Herckenroy (zie boven, blz. 169, noot 4).

niet weinig toe, in zóó ruimen kring gedurende zóó langen tijd een geest van degelijkheid gaande te houden. Maar om van invloed op de wetenschap te zijn, moet men toch nog iets anders doen, dan haar beoefenen en er boeken over schrijven. Die beoefening moet er eene bijzondere richting aan geven, er meer breedte of diepte aan schenken. Die boeken moeten eene meer wetenschappelijke methode gangbaar maken, nieuwe gezichtspunten openen, de vaders worden van andere dergelijke geschriften. Onder alles nu, wat de Windesheimers geschreven of gedrukt hebben nagelaten, is, zooverre wij weten, niets, wat in eenig vak van wetenschap baanbrekend is geweest. Toch hebben zij, gelijk wij reeds zagen [1]), belangrijke bijdragen geleverd voor later gevolgde uitgaven van »Levens der Heiligen", en door hunne eigene uitgaven van werken van Kerkvaders de geleerde wereld aan zich verplicht. Dit is op hagiographisch en patristisch gebied hunne eer, en wij erkennen het gaarne.

Maar ach, waarom is de critische geest, die hen in den aanvang bezielde, zoo spoedig van hen geweken, om plaats te maken voor het streven naar uitwendige eenheid? Wat was het verkwikkend, die eerste broeders te Windesheim aan den arbeid te zien, met oude codices der »Vulgata" voor zich, en met allerlei afschriften van de werken der vier groote Kerkleeraars en andere rechtzinnige Vaderen om zich [2]). Hoe spitste zich hun brein, hoe scherpten zij hun oordeel bij het gezamenlijk overwegen, welke onder de verschillende lezingen de ware zou zijn. Dat was niet het najagen van dorre geleerdheid, maar het beoefenen van frissche wetenschap. Dat bevorderde de denkkracht; dat leidde tot het zoeken van eene methode; dat bracht den stand der zaken vooruit. Waarom, na die feitelijke erkenning van het geoorloofde der critiek, haar zoo streng aan anderen verboden, en waarom, na die openlijke getuigenis van hare noodzakelijkheid, gehandeld, alsof zij haar laatste woord had gezegd? Dat men niet aan een iegelijk, hoe onbedreven ook, toestond, onder het afschrijven allerlei veranderingen aan te brengen, was een teeken van wijsheid; maar dat men de eenmaal vervaardigde standaard-exemplaren voor alle volgende tijden tot schier onfeil-

---

1) Zie boven, blz. 202 en 208, noot 1 en 2.

2) Zie boven, dl I, blz. 213v.

bare autoriteiten verhief, dat was eene vrucht van bekrompenheid. Blijkbaar deed men het tot strenge handhaving der eenheid, en ook dit had zijn nut. Doch als men de afschrijvers tot denkende wezens, de gezamenlijke kloosterbroeders tot oordeelkundige mannen, de gansche Vereeniging tot eene wetenschap bevorderende macht had willen maken, men zou, in plaats van te bepalen, dat er steeds gecorrigeerd moest worden naar de oorspronkelijk gecorrigeerde exemplaren 1), het opsporen van oude codices en het bijeenbrengen van steeds zuiverder teksten hebben uitgelokt. Uit liefde voor de Windesheimers wenschten wij wel, te mogen getuigen, dat zij iets dergelijks hadden gedaan. Maar, helaas, zij deden het niet. Gerust mag men zeggen, dat het niet op den weg lag van mannen, die slechts vroomheid en zedelijkheid wenschten aan te kweeken, en die vóór alle dingen de praktijk des levens wilden bevorderen 2). Doch dit eigenaardig, ofschoon hoogst nuttig en eervol streven had dan toch ten gevolge, dat zij op het gebied der letterkundige critiek geene macht zijn geworden, al scheen het in den beginne, dat de aanleg daartoe bij hen bestond.

Wij stelden onze eischen hoog, gelijk dat betaamt, wanneer er sprake is van invloed op wetenschappelijk gebied. Toch zouden wij den Windesheimers onrecht aandoen, zoo wij niet met lof gewaagden van hun historischen zin, en niet met bijzondere onderscheiding hunne geschiedkundige geschriften vermeldden.

Van de vroegste tijden af bestond er onder de broeders historische zin. Eerst openbaarde deze zich in het bewaren van allerlei herinneringen bij mondelinge overlevering 3), vervolgens in het op schrift brengen van het gebeurde, hetzij in den vorm van biographie 4) of kroniek 5), of ook van meer aaneengeschakeld

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 216.

2) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

3) Zie *Chron. Wind.*, Prologus, [p. III]; voorts p. 45, 55 seq, 326, 328—335, 355, 391, 423; *Ref. mon.* p. 939^{c}.

4) Bijv. de levensbeschrijvingen van Gerrit de Groote, Florens Radewijns en anderen door Thomas a Kempis.

5) Bijv. het *Chronicon Montis S. Agnetis* door denzelfden.

verhaal [1]. Later nam de zaak grootere afmetingen aan. Men vervaardigde meer of minder uitvoerige werken, die meestal betrekking hadden op het eigen klooster [2], maar soms ook op de Kloostervereeniging in haar geheel [3], op het gewest, waarin men leefde [4], zelfs op meerdere gewesten te zamen [5]. In vervolg van tijd gold de bepaling, dat de priors, een iegelijk in zijn eigen convent, moesten zorgen voor een boek, waarin de voornaamste zaken, het huis betreffende, werden opgeteekend, namelijk wat er was bevolen, toegestaan en merkwaardigs gebeurd [6].

Na dit zeer kort overzicht van de geschiedenis der historiographie onder de Windesheimers gaan wij over tot het bespreken van de voornaamste geschiedkundige werken, die uit hunne kloosters zijn voortgekomen. En dan denken wij terstond aan het »Vita Gerardi Magni", het »Vita Florentii" en nog negen andere levensbeschrijvingen door Thomas a Kempis [7], die even zoovele illustratiën zijn van de merkwaardige zedelijk-godsdienstige beweging, welke onder den naam van de »moderne devotie" bekend staat [8]. Voorts wijzen wij op de »Epistola de prima institutione monasterii in Windesem" van Willem Vornken [9], een werkje, wel is waar klein van omvang, maar dat toch, indien het »Chronicon Windesemense" niet ware geschreven, de hoofdlijnen van de geschiedenis der genoemde devotie, der wording van Windesheim, en der levenswijze zijner eerste bewoners voor de

---

1) Bijv. de *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* door Willem Vornken.

2) Bijv. het *Liber de fundatione domus regularium prope Haerlem* door Frederik van Heilo.

3) Bijv. het *Liber de origine modernae devotionis, de origine monasterii in Windesem ordinis canonicorum regularium, et de origine capituli nostri generalis et eius consummatione* van Johan Busch (zijnde Liber I van zijn *Chronicon Windesemense*, volgens de uitgave van Rosweyde).

4) Bijv. de *Historie van Vriesland* door Peter Jacobsz. van Thabor.

5) Bijv. het *Magnum chronicon Belgicum* door een onbekenden regulier uit het Onze-lieve-Vrouwe-klooster te Nuis.

6) *Constitutiones* van 1639, p. 57 (in het caput „de priore"). Verg. ook, wat de zorg voor de kloosterarchieven betreft, l. l. p. 69 seq. (in het caput „de procuratore").

7) In de verschillende uitgaven zijner *Opera omnia*.

8) Zie over de „moderne devotie" boven, dl. I, blz. 325—327.

9) Zie over hem boven, blz. 107—126.

nakomelingschap zou hebben bewaard [1]. Dit alles wordt echter overschaduwd [2]) door het »Liber de origine modernae devotionis" en het »Liber de viris illustribus de Windesem" van Busch [3]), die zulk eene rijke bron voor de historie van het Klooster en de Kloostervereeniging vormen, alsmede door het andere werk van dienzelfden schrijver, »De reformatione monasteriorum" [4]), dat behalve de zaken, waarover het overeenkomstig den titel opzettelijk handelt, nog zoovele kostelijke bijdragen voor de geschiedenis der beschaving bevat [5]).

Ofschoon met de geschriften van Busch het hoogste is genoemd, wat aangaande het Windesheimsch kapittel in het algemeen, of betreffende één der verbondene conventen in het bijzonder werd geleverd, mogen toch verschillende kloosterkronieken, zoowel van Noord-Nederlandsche als van Zuid-Nederlandsche en Duitsche conventen, geenszins worden vergeten. Wat Noord-Nederland betreft, het »Chronicon Montis S. Agnetis" van Thomas a Kempis [6]), en de »Origo ac progressus Paradisi B. Mariae" van Joannes Latomus [7]) zijn reeds uitgegeven, het eerste in het oor-

1) Zie dit werkje uit H. S. n°. 349 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, en H. S. n°. 335 der „Aevi medii scriptores ecclesiastici" op de Universiteits-bibliotheek te Utrecht, afgedrukt beneden, in Bijlage I.

2) Busch zelf schijnt dit óók zoo begrepen te hebben. Nergens althans noemt hij de *Epistola* van Vornken, ofschoon men nauwelijks kan aannemen, dat hij haar niet zou hebben gekend. Ja, in zijn Prologus vóór het *Chron. Wind.* [p. II] zegt hij: „Cum autem nulla inuenerimus scripturarum vestigia, quibus in hominum memoria pro posterorum notitia perennari possint praemissa". Of hebben wij ook hier weder te doen met een dergelijk opzettelijk verzwijgen, als waarvan boven, blz. 128v, en 130, noot 7, sprake is geweest?

3) Zie over deze twee werken, die te zamen als *Chronicon Windesemense* bekend staan, boven, dl. I, blz. 312—320.

4) Zie over dit werk boven, dl. I, blz. 320—323.

5) Zie boven, dl. I, blz. 320v.

6) Dit auteurschap staat vast. Het genoemde werk is het eenige, waarin de nederige Thomas, ondanks zijn „ama nesciri" (zie boven, dl. I, blz. 227, noot 1), zichzelven op p. 29 der zoo aanstonds te noemen uitgave van Rosweyde als schrijver heeft aangeduid. Zie Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 265 f.

7) Dat Joannes Latomus, gest. 1578 (dezelfde, die het straks te noemen werkje *Corsendonca* heeft vervaardigd), de steller van het genoemd geschriftje is, blijkt uit Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 524, of Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 674. Zie ook nog aangaande hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 88.

spronkelijk Latijn [1]), het laatste in Nederlandsche vertaling [2]). Gedeeltelijk verschenen ook het »Chronicon [Bethleëmense]" van Gerardus Coccius [3]), en het »Liber de fundatione domus regularium prope Haarlem" van Frederik van Heilo [4]) in het licht.

1) Men vindt het *Chronicon Montis S. Agnetis* (S. Agnietenberg bij Zwolle) in geene enkele editie der *Opera omnia* van Thomas a Kempis. De eenige uitgave is die van Rosweyde, achter het *Chronicon Windesemense* (verg. Hirsche, o. a. O. S. 289). Ziehier den volledigen titel: *Chronicon canonicorvm regvlarivm Montis S. Agnetis. avctore Thoma à Kempis eiusdem Monasterij Religioso. Antverpiae, Apud Hieronymvm Verdvssivm. Anno MDCXXI.* kl. 8vo. Evenals het *Chron. Wind.* (zie boven, dl. I, blz. 317v) is dit werkje hoogst zeldzaam. Na een korten, ongepagineerden „Prologvs" loopt het door Thomas geschreven gedeelte van p. 2-136 (tot zijn sterfjaar 1471), waarbij echter moet opgemerkt worden, dat p. 65—94 ontbreken, zoodat de tekst ineens van p. 64 op p. 95 overgaat. Daarop volgt eene Continuatie van een onbekende, p. 137—146 (tot het jaar 1477). Dan komen er „Ex Chronica fratris nostri Thomae Kempis" verschillende zaken, „quae domum nostram non concernunt", p. 146—178 (biographische mededeelingen aangaande Floris van Wevelinkhoven Ruysbroeck, De Groote, enz. enz.). Eindelijk staan drie oorspronkelijke stukken afgedrukt, p. 178—183 (over het verdienen van aflaten).

2) *Paradisus Mariae. of beschryving der geschiedenis van een convent van reguliere canoniken. naby Reimerswaal. uit een Latynsch handschrift vertaald* (als Bijlage A achter het *Aanhangsel* tot Ermerins, *Beschryving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788, gewoonlijk staande in dl. III of IV van zijn zelden compleet werk *Eenige Zeeuwsche oudheden*; deze vertaling beslaat aldaar blz. 195—221). Het bedoelde Latijnsche handschrift, afkomstig uit een opgeheven Jezuïeten-klooster in België, werd ten jare 1781 aan het „Zeeuwsch genootschap der wetenschappen te Vlissingen" gezonden.

3) *Kronijk van Gerardus Coccius*, uitgegeven door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis", Dev. 1860. Het werkje loopt slechts tot 1391, maar schijnt een fragment te zijn van een grooter werk, dat tot heden nog niet is ontdekt (zie aldaar, blz. 2). Volgens v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. V, blz. 160, noot *d*, leefde de schrijver omstreeks 1520. Men make overigens zorgvuldig onderscheid tusschen dit *Chronicon* [*Bethleemense*] van Coccius en het straks te noemen *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens. Het eerste heeft betrekking op het klooster Bethlehem te Zwolle, het laatste op het klooster Bethlehem bij Leuven. Door de twee titels als denzelfden te beschouwen, is v. Hattum (t. a. p.), en in navolging van hem de uitgever der *Kronijk* (blz. 2v), op een dwaalspoor gebracht.

4) Eén groot en drie zeer kleine fragmenten daarvan zijn voor het eerst uitgegeven door Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 133—167. „Niet alleen verspreiden zij nieuw licht over den godsdienstigen en zedelijken toestand dier dagen; niet alleen leveren zij eene bijdrage tot de kennis

Voorts is men bezig met de uitgave van het »Registrum", dat Johannes van Lochem, prior te Albergen, van 1520 tot '25 heeft gehouden [1]). Tot de niet uitgegevene behoort een »Chronicon" van het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, door Cornelis Beeck of Block, prior aldaar [2]), waarin veel moet voorkomen over het Utrechtsche schisma [3]). Eindelijk zij nog gezegd, dat ook het Windesheimsche vrouwenconvent te Diepenveen bij Deventer zijne geschiedschrijfster heeft gehad. Eene der kloosterlingen namelijk — hoe zij heette, wordt helaas niet vermeld — leverde onder den titel »Van de deugden der vurige en stichtige zusteren van Diepenveen" eene reeks biographieën, die een diepen blik doen slaan in het inwendig leven, niet enkel van de genoemde zusters, maar ook van andere devoten in die dagen [4]).

Wanneer wij thans overgaan tot de schrijvers van kloosterkronieken in Zuid-Nederlandsche conventen, dan trekt te Groenendaal meer dan één broeder onze aandacht. Dáár werd als regulier kanunnik geprofest, en regeerde later als prior, Henricus a Pomerio of Hendrik van den Bogaert, omstreeks 1382 te Leuven geboren, meester in de vrije kunsten, een merkwaardig man, dien wij nog meer dan eens, o. a. ook als vruchtbaar stichtelijk auteur, zullen ontmoeten [5]). Hij schreef een werkje, getiteld »De origine monasterii Viridis Vallis et de quibusdam

---

der levensgeschiedenis en denkwijze van Nikolaas van Cusa — maar zij bevestigen feiten en noodzaken ons omtrent eenige punten ons gevoelen te wijzigen." Aldus Pool, a. w. blz. 133. Frederik van Heilo stierf, gelijk wij reeds zagen, in 1455.

1) Zie boven, dl. 1, blz. 220, noot 4.

2) Zie Val. Andreae, *Bibl. Belg.* p. 143 seq; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 194; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 322; v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl II, blz. 117 (fol. uitg. der *Kerk. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 610); dezelfden, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 382, 386, 552 (fol. uitg. dl. II, blz. 96, 97, 138). Block stierf in 1553.

3) Val. Andreae, l. l.; Foppens, l. l.; v. Heussen en v. Rijn, *Hist. v. 't Utr. bisd.* dl. I, blz. 552 (fol. uitg. dl. II, blz. 138).

4) Zie boven, blz 186, noot 1. Het werk loopt tot ongeveer het jaar 1500.

5) Henricus a Pomerio, de Pomerio, ex Pomerio of Pomerius (Bogaert, van den Bogaert, van den Bogaerde) is een der meer belangrijke personen uit den Windesheimschen kring. Op zijn 30ste jaar werd hij te Groenendaal geprofest. Na driemaal prior te zijn geweest (te Zevenborren, 1422—'31; te Groenen-

viris illustribus eiusdem", en verdeelde het in drie boeken, van welke het eerste over de wording en de vroegste bewoners van het klooster, het tweede over het leven en de mirakelen van Joannes Ruysbroeck, het laatste over Jan van Leeuwen, »den goeden kok" van Groenendaal, handelde 1). Een ander regulier uit hetzelfde klooster, Joannes Silicaeus, liet een geschrift na, »De exordio et progressu monasterii Viridis Vallis" 2), dat door wederom een ander, Joannes Junchaerus of Jonckheere, onder den titel van »Virologium Viridis Vallis" tot het jaar 1506 werd voortgezet 3). Veel later gaf de meermalen door ons genoemde

---

daal, 1431—'32; wederom te Zevenborren, 1454—'55), stierf hij in 1469 in het 87ste jaar zijns levens. Den hoofdarbeid aangaande hem leverde Alvin, *Spirituale Pomerium* (zijnde de 1ste livraison der 1ste serie der *Documents iconographiques et typographiques de la bibliothèque royale de Belgique*, Brux. 1864, gr. in-fol.), p. 4—12. Men vindt aldaar op p. 5 eene lijst van zijne talrijke geschriften. Volgens de zoo aanstonds te noemen opgave van de sieraden der kloosterkerk te Zevenborren door Aegidius van den Hecken, bevond zijne beeltenis zich op eene schilderij van de Geboorte, de Annunciatie en de Visitatie aldaar. Zie voorts over hem Val. Andreae, *Bibl. Belg.* p. 366; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 460; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 30, 43—45; Goethals, *Lectures*, tome II, p. 60—66; Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 355 seq.); Ambrosius Pontanus in het straks te noemen *Gazophylacium Sogniacum*, cap. 10 (waar meer werken van hem vermeld worden, dan Wiaert naschrijvende heeft opgegeven); Aegidius van den Hecken, in zijn *Catalogus* op den naam Henricus ex pomerio.

1) Dit werk bestaat slechts in handschrift, namelijk in M. S. n°. 335 van de „Aevi medii scriptores ecclesiastici" der Academische bibliotheek te Utrecht (fol. 124r—139r), in M. S. n°. 2927 der Bourg. bibl. te Brussel, en in M. S. n°. 13525 aldaar. Het Utrechtsche H. S. is uitvoerig beschreven door J. Clarisse (in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII Leid. 1837, blz. 360v), die ook Lib. II, cap. 8—10, heeft doen afdrukken (aldaar, blz. 362—364). Opmerking verdient, dat in al de drie afschriften de opgave der werken van Jan van Leeuwen aan het einde van Lib. III, cap. 2, ontbreekt, ofschoon er staat: „Quorum hic nomina subscribuntur". In M. S. n°. 2927 zijn de titels er wel is waar bijgevoegd, maar door eene latere hand. De drie afschriften schijnen dus tot eene zelfde familie te behooren.

2) Zie Val. Andreae, l. l. p. 562; Foppens, l. l. tom. II, p. 728.

3) Zie Val. Andreae, l. l. p. 522; Foppens, l. l. tom. II, p. 671. Jonckheere werd in 1500 prior van het S. Maartensklooster te Leuven, en stierf in 1509. Zie v. Gestel, *Hist. archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. I, p. 165,

Marcus Mastelijn of Mastelinus 1) een thans zeldzaam »Necrologium monasterii Viridis Vallis" in het licht 2), welks eerste boek ook berichten aangaande andere Brabantsche kloosters bevat, en welks tweede voor verreweg het grootste gedeelte aan Ruysbroeck is gewijd.

Niet minder dan Groenendaal was Zevenborren met geschiedschrijvers gezegend. Aegidius van den Hecken 3), regulier kanunnik aldaar, een man, dien wij straks als zeer bekwaam teekenaar zullen leeren kennen, en die in 1538 in zijn zeven en veertigste jaar overleed, schreef een belangrijk werk, dat, hoe gebrekkig van vorm, niet slechts het klooster en zijne bewoners doet kennen, maar tevens een schat van bijzonderheden voor de geschiedens der letteren en der kunst in ons vaderland aanbiedt. Een algemeenen titel draagt het niet, maar men schijnt het »Catalogus" te moeten noemen. Het eerste boek wordt aangeduid als »Decursus priorum", het tweede als »Catalogus fratrum", het derde als »Memoriale benefactorum", terwijl eene Lijst van de sieraden der kloosterkerk en harer verschillende altaren het geheel bij wijze van aanhangsel besluit. Is dit werk, naar alle waarschijnlijkheid als autograaf met latere toevoegselen, op de Bourgondische bibliotheek te Brussel aanwezig 4), deze laatste bevat

---

1) Boven, blz. 168, 170v, 192, 208. de noot. Zie voorts aangaande hem Val. Andreae, l. l. p. 640; Foppens, l. l. tom. II, p. 840; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 79 seq; vooral ook Paquot, *Memoires*, tome IX, p. 360—362.

2) De volledige titel is afgedrukt bij Paquot, l. c. p. 363, wiens oordeel over het werkje al te ongunstig is. Reeds boven, blz. 15, noot 4, is gezegd, dat de Kon. bibl. te 's Gravenhage er een exemplaar van bezit. Tegenover den titel van dit exemplaar staat geschreven: „Ouvrage tres rare, dont il n'existait pas meme un exemplaire dans le Monastere de Groenendael lors de sa suppression en 1783".

3) De hoofdbron tot kennis van dezen merkwaardigen man is het bericht, dat in de voortzetting van zijn *Cathalogus fratrum* door anderen, aangaande hem is gegeven. Dit bericht is in uittreksel nageschreven door Wiaert in zijne *Historia Septifontana*, p. 61 seq. Eveneens is het gebruikt door Goethals bij de samenstelling van zijne „notice" over Van den Hecken (of, gelijk hij hem noemt, Van der Hecken) in zijne *Lectures*, tome III, p. 23—25. Uit 's mans Lijst der sieraden in de kloosterkerk te Zevenborren blijkt, dat daaronder ook eene schilderij was, waarop hij stond afgebeeld met Jan Baptist, S. Michaël, de H. Maagd, S. Augustinus, S. Catharina en S. Barbara. Deze schilderij was door zijne zuster aan hem, door hem aan de genoemde kerk gegeven.

4) M. S. nº. 11985 (saamgebonden met nº. 11974—11984; papier; schrijfboekformaat; ongepagineerd; blijkens het vergulde merk achter op den lederen

ook het kladschrift of brouillon van een ander merkwaardig, meer aaneengeschakeld boek over de geschiedenis van hetzelfde klooster 1). De titel luidt: »Gazophylacium Sogniacum" 2), en de schrijver, die zichzelven niet noemt, heet Ambrosius Pontanus 3). Pontanus had de vrucht van zijnen arbeid voor den druk bestemd, maar werd in 1643 onverwachts door den dood weggenomen 4). Des te onedeler handelde een der latere kloosterbroeders, Joannes Baptista Wiaert, toen hij in 1688 op eigen naam, onder den titel van »Historia Septifontana" 5), een werkje in het licht zond, dat den tekst van Pontanus, wel is waar van noodeloozen omhaal ontdaan, op andere wijze geordend, en tot het genoemde jaar aangevuld, maar overigens bijna woordelijk teruggaf 6). En het verblijdt ons, na twee eeuwen den waren auteur, ofschoon deze gedeeltelijk een nog vroegeren, Willem Catthem, volgde 7), in zijne rechten te mogen herstellen tegenover een man, die zich

---

band, uit Zevenborren afkomstig). Dat v. d. Hecken de auteur van dit werk is, volgt uit hetgeen eene latere hand heeft toegevoegd aan het reeds bijgevoegde bericht van zijn leven: „Hunc catalogum fratrum seu Commentariolum potius descripsit." Dat deze woorden niet zóó moeten verstaan worden, als hadde de schrijver slechts den *Cathalogus fratrum*, d. i. alleen het 2de boek geleverd, blijkt uit de Praefatio vóór dit boek, ofschoon deze door eene andere hand is geschreven: „Expedita demum dante domino voluminis huius parte prima, quae de Prioribus fratribusque sub eisdem professis narrationis seriem texit, secundam nunc aggrediar partem". Het werk loopt tot ongeveer 1528 (zie in den *Cathalogus fratrum* het leven van Waltherus van der Noot, en in den *Decursus priorum* dat van den 21sten prior).

1) M. S no. 11974, in denzelfden band met het werk van v. d. Hecken.

2) Het klooster Zevenborren lag in het bosch van Soignies of Soniënbosch.

3) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 92 seq, die zijns ondanks zelf verklapt, wat hij zoo zorgvuldig trachtte verborgen te houden. Volgens Goethals, *Lectures*, tome III, p. 18, was Aegidius Breeckman de schrijver van het *Gazophylacium*. Blijkbaar een misverstand van Wiaert's woorden op p. 93.

4) Wiaert, l. l. p. 93.

5) Brux. 1688, in kl. 8vo, met eene uitslaande plaat van het klooster.

6) De noodelooze omhaal geldt bepaaldelijk de vijf eerste capita, die over de reguliere kanunniken handelen. Wiaert heeft ze te recht weggelaten. Ook is de stof bij hem beter te overzien dan bij Pontanus, wiens cap. 10 (de priors), 11 (de voornaamste broeders) en 12 (de weldoeners van het klooster) onevenredig lang zijn. Enkele malen vult hij iets aan uit den *Cathalogus fratrum* van v. d. Hecken (zie bijv. de vorige bladzijde, noot 3). Overigens begint zijn eigen werk eerst onder op p. 92: „Non multo post tempore elapso" etc.

7) Zie Goethals, l. c. tome III, p. 18 (verg. p. 25); Wiaert, l. l. p. 38.

niet ontzag, zijn plagiaat door vier lofdichten ter eigener eere te doen voorafgaan.

Hetzelfde, wat wij van Wiaert's »Historia Septifontana" zeiden, geldt ook van zijne achter dit werkje gedrukte »Historia famosissimi monasterii, dicti a Sylva domini Isaac" 1). Immers ook deze geschiedenis van het klooster in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles, dat uit het convent te Zevenborren was voortgekomen, is niets anders dan een afdruk van het »Compendium historiale de Silva-domini-Isaac" van denzelfden Ambrosius Pontanus in hetzelfde kladschrift, waarvan wij reeds spraken. Het eenige onderscheid is, dat het plagiaat hier nog onbeschaamder, d. i. nog meer van letter tot letter is gepleegd. Slechts drie bladzijden, tot aanvulling na het jaar 1643, zijn van Wiaert zelven.

Wanneer wij nu nog melding hebben gemaakt van zeker handschrift, dat in den vorm van een »Dialogus" over den oorsprong van Rooklooster handelt 2), alsmede van het »Originale coenobii Rubeaevallis" van Gaspar Ophuys 3), dat zeer merkwaardig moet zijn, maar zich in particuliere handen bevindt 4), komen wij tot de bespreking van het zoo vaak door ons aangehaalde »Chronicon Bethleëmiticum" van Petrus Impens, een hoogst belangrijk werk, dat reeds door Valerius Andreae te recht werd gekenschetst als eene zeer nauwkeurige kroniek, niet slechts van het klooster Bethlehem bij Leuven, maar ook van het geheele Windesheimsche kapittel in de Nederlanden 5). De schrijver, te Tienen geboren, werd in 1468 in het genoemde klooster geprofest, en in 1494 aldaar tot prior verheven. Hij stierf er in 1523 6). Zijn werk, ofschoon het vrij onsystematisch is geschreven en dikwijls in herhalingen vervalt, is onmisbaar voor de kennis van de Brabantsche conventen, en bevat daarenboven een schat van bijzonderheden aangaande andere kloosters, ja ook eene menigte zaken, de staatkundige geschiedenis betreffende, allermeest die van het bisdom Luik. Reeds meer

---

1) Eveneens Brux. 1688, met eene uitslaande plaat als boven.

2) Bourg. bibl. M. S. n°. 13526 (in één band met n°. 13525: papier; kl. fol; ongepagineerd; 29 à 30 folio's in twee kolommen; achterin eene naamlijst van de broeders, eene van de conversen, eene van de donaten).

3) Zie aangaande hem Goethals, l. c. tome I, p. 38—40.

4) Zie Wauters, *Hugues van der Goes*, Brux. 1872, p. 12.

5) Val. Andrae, *Bibl. Belg.* p. 745; verg. Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 985.

6) Alles ontleend aan Val. Andreae, l. l.; Foppens, l. l.

dan één historieschrijver heeft het gebruikt en er gedeelten uit doen afdrukken [1]), doch het is zeer te wenschen, dat een volledig exemplaar worde gevonden [2]) en door de pers gemeen gemaakt. Immers de eenige kopie, die ons bekend is [3]), bevat onder den titel van »Compendium Chronici Bethleëmitici" slechts breede uittreksels, wijl de afschrijver de paragrafen, die hij niet noodig achtte, heeft overgeslagen, hoewel hij er toch meestal de opschriften van heeft vermeld. Vele van deze opschriften doen ons te meer naar het geheele werk verlangen. Na het »Chronicon Windesemense" van Busch achten wij het »Chronicon Bethleëmiticum" van Impens de beste bron tot kennis der geschiedenis van het Windesheimsch kapittel. Laat ons liever zeggen: de beide genoemde bronnen, hoe verschillend ook aangelegd, vullen elkander aan. Daarenboven brengt de laatste de bedoelde geschiedenis ongeveer eene halve eeuw verder dan de eerste.

De afschrijver, van wien wij zooeven spraken, was niemand anders dan Joannes Hoyberge, die in 1647 als prior van Korsendonck overleed, en dien wij reeds als oprichter van eene Latijnsche school te Turnhout leerden kennen [4]). Waarschijnlijk maakte hij zijne breede uittreksels uit het werk van Impens met het oog op zekere aanteekeningen, die hij wenschte uit te geven. Dezelfde Joannes Latomus toch, wiens kroniek van het klooster Maria's Paradijs te Reimerswaal straks door ons genoemd werd [5]),

---

1) Zoo bijv. Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 274—284 (zie aldaar p. 284); Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 811—815, 835 seq, alibi; Hoyberge, *Notationes in Ioannis Latomi Corsendoncam*, p. 1e5—131, 131—134, alibi.

2) Wichmans gebruikte een handschrift, hem door Hoyberge toegezonden (zie zijne *Brabantia Mariana*, p. 815), d. i. waarschijnlijk het zoo aanstonds te noemen uittreksel, door Hoyberge zelven vervaardigd. Dit maakt de kans tot het vinden van een volledig exemplaar niet grooter. Het zoo belangrijk werk schijnt weinig te zijn afgeschreven.

3) Bourg. bibl. M. S. nº. 1278 (kl. fol.; hoornen band; papier; 413 pagina's; met nette hand geschreven). Op het voorste blad staat: „f. Joan. hoybergij Prioris in Corsendoncq 1642". Dit behoeft echter niet het jaartal der kopie te zijn, want M. S. nº. 1279, waarmede het in denzelfden band is vereenigd en dat eveneens door Hoyberge is afgeschreven, dagteekent van 1636. Ik vermeld dit in verband met de vraag, of Wichmans in 1632 een volledig exemplaa of dit uittreksel heeft gebruikt.

4) Zie boven, blz. 189v.

5) Zie boven, blz. 212v.

schreef ook een klein maar net werkje, getiteld »Origo ac progressus canonicae de Corsendonca" 1). Dit werkje nu, dat tot 1563 liep 2), werd door Hoyberge voortgezet, en van eene menigte zorgvuldig bewerkte »Notationes" voorzien, wier inhoud voor een groot deel aan het »Chronicon Bethleëmiticum" is ontleend. Tekst, voortzetting en aanteekeningen verschenen onder den titel van »Corsendonca" in 1644 te Antwerpen in het licht 3), en hebben reeds velen vóór ons gewichtige diensten bewezen.

Het schijnt, dat er ook uit het regulierenklooster te Tongeren een »Chronicon Tungrense" is voortgekomen 4), maar zeker is het, dat Pieter van Sint-Truyen, over wien wij vroeger als prior generaal der Windesheimsche congregatie hebben gehandeld 5), een »Chronicon coenobii Martiniani", d. i. eene kroniek van het S. Maartensklooster te Leuven, waar hij prior was, geschreven heeft 6). Of dit werk nog bestaat, is ons onbekend. Wat al te gewaagd toch schijnt de gissing, dat het identisch zou zijn met zeker »Chronicon Martinianum", dat zich, zijn wij wèl onderricht, in de boekerij van een geestelijk gesticht te Brugge moet bevinden, maar als welks auteur J. Th. Bosmans wordt genoemd 7).

Hiermede stappen wij van de kloosterkronieken der Zuid-Nederlandsche conventen af, om ten slotte nog over die van de Duitsche te spreken. Tot ons leedwezen echter hebben wij dit-

---

1) Zoo luidt de titel vóór het afschrift van dit werkje door Hoyberge, zijnde het zooeven genoemde M. S. n°. 1279 der Bourg. bibl.

2) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 29.

3) Een net boekske in kl. 8vo. Het werkje van Latomus met het vervolg daarop door Hoyberge loopt tot p. 38. De *Notationes* van Hoyberge beslaan p. 39—180.

4) Zie Val. Andreae, *Bibl. Belg.* p. 81 (of Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I p. 97), i. v. Arnoldus Hessels. Misschien zijn de berichten aangaande zoo menigen regulier uit Tongeren (zie de lijst daarvan bij Foppens, l. l. tom. II, p. 1223) aan ditzelfde *Chronicon* ontleend.

5) Zie boven, blz. 171v.

6) Zie Foppens, l. l. tom. II, p. 1008.

7) Dit M. S. behoorde in 1857 aan den heer J. B. Ansiau. Zie Edward van Even, *Peeter van Dieve* (in het tijdschrift *De Eendragt*, Gent, 1857), afzond. overdruk, blz. 18, noot 53. Later kwam het in bezit van Monsgnr. Malou, bisschop van Brugge, die het met zijne boekerij aan het bedoeld gesticht zal hebben vermaakt.

maal niet veel te verhalen; want, ofschoon het nauwelijks aan twijfel onderworpen kan zijn, dat er vrij wat meer zal hebben bestaan of nog bestaan, dan wij zullen noemen, is slechts het volgende, betreffende de kloosters te Bodiken onder Paderborn, Everardsclausen bij Trier, Gaesdonck bij Goch, Frenswegen bij Nordhorn, en Kirsgarten onder Worms, tot onze kennis gekomen. Dat er een, waarschijnlijk zeer oud »Chronicon Bodecense" moet zijn of geweest zijn, is zeker. Een schrijver uit het midden der vorige eeuw heeft het gebruikt [1]), ja er enkele gedeelten uit doen afdrukken [2]). Uit die gedeelten blijkt tevens, dat het een belangrijk geschrift kan wezen. Intusschen hebben wij er nergens elders een spoor van gevonden [3]). Wij weten niet eens, of het alleen in handschrift bestond of tot de uiterst zeldzame boeken behoort [4]). Gelukkiger is het gesteld met de »Chronica sacrae aedis Clusanae, vulgo Eberhardsclausen", een manuscript uit het laatst der zeventiende eeuw, dat in de Bourgondische bibliotheek berust [5]), en met het helaas onvoltooide autograaf van Arnoldus Bekkers [6]), getiteld »Canonia Gaesdonckana", dat dagteekent uit 1808, en ons reeds zoo menigen dienst heeft bewezen [7]). Wat voorts Frenswegen aangaat, nog in 1820 vinden wij gebruik gemaakt van eene geschrevene kroniek [8]), die eene kroniek van dit klooster

---

1) Namelijk Zunggo in zijne vaak aangehaalde *Historiae de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742. Hij noemt vooral bij herhaling den Catalogus der Windesheimsche kloosters achter dit *Chronicon*.

2) Zie bijv. tom. II, p. 351 seq, 352.

3) Ook niet bij Potthast, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters*, Berl. 1862, en in het *Supplement* tot dit werk, Berl. 1868.

4) Zunggo levert vóór tom. I van zijn werk een „Elenchus" van de door hem gebruikte boeken. Hierop wordt het niet vermeld. Ook elders zegt hij niets aangaande den aard of de herkomst van dit *Chronicon*.

5) N°. 8485. Zie den *Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 170; II, p. 372.

6) Op blz. 12 zijner *Canonia Gaesdonckana* noemt hij zich Arnoldus Beckers. Op den titel van zijne *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* heet hij Arnoldus Bekkers.

7) Zie de beschrijving van dit H. S. boven, blz. 22, de noot. Het bevat, na eenige algemeene beschouwingen op blz. 1, eene biographische lijst der prioren en fraters, blz 2—12, en eene onvoltooide beschrijving van het klooster en de kloosterkerk, blz. 12—14. De genoemde lijst berust grootendeels op eene reeds bestaande. Het werk heeft zeer weinig oorspronkelijks.

8) Namelijk door Visch, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, Zwolle,

schijnt geweest te zijn. Wat eindelijk Kirsgarten betreft, één der regulieren aldaar heeft het plan òf slechts gehad òf ook volvoerd, om een »Liber gestorum" van zijn huis te schrijven [1]).

Bij deze kloosterkronieken bleef het niet. Zelfs werken als »De reformatione monasteriorum" van Busch, het »Chronicon Bethleëmiticum" van Impens, en de »Beschrijving der kloosters en reguliere kanunniken, bijzonder van de Vergadering van Windesheim", dat de zooeven genoemde Bekkers in 1805 voltooide [2]), duiden den omvang der Windesheimsche historiographie niet volledig aan. Verder toch dan de eigene conventen of het eigen kapittel strekte zij zich uit. Ook bewoog zij zich niet altijd uitsluitend op kerkelijk gebied. De staatkundige geschiedenis werd evenzeer door haar ter hand genomen, zelfs dáár, waar het de beschrijving van oorlogen gold. Zoo schreef de straks genoemde onbekende regulier te Kirsgarten een verdienstelijk »Chronicon Wormatiense", van de stichting der stad Worms tot het jaar 1501 [3]).

1820, blz. 143, noot 1. Misschien is zij identisch met het handschrift, waarvan ik boven, dl. I, blz. 137, noot 2, heb gesproken. Zoo ja, dan dagteekende zij, blijkens de aldaar genoemde kopie van een klein gedeelte door Visch, uit het jaar 1483.

1) Namelijk de zoo aanstonds te vermelden onbekende schrijver van het *Chronicon Wormatiense.* Hij zegt aldaar op p. 156 seq: „Sed paupertatem fratrum illorum primitiuorum, et penurias atque labores, quos ibi invenerunt, in alio *libro gestorvm domvs nostrae* describemus ad memoriam futurorum."

2) Zie de beschrijving van dit H. S. boven, blz. 6, de noot. Ook dit werk heeft zeer weinig oorspronkelijks, ofschoon het vele bijzonderheden uit de latere tijden der Congregatie bevat. Het is, gelijk de auteur zelf op den titel zegt, bijeenvergaderd uit Lindeborn, Latomus, Hoyberge, Thom. a Kempis, Moréri, Zunggo, Feller, „en uit meer andere eijgene handschriften". Het „Eerste Deel" (blz. 1—24 der eerste pagineering) handelt over „de Vergaderingh van Windeshem", d. i. achtereenvolgens over de kloosters, die er toe behoorden, ongeveer op de wijze, maar niet met de geleerdheid van Lindeborn, *Hist. episcopatus Daventriensis*, p. 320—366. Het „2de Deel" (blz. 24—52 der eerste pagineering) is eveneens een dorre catalogus van regulierenkloosters in de Nederlanden, „met de Vergaderingh van Windesem niet vereenight", maar die „met dezelve groote overeenkomst hebben gehouden". Eindelijk het „3de Deel" (blz. 1—103 der tweede pagineering) handelt alphabetisch „Van de Canonike Regulieren, die in Heiligheit, als ook geleertheit hebben uijtgescheenen, als ook Capittels, Abdijen en Kloosters, uijt Morerij en De Feller etc."

3) Afgedrukt bij Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. II, p. 3—175.

Wernerus Titianus 1), prior van het klooster bij Nuis en later prior generaal der Windesheimsche congregatie, liet in zijne »Annales Novesienses", loopende van het einde der zevende tot het einde der zestiende eeuw 2), eene menigte historische gegevens van allerlei aard en uit verschillende oorden achter. Reeds vroeger had Joannes van Meerhout, regulier kanunnik te Korsendonck, een man, die blijkens zijne veelsoortige geschriften verschillende vakken beoefende 3), de »Gesta pontificum Tungrensium et Leodiensium" tot op bisschop Lodewijk van Bourbon te boek gesteld 4). Na hem had de straks genoemde Aegidius van den Hecken een werk »De episcopis Cameracensibus et Leodiensibus" bijeengezameld 5). Henricus de Merica of Hendrik van der Heyden, prior van het klooster Bethlehem bij Leuven 6), schreef eene »Compendiosa historia de cladibus Leodiensium" van 1455 tot '68, een opstel, dat nog in onze eeuw de uitgave is waardig gekeurd 7). In één woord, noch in Duitschland, noch in de

---

1) D. i. Werner van Titz, een dorp in het land van Gulick, waar hij geboren was (zie zijne *Annales Novesienses*, col. 729). Zie aangaande hem Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 1163, maar vooral de „Observationes praeviae" van Martene en Durand vóór hunne uitgave der *Annales*.

2) Zij zijn uitgegeven door Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, tom. IV (Par. 1729), col. 525—740.

3) Zie boven, blz. 206, noot 1; 207, noot 1, 3, 4, 5.

4) Zie Val. Andreae, *Bibl. Belg.* p. 535; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 689; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 120 seq. Een afschrift van dit werk is aanwezig op de Bourg. bibl. M. S. n°. 6007.

5) „Preterea de Episcopis Cameracensibus simul et Leodiensibus multa perscrutatus literis commendauit." Aldus in het bericht aangaande zijn leven (zie boven, blz. 216, noot 3). Verg. vooral Goethals, *Lectures*, tome III, p. 24 suiv., en zie Bourg. bibl M. S. n°. 2089 (*Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 42; tome III, p. 120).

6) Zie aangaande hem boven, blz. 89, noot 1; Val. Andreae, l. l. p. 363 seq; Foppens, l. l. tom. I, p. 457 seq; Latomus en Hoyberge, l. l. p. 125—131; Goethals, l. c. tome III, p. 19—22; bovenal Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 1, § 1—4, 22, en art. 8, § 1, 2, 34 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 224—228, 241 seq; 261—264, 332 seq.).

7) Het werd naar M. S. n°. 11968 der Bourg. bibl. uitgegeven door De Ram, *Documents relatifs aux troubles du pays de Liége sous les princes-évêques Louis de Bourbon et Jean de Hornes*, Brux. 1844, p. 132—183. Aangaande oorlogen komt ook zeer veel voor in de zoo aanstonds te noemen werken van Worperus

Zuidelijke, noch in de Noordelijke Nederlanden heeft het aan Windesheimsche kloosterlingen ontbroken, die bij hunne historieschrijving verder gingen dan de muren van hun convent [1]).

Intusschen, de sterkste voorbeelden, waaruit dit kan blijken, hebben wij nog niet genoemd. Omstreeks het jaar 1500 leefden in het klooster Thabor bij Sneek niet minder dan drie mannen, die de kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Friesland tot het onderwerp hunner nasporingen maakten en haar in uitvoerige geschriften te boek stelden. De een heette Hendrik, of naar het convent, waarin hij woonde, Henricus Thaborita. Zijn werk loopt van Christus' geboorte tot 1508. Een alleszins bevoegd beoordeelaar [2]) zegt er van: »Ten opzichte der Friesche zaken verhaalt hij op voortreffelijke wijze vele dingen, die men elders niet licht zal vinden". De naam van den tweede is Worp Tyaerda van Rinsumageest, of, eveneens naar zijn klooster, Worperus Thaborita [3]). Zijn »Chronicon Frisiae", waarvan de drie eerste boeken in het Latijn, de twee laatste in het Nederlandsch zijn gesteld [4]), begint met de oudste berichten aangaande de Friezen, en eindigt met het jaar 1523, d. i. met hetzelfde jaar, waarin de schrijver door zijne medebroeders tot prior werd verheven. Het is uit de beste bronnen bijeengebracht, en levert daarenboven,

---

Thaborita, Petrus Thaborita enz., alsmede in het boven (blz. 214) genoemde *Registrum* van den prior te Albergen (zie Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 456).

1) Werken, die geschreven waren vóór het bestaan van het Windesheimsch kapittel, of vóór de inlijving van de kloosters, waarin de auteurs leefden, behooren natuurlijk niet tot ons onderwerp. Zóó bijv. de *Annales* van Heinricus, monachus in Rebdorff (afgedrukt in Freher en Struvius, *Rervm Germanicarvm scriptores aliquot insignes*, Argent. 1717, tom. I, p. 599—644). De schrijver leefde namelijk in het midden der veertiende eeuw (zie aldaar, p. 598).

2) Namelijk Suffridus Petri, *De scriptoribus Frisiae*, Franequ. 1699, p. 116 seq, aan wien ook het overige is ontleend. Antonius Matthaeus bezat een afschrift van het werk. Zie zijne *Veteris aevi analecta*, Hag. Com. 1738, tom. III, p. 427, 479, 498, 509, 754.

3) Zie aangaande hem Suffridus Petri, l. l. p. 133—138, en het naschrift („Iets over Worp van Thabor en zijne chronijk") achter de uitgave van het vijfde boek zijns werks (blz. 369—376).

4) De vijf boeken zijn allen uitgegeven door het Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde; namelijk: *Chronicorum Frisiae libri tres*, Leov. 1847; *Vierde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1850; *Vijfde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1871.

vooral in het vierde en vijfde boek, een groot aantal staatkundige bescheiden, waarvan vele zelfs in het »Groot charterboek" niet voorkomen [1]). De derde eindelijk, een leekebroeder, heette Peter Jacobsz., of, óók alweder naar het convent, waarin hij zijne dagen sleet, Petrus Thaborita [2]). Zijne »Historie van Vriesland", geschreven in den vorm eener kroniek, loopt van het midden der dertiende eeuw tot 1527 [3]). Zij getuigt van groote waarheidsliefde, en levert »aanmerkelijke bijdragen tot de geschiedenis van dien tijd, en de kennis van den inwendigen burgerlijken en zedelijken toestand des lands" [4]).

Het uitvoerigste werk nochtans, dat op historisch gebied uit den Windesheimschen kring is voortgekomen, is het algemeen bekende »Magnum chronicon Belgicum" [5]). Het omvat niet minder dan de geschiedenis van Holland en Zeeland, Utrecht en Gelderland, Brabant en Luik, de bisdommen Keulen en Trier, om kort te gaan, de geschiedenis van Noord-Nederland, Zuid-Nederland en de Rijnstreek, van het jaar 54 tot 1474. Ofschoon het niet veel anders dan eene compilatie is, heeft het echter voor de historie der genoemde gewesten hooge waarde, wijl verschillende bronnen, waaruit de schrijver geput heeft, òf niet meer bestaan, òf tot dusverre onuitgegeven in handschriften verborgen liggen [6]). Het »Magnum chronicon Belgicum" vertegenwoordigt eene bibliotheek van historische werken [7]), en het strekt niet slechts den compilator tot lof, dat hij zijne bronnen trouwelijk heeft vermeld [8]), maar ook zijn klooster, dat het eene

1) Zie het genoemde naschrift, blz. 376.

2) Zie aangaande hem Suffridus Petri, l. l. p. 154—156; De Wind, *Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers*, Middelb. 1831, blz. 120—122; bovenal Visser en Amersfoordt in de Aanteekeningen achter hunne uitgave van 's mans werk, blz. 1—7.

3) Zij is uitgegeven door Visser en Amersfoordt in hun *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, stuk I—III.

4) Visser en Amersfoordt in hunne genoemde Aanteekeningen, blz. 8.

5) Uitgegeven in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, Ratisb. 1726, tom. III, p. 1—456.

6) Zie De Wind, a. w. blz. 77v.

7) Zie de lijst der gebruikte schrijvers in de Voorrede van Pistorius vóór de uitgave van het boek.

8) „Haec Albericus"; „Haec ex Catalogo Pontificum Coloniensium"; „Haec Helinandus"; „Haec ex Chronicis Tungrensium", etc. etc. Als hij iets aan het

zoo wèl voorziene boekerij heeft bezeten [1]). Dat klooster was het convent bij Nuis. De naam van den compilator is tot nog toe ten eenenmale onbekend.

Wij hebben gemeend, dit een en ander met zekere uitvoerigheid te moeten behandelen, om overtuigend te doen zien, dat het den Windesheimers in 't algemeen niet aan historischen zin heeft ontbroken, en dat zij heel wat bronnen en afgeleide beken voor de geschiedenis hebben nagelaten. Ongelukkig moeten wij er bijvoegen, dat de genoemde zin later bij hen is schuilgegaan. Twee feiten althans schijnen dit aan te duiden. Beiden dagteekenen uit de eerste helft der achttiende eeuw. Het ééne betreft het gebrek aan welwillende medewerking bij de uitgave van de »Reformatio monasteriorum" door Leibnitz [2]), het andere de schier algemeene achterhoudendheid, die Zunggo, bij het verzamelen van bouwstoffen voor zijn »Prodromus", van de zijde der Windesheimers ondervond [3]). Waarlijk, het geeft ons een indruk van treurige ontaarding, dat eene Vereeniging, die drie eeuwen lang op hare geschiedenis had prijs gesteld, de hulp versmaadde van een bekwaam man, die haar historieschrijver wilde worden. Of was het hare eere te na, dat een ander, ofschoon evenzeer een regulier kanunnik, voor haar zou doen, wat zij zelve niet deed? Hoe dit zij, het gevolg harer bekrompenheid is niet uitgebleven. Hare lotgevallen in latere tijden zijn slechts zeer onvolledig bekend. Als niet twee van hare allerjongste leden iets van den ouden geest in zich hadden gedragen, zouden wij geheel

---

Chron. Wind. van Busch ontleent, schrijft hij: „Haec Joannes Regularis" (verg. boven, dl. I, blz. 318, noot 4); als hij zelf iets bijvoegt: „Haec Collector".

1) Ofschoon de schrijver ook sommige werken ter leen kan hebben gehad, zullen toch verreweg de meeste wel uit de eigene liberie zijn geweest. Dat deze zoovele oude kronieken enz. bevatte, is niet te verwonderen. Het klooster dagteekende uit het laatst der 12[de] eeuw. Zie boven, blz. 20.

2) Zie boven, dl. I, blz. 322.

3) Zie boven, blz. 61v. Het verdient opmerking, dat het klooster 't Lichaam van Christus te Keulen, het eenige misschien, welks prior den schrijver welwillend antwoord zond, hetzelfde is, op welks kosten in 1630 de *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita* van Pennottus werd gedrukt. Op den titel dezer Keulsche uitgave staat namelijk: „Sumptibus Canonicorum Regul. S. S. Corp. Christi Cap. Wind." Muntte dit klooster wellicht uit door eene bijzondere mate van historischen zin onder zijne bewoners?

in het onzekere verkeeren, en niet eens weten, wanneer zij heeft opgehouden te bestaan [1]).

De lezer gevoelt, dat wij hier het oog hebben op Arnoldus Bekkers en Karel de Cooth. Doch hoe dankbaar wij aan die beiden zijn, den één voor zijne »Beschrijving der kloosters en reguliere kanunniken" [2]), den ander voor zijne verzameling van oproepingsbrieven voor vergaderingen van het generaal kapittel [3]), — wat beteekent hun arbeid in vergelijking met dien van een Busch of een Impens, een Worp van Thabor of den onbekenden schrijver van het »Magnum chronicon Belgicum"? Deze allen, en meerderen met hen, hebben iets geleverd van blijvende waarde. Zij hebben in den regel met de innigste [4]), soms met de meest naïeve waarheidsliefde [5]), te boek gesteld, wat vóór hen had plaats gehad of bij hun leven was geschied. Zij zijn niet teruggedeinsd voor het doorworstelen van oude handschriften [6]), het raadplegen met echte bescheiden [7]), het onderzoek doen bij anderen, het aanteekening houden van hetgeen om hen henen gebeurde [8]). Trots hunne goedgeloovigheid niet volslagen oncritisch [9]), en ondanks hun gebrek aan kunst meestal zeer goed te

1) Ik oordeel natuurlijk slechts naar de gegevens van dit oogenblik. Niets zal mij aangenamer zijn, dan dat gelukkige vondsten het bewijs komen leveren, dat het den Windesheimers ook in de achttiende eeuw geenszins aan historischen zin ontbrak.

2) Zie boven, blz. 222; verg. blz. 6, de noot.

3) Zie boven, blz. 176; verg. blz. 6, de noot, en blz. 80, de noot.

4) Zie bijv. boven, blz. 225, doch daarentegen ook dl. I, blz. 48v; dl. II, blz. 128v; 130, noot 7; 212, noot 2.

5) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 312. In naïeveteit staat Busch, althans in zijn werk *De reformatione monasteriorum*, bovenaan (zie bijv. boven, dl. I, blz. 298; 304v; 309, noot 2 en 4; 309v; 311v). Op hem volgt in dit opzicht Peter Jacobsz. (zie bijv. zijne *Historie van Vriesland*, st. I, blz. 72—83; st. II, blz. 200—203; st. III, blz. 287—295).

6) Denk bijv. aan den compilator van het *Magnum chronicon Belgicum*.

7) Zoo bijv. de onbekende schrijver van het *Chronicon Wormatiense*. Zijn uitgever Ludewig zegt in de „Praefatio", p. 7: „Nam auctor nititur multoties diplomatibus, ad quae saepe prouocat inseritque non pauca suae historiae uerbatim, nunc Caesarum iterumque episcoporum ac urbis".

8) Zoo bijv. Worp van Thabor in de tweede helft van het vierde, en in het geheele vijfde boek zijner *Kronijk van Friesland*.

9) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 310v; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 120, 143.

lezen [1]), behoeven zij geenszins onder te doen voor de beste kroniekschrijvers van hunnen tijd. Bij het verloren gaan van veel, wat hun nog gegund was te gebruiken, zijn hunne geschriften, zelfs in zooverre deze oorspronkelijk slechts compilatiën waren, voor volgende geslachten historische bronnen geworden, bronnen voor de kerkelijke en de staatkundige geschiedenis, ja niet zelden ook voor die der letterkunde [2]), der kunst [3]), der beschaving [4]). En opdat wij ons eindoordeel in weinige woorden samenvatten, — invloed op de historiographie als zoodanig hebben de Windesheimers niet gehad, maar voor de historiografen van latere tijden droegen zij belangrijke bouwstoffen aan.

Met opgewektheid begeven wij ons tot de behandeling eener zaak, die, gelijk wij verwachten, bij sommigen onzer lezers een punt van opzettelijke navraag, en, zoo wij hopen, voor allen een onderwerp van bijzondere belangstelling wezen zal. Hoe stond het met de Windesheimers ten opzichte van de kunst? Hebben zij er iets aan gedaan? Oefenden zij er invloed op uit?

Wij beginnen met de woorden over te nemen van een alleszins zaakkundig schrijver [5]). »Aanvankelijk", zoo zegt hij, »was de moderne devotie voor de schoone kunsten niet gunstig gestemd. Die haar met den grootsten ernst aanhingen, koesterden niet zelden een wereldverachtenden zin, die niet alleen het orgelspel en den kunstmatigen zang in het kerkgebouw verdacht hield of versmaadde, maar ook weinig ingenomenheid betoonde met de penseelwerken, waarmede men de boeken plagt op te luisteren. Toch was dit rigorisme niet algemeen, en langzamerhand verloor het zijne scherpe kanten."

1) In netheid van stijl staat misschien Impens, in zuiverheid van taal Hoyberge bovenaan.

2) De kennis van vele schrijvers en van de titels hunner geschriften heeft men te danken aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Impens, den *Catalogus* van v. d. Hecken, het *Gazophylacium Sogniacum* van Ambrosius Pontanus, enz.

3) Ik heb hier bovenal het oog op den *Catalogus* van v. d. Hecken en de daarachter gevoegde Lijst van de sieraden der kloosterkerk te Zevenborren.

4) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 320v.

5) Namelijk van den hoogleeraar Moll, in zijn opstel *Nederlandsche miniaturen* (in *De christelijke kunst in Holland en Vlaanderen, van de gebroeders*

De »moderne devotie" — wij zeiden dit reeds [1]) — ging in drie stroomingen voort. Zij bewoog zich in het maatschappelijk leven, in de fraterhuizen, in de Windesheimsche kloosters. Als wij wèl zien, was het bedoelde rigorisme, zooveel de kunst betreft, het sterkst op het eerste, minder sterk op het tweede, nog minder sterk op het derde gebied. Een »modern devoot" van den echten stempel zou er niet licht toe zijn gekomen, om — wij zeggen niet als geschenk voor kerk of klooster [2]), maar tot eigen gebruik — een boek met allerlei versieringen te laten maken. Hij zou dit veel te »curieus," d. i. veel te prachtlievend, hebben geacht [3]). Ook de broeders des gemeenschappelijken levens waren in hunne afschriften meestal sober en eenvoudig, en lieten alleen bij uitzondering het gebruik van goud tot het »verluchten" van boeken toe [4]). Dit neemt echter niet weg, dat er uit hunne gestichten eene aanzienlijke menigte kerkboeken met

---

van Eyck tot aan Otto Venius en Pourbus, voorgesteld in vier-en-twintig staalplaten door C. Ed. Taurel, blz. 79—106), blz. 92.

1) Boven, dl. I, blz. 326.

2) Zie bijv. boven, blz. 195, noot 2. Verg. ook Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 321; st. iii, blz. 190.

3) Dit was geheel in den geest van Gerrit de Groote, gelijk overtuigend blijkt uit Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XIII, § 2. Verg. boven, dl. I, blz. 51v.

4) Althans in de Statuten der fraters te Munster, Keulen en Wezel, in uittreksel afgedrukt bij Miraeus, *Regvlae et constitvtiones clericorvm in congregatione viventivm* (zijnde een onderdeel van zijn werk *Codex regvlarvm et constitvtionvm clericalivm*, Antv. 1638), p. 144—150, luidt cap. XIII aldus: „De Rubricatore. Deputetur vnus Frater pro Rubricatura et Floratura, qui habeat lazurium et alios colores pro suo officio necessarios: aureas tamen litteras, absque speciali licentia, non faciat. Scripturarij directionibus, in illuminandis libris sibi per eum traditis, obtemperabit" (l. l. p. 148). Het kan gedeeltelijk eene bepaling van wijze spaarzaamheid zijn geweest, doch zeker niet geheel; de zaak was in den geest der Broederschap gegrond. Zelfs nog van Johan Hatten, van 1483 tot '85 rector van Heer-Florenshuis te Deventer, wordt getuigd: „Similiter vt in vestibus, escis et vtensilibus, insuper et in modo scribendi, ligandi, illuminandi, simplicitas introducta maneret et consueta mortificatio, non modice insudauit, nam inuentores nouorum modorum et curiositatum in ligando aut illuminando a foris venientes et Fratres docere volentes nunquam admisit, voluit enim opera paranda fideliter et fortiter, non curiose parari" (Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 190). Verg. ook nog Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipz. 1871, S. 198.

initialen en randversieringen, soms zelfs met groote miniatuurschilderingen is voortgekomen. Vooral het fraterhuis te Munster wordt in dit opzicht geroemd [1]), maar ook dat te Zwolle moet niet worden vergeten. In dit laatste toch bevonden zich verschillende illuminatoren [2]), en eens schreef men er een bijbel voor vijfhonderd goudguldens [3]), wat misschien nog iets anders aanduidt dan het maken van eene eenvoudige kopie zonder meer. Ook het boekbinden, tegenwoordig schier uitsluitend als handwerk, maar vroeger ook wel zeer bepaald als kunst beschouwd [4]), werd er beoefend [5]).

Boven de broeders des gemeenschappelijken levens muntten de Windesheimers nog weer als calligrafen en illuminatoren uit. Vraagt men, wat hiertoe aanleiding gaf, dan wijzen wij op verschillende oorzaken. Vooreerst konden zij, die er in den regel niet van behoefden te bestaan, veel meer tijd geven aan bewerkelijk letterschrift en keurige initialen, dan de fraters, die van de pen moesten leven. Ten andere was het bij hen, als regu-

---

1) Nordhoff, *Die kunstgeschichtlichen Beziehungen zwischen dem Rheinlande und Westfalen* (in de *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*, Heft LIII u. LIV, Bonn, 1873, S. 44—99), S. 87: „Ich fand allein in den münsterlandischen Kirchen meistens der holländischen Grenze entlang vom Jahre 1413 ab eine ansehnliche Reihe Folio-grosser Kirchenbücher theils mit Initialen und Randverzierungen, theils zugleich mit einem Folio-grossen Passionsbilde bemalt. Die reichern Exemplare sind inschriftlich als Arbeiten der münsterischen Fraterherren beglaubigt.” Doch men zie het gansche gedeelte, en vergelijke ook S. 57.

2) Zie hunne namen boven, dl. I, blz. 222, de noot.

3) Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio de inchoatione status nostri* (zijnde H. S. n°. 346 der Kon. bibl. te 's Gravenhage), fol. 57v: „De domino et fratre nostro iacobo enckhuysen. . . . scripsit quoque bibliam in fractura quingentorum florenorum aureorum que est apud traiectum ad sanctam mariam impensis magistri hermanni droem qui fuit parisiensis inibi decanus et ipse iurista valens.” De genoemde Zwolsche broeder Jacobus Enckhuysen stierf in 1483. De woorden zijn reeds min of meer gebrekkig afgedrukt in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI (Leid. 1835), blz. 300, alsmede in den *Overijsselsche almanak voor* 1845 (tiende jaarg.), blz. 97.

4) Zie bijv. Paul Lacroix, *Les arts au moyen age*, 3me édit., Par. 1871, p. 489—504. Verg. ook Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 322, noot 4.

5) Zie *Overijsselsche almanak* als boven, blz. 94, 97.

liere kanunniken, d. i. als geestelijken, die een groot deel van den dag in kerkelijke diensten sleten, een punt van godsdienst, een plicht van vroomheid, het koor van prachtige boeken te voorzien [1]). Eindelijk hadden zij, uit den aard der zaak, veel meer kans dan de broeders des gemeenschappelijken levens, dat gevestigde kunstenaars, die der wereld wilden afsterven, zich bij hen aansloten [2]). Immers, wie dit begeerden, begaven zich bij voorkeur in een klooster, ofschoon er ook voorbeelden bestaan, dat de zoodanigen fraterheeren werden [3]).

Wanneer wij na deze algemeene beschouwing thans de aandacht gaan vestigen op hetgeen de Windesheimers aan verschillende takken van kunst hebben gedaan, dan beginnen wij met de beoefening van de schrijfkunst in hun midden. Gelijk vroeger in herinnering werd gebracht, was het toenmalig teekenen der letters, vooral wanneer men zich van textuur- en fractuurschrift bediende, een werk van smaak [4]), en er behoorde in die dagen schier evenveel toe, een »goed schrijver" [5]), als in de onze een calligraaf te heeten. Nochtans waren er onder de leden der Vereeniging eene menigte zulke »goede schrijvers," te Win-

---

1) Zie de in dit opzicht merkwaardige woorden van Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XIII, § 2, het tweede gedeelte.

2) Zoo begaf zich de kunstvaardige Hendrik Mande, hofschrijver van den graaf van Oostervant, in 1395 naar Windesheim (zie boven, dl. I, blz. 262v.); evenzoo een voormalig schrijver van pauselijke bullen, Martinus Ravens uit Breda, gest. 1433, in het klooster Bethlehem bij Leuven (zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 276); maar bovenal, de beroemde kunstschilder Hugo van der Goes, gest. 1482, bracht de zes laatste jaren zijns levens als conversbroeder in Rooklooster bij Brussel door (zie beneden, blz. 238).

3) Bijv. Johan van Keulen, „qui dum esset in seculo, pictor fuit optimus et auri faber." Hij werd omstreeks 1440 in het fraterhuis te Zwolle opgenomen. Zie de woorden van Jacobus Traiecti afgedrukt bij Kist en Royaards, t. a. p. blz. 296, en zie aangaande de zaak Schnaase, *Geschichte der bildenden Künste*, 2te Aufl., Düsseld. 1865, Bd. VI (1874), S. 428. Ook de frissche opmerkingen van Alphonse Wauters, *Histoire de notre première école de peinture, cherchée dans les meilleures sources* (in de *Bulletins de l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 2me Série, tome XV, Brux. 1863, p. 723—743), p. 735 suiv., verdienen de aandacht.

4) Zie boven, dl. I, blz. 219, en over de toenmalige soorten van schrift, aldaar, blz. 214, noot 3.

5) „Scriptor bonus"; „scriptor bonus et artificialis".

desheim [1]) en op den S. Agnietenberg [2]), te Gaesdonck [3]) en te Sulta [4]), te Zevenborren [5]) en in Rooklooster [6]), ja ongetwijfeld in de meeste der verbondene conventen [7]).

Tusschen het smaakvol schrijven van een boek en het zorgvuldig teekenen der beginletters in roode en blauwe kleuren, tusschen dit laatste en het aanbrengen van meerdere tinten en verven, kleine schilderingen, weelderige randversieringen, uitvoerige tafereelen, is telkens slechts ééne schrede, en van dit alles hebben de Windesheimers proeven geleverd. Sommigen hunner »goede schrijvers" waren tevens »verluchters" [8]), en onder deze laatsten trof men wezenlijke kunstenaars aan. Zoo leerden wij reeds in het hoofdklooster Johan van Kempen [9]), Willem Vornken [10]), bovenal Hendrik Mande [11]), als verdienstelijke illuminatoren kennen. Op den S. Agnietenberg bij Zwolle stonden Godfried van Kempen, die er in 1399 werd ingekleed [12]), en zijn tijdgenoot

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 219. Een der voornaamste calligrafen te Windesheim was Hendrik Mande (zie aldaar, blz. 262, 268); de allervoornaamste Anselmus van Breda (aldaar, blz. 219, noot 2).

2) Bijv. Godfried van Kempen, ingekleed 1399 (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 26); Joannes Lent, gest. 1472 (l. l. p. 141); hun beider tijdgenoot Thomas a Kempis (zie boven, blz. 195, noot 2, en 200, noot 2).

3) Bijv. Joannes Daniëls, vijfde prior te Gaesdonck (Bekkers, *Canonia Gaesdonkana M. S.*, blz. 3; verg. Fritzen, *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck*, S. 6).

4) Bijv. de proost Johannes Bobbo, gest. 1484 (*Catalogus praepositorum Conventus Canonicorum Regularium in Sulta*, in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, tom. II, p. 971).

5) Bijv. de prior Paulus Wevele, gest. 1474 (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 49; verg. Ambrosius Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum*, cap. 10 en 11; v. d. Hecken, *Catalogus*, in voce).

6) Bijv. de prior Thomas Wyssen of van Vessem, 1464—'85 (Alvin, *Spirituale Pomerium*, Brux. 1864, p. 3).

7) Bijv. ook nog in het S. Maartensklooster te Leuven: Joannes Zaelbach uit Mainz, gest. 1490 (Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 287).

8) Zóó bijv. Hendrik Mande te Windesheim, Godfried van Kempen op den S. Agnietenberg, Oliverius de Campo te Bethlehem bij Leuven. Deze laatste was daarenboven ook nog in het boekbinden bekwaam. Zie straks nader over hem.

9) Zie boven, dl. I, blz. 220, 246.

10) Zie boven, dl. I, blz. 220; dl. II, blz. 109.

11) Zie boven, dl. I, blz. 220, 262, 264, 267 v.

12) „Hic unum Missale pro summo altari, et tria Antiphonaria scripsit: et

Egbert van Lingen, die in 1427 stierf [1]), wegens hunne bedrevenheid in het vak met lof bekend. De eerstgenoemde was tevens voortreffelijk kunstschilder; de laatstgenoemde »illumineerde" soms ook de voor geld gekopieerde boeken. In diezelfde dagen leefde in het klooster Mariënborn bij Arnhem zekere broeder Helmich de Leeuw, die de afschrijver, misschien ook de »verluchter" was van een in 1415 voltooid gebedenboek met fraaie miniaturen, dat Maria, hertogin van Gelder, voor zich deed vervaardigen, en dat zich thans in de Koninklijke bibliotheek te Berlijn bevindt. Vooraan in dit boek staat de beeltenis der hertogin zelve, ten voeten uit, in het prachtig gewaad van dien tijd [2]). Neemt men nu hierbij in aanmerking, dat de Openbare boekerij te Arnhem een handschrift bezit, uit hetzelfde Mariënborn afkomstig, eveneens dagteekenende uit de vijftiende eeuw, en hier en daar van »met de pen uitgevoerde teekeningen en portretjes" voorzien [3]), dan wordt de waarschijnlijkheid grooter, dat de straks genoemde miniaturen in het klooster zelf zullen zijn vervaardigd. Ook in de vrouwenconventen zat men niet stil. Eene zuster te Diepenveen bij Deventer [4]) schreef in en omstreeks 1450 bijbel-

---

plures libros illuminavit. Sed et altaria ecclesiae sanctorum imaginibus venustissime pinxit et decoravit." Aldus Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 26 seq.

1) „Ipse multos libros cantuales in choro pulchrè illuminavit, nec non varios codices pro armatura [i. e. bibliotheca] nostra, et quandoque pro praetio scriptos illuminavit." *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 56. Zie voorts aangaande hem l. . p. 21, 55 seq.

2) Zie over dit alles de uitvoerige berichten van Schnaase, a. a. O., Bd. VI, S. 408—410. Verg. ook Moll, *Het gebedenboek van Maria, hertogin van Gelder, in de kon. bibliotheek te Berlijn* (in den *Nederlandsche kunstbode* van 30 Maart 1874, n°. 3, blz. 19).

3) *Catalogus van de openbare bibliotheek te Arnhem*, Arnh. 1858, blz. 242.

4) Als Matthaeus het handschrift, waaruit hij achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae* een paar gedeelten heeft doen afdrukken (zie boven, blz. 186, noot 1), wèl heeft gelezen, dan kan de bedoelde zuster Lubbe Swaves zijn geweest, die in 1418 te Diepenveen werd ingekleed (verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 211, noot 3; st. iii, blz. 190). Doch ik twijfel. Immers, in plaats van het door hem op p. 254 geschrevene heb ik indertijd op fol. 89ᵛ van hetzelfde H. S. gelezen: „Ende sie plach ostien broet [d. i. ouwels voor hostiën] to backen ende boeke te binden ende die te corrieren" [d. i. te corrigeeren; niet „te vercieren", gelijk Matthaeus heeft]. Ongelukkig kan ik het handschrift zelf thans niet raadplegen.

boeken op perkament, met sierlijk bewerkte initialen, die te meer doen bejammeren, dat de codex, waarin zij zich bevonden, nog slechts gedeeltelijk bestaat, en door kunstvrienden, wien het aan waarachtigen eerbied voor de kunst ontbrak, deerlijk is gehavend [1]. Of er onder de prachtige, aan miniatuurschilderingen zoo rijke handschriften uit Frenswegen, die onlangs naar de Keizerlijke bibliotheek te Straatsburg zijn overgebracht [2], gevonden worden, waarvan het zich bewijzen laat, dat zij door de kloosterlingen zelven zijn geschreven en »verlucht", zal een opzettelijk onderzoek moeten leeren; maar dat nog in 1521 broeder Andreas Diepenheim, een uitstekend illuminator in het klooster te Albergen, door den prior superior Nicolaas van Harderwijk naar Windesheim werd ontboden, om er de jongeren in het »verluchten" te onderrichten [3], ja, dat zelfs nog in 1567 de bisschop van Haarlem over het schilderen van zekere afbeeldingen in zijn getijdenboek met broeder Jacobus van Amsterdam of Jacobus Zaffius, regulier kanunnik in het convent te Heilo, wenschte te spreken [4], duidt aan, dat de kunst in de genoemde kloosters niet was uitgestorven en ook elders op prijs werd gesteld.

Ook in de Zuidelijke Nederlanden ontbrak het niet aan mannen, die haar beoefenden. Zoo wordt Oliverius de Campo, supprior te Bethlehem bij Leuven, die in 1428 het Goede-kinderen-huis te Luik hervormde en er de eerste prior werd, ons voorgesteld als afschrijver, binder en »verluchter" van vele boeken [5]. Doch in geen der verbonden conventen schijnt zij meer vertegenwoordigers te hebben gehad dan te Zevenborren bij Brussel. Dáár stierf den 23sten November 1473 een man, die

---

1) Zie de uitvoerige mededeelingen van I. M[ooren], *Allerlei* (in de *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft IX u. X, Köln, 1861, S. 308—316) S. 308 f. Het nog bestaande gedeelte bevindt zich te Stralen, in het Limburgsche, „auf der Bibliothek des Pfarrhauses."

2) Zie boven, blz. 199, noot 6.

3) Zie boven, dl. I, blz. 220, en de daarbij behoorende verbetering in dl. II, blz. 143, noot 2.

4) De hierover gevoerde briefwisseling is afgedrukt in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, dl. II, afl. 2 (Haarl. 1874), blz. 194.

5) Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 277. Zie voorts aangaande hem Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 123—125 (ontleend aan Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 13, § 3), waar echter over zijne kunstvaardigheid niet wordt gesproken.

èn als calligraaf èn als illuminator boven alle anderen wordt geroemd. Hij heette Willem Dulcken en was regulier kanunnik in het genoemde klooster. Bijna al de koorboeken waren door zijne kunstvaardige hand met bloemwerk versierd [1]), en het zal wel mede om zijnentwil zijn geweest, dat Zevenborren geacht werd, destijds zonder eenigen twijfel in dezen tak der kunst bovenaan te staan [2]). Vijf en zestig jaren daarna, den 14den Augustus 1538, ontsliep in hetzelfde convent een ander profes-broeder, die den roem naliet, dat hij nauwelijks zijns gelijke had in het afmalen en met de pen uitbeelden van alle mogelijke zaken. Vooral aan stamboomen van vorsten, naar het schijnt van miniatuur-portretten en wapenschilden, soms ook van voorstellingen hunner bedrijven voorzien, besteedde hij al zijne kunst. Zoo vervaardigde hij o. a. een geslachtsboom van Karel V, die bijzonder werd geroemd [3]). In een ander werk, waaraan hij den titel van »Labyrint" gaf, eene penteekening, die allerlei figuren uit de Gewijde Schriften bevatte, liet hij aan zijne weelderige verbeelding meer vrij spel [4]). Inmiddels werd hij geplaagd door

---

1) „Pictoria arte plurimum valuit et illuminature artificio egregius fuit. deflorauit etenim omnes pene chori libros." *Catalogus* van v. d. Hecken, i. v.

2) „Qui adeo diligens, accuratus et exactus fuit qua scribendo, qua pingendo libros potissimum Chorales, quibus adhuc modo vtimur, vt omnium calculis primas meruerit: idque in hac domo quae tunc sine vllâ dubietatis aleâ, quo ad huiusmodi artis peritiam, primas tenebat." Aldus Ambrosius Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum* (slechts ten halve nageschreven door Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 39, ofschoon de laatste helft niet de minst merkwaardige is).

3) Volgens Goethals, *Lectures*, tome III, p. 24, is deze stamboom waarschijnlijk dezelfde als die, welke, uit de verzameling van v. Hulthem afkomstig, thans op de Bourg. bibl. aanwezig is (n°. 15955? Zie den *Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 320; tome III, p. 246).

4) Misschien kunnen de volgende woorden uit 's mans levensbericht (zie boven, blz. 216, noot 3) tot herkenning van zijne werken leiden: „Sunt igitur eius minerue subscripta opera Inprimis Carolina, sic siquidem ipse autor huic operj nomenclaturam indidit, Que videlicet Diui Caroli quinti imperatoris augustissimj ab initio cum opera tum propagationem generis quamluculentissime prodat, Sed hunc librum ipse Egidius ea qua obijt aduersa valetudine decumbens fato vicinus, suo medico Magistro Georgio cellen bruxellensi accommodato sub fide dedit, simul cum quadam egregie depicta Rotula longa admodum et lata jn qua tota a Carolo magno quondam jmperatore ad hunc vsque Carolum pium, affabre elaborata extitit posteritas hinc et hinc columnis septa ad instar duarum arbo-

eene oogziekte, die zelfs voor de meest pijnlijke middelen niet wilde wijken. Toch wist hij nog tijd te vinden voor historische onderzoekingen, niet slechts aangaande de reeds ontslapen priors, broeders en weldoeners van Zevenborren, maar ook betreffende de bisschoppen van Kamerijk en Luik. Wat hij ten opzichte van deze laatsten uit allerlei schrijvers bijeenbracht, luisterde hij óók alweder met gekleurde wapenschilden op [1]). Maar genoeg. Hij was niemand anders dan Aegidius van den Hecken, dien wij reeds vroeger als historiograaf hebben vermeld [2]), en wiens »Catalogus" wij leerden kennen als eene bron voor de geschiedenis, ook voor die der letterkunde en voor die der kunst [3]).

Doet dit een en ander duidelijk zien, dat de calligraphie, de illustratie, zelfs de miniatuurschilderkunst, in de kloosters, die tot het kapittel van Windesheim behoorden, gelukkige beoefenaars hebben gevonden [4]), wij verblijden ons, eene schrede verder te mogen gaan, en, zij het slechts een enkel, dan toch een voorbeeld te kunnen noemen, waaruit blijkt, dat ook de houtsneekunst in hare eerste tijden door de broeders niet is versmaad. Onder de veelvuldige werken van Henricus Pomerius of Hendrik van den Bogaert [5]) is er één, dat aldus wordt aangeduid: »Spirituale pomerium, cum figuris" [6]). Een exemplaar

---

rum. Nam arbor prima summorum differebat pontificum tempora. Secunda que et Carolina arbor dicta est. diui Caroli quinti tum originem tum armorum insignia pretulit. Tertia arbor Christianissimorum francie regum lineam deduxit." Voorts onmiddellijk hierop volgende, doch met eene andere hand geschreven: „Verum eam rotulam in itinere passus est sibi excidere vt affirmat. Item opus figurarum insigne, titulo labyrinthi, quas e sacris paginis meditatus est, calamo scitissime deliniauit depinxitque." Verg. Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 61 seq. (uit ditzelfde bericht geput), en zie Goethals, l. c. tome III, p. 23—25.

1) Bourg. bibl. M. S. n°. 2089. Zie den *Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 42; tome III, p. 120; alsmede Goethals, l. c. p 24 suiv.

2) Zie boven, blz. 216, 223.

3) Aldaar, blz. 216.

4) Intusschen was niet alles even voortreffelijk. Zoo bevat M. S. n°. 13524 der Bourg. bibl. (*Catalogue*, tome I, p. 271; tome III, p. 183), op den band betiteld als *Hystorie van den heileghen bloede van Boschysaac* en waarschijnlijk uit dit klooster afkomstig, een paar miniaturen, die van weinig kunstvaardigheid getuigen.

5) Zie over hem boven, blz. 214v, vooral aldaar noot 4.

6) v. d. Hecken, *Catalogus*, in voce; Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum*,

daarvan, dat men wel voor het eenige nog bestaande zal mogen houden, is aanwezig op de Bourgondische bibliotheek [1]). Het dagteekent uit het jaar 1440 [2]). In dezen »Geestelijken boomgaard" wordt de devote ziel onderricht, hoe zij zich ieder uur van den dag zal oefenen in vrome overdenkingen, ten einde de weldaden Gods van het begin tot het einde der wereld te erkennen. De tekst is geschreven door Henricus Pomerius in het Latijn, naar houtsneeprentjes ter grootte van meer dan een vierkanten decimeter. Deze prentjes staan niet op het beschreven papier gedrukt, maar zijn er afzonderlijk op bevestigd [3]). Nauwelijks kan men aannemen, dat zij vervaardigd zijn, om er slechts ééne proef van te trekken. Veeleer zal men mogen onderstellen, dat er een zeker aantal afdrukken van zijn genomen ter vasthechting op de bladen van meerdere exemplaren. Misschien zelfs hebben de regulieren van Groenendaal, Zevenborren en Rooklooster medegewerkt tot het vermenigvuldigen daarvan [4]).

En nu nog ééne schrede verder: ook de beoefening der schilderkunst was aan den Windesheimschen kring niet geheel vreemd. De beeltenissen van den Gekruisigde, de Maagd Maria en de altaarheiligen, waarmede de prior Johan Vos in de eerste tijden de kerk te Windesheim, zoo goed hij kon, versierde [5]), schijnen

---

cap. 10, en daaraan ontleend door Wiaert, l. l. p. 44. Mastelinus, *Necrologium monasterii Viridis Vallis*, p. 163, heeft: „cum suis figuris".

1) M. S. n°. 12070; kl. fol°.

2) Pomerius was destijds biechtvader van het Windesheimsche vrouwenklooster Barberendaal te Tienen. Zie v. d. Hecken, l. l.; Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 355).

3) Men kan ze in photolithographie afgedrukt vinden in het boven (blz 215, de noot) genoemde werk van Alvin.

4) Sterker drukt de heer Alvin (l. c. p. 11) zich uit. Ziehier zijne woorden: „Il nous parait impossible de supposer qu'on ait gravé les planches du *Spirituale Pomerium* pour n'en tirer qu'une seule épreuve. Il est au contraire très-probable qu'il en a été tiré un grand nombre et que des copies du texte ont été exécutées pendant un assez grand nombre d'années par les moines des trois monastères." Het komt mij voor, dat het al of niet vermenigvuldigen van exemplaren door de bedoelde reguliere kanunniken voornamelijk zal hebben afgehangen van het al of niet kopieeren voor geld in de kloosters, waartoe zij behoorden. Zie boven, blz. 194v.

5) Zie boven, dl. I, blz. 222.

geene bijzondere kunstwaarde te hebben gehad; maar van zijn tijdgenoot Godfried van Kempen, dien wij reeds als »verluchter" van boeken leerden kennen, wordt getuigd, dat hij de altaren van de kerk zijns kloosters op den S. Agnietenberg met de beeltenissen der Heiligen allerfraaist bemaalde 1). Wat wij straks aangaande de sieraden van sommige kloosterkerken zullen verhalen, bewijst voldoende, dat de Vereeniging niet vijandig was tegen de beeldende kunsten, wanneer deze tot opluistering van den eeredienst konden strekken, maar wettigt tevens het vermoeden, dat de hulp der broeders, voor zooverre zij de vereischte kunstvaardigheid bezaten, bij het versieren niet zal zijn veracht. Ook hetgeen wij van de miniatuurschilders onder de Windesheimers hebben gezegd, schijnt recht te geven tot de gevolgtrekking, dat er in hun midden wel zullen geweest zijn, die het penseel nog op andere wijze wisten te hanteeren. Jammer intusschen, dat wij het hier bij gissingen moeten laten. De vrome zelfvergetelheid der middeleeuwsche kunstenaren, die hen dreef om met de teederste zorgvuldigheid ter eere Gods te werken, en met de innigste nederigheid hun eigen naam te verzwijgen, ja dat gansche »ama nesciri," dat bij de edelste zielen in die dagen zulk eene breede toepassing vond 2), staat waarschijnlijk ook nu aan onze weetgierigheid in den weg. Doch kunnen wij slechts éénen man noemen, die ééne weegt tegen vele andere op. De beroemde Hugo van der Goes, van wien men beweerde, dat hij aan deze zijde der Alpen zijns gelijke niet had, bracht de zes laatste jaren zijns levens als conversbroeder te Rooklooster door 3). Dáár schilderde

---

1) Zie de woorden afgedrukt boven, blz. 232, noot 12; verg. ook dl. I, blz. 222, noot 5.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 227. Malou acht waarschijnlijk, dat deze uitdrukking aan den H. Bernardus (*De nativitate Domini*, sermo III, n°. 2, col. 782, ed. Mabil. Par. 1690) is ontleend. Zie zijne *Recherches sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de J. C.*, 2de éd., Louv. 1849, p. 123, note 2.

3) De hoofdarbeid over Hugo v. d. Goes is het voortreffelijk werkje van Alphonse Wauters, *Hugues van der Goes, sa vie et ses oeuvres*, Brux. 1872. Het is, voor zooveel de geschiedenis van zijn verblijf in Rooklooster aangaat, gegrond op de merkwaardige mededeelingen van Gaspar Ophuys in diens boven (blz. 218) vermeld *Originale cenobii Rubeevallis*. De beide mannen waren gelijktijdig novitii in het genoemd convent. Verdere literatuur over het onderwerp kan men vinden bij Wauters, l. c. p. 41. De auteur beschouwt het portret

hij op die krachtige en uitvoerige, die breede en eenvoudige, die strenge maar eenigszins harde wijze, die hem eigen was [1]). Dáár verleende de prior hem meer vrijheden, dan sommige broeders voor zijn zieleheil oorbaar achtten. Dáár kwamen de grooten der aarde, zelfs de aartshertog Maximiliaan, om zijne werken te zien, en met hem maaltijd te houden. Dáár ontving hij bestellingen in zóó grooten getale, dat vele jaren niet toereikend waren, om er aan te voldoen [2]), zoodat hij gebukt ging onder de gedachte, hoe hij alles zou volbrengen. Daar óók, helaas, zat hij later als een kranke van zinnen [3]), zichzelven beschouwende als eeuwig verloren, en door de kloosterbroeders verdacht van deze treurige ziekte door zelfverheffing verdiend, en door onmatigheid bevorderd te hebben. Gelukkig duurde de vreeselijke toestand niet zeer lang. De arme lijder stierf in 1482, en werd —

---

van v. d. Goes bij Van Mander, *Het leven der doorluchtige Nederlandsche schilders*, uitgave van Amst. 1764, als „une oeuvre toute de fantaisie et à laquelle on ne peut attribuer aucune importance” (l. c. p. 46). Misschien heeft de kunstenaar zijne eigene beeltenis geleverd op eene schilderij, voorstellende de „Aanbidding der herders”, in het museum te Brussel (l. c. p. 28).

1) Zie Wauters, l. c. p. 40 suiv. (verg. vooral ook p. 29, 30, 37); denzelfden, *Hugues van der Goes* (in de *Histoire des peintres de toutes les écoles. Ecole flamande par* Charles Blanc, Paris, 1868), p. 4. Op p. 3 aldaar is eene gravure van eene „H. Maagd met het kindeke” (in de Pinacotheek te Munchen), die aan v. d. Goes wordt toegeschreven.

2) Ofschoon de werken van v. d. Goes zonder eenigen twijfel talrijk waren (zie Wauters, l. c. p. 26), zijn er maar zeer enkele, wier echtheid onbetwistbaar is. Zóó bijv. een „Johannes de Dooper in de woestijn”, geteekend „Hugo V D Goes, 1472”, in de Pinacotheek te Munchen (Wauters, l. c. p. 37). Voorts is hij waarschijnlijk de eerste Nederlandsche kunstschilder, van wien verhaald wordt, dat hij teekeningen voor glasschilders heeft gemaakt (l. c. p. 38). Ook zal hij in zeker handschrift een paar miniaturen hebben vervaardigd (l. c. p. 38—40).

3) De eerste, maar terstond hevige vlagen van krankzinnigheid vertoonden zich omstreeks 1481, toen hij met eenige andere kloosterlingen van een tocht naar Keulen of elders terugkeerde. Niet zonder moeite te Brussel aangekomen, ontbood men den prior van Rooklooster derwaarts. Deze, gedachtig aan den invloed van Davids harpspel op Saul, trachtte hem tot herstel te brengen, door in zijne tegenwoordigheid muziek te doen maken; doch te vergeefs. Dit moment is niet lang geleden op doek gebracht door den kunstschilder Wauters: „Le peintre Van der Goes, atteint d’une maladie mentale, est ramené au refuge de Bruxelles, où l’on tente sur lui l’effet de la musique.” Zie over deze

zoo voegt de kroniekschrijver, beteekenisvoller dan hij zelf zal vermoed hebben, er bij — op het binnenplein van het klooster onder den blooten hemel begraven [1]).

Hangen alle wetenschappen te zamen, niet minder alle kunsten; en werden calligraphie, illustratie en dergelijke door de middeleeuwsche vromen meer aangewend tot opluistering van den kerkdienst dan tot eigene eer, ook bij het bouwen en versieren van de kerken zelven werd dit aandoenlijk streven openbaar. Wat zijn er een menigte kathedralen, meesterstukken van bouwkunst, tot vroomheid stemmende, den indruk gevende van niet slechts aan God, maar ook door God te zijn gewijd, en wat zijn er weinige namen van bouwmeesters bekend! De mensch maakt hier plaats voor den Geest, die hem bezielde, als wiens werk hij zijn eigen werk beschouwt, aan wien hij uit dankbaarheid in zichtbare vormen teruggeeft, wat veel rijker en heerlijker onzichtbaar op hem is nedergedaald. Zelfs doode steenen, door gelukkige samenvoeging van welberekende afstanden en goedgekozen lijnen, dienstbaar gemaakt aan de eer des Oneindigen. Niet slechts het koor eene offerplaats, maar de gansche kerk een offer aan Hem. Ja, straks die kerk gevuld met het meest kostelijke en kunstrijke, wat men aanbrengen kan. Zóó hebben die middeleeuwsche bouwmeesters gewerkt. Dát is het ware geheim hunner kunst. Zonder zielsinnige vroomheid en offervaardige zelfvergetelheid zouden zij niet hebben gedaan, wat zij deden.

Ook in den Windesheimschen kring ontbrak het niet aan broeders, die de bouwkunst verstonden. Reeds vroeger merkten wij dit op, zooveel het hoofdklooster betreft [2]). De eerste kerk aldaar, door de broeders opgetrokken, moge geen meesterstuk zijn geweest, zij was toch geschikt voor het doel, en later bracht men er zoowel een grooter koor, als meerdere uitbreiding aan toe [3]). Nog later vernieuwde men haar geheel, ofschoon

---

schilderij o. a. *Le salon de* 1875 (in de *Revue des deux mondes*, 15 Juin 1875), p. 909 suiv.

1) Alles ontleend aan de genoemde mededeelingen van Gaspar Ophuys, afgedrukt bij Wauters, l. c. p. 13, note 2 — p. 18, note 2.

2) Zie boven, dl. I, blz. 65 v, 66 v, 74; verg. ook blz. 203 v.

3) Zie boven, dl I, bl 68, 74v, 80.

het genoemde koor waarschijnlijk bleef staan [1]). Intusschen, deze kerk is sinds lang verdwenen; teekening noch beschrijving bestaat er van; wij kunnen dus over hare artistieke waarde niet oordeelen. Doch er is eene andere, die, ofschoon van kleinere afmeting [2]), misschien tot maatstaf kan dienen, namelijk de nog aanwezige kloosterkerk te Gaesdonck bij Goch. Wie eenmaal het edel eenvoudig, hoog gebouwd, in den reinsten spitsbogenstijl opgetrokken koor aldaar gezien heeft, zal niet licht den indruk van stille verhevenheid en rustige grootheid vergeten, dien het onwillekeurig op den toeschouwer maakt. Welnu, de bouwmeester van dit koor was Johan Broekhuizen, regulier kanunnik van Windesheim [3]), door de broeders te Gaesdonck omstreeks 1406 opzettelijk tot prior gekozen, wijl zij, bij het verleggen van hun convent uit Goch naar de genoemde plaats, eene kerk en kloostergebouwen noodig hadden, en hij als een goed architect bekend stond [4]). En diezelfde Johan Broekhuizen was het, die reeds eenige jaren te voren het koor te Windesheim had gebouwd [5]).

---

1) Zie boven, blz. 81, 74.

2) Het koor te Windesheim had een trans (*Chron. Wind.* p. 404; verg. boven, dl. I, blz. 77, noot 4); het koor te Gaesdonck heeft er geen.

3) Zie reeds iets aangaande hem boven, dl. I, blz. 195. Hij was geboren te Söst in Westfalen, sloot zich bij de broeders des gemeenschappelijken levens te Deventer aan, en werd door Florens Radewijns naar Windesheim gezonden (*Chron. Wind.* p. 435). Zijne inkleeding aldaar geschiedde in 1392 (l. l. p. 84; zie ook beneden, in Bijlage V). Ofschoon bij voorkeur met uitwendige werkzaamheden bezig (p. 439), was hij tevens een vlug lezer, een fraai schrijver, een voortreffelijk zanger, en bij beraadslagingen een man van groot gezag (p. 437). Martelaar van het graveel, stierf hij den 11den November 1421 (p. 438 seq.).

4) Deze voor ons onderwerp belangrijke bijzonderheid, door Bekkers in zijne *Canonia Gaesdonckana* niet vermeld, vond ik bij Fritzen, *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck* (zie boven, blz. 20, de noot), S. 2 f, die haar aan eene oudere, meer oorspronkelijke bron heeft ontleend.

5) *Chron. Wind.* p. 437. Het werd ingewijd 23 Oct. 1399 (zie boven, dl. I, blz. 75). Behalve het koor bouwde Broechusen ook den dormter en de keuken te Windesheim, alsmede den muur om het klooster (*Chron. Wind.* l. l.; verg. dl. I, bl. 76 v, 78). Misschien heeft hij ook de hand gehad in de kerk van het te zijnen tijde opgerichte klooster te Frenswegen. Zoo ja, dan zou dit ruim en rijzig, wèl verlicht en statig gebouw een gunstig getuigenis te meer afleggen aangaande 's mans kunst.

In de Zuidelijke Nederlanden vinden wij hetzelfde verschijnsel. Zoo wordt aangaande den achtsten prior van Rooklooster, Gerard Gog, vermeld, dat de drie gaanderijen van het convent volgens zijne teekeningen werden vervaardigd [1]). Merkwaardiger nochtans was Hendrik Schildeken, conversbroeder te Korsendonck. Deze, te Mechelen geboren en in de metselkunst zeer ervaren, had zich na den dood zijner vrouw in het genoemde klooster begeven, waar hij een voorbeeld van heiligheid was en in 1454 overleed. De nieuwe kerk te Korsendonck werd door hem gebouwd [2]). Hier bleef het niet bij. Gelijktijdig met hem leefde te Zevenborren een conversbroeder, van wien gezegd wordt, dat hij in de architectuur bijzonder was bedreven [3]). Deze beide mannen stonden, toen er ook te Bethlehem bij Leuven een koor moest verrijzen, met verlof hunner priors aan het hoofd van den bouw, die binnen zeven jaren werd volbracht [4]). Een en ander schijnt nochtans verre te zijn overtroffen door de kerk te Zevenborren, waaraan men ongeveer vier en dertig jaren arbeidde, en die in 1467 werd gewijd [5]). Van haar toch getuigt Aegidius van den Hecken [6]), wiens oordeel, als dat van een artist, zooveel hooger waarde dan dat van anderen heeft: »Dit is die kerk, die èn als gebouw èn als kunstgewrocht, zoowel van binnen als van buiten bezien, het gemoed der beschouwers met zekeren wellust houdt opgetogen". Hij prijst haar, dat zij des zomers niet te heet, des winters niet te koud is, dat zij door haar licht het oog bekoort, en door hare leiding van het geluid zoowel het zingen als het hooren gemakkelijk maakt. Hij verhaalt met zekeren trots, hoe keizer Karel V, toen hij haar binnentrad en

---

1) Zie Alvin, *Spirituale Pomerium*, p. 3. Gerard Gog was prior van 1433 tot '41.

2) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 120 (ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 4, § 6 en 7; in het „Compendium" door Hoyberge, p. 119).

3) „Fuit et alius monasterij VII fontium Conuersus in Architectonia arte tritus admodum" (Impens, l. l.) De naam wordt niet opgegeven. Nauwelijks kan de zoo aanstonds te noemen Reinier de Beer zijn bedoeld.

4) Petrus Impens, l. l. („Compendium", p. 119 seq.).

5) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 47.

6) In zijne Lijst der sieraden van de kloosterkerk te Zevenborren (Bourg. bibl. M. S. n°. 11985; zie boven, blz. 216).

de oogen ophief, als het ware iets goddelijks in haar zag en vol bewondering tot zijn gevolg zeide: »Welk een heerlijke tempel is dat!" In één woord: de kerk te Zevenborren schijnt een meesterstuk van godsdienstige bouwkunst te zijn geweest. Toch meenen wij ook haar voor een gewrocht van den bedoelden conversbroeder te mogen houden.

Ongetwijfeld zullen er meer dergelijke voorbeelden van gelukkige beoefening der architectuur onder de Windesheimers bestaan [1], al zijn zij niet tot onze kennis gekomen [2]. Maar ook aan de versiering der kerken werd groote zorg besteed. Wij zullen niet andermaal spreken over de beeltenissen der Heiligen, waarmede zoowel in het moederklooster als op den S. Agnietenberg de altaren waren opgeluisterd. 't Was alles eigen werk [3]. Ook van het koorgestoelte in de beide conventen [4]) mogen wij ongetwijfeld hetzelfde verklaren. Willem Vornken, anders zoo overdreven op het eenvoudige gesteld [5], zorgde wel, dat er fraaie versierselen kwamen, om door de priesters en dienaren op de feesten te worden gedragen [6]. Wat daarvan door de broeders in teekening gebracht of vervaardigd kon worden, is zeker niet

---

1) Aegidius v. d. Hecken noemt in zijn *Cathalogus fratrum* (zie boven, blz. 216) ook nog: „Reynerus de bere conuersus. Hic in arte cementaria necnon lapindinaria (*sic*) industrius plurimum sub priore balduino cooperator . . . Ad viridemuallem quoque ob artis sue periciam ascitus ambitus cui libraria inibi imminet testitudinem ipse perfecit." Deze conversbroeder Reinier de Beer stierf in 1485. De bedoelde prior Balduinus Ploys, onder wien hij voornamelijk werkzaam was, regeerde van 1474 tot '81.

2) De kloosterkerk te Richenberg bij Goslar, hoe weidsch ook (208 voet lang; 62 voet breed; crypt onder het koor; zie Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 490), behoort tot ons onderwerp niet, wijl zij reeds vóór de inlijving van het convent in het Kapittel bestond, en dus niet onder Windesheimschen invloed gebouwd werd. Ook die te Daalheim onder Paderborn (op den top van een berg; 180 voet lang; 35 voet breed; zie l. l. p. 484), ofschoon na de inlijving opgetrokken, kan niet dienen, wijl het niet blijkt, dat een der broeders het bestek heeft gemaakt. Aangaande die te Frenswegen, zie boven, blz. 241, noot 5.

3) Zie boven, blz. 237v.

4) Zie boven, dl. I, blz. 76; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 35.

5) Zie boven, dl. I, blz 79, 191v.

6) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 35. Over een prachtig Mariabeeld en andere altaarsieraden op den S. Agnietenberg, zie l. l. p. 96, 120.

door anderen ontworpen of gemaakt. Op den S. Agnietenberg werden omstreeks 1460 de zoldering en de verschillende muurvakken der kerk met schoone kleuren afgezet. Men las er in groote, zwarte letters op een witten grond, zóó dat het bij 't binnentreden terstond in het oog viel: »Jezus, Maria, Agnes'' 1). Nauwelijks kunnen wij dwalen, als wij ook dezen arbeid aan de kloosterlingen zelven toeschrijven. Waar de mannen werkten met het penseel, daar deden het de vrouwen met de naald. Zoo vinden wij te Diepenveen de adellijke zuster Elisabeth van Heenvliet bezig met het naaien en stikken van kerkelijke ornamenten 2). Maar ook nu weder — hetzij dan in werkelijkheid, hetzij slechts in schijn, omdat wij het van de overige kloosters niet even nauwkeurig weten — stond Zevenborren in veelsoortigheid, schoonheid en rijkdom van kerk- en altaarsieraden bovenaan. Tot 1488 was het in dit opzicht nog arm. Toen echter nam de sacristein Hendrik de Cock de zaak ter hand. Hij legde zich op de bijenteelt toe, ten einde met de opbrengst der korven de kerk van zijn convent op te luisteren 3). De poging werd gezegend; ook vele giften vloeiden toe; veertig jaar later 4) vulde de lijst der sieraden, zooals kandelaars, ciborieën, monstransen, beelden, schilderijen 5), altaartafels, zetels, schellen, geschilderde kerkglazen enz., niet minder dan achttien folio's schrift 6). Wij vermelden dit, niet om een indruk te geven van den rijkdom dezer kloosterkerk met hare negen altaren, maar omdat het ons voorkomt, dat de hand der broeders zelven — er waren, gelijk wij reeds zagen, artistisch gevormde mannen onder hen — niet in gebreke zal zijn gebleven, haar aandeel aan deze schatten toe te brengen 7).

---

1) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 121 seq.

2) Handschrift D, fol. 81r (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 244).

3) Zie boven, blz. 183, noot 1.

4) Zie boven, blz. 217, de noot.

5) Zie over twee dier schilderijen boven, blz. 215, de noot, en blz 216, noot 3.

6) Gelijk boven (blz. 216) reeds gezegd werd, is deze Lijst opgemaakt door v. d. Hecken en te vinden in de Bourg. bibl. M. S. nº. 11985. Misschien is zij ergens in druk verschenen. Althans in 1863 werd zij met dit doel gekopieerd.

7) Zoo gaf bijv. v. d. Hecken in 1526 een [geschilderd] venster in de sacristie. Had hij er wellicht zelf de teekening voor geleverd?

Als men ons nu echter vraagt, of de Windesheimers naar ons oordeel gezegd mogen worden, op de tot dusverre behandelde kunstvakken van bijzonderen invloed te zijn geweest, dan durven wij nauwelijks bevestigend antwoorden. Zij hebben er veel aan gedaan; o ja. Zij hebben ze soms zeer verdienstelijk beoefend; voorzeker. Maar eene nieuwe richting er aan gegeven, dat hebben zij, zooveel ons althans gebleken is, niet. Van ganscher harte hopen wij, dat men te eeniger tijd op goede gronden een tegenovergesteld gevoelen zal kunnen uitspreken. Wie zou durven beweren, dat dit onmogelijk is? Maar dan zullen er meerdere voortbrengselen van kunst moeten gevonden worden, die blijkbaar in de verbondene kloosters zelven zijn vervaardigd, die er niet door een tijdelijk inwoner, maar door de eigenlijke broeders het aanzijn hebben ontvangen, en die geene toevallige gelijkenis met latere werken van dezelfde soort vertoonen, maar bewezen kunnen worden, daarvan de prototypen, de modellen, de vaders te zijn geweest. Want of men al in de miniaturen van het reeds genoemd gebedenboek van Maria, hertogin van Gelder, het vroegste voorbeeld van den stijl eener hoogst belangrijke groep van Keulsche schilders heeft gezien [1]), het bewijst niets voor den invloed der Windesheimers op de kunst, wijl er tot dusverre tusschen het eene en het andere verschijnsel geen verband, veel minder een oorzakelijk verband is gevonden. Of Hugo van der Goes te zijnen tijde geacht werd, de grootste kunstschilder aan deze zijde der Alpen te zijn, de Windesheimers als zoodanig hebben daar niets aan toegebracht, want hij was reeds op het toppunt van zijn roem, toen hij de laatste zes jaren zijns levens als conversbroeder te Rooklooster kwam slijten [2]). En of er in de verbondene conventen vele uitstekende calligrafen en illuminatoren, ja ook eenige verdienstelijke schilders en bouwkunstenaars zijn geweest, tot heden toe is nog niet gebleken, dat door één van die allen aan de zaken, die zij beoefenden, eene eigenaardige richting, een beslissende stoot, eene hoogere vlucht is gegeven. Wij vleien ons, niet al te onjuist te spreken, wanneer wij ons eindoordeel aldus samenvatten: de Windesheimers beoefenden de

---

1) Namelijk Schnaase in zijne *Geschichte der bildenden Künste*, 2te Aufl., Bd VI, S. 408 f; verg. ook S. 428.

2) Zie Wauters, *Hugues van der Goes*, p. 3; verg. ook p. 12.

aangeduide kunsten niet om haars zelfs wil, maar uit eerbied voor den godsdienst; zonder het bestaande wezenlijk te verbeteren, breidden zij den kring daarvan uit, en zonder den standaard van het schoone aanmerkelijk te verhoogen, kweekten zij den zin voor het schoone, althans in eigen kring, niet weinig aan; niet de kunst zelve verhieven zij, maar de voorwerpen van kunst vermeerderden zij; hun invloed was een invloed in de breedte, niet in de diepte.

Wij hebben, alvorens deze afdeeling te sluiten, nog kortelijk te spreken over de beoefening van de muziek en de poëzie onder de Windesheimers. Reeds vroeger merkten wij op, dat zij als reguliere kanunniken, d. i. als geestelijken, wel verplicht waren, de zangkunst te beoefenen, en dat er daarenboven in het moederklooster sommigen werden gevonden, die van de natuur eene fraaie stem hadden ontvangen, anderen, die niet onbedreven waren in de theorie der muziek 1). Uit de eerstgenoemden werden, gelijk van zelf spreekt, bij voorkeur de cantors gekozen 2); de laatstgenoemden, gelijk even natuurlijk is, dienden meestal tot het schrijven en corrigeeren van de koorboeken 3). Het zal niet noodig zijn, er bij te voegen, dat de meeste der verbondene kloosters weleens voortreffelijke zangers 4) en goede theoretici 5) zullen hebben gehad. De Diepenveensche zuster

1) Zie boven, dl. I, blz. 223.

2) Zoo bijv. te Windesheim broeder Reinier van Arnhem, over wien straks nader. Zie *Chron. Wind.* p. 472; verg. boven, dl. I, blz. 140, noot 1.

3) Zie boven, dl. I, blz. 219, noot 2, en blz. 223. Verg. ook *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 59.

4) Zoo bijv. de boven (blz. 232, 238) genoemde Godfried van Kempen, regulier kanunnik op den S. Agnietenberg. Hij was goed schrijver, goed zanger, goed verluchter, goed kunstschilder (zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 26 seq.). Ook broeder Joannes van Kampen aldaar was een „cantor bonus" (l. l. p. 59). Van den zestienden prior te Rooklooster, Frederik Bezuyens, wordt getuigd: „[Il] était fort instruit et n'avait point son égal pour la musique et le chant" (Alvin, *Spirituale Pomerium*, p. 3).

5) Sommige broeders beoefenden de muziek als eene der vrije kunsten. Zoo bijv. Joannes Geerts te Zevenborren (zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 93). Anderen prezen haar wegens haar heilzamen invloed op den mensch aan. Zoo bijv. Arnold van Geilhoven te Groenendaal (zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 267). Nog anderen schreven handleidingen voor den zang. Zoo bijv. Christiaan Cleynen te Tongeren (zie Sanderus, *Bibliotheca*

Geertruid Monickes bijv. bezat een zóó heerlijk stemgeluid, dat men er zelfs aan het pauselijk hof te Rome van wist te spreken [1]).

Wanneer men nu echter meent, dat de Windesheimers, die zoo gaarne alles aanwendden, wat den luister van den eeredienst kon verhoogen, ijverige bevorderaars waren van orgelspel en meerstemmigen zang, dan bedriegt men zich zeer. Misschien is er nooit eene vereeniging geweest, die meer strenge, om niet te zeggen meer puriteinsche opvattingen van den kerkzang had, dan de hunne. Blijkbaar leefde de geest van Johan Cele, den invloedrijken Zwolschen rector [2]), bij wien vele der eerste Windesheimers ter school hadden gegaan en die den broederen zeer genegen was, in hen voort.

Cele wordt als een hervormer van den kerkzang geroemd [3]). Hij, die een man van stipte orde en strenge tucht mocht heeten [4]), kon ook in den zang geene onregelmatigheid gedoogen [5]), noch toelaten dat iemand van de wijs afweek [6]). Alles moest stipt

---

Belgica manvscripta, pars II, p. 189; Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 134; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 169; Paquot, *Memoires*, tome III, p. 428). Wat er aan het theoretisch onderricht in den zang in Windesheimsche kloosters gedaan werd, spiegelt zich o. a. af in M. S. nº. 10876—10883 der Bourg. bibl. In dezen band, afkomstig uit Rooklooster, vindt men namelijk de volgende stukken: nº. 10876, *Flores Musice omnis cantus Gregoriani* („Impressum Argentine per Johannem pryss Anno Mcccclxxxviij"; incunabel met veel notenschrift); nº. 10877, *Compotus cum commento* (incunabel met houtsneefiguren van de beide handen, zoo binnen- als buitenzijde, om op de knokkels de namen der noten enz. te leeren); nº. 10878, eenige beschrevene folio's met aanwijzingen voor de theorie van den zang, met muziekproeven er bij, en aldus beginnende: „Pro informatione puerorum in cantu similia aliqua per ordinem sunt notanda"; nº. 10883, eveneens geschreven, aanvangende met de woorden: „Incipiunt aliqua de musica et de modo religiosi cantus in Rubeaualle obseruari solito", en aldus eindigende: „Sufficiant hec pro simplicibus quibus solis in hoc tractatu deseruire studuj. Forma tonorum et alia in versiculario habetur".

1) Handschrift D, fol. 127r: „Ende cort daer na waert sie cantrix want sie hadde ene schone stemme Soe datmen int hof van romen daer van wiste te seggen". Zij was afkomstig uit Westfalen, en stierf in 1426.

2) Zie de literatuur aangaande hem boven, dl. I, blz. 217, noot 5.

3) „Bonus ecclesiastici cantus reformator". *Chron. Wind.* p. 603.

4) Zie *Chron. Wind.* p. 605 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 173. Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 280.

5) „Docuit insuper eos regulariter cantare". *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 172.

6) „Totum chorum concordi modulatione rexit". Ibidem.

in de maat gaan en zuiver éénstemmig worden gezongen. Alleen in den Kerstnacht en op de Kerstdagen stond hij bij enkele gedeelten van den dienst het zoogenaamde »discanteeren", d. i. het bijvoegen van geïmproviseerde, meestal boven de melodie uitzwevende tonen, als teeken van vreugde toe [1]).

Nogmaals, zoo ging het onder den rector Johan Cele te Zwolle, als deze naar de gewoonte dier dagen de aanvoerder zijner scholieren bij den kerkdienst was. Zoo ging het ook onder de Windesheimers. Eenigszins in hunne »Constitutiones" [2]), maar vooral in hun »Ordinarius" [3]), maakten zij de noodige bepalingen omtrent de zaak. De psalmen moesten duidelijk en langzaam worden gezongen, met eene volledige pauze in het midden van ieder vers [4]). Zoowel een al te sleepend als een al te haastig zingen moest worden vermeden, ten einde alles ordelijk en stichtelijk te doen geschieden [5]). Niemand mocht door het leggen van meerdere noten op dezelfde lettergreep aan zijne ijdelheid toegeven, maar alle zang moest eenvoudig en statig

---

1) „Cantum ecclesiasticum per certas mensuras voluit decantari, nullum discantum praeter lectiones in nocte Natalis Christi, et *Benedicamus* per ipsa festa, propter festi illius laetitiam in ecclesia faciliter admittens" (*Chron. Wind.* p. 605). In de door mij geraadpleegde handschriften staat duidelijk „voluit" (niet met het letterteeken, dat evenzeer *u* als *n* zou kunnen aanduiden, maar met eene *v*), zoodat ik ook om deze reden bezwaar zou hebben tegen de voorgeslagen lezing „noluit" (zie Moll, a. w. dl. II, st. iii, blz. 313, noot 2).

2) Namelijk in pars III, cap 3 („Qualiter fratres habere se debent in horis regularibus").

3) Namelijk in cap. XXXII, meer bepaald de afdeeling „De modo et uniformitate cantandi".

4) „Psalmi autem distincte et tractim cantentur: ita vt in medio cuiuslibet versus perfecta sit pausa, et plena respiratio, non protrahendo vocem in pausa, neque in fine versus, sed breuiter et succinctim terminetur". *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 95; in die van 1639, p. 130 seq.). Verg. ook den *Ordinarius*, fol. 42r: „Psalmodia perfecte et distincte est persoluenda, cum plena pausa omnium uocum in medio toni. ubi etiam cauendum est, ne quis uocem protrahendo caudam faciat in pausa". Een nauwgezet cantor, als Reinier van Arnhem te Windesheim, was dan ook „omnes fratres ad tractim cantandum et legendum continue sollicitans, et contrarium facientes saepe redarguens". Zie *Chron. Wind.* p. 472.

5) „Vitanda est etiam nimia protractio cantandi, sicut et nimia festinantia, ut cuncta decenter et deuote compleantur." *Ordinarius*, fol. 42r.

zijn [1]). Voorts moesten allen te gelijk beginnen, gelijk zingen, te gelijk eindigen [2]). En vooral: het strengste unisono moest worden gehandhaafd; niemand mocht eenige tonen hooger of lager gaan dan de overigen; daartoe moest de voorzanger zooveel mogelijk op eene voor allen geschikte hoogte inzetten, en zich desnoods niet ontzien, naar de behoefte van het oogenblik den toon te verhoogen of te verlagen. Op de grootere feesten moest men een weinig indrukwekkender, op de gewone dagen meer eenvoudig zingen [3]).

Onder de bepalingen der »Constitutiones" en van den »Ordinarius" betreffende de kerkelijke muziek bij de Windesheimers is er ééne, die men nauwelijks zou verwachten, en die toch de strengste van allen is. Het was namelijk ten stelligste verboden, orgels te doen bouwen. Priors of procurators, die het deden, werden afgezet. Kloosterlingen, die er schuldig aan waren, werden door het generaal kapittel arbitraarlijk gestraft. Dáár, waar er bij speciale vergunning van het genoemd kapittel een bestond, mochten de broeders zelven, hetzij ze hunne gelofte alreede gedaan of nog niet gedaan hadden, er volstrekt niet op spelen, maar moest de betrekking van organist aan een wereldlijk man worden opgedragen. Intusschen moesten dan nog het »Credo", de »Praefatio", het »Pater noster" en het »Magnificat",

---

1) „Nullus fractis uocibus audeat curiositatem uel leuitatem ostendere, sed plano et simplici modo qui grauitatem preferat omnis cantus est depromendus." *Ordinarius*, fol. 41ᵛ, en daaruit overgenomen in de *Constitutiones* van 1639, p. 131.

2) „Et propter uniformitatem in omnibus cantandis, uel incipiendis. uirgula rubea in singulis libris, cui quisque cedere debet, est facienda." *Ordinarius*, fol. 41ᵛ. Duidelijker in de *Constitutiones* van 1639, p. 131: „Vt autem omnis cantus noster grauitatem redoleat, omnisque vitetur dissonantia; vniformitas vocum semper est obseruanda: vt omnes pariter cantare incipiant, et pariter desinant, ac in medio versus, seu ad virgulam pariter respirent."

3) „In omni cantu uniformitas uocum semper est obseruanda, ita ut nemo audeat cantare aliquo gradu supra uel infra quam conuentus canit. Idcirco quantum fieri potest moderandus est cantus ut omnibus conueniat. — Nec uitanda est eleuatio uel depositio tam infra psalmodiam quam infra reliquum cantum, cum extra metam uenerit congruentem. — In maioribus tamen festis aliquantulum solemnius et ferialibus diebus simplicius est cantandum." *Ordinarius*, fol. 41ᵛ, en daaruit bijna woordelijk overgenomen in de *Constitutiones* van 1639, p. 131 seq.

wijl zij hoofdbestanddeelen der misliturgie waren, zonder begeleiding van het orgel worden gezongen 1). Ook alle andere muziekinstrumenten waren in de Windesheimsche kloosters zonder eenig voorbehoud verboden 2).

Zeker, men zal dit vreemd vinden. En te meer, wanneer men bedenkt, dat Johan Cele, naar wien de broeders zich in andere opzichten gevormd hadden, het orgel dikwijls met volle kracht bespeelde 3), dat de broeders des gemeenschappelijken levens, met wie zij zoo nauw verwant waren, zich althans niet zóó afkeerig betoonden van instrumentale muziek 4), en dat mannen als Thomas a Kempis de orgels als een der voortreffelijkste voorwerpen in de kerken beschouwden 5). Intusschen merken wij op, dat de vergunning, waarvan wij spraken, weleens moet zijn verleend. Althans in de dagen van Busch had het klooster te Sulta een orgel 6). Later schijnt men op dit punt meer vrijgevig te zijn geworden. Immers in de »Constitutiones" van 1639 is het verbod om orgels te bouwen, met al de daarbij

---

1) „Organa nemo assumere praesumat. Si prior aut procurator contrarium fecerit: sit casus absolutionis. Si vero conuentus culpabilis repertus fuerit: puniatur secundum arbitrium capituli generalis. Qui vero habent organa de beneplacito capituli: habeant saeculares qui in ipsis organis ludant, et nequaquam fratres professos aut professuros. Credo etiam, prefatio, oratio dominica, et magnificat ex integro semper cantentur." *Constitutiones* van 1553, p. 94. Korter de *Ordinarius*, fol. 42r: „Propter quod nec organa iudicamus aliquo modo admittenda" Tot de verschilpunten tusschen het kapittel van Windesheim en het grootendeels daarnaar gevormde kapittel van Neuwerk behoorde ook het al of niet gebruiken van orgels bij den kerkdienst. Zie boven, blz. 48.

2) „Interdicitur etiam vniuersis capituli membris, vtriusque sexus, omnis lusus, choreae, cantilenae, potationes, et vsus quorumlibet instrumentorum musicalium", etc. *Constitutiones* als boven, p. 50.

3) „Ac etiam saepe in festis summa cum exultatione in organis cecinit, verus imitator sancti regis Dauid effectus, qui coram arca Dei cytharam saltans ac gratulans percussit." *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 172.

4) Zekere Timan, leekebroeder in het fraterhuis te Zwolle, had weleer soms zijn onderhoud gezocht in het bespelen van een muziekinstrument langs de straten „Ipse quia apportauit secum instrumentum suum musicum iussus fuit aliquando precipue tempore natiuitatis domini pro solacio in presentia fratrum in eo ludere alias numquam." Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri* (Kon. bibl. H. S. no. 346), fol. 32r.

5) Zie Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, S. 146.

6) Zie *Ref. mon.* p. 494c, 498a.

genoemde strafbepalingen verdwenen [1]. Nog later is het misschien meer regel dan uitzondering geworden, een orgel te hebben en het door de kloosterbroeders te doen bespelen. Ten minste tegen het einde der achttiende eeuw vinden wij te Korsendonck een der reguliere kanunniken, die er het ambt van organist bediende [2].

Niet licht zal iemand, die van de opgenoemde feiten heeft kennis genomen, beweren, dat de Windesheimers op de toonkunst in het algemeen, of op de kerkelijke muziek in het bijzonder, eenigen invloed hebben uitgeoefend; en terwijl wij tot dusverre na de beschouwing van ieder onderdeel het resultaat van ons onderzoek hebben opgemaakt, zal men ons daarvan thans gaarne ontslaan. Iets dergelijks verwachten wij ook ten opzichte van de beoefening der dichtkunst door de broederen, een onderwerp, dat wel is waar een weinig meer dan het voorgaande oplevert, maar toch niet genoeg, om, althans voor zooveel er ons tot dusverre van bekend is, eenigen invloed, hoe gering ook, te mogen onderstellen.

Dat Johan Schutken te Windesheim vele vrome liederen heeft gedicht, waarbij hij zich bijna zeker van de landtaal bediende, is reeds vroeger door ons gezegd [3]. Dat Thomas a Kempis op den S. Agnietenberg o. a. eenige niet onverdienstelijke »Cantica spiritualia" heeft geschreven [4], is van algemeene bekendheid. Geheel in overeenstemming met de godsdienstige sfeer, waarin de broeders leefden, schijnen diegenen hunner, welke de gave des lieds in zich droegen, bij voorkeur lofzangen, oden, hymnen en dergelijke te hebben gemaakt. Zoo vervaardigde Arnoldus Buderick, eerste prior van het klooster te Elseghem bij Oudenaarde, een man van meer dan gewone bekwaamheid en vroom-

---

1) Zie de genoemde *Constitutiones*, p. 129.

2) Namelijk Petrus Nannius, geboortig uit Rotterdam. Zie v. Gorkom, *Beschryvinge der stad en vryheyd van Turnhout*, Mech. 1790, blz. 54. Of „Meister Cornelis Organist", die in 1599 uit de genaaste goederen van het klooster Bethlehem te Zwolle een jaargeld van achttien goudguldens trok (*Kronijk van Gerardus Coccius*, Dev. 1860, blz. 64), weleer in het genoemde klooster het orgel had bespeeld, of als organist in de gereformeerde kerk fungeerde, blijkt niet; doch wel bijna zeker ontving hij zijn geld in deze laatste betrekking.

3) Zie boven, dl. I, blz. 224, 286.

4) Zie zijne *Opera omnia*, in de uitgaven van Sommalius afd. II en III. 's Mans *Vita boni monachi*, ofschoon op rijm, heeft niets poëtisch.

heid, twaalf boeken »Odae de laude Dei" [1]. Van zekeren Joannes van Heestert, profesbroeder te Bethlehem bij Leuven wordt een gedicht ter eere van de Elf duizend Maagden, beginnende met de woorden »O vernantes Christi Rosae", bijzonder geroemd [2]. Jasper de Meet, twintigste prior van het klooster Zevenborren, maakte verschillende lof- en leerdichten [3]. Zoo waren er meerderen. Lodewijk van Bivoorde, regulier te Groenendaal, zong »De laude Cellae", maar schijnt zich overigens meer op zedekundig gebied te hebben bewogen. Althans hij schreef in dichtmaat over de zeven hoofdzonden en den strijd tusschen goed en kwaad [4].

Van meer belang waren de gedichten van Joannes Latomus, dien wij vroeger als geschiedschrijver leerden kennen [5]. Hij

---

1) Vóórdat Buderick ten klooster ging, was hij „Protonotarius et Clericus Curiae Romanae, ac Bonifacii IX legatus". Hij deed professie te Rooklooster, werd eerste prior van het in 1417 gestichte klooster te Elseghem, en stierf omstreeks 1444. Zie aangaande hem Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 79; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 95; Busch, *Chron. Wind.* p. 183 (verg. boven, blz. 89, noot 1); Rosweyde in de Opdracht zijner uitgave van het *Chron. Wind.* [p. III].

2) Zie Val. Andreae, l. l. p. 513; Foppens, l. l. tom. II, p. 655 seq; Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 5, § 3, waar het bedoelde gedicht in zijn geheel is opgenomen. Van Heestert stierf in 1458.

3) De Meet bekleedde het prioraat van 1513 tot '23. Zie over hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 55 seq, die zijne berichten schier woordelijk heeft nageschreven uit Ambrosius Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum*, maar juist het lijstje van 's mans dichtwerken heeft weggelaten. Het luidt aldus: „*In Laudem beatissimae Virginis dei Genitricis Mariae.* Item *de Salutatione Angelica. exhortatio ad frequentationem Salutationis Angelicae. de Laudibus diuae Magdalenae. de Laudibus Mariae Aegyptiacae. Ad diuum Aegidium Christi Confessorem Oratio.* Item *Gaudia Virginis Barbarae. de eadem Oratio prosaica. de non curandis hominum verbis. de mortis memoria.* Item *de memoria quatuor nouissimorum. de Gaudijs B. Mariae Virginis. Ad diuam Mariam Aegyptiacam Oratio. de Laudibus diui Quintini martyris. de patienter tolerandis sine querela aduersis*".

4) Ludovicus Bivordanus leefde omstreeks 1430. Het uitvoerigst is over hem Paquot, *Memoires*, tome XVII, p. 171—173. Zie voorts Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 162; Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, pars II, p. 141; Val. Andreae, l. l. p. 631; Foppens, l. l. tom. II, p. 826.

5) Zie boven, blz. 212v, 219v.

vervaardigde ze in grooten getale, en bracht ze onder allerlei titels, zooals »Epigrammata", »Buccolica", »Epistolae heroicae", »Poemata varia", »Carmina Romana" en »Carmina Bredana" bijeen. Al deze collectiën zijn nog, deels in autograaf, deels in afschrift, op de Bourgondische bibliotheek voorhanden [1]). Doch genoeg. Zelfs aan de dramatische dichtkunst hebben enkele Windesheimers iets gedaan. Zoo zagen wij reeds, dat een der onderwijzers op de kloosterschool te Tongeren, Joannes Voets, later prior van het convent aldaar, in 1627 een schooldrama in het licht zond, getiteld »S. Henricus Bavariae Dux" [2]). Een ander broeder, Petrus Impens, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, wel te onderscheiden van den geschiedschrijver van dien naam, gaf eveneens onder den titel van »Anglia utriusque fortunae" in 1663 eene tragedie uit. Niet minder dan nog zeven andere dichtwerken van zijne hand verlieten in den loop van ongeveer twaalf jaren de pers [3]). Een tijdgenoot van hem, Gaudentius van Loemel, profesbroeder uit het klooster Mariënhage bij Eindhoven, bediende zich bij het dichten niet van het Latijn maar van het Nederlandsch. Hij schreef »De geestelijke Orpheus", »De wegwijzer tot de zeven weeën der Moeder Gods, met eenige godvruchtige liedekens", en »De toetssteen der tongen", en maakte deze werkjes, die waarschijnlijk niet veel kunstwaarde zullen gehad hebben, door den druk gemeen [4]).

Ziedaar het een en ander ten bewijze, dat ook de poëzie door de Windesheimers is beoefend geworden. Bijna uitsluitend bedienden zij zich hierbij van de Latijnsche taal. Nauwelijks schijnt men te mogen aannemen, dat hunne gedichten zelven, zoo geschrevene als gedrukte, ooit volledig zullen worden gekend. Onder deze omstandigheid is het natuurlijk onmogelijk, een juist oordeel over de zaak te vellen. Doch zóóveel schijnt men wel als zeker te mogen aannemen, dat de leden der Vereeniging, al werden er

---

1) *Catalogue*, tome I, n°. 3381—'83, 4084, 4085, 4180, 4181, 9431, 9432; tome II, p 43. Men kan één zijner gedichten afgedrukt vinden in de boven (blz. 213, noot 2) genoemde vertaling zijner Kroniek van het klooster „Paradisus Mariae" bij Reimerswaal, blz. 209—211. Dit gedicht is inderdaad niet onverdienstelijk.

2) Zie boven, blz. 189.

3) Zie de titels bij Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 985.

4) Zie Paquot, *Memoires*, tome XI, p. 49 suiv.

enkele gelukkige beoefenaren der dichtkunst onder hen gevonden, op die kunst zelve niet van invloed zijn geweest.

Meenden wij te mogen verwachten, dat menig lezer met belangstelling zou vragen naar de betrekking, waarin de Windesheimers stonden tot de kunst, niet minder zullen hunne godsdienstige denkbeelden, hunne verhouding tot de kerkleer, hun wondergeloof, hun al of niet van invloed zijn op de kerkhervorming der zestiende eeuw, ook wat het dogmatisch gedeelte betreft, bij velen een punt van onderzoek uitmaken. Terwijl wij verwijzen naar hetgeen dienaangaande reeds vroeger met het oog op het moederklooster werd gezegd [1]), voegen wij er thans tot kenschetsing van den algemeenen geest der Vereeniging het volgende bij.

Het begrip, dat de broeders zich vormden van God, hunne opvatting van zijn bestuur, hun denkbeeld aangaande gebedsverhooring en dergelijke zaken, waren in den regel bekrompen. Wel is waar treffen wij bij schrijvers als Thomas a Kempis [2]), Gerlacus Petersz. [3]), Hendrik Mande [4]), Frederik van Heilo [5]) en anderen soms hooge opvattingen van het Goddelijk Wezen aan; wel is waar kende men de eigenschappen Gods, gelijk de Kerk die leerde, in den regel zeer goed [6]); wel is waar stonden de »epitheta ornantia'', die sinds eeuwen aan zijnen naam verbonden werden, in het geheugen gegrift [7]), maar als het op de praktijk aankwam, bleek het, dat er al zeer naïef, schier zeiden wij zeer huiselijk, over den Oneindige werd gedacht. Men hield, niet slechts bij wijze van persoonsverbeelding in zekere soort van opstellen [8]),

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 192—198.

2) Zie bijv. zijn *Soliloquium animae*, cap. XI.

3) Zie bijv. zijn boven (dl. I, blz. 277) genoemd *Soliloquium*, cap. XIII, § 7, 9.

4) Zie bijv. zijne boven (dl. I, blz. 269, noot 2) vermelde *Corte enighe sprake*.

5) Zie Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, blz. 176—178.

6) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 402.

7) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 577.

8) Namelijk in de zoogenaamde samenspraken der ziel met haren Beminde, haren Bruidegom en dergelijke. Zie daarover boven, dl. I, blz. 269, noot 2 en 3; blz. 270, noot 4.

maar in de meening dat het werkelijk zoo was, »beide inwendig en uitwendig", samenspraken met »onzen lieven Heer" [1]), hetzij dan dat wij hierbij aan God of aan Jezus hebben te denken [2]). Men gaf aan stervenden de groeten mede voor God [3]), en eene zuster — het is verre van ons, de liefdevolle vroomheid te miskennen, die haar aldus deed handelen — bad, dat »onze lieve Heer" hare ziekte mocht matigen, totdat het met de overige kranken wat beter zou zijn; Hij mocht het haar vervolgens dubbel wedergeven; de ziekenwaarster had het thans te druk [4]).

Nu ja, wie weet, welk eene eenvoudige ziel die zuster was! Was Thomas a Kempis ook een onnoozele broeder? Ziehier, wat hij in heiligen ernst als eene proeve van het Godsbestuur verhaalt. Eens — het was in de dagen, toen het klooster op den S. Agnietenberg nog met groote behoefte had te worstelen — waren verscheidene arme klerken uit Zwolle uitgenoodigd, om de broeders aan zekeren arbeid te helpen. Eenige van deze laatsten gingen in de Vecht visschen. Zij wierpen de netten »in den naam van Jezus" uit, en de almachtige Schepper der wateren deed hen evenveel brasems vangen, als er gasten waren [5]).

Nog een voorbeeld van denzelfden schrijver. Een welgezind Utrechtsch kanunnik [6]) had aan de broeders twee koeien geschonken. Doch opdat hun geduld beproefd en hun geloof vermeerderd zou worden, kwam ééne der twee te sterven. »Maar de wonderbare goedheid Gods" — het zijn zijne eigene woorden — »beschikte een zoo grooten overvloed van melk, dat er voor allen genoeg was, en dat men nauwelijks gedacht had, van de twee zooveel te zullen trekken". De goede Thomas brengt er zelfs Jesaia VII: 21 bij te pas [7]).

1) Handschrift D, fol. 8r: „Onse lieuen heer plach vaeke medesprake myt hoer [nam. met Salome Sticke] te hebben. beyde inwendelijc ende wtwendich."

2) Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 85

3) Handschrift D, fol. 88r (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 252).

4) Handschrift D, fol. 126r.

5) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 15 seq.

6) Namelijk Gerrit van Bronkhorst. Zie over hem boven, dl. I, blz. 186, noot 5; dl. II, blz. 11, noot 3.

7) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 16. Wie meer zulke naïef-vrome verhalen van Thomas a Kempis begeert, kan ze vinden in de „exempla", die hij achter sommige zijner *Sermones* heeft geplaatst.

Waren deze weinig breede opvattingen van het bestuur der Voorzienigheid misschien alleen aan de bewoners van het genoemde convent eigen? Ver van den S. Agnietenberg lag het klooster Korsendonck bij Turnhout. Daar hield men op zekeren tijd lateldag, en dan bracht, gelijk wij vroeger zagen [1]), de gewoonte mede, dat er wat betere spijs werd voorgezet. De procurator, die hiervoor zorgen moest, was met de zaak verlegen, want hij had niet. Daar wordt hem bericht, dat er eene menigte eenden naar de vijvers zijn gevlogen. »Hij herkent hierin de liefde der Voorzienigheid"; de netten worden uitgezet en de vogels gevangen [2]).

Is het dan niet vroom, de hand van God in alles, ook in het geringste te zien, en houdt de vroomheid niet op, waar men iets aan het toeval gaat toeschrijven? Zonder twijfel, en daarom komt het niet in ons op, deze dingen ongodsdienstig te noemen. Maar zij schijnen ons toch wat al te klein-kinderlijk in gebaarde mannen, en wat al te naïef in reguliere kanunniken van het kapittel van Windesheim. Uit eerbied voor God zouden wij wenschen, dat zij ons wat kloeker proeven hadden gegeven van hun geloof in het bestuur van God. En tot welke schier onwaardige voorstellingen van gebedsverhooring zulke opvattingen kunnen leiden, moge blijken uit het voorbeeld van nog een geheel ander klooster, dat wij ten slotte aan de reeds genoemde zullen toevoegen.

In het convent S. Barberendaal te Tienen was eene zuster gewoon, zich des nachts na de metten over te geven aan vrome gepeinzen. Hierin werd zij echter gehinderd door de kikvorschen in de omliggende slooten en poelen. Wat deed zij? Zij bad God, dat deze het kwakend gedierte mocht bedwingen. En — zoo voegt Petrus Impens, aan wien wij dit ontleenen, er bij — haar gebed

---

1) Boven, dl. I, blz. 200v.

2) Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 10. Een dergelijk voorbeeld op een dergelijken dag, een hert betreffende, wordt aangaande het klooster te Bodiken verhaald. Zie Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 580 (naar 't schijnt aan het *Chronicon Bodecense* ontleend). Nog een voorbeeld betrekkelijk een zalm, op den dag vóór het feest van Maria's geboorte door een leekebroeder bij Nuis gevangen, levert de onbekende schrijver van het *Magnum chronicon Belgicum*, p. 380. Dat dergelijke opvattingen ook thans nog aanhangers vinden, kan men zien bij Pierson, *Moody en Sankey* (in *de Gids* van Oct. 1875), blz 107v.

werd verhoord, »zóó zelfs, dat de zusters tot den huidigen dag genot hebben van dit wonder, wijl er, gelijk verhaald wordt, zelfs in de slooten achter den dormter en het ziekenhuis geen geluid van kikvorschen wordt gehoord" [1]).

Na deze verhalen, die met vele dergelijke zouden te vermeerderen zijn, zal niemand zich verwonderen, dat de Windesheimers het niet verder dan de gewone kerkleer hebben gebracht [2]). Wel is waar schemert er zoo hier en daar een straaltje van hooger licht, maar het beteekent tegenover de doorgaande denkwijze niet veel en kan nauwelijks eenigen invloed hebben gehad. Want of Frederik van Heilo al waarschuwde tegen een verkeerd vertrouwen op aflaten [3]); of hij en Hendrik Mande geene voorstanders waren van het beevaart-loopen [4]); of er bij hen, ja zelfs bij eene zuster te Diepenveen zoo iets gevonden wordt, dat op de protestantsche, of beter gezegd op de Paulinische leer van de rechtvaardiging door het geloof gelijkt [5]); of Thomas a Kempis, waar hij over dood en asch als het einde aller dingen spreekt, de maar al te vaak uit hun verband gerukte woorden doet hooren: »Omnia sunt nulla, Rex, Papa et plombea bulla" [6]); of anderen nog andere vrijzinnige dingen schreven [7]), het is veel te sporadisch en veel te weinig principieel, om er bijzondere waarde aan te hechten. De broeders waren en bleven echt roomsch-katholiek, gehoorzame zonen der Kerk, aan hare leer gehecht. Wij zullen dit ten aanzien van enkele punten in het licht stellen. Daaruit moge dan de lezer tot het overige besluiten.

Reeds terstond valt de onwankelbare trouw der Windesheimers

---

1) Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 363), en daaraan ontleend door Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 143.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 193.

3) Zie Pool, a. w. blz. 119v, 120v, 123v, 149, 199, doch daarentegen vooral ook blz. 125v, 131v. Verg. voorts boven, dl. I, blz. 194.

4) Zie, wat Frederik v. Heilo betreft, Pool, a. w. blz. 116—129, vooral ook blz. 130v; wat Hendrik Mande en anderen aangaat, aldaar, blz. 114—116, alsmede boven, dl. I, blz. 196.

5) Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 206, alsmede boven, dl. I, blz. 196v.

6) Namelijk in zijn *Hortulus rosarum*, cap. IV, § 3.

7) Zie boven, dl. I, blz. 197v.

aan den Apostolischen Stoel in het oog. Nooit zijn zij afgeweken van de Pausen in rechte lijn en de door dezen benoemde bisschoppen en legaten 1). Hoeveel tijdelijk voordeel er met het aanhangen van dezen of genen Tegenpaus mocht te behalen zijn geweest, zij zouden er niet aan hebben gedacht, zich bij hem te voegen, en wat al ellende er met de gehoorzaamheid aan een bisschop mocht zijn verbonden, zij vroegen alleen, of hij door den Paus was geconfirmeerd. Of Rudolf van Diepholt op wettige wijze tot bisschop van Utrecht was verkozen, beteekende niets in hun oog; zij hielden zich aan Zweder van Kuilenburg, die door Martinus V was aangesteld, en verduurden daarvoor vervolging door staatkundige machten, verbanning uit hunne conventen, verbreking van de gewone orde hunner zaken, vele jaren lang 2). Maar nauwelijks had Eugenius IV denzelfden Rudolf van Diepholt als bisschop van Utrecht bevestigd, of zij hingen hem aan met een ijver en trouw, alsof zij altijd zijne vrienden waren geweest 3). Wij hebben oog en hart voor deze beginselvastheid. Wij achten er de Windesheimers te hooger om, dat zij niet met zoovele anderen in die dagen 4) hebben gedobberd en gelaveerd, en liever martelaren dan karakterloozen hebben willen zijn. Maar juist in deze vuurproef is hunne gehechtheid aan de Roomsche Curie, eene gehechtheid, waarvan zij ook later nooit zijn afgeweken, op de meest overtuigende wijze gebleken.

Een tweede punt, dat de aandacht trekt, is de liefde voor Maria in den Windesheimschen kring 5). Het is opmerkelijk, hoevele

---

1) Verg. boven, dl. I, blz. 193; dl. II, blz. 15, 71, 110.

2) Zie boven, blz. 110—113.

3) Zie boven, blz. 114—117.

4) Zie Moll, a. w. dl. II, st. i, blz. 184, 187v, 198, 204. Verg. ook boven, blz. 35, noot 5, en blz. 41.

5) Ofschoon Gerrit de Groote in gehoorzaamheid aan de kerkleer aan niemand toegaf, komt de naam van Maria in zijne schriften niet dikwijls voor. Dat men er echter geen verkeerd besluit uit moet trekken, blijkt bijv. uit de volgende woorden van zijn brief aan Joannes Te Water: „Domine Deus rex caelestis, beatissima nostra custos Maria, et omnes sancti Angeli Dei, venite in adiutorium eius" (*Chron. Wind.* p. 510). Zie ook de volg. blz., noot 10. Bij de broeders des gemeenschappelijken levens was Maria even geliefd als bij de Windesheimers. Zie bijv. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 177, 186.

conventen, tot het Kapittel behoorende, aan haar waren gewijd 1). Reeds vroeger zagen wij, dat het moederklooster zelf onder hare bescherming was geplaatst, dat de torenklok aldaar haren naam droeg, dat zelfs de spreukband op het zegel het »Ave Maria" bevatte 2). Wie den S. Agnietenberg bezocht, kon terstond bemerken, dat men er op de vereering van de »Moeder Gods" zeer was gesteld. Vóór de kloosterpoort toch stond een klein Mariabeeld 3). Nauwelijks trad men de kerk binnen, of men zag er met groote zwarte letters op eene in 't oog vallende wijze de namen »Jezus, Maria, Agnes" staan 4). Midden in de kerk, vóór het koor, stond een altaar met een kostbaar en zeer fraai beeld der Moedermaagd met het kindeke op den arm 5). Kwam men te Diepenveen, men vond er niet slechts in de kerk, maar ook aan den wand der ziekenkamer een beeld van Maria 6); men hoorde er bidden tot Maria 7); men zag er de stervenden zich troosten met Maria 8). En in welk Windesheimsch klooster men vertoefde, de, »Cursus beatae Mariae semper Virginis" werd er dagelijks gehouden 9); bij het uitspreken van de namen »Jezus" en »Maria" in het koor werd eerbiedig gebogen 10); het »Ave

---

1) Zie beneden, in het Aanhangsel. Verg. ook Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 817. Wat men van haar als patrones verwachtte, zie *Chron. Wind.* p. 563.

2) Zie boven, dl. I, blz. 193; verg. ook dl. II, blz. 103, noot 3.

3) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 96.

4) l. l. p. 121; verg. boven, blz. 244.

5) l. l. p. 96; verg. ook p. 120.

6) Handschrift D, fol. 81r, 81v (verg. Matthaeus, l. l. p. 244).

7) t. a. p. Zie ook de aanbeveling daarvan aan de zusters door haar biechtvader Johan Brinckerinck in diens collatiën (Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 159, 166v.

8) Handschrift D, fol. 150v.

9) Zie boven, dl. I, blz. 153, 193; over het waarnemen er van, aldaar, blz. 154, de noot. Men kan zulk een *Cursus* vinden in H. S. nº. 1769 en H. S. nº. 1770 der Deventersche bibliotheek (beiden zeer klein quarto; perkament; keurig schrift uit de 15de eeuw; sierlijke beginletters). De hoogleeraar W. Moll te Amsterdam bezit een H. S. met het *Officium beatae Mariae virginis in usum religiosarum ordinis sanctae Brigittae*, waaruit hij eenige hymnen en sequentiën heeft doen afdrukken in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. I. Zie aldaar, blz. 355.

10) Zie boven, dl. I, blz. 194; dl. II, blz. 68. Ook Gerrit de Groote

Maria" was op aller lippen [1]. Algemeen was de liefde voor de »Moeder Gods" [2]. Daar waren er, die zich te harer eere een vrijwillig vasten [3], of ook een vrijwillig stilzwijgen oplegden [4]. Men geloofde aan hare verschijningen [5], aan hare tusschenkomst tot herstel van kranken [6], aan hare wonderdoende macht bij sommige harer beelden [7]. Visionarische personen zagen haar in hunne visioenen [8]; dichterlijke zielen maakten verzen tot haren lof [9]; dogmatische hoofden schreven boeken te harer eere [10]; vrome gemoederen waren onuitputtelijk in de vermelding van hare grootheid en goedheid [11], en een algemeen verspreid gebedje luidde als volgt:

Maria, mater gratiae,
Mater misericordiae,

---

deed het, „quia hoc habent Deo devoti". Zie Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 13.

1) Zie boven, dl. I, blz. 193; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 96.

2) *Chron. Wind.* p. 243, 343, 587; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 54; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 59.

3) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 121.

4) Handschrift D, fol. 90r (verg. Matthaeus, l. l. p. 254).

5) Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 115 seq.

6) *Chronicon Bodecense*, aangehaald door Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 581.

7) Zie beneden, blz. 267.

8) Bijv. Hendrik Mande, reddiet te Windesheim, en Hendrik Loder, prior te Frendeswege. Zie boven, dl. I, blz. 193; verg. ook aldaar, blz. 266.

9) Bijv. Matthaeus de S. Joanne, regulier te Tongeren, gest. 1466. Hij schreef *Versus in laudem D. V. Mariae, per octo figuras Scripturae sacrae Virginitatem eiusdem denotantes.* Zie Val. Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 656; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 867.

10) Bijv. Thilmannus Dulmaniensis, regulier te Bodiken en gedurende eenigen tijd prior te Trutenhausen. Zijn tijdgenoot Trithemius in diens *Catalogvs illvstrivm virorvm* (*Johannis Trithemii opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 181, zegt van hem: „Scripsit insigne volumen de laudibus beatae Mariae virginis, quod coronam sanctae Mariae praenotauit .... Viuit adhuc hodie sub Maximiliano Rege. Anno domini quo ista scripsimus 1495."

11) Bijv. Thomas a Kempis. Zie o. a. zijne *Sermones ad novitios*, tertia pars, sermo III—VI. Bekend is het rijmpje achter zijn *Vita boni monachi*:

Assuesce Jesum invocare:
Mariam saepe salutare:
Cruce sancta te signare:
Omnes sanctos honorare, etc. etc.

Tu nos ab hoste protege,
In hora mortis suscipe [1]).

Waarlijk, het zal niet noodig zijn, er meer bij te voegen, om te doen zien, dat de Windesheimers Maria niet vergaten, maar haar innig liefhadden en hoogelijk vereerden. En indien iemand mocht vragen, of dit te allen tijde aldus is gebleven, zoo antwoorden wij, dat men ook later bij schrijvers, tot de Windesheimsche congregatie behoorende, over Maria gesproken vindt met een gloed, die aan vroegere eeuwen niets toegeeft [2]).

Waar de vereering van Maria zóó sterk was, kan men reeds

---

1) Dit gebedje of coupletje was zeer algemeen verspreid. Herhaaldelijk komt het voor, nu eens op zichzelf, dan weer achter verschillende hymnen. Men plaatste het schier achter allen, die in dezelfde maat waren geschreven, meermalen nog weer gevolgd door een ander coupletje, dat evenzeer nu eens afzonderlijk, dan weer in verbinding met andere, en daarenboven met verschillende variatiën wordt gevonden, maar welks meest gewone lezing schijnt te zijn:

Gloria tibi domine,
qui natus es de virgine,
cum patre et sancto spiritu
in sempiterna secula.

Ik vond het „Maria, mater gratiae" als op zichzelf staand gebedje bij Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 24, en bij Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 59; in verbinding met andere coupletten in het aan hymnen zoo rijke *Breviarium* van het kapittel van Windesheim (zie boven, dl. I, blz. 211, noot 1), en in het daarmede gelijkloopend gedeelte in het *Breviarium* van het kapittel van Sion (zie boven, blz. 33, noot 1), beiden ongeveer in het midden van 't boek; voorts in den straks genoemden *Cursus beatae Mariae Virginis* in H. S. nº. 1769 der Deventersche bibliotheek, alsmede andermaal aldaar in eene hymne [op fol. 10^v—11^r]; eindelijk nog in eene hymne, uitgegeven door Moll in de zooeven vermelde *Studiën en bijdragen*, dl. I, blz. 359. Ten slotte zij nog, tevens ten bewijze hoe lang dit gebedje zich heeft staande gehouden, gezegd, dat het zelfs nog voorkomt in het boven (blz. 100, noot 3) genoemde *Diurnale* van den Gaesdonckschen prior Petrus Nabben, een klein werkje, omstreeks 1744 te Geldern gedrukt. Dáár staat het op p. 118 achter een kort gebedje in proza, tot Maria gericht, doch met een variant in den tweeden, en eene omzetting in den vierden regel, aldus:

Maria Mater gratiae,
dulcis parens Clementiae,
tu nos ab hoste protege,
et mortis horâ suscipe.

2) Zie bijv. Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 74; Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 115 seq.

vermoeden, dat die van de Heiligen niet zal hebben ontbroken. En zoo is het ook. De één had eene bijzondere voorliefde voor een bepaalden Heilige, op wiens feest hij geboren [1]), of aan wien hij om andere redenen bijzonder gehecht was [2]). De ander hield zich dagelijks met meerdere te gelijk bezig [3]). Soms verbonden zich al de bewoonsters van een klooster, om voor elke zuster, eer zij stierf, honderd pater-nosters ter eere van S. Ursula en de elf duizend Maagden te lezen, opdat dezen haar in de ure des doods te hulp mochten komen [4]). Het waren slechts verschillende wijzigingen van dezelfde zaak. Men geloofde onomstootelijk vast aan de verdiensten der Heiligen en aan hunne tusschenkomst bij God [5]). Waar men reliquieën van hen bezat, hield men die in groote waarde [6]). Men trachtte ze zooveel mogelijk te vermeerderen [7]). Zelfs kisten en andere voorwerpen, waarin zij vroeger waren bewaard geweest, schatte men hoog [8]), ja, men schreef er genezende krachten aan toe [9]).

Het geloof aan de mededeelbaarheid van de verdiensten der Heiligen is de grondslag van de leer der aflaten. Reeds is het ons in den loop van dit werk bij herhaling gebleken, dat het in den Windesheimschen kring niet aan deze laatsten ontbrak [10]). Sommige daarvan waren aan afzonderlijke conventen, andere aan het gansche Kapittel verleend. Wat een afzonderlijk convent in dit opzicht kon bezitten, moge het klooster te Albergen ons leeren. De lijst der aflaten, die aldaar, sinds de wijding der nieuwe kerk in 1471, zoo door anderen als door de broeders konden verdiend worden, vult meer dan drie folio-bladzijden schrifts. Alsof dit niet genoeg ware, voegde de bisschop van Utrecht er in hetzelfde jaar nog eene bladzijde aan toe. En toen

---

1) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 96.

2) Handschrift D, fol. 57r; *Ref. mon.* p. 932b; Thomas a Kempis, *Sermones ad novitios*, tertia pars, sermo VIII, exempla 1—7.

3) Handschrift D, fol. 90r (verg. Matthaeus, l. l. p. 254).

4) Handschrift D, fol. 57r.

5) *Chron. Wind.* p. 148 seq, 233. Verg. boven, dl. I, blz. 193.

6) l. l. p. 148. Verg. boven, dl. I, blz. 80v, 193.

7) Zie boven, blz. 76.

8) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 123 seq.

9) Thom. a Kempis, *Sermones ad novitios*, tertia pars, sermo VIII, exemplum 1.

10) Zie vooral boven, dl. I, blz. 914; dl. II, blz. 68, 124.

men negen jaar later het kerkhof uitbreidde, kwamen er nog drie bladzijden bij. Wat het gansche Kapittel betreft, — ieder lid daarvan, die bij de woorden »Jezus", »Maria", »schoot der Maagd" en »bloed van Christus" eerbiedig boog, ontving voor elken keer tien dagen aflaat 2); ieder leekebroeder of familiaris, die de collatie of exhortatie van het begin tot het einde met een verslagen hart bijwoonde, één jaar en veertig dagen 3). Daarenboven verleende paus Eugenius IV in 1443 aan al de onderhoorigen van het Kapittel het voorrecht, dat zij in hunne kerken dezelfde aflaten konden verdienen, die door hem aan het devotelijk bezoeken van zekere kerken, zoo binnen als buiten Rome waren verbonden 4), en machtigde Nicolaas van Cusa als pauselijk legaat in 1451 den prior van Windesheim, alsmede allen, die deze daartoe afvaardigen zou, om aan de genoemde onderhoorigen na afgelegde biecht den vollen aflaat van het jubeljaar te verleenen 5).

Op nog ééne zaak, tot dezelfde categorie behoorende, vestigen wij kortelijk de aandacht. Uit het geloof aan de mededeelbaarheid der goede werken zijn ook de zoogenaamde »brieven van broederschap" 6) voortgekomen. Verre van er den staf over te breken, erkennen wij veeleer de vroomheid en de liefde, die er aan ten grondslag liggen. Want het is eene innig vrome gedachte, dat de leden der christelijke kerk te zamen één geheel vormen, en een recht liefdevol streven, ook anderen te doen deelen in de vrucht van het goede, dat men zelf meent te hebben verricht. Wie niet door vooroordeel wordt verblind, maar ook in vormen, die de zijne niet zijn, het dieper liggend wezen weet te waardeeren, zal iets verheffends vinden in het denkbeeld:

---

1) Zie n°. 83 en 84 der boven (blz. 5, noot 1, en blz. 64, noot 3) vermelde verzameling van privilegiën, in H. S. n°. 352 der Kon. bibl. te 's Gravenhage.

2) Zie boven, blz. 68.

3) Zie boven, t. a. p.

4) Zie boven, blz. 76, noot 5, alwaar tevens iets aangaande een merkwaardig opstel betreffende de zaak in een handschriftje, in mijn bezit. Zie vooral ook de twee oorspronkelijke stukken achter het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 179—183.

5) Zie boven, blz. 124.

6) Eenige opmerkingen aangaande de „literae fraternitatis" geeft Delprat in zijne *Geschiedenis van het S. Aagte-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 44.

»mijne gebeden hier komen ten bate van mijn broeder ginds", en iets teeders in den wensch, dat de eigene werken door God als de zijne mogen worden aangenomen. Welnu, ook onder de Windesheimers bestonden zóóvele gemeenschapsbrieven, dat er geen twijfel kan zijn, of zij hebben aan de bestaanbaarheid en den invloed van de zaak geloofd. Om ons te bepalen tot eenige, waarvan de oorspronkelijke stukken of de kopieën nog aanwezig zijn, noemen wij slechts de »literae fraternitatis", waarbij Windesheim [1]), Eemstein [2]), Mariënborn [3]), Groenendaal [4]), Gaesdonck [5]), ja ook het gansche Kapittel [6]), aan de bewoners van andere kloosters of aan afzonderlijke personen deelgenootschap verleenden aan de gebeden, missen, aalmoezen, in één woord aan al de goede werken, die zij zelven volbrachten [7]).

Dat de Windesheimers in hunne godsdienstige kennis niet lager maar ook niet hooger stonden dan hunne tijdgenooten, blijkt uit eene menigte zaken, te veel om te noemen. Wij zullen er enkele sterksprekende van onder de aandacht brengen, en beginnen daartoe met hun geloof aan des Duivels macht. Immers, dat er een Duivel was, die de menschen van het goede trachtte af te houden en ze tot allerlei kwaad aanspoorde, stond voor hen volkomen vast. Hij tenteerde hen [8]), vervolgde hen zienlijk en onzienlijk [9]), deed hun veel lijden aan [10]), en maakte het hun zelfs nog op het sterfbed soms vreeselijk benauwd [11]). Tot de

---

1) Zie boven, blz. 132, noot 2.

2) Zie Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, dl. I, blz. 332; dl. II, blz. 154. Bourg. bibl. M. S. nº. 11781, afkomstig uit Groenendaal, bevat eene „Copia litere fraternitatis par fratres de eymsteyn nobis tradite".

3) Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. III, Verzameling van oorkonden, blz. 379, nº. 402.

4) Bourg. bibl. M. S. nº. 558, fol. 1v („Copia litere fraternitatis inter nos et fratres de bethleem prope louanium"), en nº. 16585, fol. 12r (idem).

5) P. Nijhoff, *Inventaris van het oud archief der gemeente te Nijmegen*, Arnh. 1864, blz. 47.

6) Zie Delprat, t. a. p.

7) De inhoud en strekking van dergelijke brieven kan de lezer leeren kennen uit eenen, die afgedrukt staat bij Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 98—100.

8) *Ref. mon.* p. 478a.

9) Handschrift D, fol. 2v.

10) Aldaar, fol. 94r.

11) Aldaar, fol. 123r—125r.

sterkste daden was hij in staat. Eene zuster te Diepenveen voerde hij op in de lucht, zette haar op een toren, »maar overmits den wil Gods bracht hij haar weer neder'' [1]), en in het klooster te Frendeswege bij Nordhorn werd een watervat bewaard, dat haar had toebehoord, maar dóor hem zóó was ineengedrukt, dat men er zijne klauwen in zien kon [2]).

Van liefelijker aard was het tegenovergesteld geloof aan Engelen. De schouwers zagen en hoorden hen niet slechts in hunne visioenen [3]), maar niemand twijfelde, als hem verhaald werd van engelverschijningen en engelenzangen [4]), of ook dat hemelsche geesten zekere plaatsen, die later voor heilig werden gehouden, te voren hadden aangeduid. Zoo was het bijv. te Windesheim zelf gegaan. Op de plaats, waar het koor, de kerk en al de kloostergebouwen stonden, hadden de bewoners uit den omtrek dikwijls witte gestalten gezien, die zongen tot lof van God, gansche reien vormden, en op wonderbare wijze den lateren jubel der Kerk voorbeduidden [5]). En niet alleen dáár, neen, ook op den S. Agnietenberg, ook bij Hoorn, bij Arnhem en op andere plaatsen, hadden dergelijke verschijningen plaats gehad. Men had er eveneens witte gestalten waargenomen in glansrijk licht, met een geluid van schellen en een klank van cimbalen [6]).

In eene omgeving, die aan zulke mysterieuse zaken gewoon was, vond het geloof aan spoken en geestverschijningen van zelf een vruchtbaren bodem [7]). Zoo verhaalt Busch, dat zijne moeder, toen zij van hem zwanger was, op zekeren nacht tot haren man zeide: »Hoort gij niet, welk een leven dat spook in ons huis maakt?" »Ik weet niet, wat ik er van zeggen

---

1) Handschrift D, fol. 94^r.

2) Aldaar, fol. 94^v.

3) *Chron. Wind.* p. 346, 458.

4) Handschrift D, fol. 115^v, 117^r.

5) *Chron. Wind.* p. 30 seq. Verg. boven, dl. I, blz. 67.

6) l. l. p. 31. Verg. boven, dl. I, blz. 67, noot 2.

7) Opmerking verdient het, dat dit geloof bijv. te Windesheim zeer algemeen was (zie *Chron. Wind.* p. 314), terwijl men het te Diepenveen niet achtte, gelijk blijkt uit Handschrift D, fol. 65^v: „Die obseruant den sie hoer apenbaarde die vragede hoer waer omme dat sie hoer ten diepenueen niet en apenbaarde. Doe segede sij weder daer holt ment al voer fantesyen ende cranckheit des houedes dat daer geapenbaert wort."

moet", gaf deze ten antwoord. De vrouw, vreezende dat hare twee kinderen wakker zouden worden, stootte de deur der bedstede open en riep: »Wie is daar, die alle nachten onze rust stoort? Niemand heeft recht op dit huis dan wij; wij hebben het voor ons eigen geld gekocht en betaald". Geen gehoor. »Wiens ziel ge dan zijt", ging zij daarop voort, »of welke geest of welk ander schepsel Gods, bij het heilig sacrament van Christus' lichaam en bij zijne vijf wonden en bij zijn jongst gericht gebied ik u, dat gij uit dit huis vertrekt en ons met vrede laat". En zóó, zegt de goede Busch, die het verhaal blijkbaar heeft opgesierd, maar overigens evenzeer als de beste aan het bestaan van spoken geloofde [1]), is de geest uit ons huis heengegaan, zonder dat iemand hem ooit weer heeft gehoord of gezien [2]).

Gelukkig, dat er nog middelen waren, om zulke bezoekers te verwijderen. De moeder van Busch bediende zich met goed gevolg van eenige kerkelijke woorden, die haar het eerst in den mond kwamen. Anders was het in het Windesheimsch vrouwenklooster te Bronope bij Kampen. Daar maakte een geest des nachts somwijlen een vervaarlijk geraas, alsof hij met een hamer op den planken vloer voor de cellen sloeg. De schrik was groot. Niemand wist, wie het deed. Stond men op, om te onderzoeken, dan vond men noch hamer noch eenig ander voorwerp, waardoor dit geluid kon ontstaan. Eindelijk ging Joannes a Kempis, die destijds de rector der zusteren was [3]), met zijne medebroeders uit Windesheim het geheele huis door, van beneden tot boven, al de cellen met wijwater besprengende en daarbij zingende: »Benedic, Domine, domum istam" en dergelijke woorden, die hem bij deze handeling gepast schenen. En zie — nooit werd er weer eenig geluid gehoord [4]).

Van het echte, rechte bijgeloof der broeders zullen wij slechts één staaltje verhalen, maar dat ééne zóó kiezen, dat het voor vele kan gelden. Wij ontleenen het aan een der voortreffelijkste schrijvers uit een der beste kloosters, in één woord aan Thomas

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 311, alsmede het begin van dit verhaal.

2) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 937^{b}.

3) Verg. boven, dl. I, blz. 247.

4) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 937^{c}.

a Kempis, die het met welgevallen te boek heeft gesteld. Op zekeren dag waren er op den S. Agnietenberg vele gasten, zoodat de kok geen kans zag, hen allen van het noodige eten te voorzien. Doch de refectorarius, »vertrouwende op den Heer'', zeide tot hem: »Maak het heilige kruis op de potten en de gekookte spijzen, en God zal zijn zegen geven, en maken dat er genoeg is''. De kok deed het. Hij kruiste ze eenmaal en andermaal, en »de goede Heer, ziende hun geloof, gaf vermeerdering''. Allen hadden genoeg. Er bleef zelfs over [1].

Na dit verhaal zal het niet vreemd klinken, dat het klooster op den S. Agnietenberg het »Bergklooster van mirakelen'' heette [2]. Het droeg dezen naam naar de veelvuldige wonderen, welke God er placht te doen, vooral wegens de verdiensten van de H. Agnes, wier ledige reliquieënkist men aldaar sedert 1461 bezat [3]. Niemand wane echter, dat het genoemd convent in dit opzicht alleen stond. O neen, wij wijzen slechts op het wonderdoende Mariabeeld te Bodingen [4], op het »heilig bloed van mirakel'' in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles [5], en op de vele en groote wonderen der »Moeder Gods'' te Everardsclausen bij Trier [6], altemaal kloosters, behoorende tot het kapittel van Windesheim [7].

---

1) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 120.

2) Rosweyde in zijne *Notationes* op zijn *Vita Thomae a Kempis* (achter zijne uitgave van het *Chron. Mont. S. Agnetis*), p. 122.

3) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 123 seq.

4) *Ref. mon.* p. 479b; *Chron. Wind.* p. 186 seq.

5) Zie de geschiedenis van het heilig bloed, dat in 1405 uit eene hostie op een corporale drupte, en waaraan allerlei wonderverhalen verbonden zijn, o. a. bij Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 117—121; uitvoeriger in M. S. n°. 13524 der Bourg. bibl. (zie boven, blz. 236, noot 4); ook in M. S. n°. 8149 en n°. 8181 aldaar, en elders.

6) Zie hierover o. a. Browerus en Masenius, *Annales Trevirenses*, Leod. 1670, tom. II, p. 284—289 passim; uitvoeriger Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 215—229; nog uitvoeriger M. S. n°. 8485 der Bourg. bibl. (zie boven, blz. 221).

7) Hoe goedgeloovig bijv. de bekwame Joannes Hoyberge nog in 1644 was, kan blijken uit zijne *Notationes* op Latomus' *Corsendonca*, p. 97 en 163 seq, waar hij kennelijk vertrouwen schenkt aan verhalen van Impens, betreffende het beurtelings zwart en wit worden van een brood, en het wonderbaar vermeerderen van het koren op den zolder van het klooster. Verg. ook het verhaal van Busch, boven, dl. I, blz. 311, noot 7.

Na al het aangevoerde over het kerkelijk-geloovig, ja in menig opzicht bijgeloovig standpunt, waarop de broeders stonden, zal het niemand verwonderen, dat zij eene vijandige houding tegen de kerkhervorming der zestiende eeuw hebben aangenomen. Wel verlieten sommigen hunner reeds vroegtijdig de roomsch-katholieke kerk, om zich bij de lutherschen of de anabaptisten te voegen [1]), en schaarden anderen zich later onder de vanen van Calvijn [2]); wel verliep menig Windesheimsch klooster [3]), en werden zelfs een paar door al hunne bewoners te zamen vrijwillig verlaten [4]); wel blijkt uit het verbod van 1527 om boeken van Luther en diens volgelingen te hebben, dat er waren, die ze lazen [5]), en wordt uit de pauselijke bul van 1573 openbaar, welk een geweldigen schok de Vereeniging van de zijde der Hervorming heeft te verduren gehad [6]), maar tegenover de apostaten stonden martelaren [7]), tegenover de heengaanden blijvenden [8]), tegenover degenen, die wenschten te ontbinden, anderen, die met taaie volharding alles trachtten te behouden [9]), en die ook later nog alle krachten inspanden, om te herwinnen wat verloren was [10]). In ieder geval, de Congregatie als zoodanig heeft nooit de minste overhelling tot het protestantisme getoond. Sommige, zelfs vele harer leden mogen de heerschende kerk hebben vaarwel gezegd, zij zelve is tot haar einde toe, onveranderd, onverflauwd, aan die kerk getrouw gebleven. Maar welaan, wij zullen een feit verhalen, dat, hoewel het op zichzelf niets bewijst, in verband met andere feiten van groote beteekenis

---

1) Zie boven, blz. 144, noot 4.
2) Zie boven, blz. 155.
3) Zie boven, blz. 56, 146v, 150v.
4) Namelijk het S. Leonardus-convent te Bazel in 1527, en het S. Christophorus-klooster te Ravensburg in 1560. Zie boven, blz. 56, 155. Het laatstgenoemde werd echter in 1697 door de Franschen hersteld (zie Browerus, Masenius en v. Stramberg, l. l. tom. II, p. 249 seq.), en was in 1745 een bloeiend gesticht (zie Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 597).
5) Zie boven, blz. 143v; verg. dl. I, blz. 141, noot 1.
6) Zie boven, blz. 156—161.
7) Zie boven, blz. 153v; voorts ook blz. 155, 163v.
8) Zie boven, blz. 155; voorts ook blz. 163v.
9) Zie boven, blz. 148v, 156, 162—164, 165v.
10) Zie boven, blz. 169.

mag heeten, en, ofschoon het slechts van wetenschappelijken aard schijnt te zijn, wezenlijken invloed heeft gehad tot zijdelingsche keering van de aanwassende lutherij.

Gelijk bekend is, werd het concilie van Trente in December 1545 geopend. Eene zijner eerste zorgen was het vaststellen van de lijst der bijbelboeken en het bepalen van de Latijnsche uitgave, die voor allen geldig zou wezen. Op de lijst werden ook vele zoogenaamde apocryphe boeken opgenomen, en de oude algemeene editie, die door het langdurig gebruik van zoovele eeuwen in de Kerk zelve was bewezen goed te zijn, zou voor de authentieke worden gehouden. Voorts werd besloten, dat deze editie zeer correct zou worden gedrukt [1]).

Intusschen brachten de omstandigheden nog iets anders mede. Van protestantsche zijde waren reeds eene menigte drukken van overzettingen des Bijbels in de landtaal geleverd, wier gevaar meer nog in bijgevoegde voorredenen en aanteekeningen, dan in den tekst zelven gelegen was [2]). Van roomschen kant, d. i. bij al scherper en scherper plakkaten van keizer Karel V [3]), werden deze uitgaven verboden, en de exemplaren met verbranding bedreigd. Wijl echter het volk niet licht van deze ketterschе bijbels afstand zou doen, tenzij er andere Nederlandsche overzettingen waren, begreep men te recht, dat deze laatsten, mits kerkelijk goedgekeurd, niet geweerd maar ondersteund moesten worden. Tevens zagen ondernemende uitgevers zeer goed in, dat hier geldelijk voordeel was te behalen. En zoo haastte zich dan Bartholomaeus van Grave, gezworen boekdrukker der universiteit van Leuven, een keizerlijk privilegie te verkrijgen, waarbij hem alleen vergund werd, den Bijbel geheel en bij gedeelten in het Latijn, het Waalsch en het Nederduitsch uit te geven, onder

---

1) Zie de verschillende uitgaven der *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini canones et decreta*, Sessio quarta (8 Apr. 1546).

2) Gelijk bekend is, werd de uitgever Jacob van Liesveldt te Antwerpen in 1545 onthoofd wegens het drukken van een bijbel met de randteekening, dat de mensch alleen door Christus zalig kan worden. Zie Jacques de Wesenbeke, *Mémoires*, Brux. 1859, p. 68.

3) Gedeelten daarvan zijn uit de *Plakaaten van Vlaanderen* afgedrukt bij Le Long, *Boek-zaal der Nederduitsche bybels*, 2de druk, Hoorn, 1764, blz. 595—604. Een zeer scherp van omstreeks dienzelfden tijd, 30 Juni 1546, zie aldaar, blz. 598.

bepaling nochtans, dat niets zou worden gedrukt, tenzij het eerst was onderzocht en goedgekeurd door commissarissen, daartoe door den Keizer te benoemen. De twee commissarissen waren Ruwaart Tapper, de later welbekende inquisiteur, en Peter Curtius, pastoor te Leuven. Met hen raadpleegde de uitgever over den persoon, wien hij de vertaling uit het Latijn in het Nederduitsch 't best zou kunnen opdragen. En wien wezen en prezen zij aan? Nicolaas van Winghe, regulier kanunnik in het S. Maartensklooster te Leuven, behoorende tot het kapittel van Windesheim 1).

Van Winghe — en dit pleit voor den wetenschappelijken ernst, waarmede hij de zaak opvatte — begon met bezwaren te maken, vooral ook wegens den korten tijd, dien de uitgever hem gunde, doch hij eindigde met de taak te aanvaarden, die hij met medehulp van een paar Leuvensche geleerden en tot genoegen der keizerlijke commissarissen gelukkig volbracht. De tongval, waarin hij den Latijnschen tekst overzette, was, gelijk hij zelf verklaarde, »de algemeene Brabantsche taal, zooals men die useert te Leuven". Deze vertaling verscheen bij den genoemden uitgever Bartholomaeus van Grave ten jare 1548 in 't licht, en heeft meerdere drukken beleefd; ja, zij is van roomsche zijde de voornaamste gebleven, totdat zij later door de nog meer vermaarde van Moerentorf overtroffen en verdrongen werd. Zij bevatte tevens een opstel van Van Winghe, getiteld »Een goed onderwijs van de waardigheid, nuttigheid en diepheid der H. Schrifturen", in dertien kapittels verdeeld, waarin de schrijver, evenals in zijne Voorrede, toonde, de Nederlandsche taal zeer goed machtig te zijn, maar tevens zijn hart lucht gaf tegen

1) Dit en het volgende is ontleend aan het Keizerlijk privilegie, alsmede aan de Voorrede van Van Winghe vóór den zoo aanstonds te noemen Leuvenschen folio-bijbel van 1548. Beiden kan men afgedrukt vinden bij Le Long, a. w. blz. 614—620. De Voorrede begint met de woorden: „H[eer] Nicolaus van Winghe, Regulier, den goetwilligen Leser Saluyt", en eindigt aldus: „Geschreven in Louen, in Sinte Martens Klooster. Anno M.CCCCC. ende XLVIII. den sesten dach van Augusto." Men zie voorts Le Long, a. w. blz. 563v, 613v, 624—627, 867, 868, en vergelijke Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 701; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 926. Volgens Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 288, heeft Van Winghe ook de werken van Flavius Josephus vertaald. De Bourgondische bibliotheek bezit in een zwaren foliant van 1595 (M. S. n°. 516) kopieën van eene menigte zijner preeken. Hij stierf 28 Dec. 1552 (zie Molanus, l. l.).

de »valsche bijbels", alsmede tegen »Maarten Luther en sommige andere zijne medeplegers, vermaarde en verdoemde ketters in onze tijden" 1).

Thans zullen onze lezers wel met ons overtuigd zijn, dat de Windesheimers in geene vriendschappelijke betrekking tot de kerkhervorming der zestiende eeuw hebben gestaan. Intusschen blijft het mogelijk, dat zij zijdelings hebben bevorderd, wat zij later rechtstreeks bestreden, en onbewust hebben medegewerkt tot hetgeen zij meenden te moeten tegenwerken, toen het eene richting nam, die zij niet hadden verwacht. Inderdaad gelooven wij, dat iets dergelijks heeft plaats gehad. Zij hebben bijgedragen tot voortplanting van eene vroomheid, die, bij toenemende ontwikkeling van het Germaansche ras, geene blijvende bevrediging kon vinden in de godsdienstige vormen van vroegere eeuwen. Zij hebben gearbeid aan de opwekking van een zedelijk bewustzijn, dat te eeniger tijd protest moest aanteekenen tegen hetgeen er verdorvens was in de kerkelijke atmosfeer. Ware de Hervorming eene zaak van louter religieus-moreelen aard geweest, zij zouden niet in gebreke zijn gebleven, het hunne toe te brengen tot hare verspreiding. Maar er was ook heel wat dogmatiek, er waren ook sociaal-politieke vraagstukken mede verbonden 2). Dit vervulde hen met tegenzin.

Wederkeerig werden anderen, die den geest van den nieuweren tijd in zich droegen, onwillekeurig van hen vervreemd. Als type kan in dit opzicht Johan Wessel Gansfort gelden. Er is geen twijfel aan, of deze »hervormer vóór de Hervorming" zou zich bij hen hebben aangesloten, als hij had kunnen verwachten, voor zijne meer vrijzinnige adspiratiën in hun midden voldoening te zullen vinden. Thomas a Kempis, die zoovele jongelingen tot zich trok, bezat ook het hart van dezen jonkman, die zelf verklaarde, de eerste opwekkingen tot vroomheid uit de »Imitatio Christi" te hebben ontvangen. Nergens was Wessel liever dan in het klooster op den S. Agnietenberg; zelfs nog op gevorderden leeftijd ging hij er jaarlijks heen. Met dat al kon hij niet be-

1) Dit opstel is gedeeltelijk afgedrukt bij Le Long, a. w. blz. 620—624, alsmede blz. 563v. Het is ook afzonderlijk uitgegeven te Antwerpen bij Verdussen, 1593, in 8vo (zie Le Long, a. w. blz. 624; Val. Andreae, l. l.; Foppens, l. l.).

2) Verg. boven, dl. I, blz. 11.

sluiten, zich in het genoemd convent te doen opnemen, wijl hij was afgeschrikt door »eenige al te bijgeloovige zaken", die hij er meende op te merken. De vroomheid der broederen trok hem aan; hunne bekrompenheid stootte hem af 1).

Wat zou alles anders zijn gegaan, als de Windesheimers ruimte hadden gehad ook voor geesten als de zijne! Zielsinnige godsvrucht en denkend verstand zouden in hun midden hebben samengewerkt tot een hooger geheel. Hart en hoofd zouden in een schoon verbond zijn getreden tot voorbereiding van betere dagen. Maar helaas, zoo was het niet. De Kloostervereeniging, die ons bezighoudt, is, in haar geheel genomen, bij het oude gebleven. Enkele meer vrije opvattingen, die hare leden met de broeders des gemeenschappelijken levens gemeen hadden 2), zooals bijv. dat men, om geestelijk te leven, geen lid van eenige Orde behoefde te zijn 3), of dat het lezen van kerkelijke boeken in de landtaal geoorloofd is 4), hebben ongetwijfeld te meer invloed gehad, omdat zij werden uitgesproken door mannen, die zelven tot zulk eene Orde en tot den geestelijken stand behoorden. Wat er in de denkbeelden van Johan Busch vrijzinnigs was, zooals bijv. dat het oprichten van kloosters, het bouwen van gasthuizen, het onderhouden van armen, den mensch niet kan redden, zoolang hij in doodzonde verkeert 5), of ook dat duizendmaal duizend zielmissen hem niet kunnen helpen, wanneer hij in zulk eene zonde is gestorven 6), moet wel te meer nut hebben gehad, naarmate de man, die ze verkondigde, in wijderen kring heeft gearbeid 7). Maar overigens, wat de broeders aan het verspreiden van meer heldere begrippen deden, was al zeer gering en

1) Zie Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb. 1841, Bd. II, S. 294—297 (2te Aufl., Gotha, 1866, Bd. II, S. 243—245), meer bepaald de mededeelingen van Hardenberg aldaar; verg. *Effigies et vitae Professorvm Academiae Groningae et Omlandiae*, Gron. 1654, p. 13, 22.

2) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 245v, 285v, 309—312.

3) Zie *Ref. mon.* p. 923b—925a; *Chron. Wind.* p. 321 seq. Verg. boven, dl. I, bl. 45, 236v; dl. II, blz. 105v.

4) Zie *Ref. mon.* p. 925c—926a; *Chron. Wind.* p. 9, 217, 337, 541, 579. Verg. boven, dl. I, blz. 46, noot 1; 199; 286v.

5) Zie boven, dl. I, blz. 198.

6) Zie boven, t. a. p.

7) Zie boven, dl. I, blz. 306v.

geschiedde als ondanks henzelven. Alles te zamen nemende, komen wij tot het volgend besluit: de Windesheimers kenden de vroomheid slechts in de sinds lang bestaande woorden en vormen; nieuwe hebben zij niet ontworpen, en toen anderen het deden, bestreden zij hen; toch hebben zij onbewust medegewerkt tot het leggen van godsdienstige en zedelijke grondslagen, waarop later is voortgebouwd in een stijl, dien zijzelven allerminst hadden gewild.

Bracht de geloofsleer het in den Windesheimschen kring niet verder dan de gewone kerkelijke formuleering, ook de plichten- en de beoefeningsleer bleven er staan bij de bekrompen begrippen van den vroegeren tijd. Hoe gaarne zouden wij een ander getuigenis afleggen aangaande die vele mannen en vrouwen, tot wie wij ons na vier of vijf eeuwen nog getrokken gevoelen, doch wij mogen niet. Zij meenden het zoo goed; zij jaagden zoo ijverig naar de volmaking; zij hadden er zooveel voor over, maar hun horizont was zoo beperkt. Ook hier niets kloeks, niets breeds, maar iets zeer angstvalligs en enghartigs. Dit is het, wat wij met al onzen lof voor hunne waarachtige braafheid niet kunnen wegnemen; dit ook, wat reeds terstond doet vermoeden, dat hun invloed er schade bij geleden heeft.

Reeds het kloosterleven op zichzelf werkt niet mede tot eene ruime opvatting van den plicht. Wij nemen niets terug van hetgeen wij vroeger tot waardeering van dit leven hebben gezegd [1]), maar voegen er toch bij, dat het niet beantwoordt aan ons ideaal van christelijke roeping. Daartoe is het met al zijne hoogere adspiratiën te bekrompen, met al zijne liefde tot God te zelfzuchtig jegens de menschen, met al zijn strijd tegen de wereld van binnen te weinig vruchtbaar voor de wereld van buiten. Onzes inziens brengt de ware eerbied voor God mede, niets onrein te achten, wat Hij zelf geheiligd heeft, en de ware liefde tot den naaste, deel te nemen aan het leven der maatschappij, aan haar worstelen en wringen, zoo noodig ook aan hare weeën en smarten. Dat doet de kloosterling niet, en

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 4.

dit werkt nadeelig terug zelfs op zijne plichten- en zijne be-oefeningsleer.

Nog erger wordt de zaak, wanneer hij zijn convent tot een besloten klooster maakt, en daardoor de lijn der afscheiding tusschen zichzelven en de buitenwereld nog al scherper trekt. Ook vele Windesheimers hebben dit gedaan, hoewel het volstrekt niet in de orde der reguliere kanunniken gegrond was, en veeleer aan die der karthuizers ontleend mocht heeten 1). Toen het klooster S. Barberendaal te Tienen, dat destijds nog niet tot het kapittel van Windesheim behoorde, in 1404 het eerste voorbeeld van insluiting gaf, noemde men het eene ongehoorde zaak, wijl de vrouwenconventen geacht werden, ook zonder opzettelijke belofte de clausuur te betrachten 2). Toen vier jaren later in de Noordelijke Nederlanden de zusters te Diepenveen bij Deventer 3) en die te Redinchem of Renkum bij Wageningen 4) zich eveneens lieten insluiten, schijnt er geene aanmerking op te zijn gemaakt. Doch toen in 1412 de inlijving van het kapittel van Groenendaal in dat van Windesheim had plaats gehad 5), kwam al zeer spoedig het moeielijk vraagstuk ter tafel, of de insluiting aan reguliere kanunniken moest worden toegestaan. Een der mannenkloosters toch, tot het genoemd kapittel behoorende, namelijk Bethlehem bij Leuven, was in 1407 gesticht met het bepaalde doel, om er een ingesloten

---

1) Dat de Windesheimers veel aan de karthuizers hebben ontleend, is reeds boven (dl. I, blz. 206, noot 1) met enkele voorbeelden gestaafd. Zelfs de inrichting van hun generaal kapittel met zijne electoren, definitoren en visitatoren namen zij van hen over (zie de bevestigingsbul van paus Bonifacius IX, beneden, in Bijlage VIII; verg. boven, blz. 12, 84v.). Wegens de hooge zedelijke achting, waarin de karthuizers stonden (zie beneden, in dit Hoofdstuk), schijnen de Windesheimers er zelfs eene eer in te hebben gesteld, vele zaken met hen gemeen te hebben. Dit zal wel éene der redenen zijn, waarom zij ook de insluiting hunner kloosters gaarne beschreven, als „more Carthusiensium" te zijn geschied (zie bijv. *Chron. Wind.* p. 207, 209).

2) Zie boven, blz. 54, noot 2.

3) Handschrift D, fol. 101r: „Int iaer ons heren mcccc ende viij doe waert dit cloester ierst geslaten op sante Agnieten dach" (21 Januari).

4) Op H. Sacramentsdag (14 Juni) van dat jaar. Zie v. Heussen en v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. III, blz. 140 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. II, blz. 407).

5) Zie boven, blz. 18.

convent van te maken [1]. Noch de stichter [2], noch de prior van Korsendonck [3], een eerst voorstander van de clausuur, liet dit denkbeeld los. Inderdaad kwam het den 2den September 1414 tot uitvoering [4], en het zal dus wel op de algemeene vergadering van dat jaar zijn geweest, dat de beraadslagingen over het al of niet toestaan van het verzoek werden gehouden. Busch, die, zonder het jaartal te noemen, het een en ander aangaande deze beraadslagingen mededeelt [5], laat duidelijk uitkomen, dat de voorstanders der insluiting vooral drukten op den verkeerden invloed, dien het gedurig bezoeken van ouders en vrienden door de kloosterlingen op deze laatsten had, terwijl zij zich minder aangenaam gedroegen, wanneer het hun door hunne priors werd geweigerd [6]. De tegenstanders daarentegen beweerden, dat zij van de bedoelde aanzoeken geen last hadden; dat er waren, die nooit verlof vroegen, om naar hunne ouders en vrienden te gaan, ja dat sommigen in tien of twintig jaren niet buiten hun klooster waren geweest, dan alleen om op het veld te arbeiden of op de lateldagen met de overigen te wandelen. Ook de geest der Orde, zoo zeiden zij, liet de insluiting niet toe; immers de regel van Augustinus schreef voor, dat de broeders

---

1) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 88, ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 9, § 1 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 49—53). Het geschiedde bepaaldelijk op aandrang van eene kluizenaarster te Oosterhem. Zie Impens, l. l. Lib. II, art. 5, § 1 en 3 („Compendium", p. 38 seq., 40—42).

2) Hij heette Godefridus de Curia (van Hove ?), en was later deken van S. Pieter te Leuven. Uitvoerig handelt over hem Impens, l. l. Lib. II, art. 1 en 5 („Compendium", p. 26 seq., 38—43).

3) Zijn naam is Walterus Girulanus of De Gierlis (van Gierle). Zie aangaande hem vooral Impens, l. l. Lib. II, art. 12, § 6 („Compendium", p. 73—80); verg. Latomus en Hoyberge, l. l., op de in het Register aangehaalde plaatsen.

4) „Dominica prima septembris". Zie Impens, l. l. Lib. III, art. 2 („Compendium", p. 89), aan wien ook Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 274 seq., het heeft ontleend.

5) *Chron. Wind.* p. 207—209.

6) l. l. p. 208. Het reizen was bij de wet geregeld. Niemand, zelfs de prior niet, mocht alleen gaan; altijd moest er een vertrouwd persoon mede. Met uitzondering van den procurator, die meermalen voor de zaken van het klooster afwezig moest zijn, mocht geen der broeders langer dan een dag verlof hebben zonder een bewijs, waarin ook de dag zijner terugkomst stond aangeteekend, enz. enz. Zie de *Constitutiones* van 1553, p. 116; die van 1639, p. 173.

met een hun toe te voegen metgezel moesten gaan en staan [1]. Genoeg: het generaal kapittel nam het besluit, dat de insluiting geoorloofd, maar niet verplicht was; dat de twee afgevaardigden, in wier tegenwoordigheid zij onder zekere kerkelijke plechtigheden plaats greep [2], een niet te engen kring voor de dagelijksche en andere wandelingen moesten trekken; dat in dringende omstandigheden door den prior en het convent, of ook door den prior superior, verlof mocht worden gegeven tot het maken van verdere of minder verre tochten, en dat zelfs in de in te sluiten kloosters allen, die het verlangden, onbesloten zouden blijven, wijl niemand er tegen wil en dank toe mocht worden gedwongen [3].

Uit dit een en ander blijkt, dat de clausuur onder de reguliere kanunniken in het algemeen, en onder de Windesheimers in het bijzonder, van Zuid-Nederland is uitgegaan; dat het generaal kapittel van Windesheim haar meer heeft geduld als iets, dat niet te keeren, dan aangemoedigd als iets, dat te begeeren was, en dat zij niet zóó streng werd toegepast, als de theorie scheen mede te brengen. Zoo was, om een enkel voorbeeld te noemen, de grens, binnen welke de broeders te Groenendaal zich dagelijks bewogen, door eenige slooten rondom het klooster aangeduid, maar overigens mochten zij met verlof van hun prior, zoowel alleen als met elkander, het bosch van Soignies doorwandelen [4].

Gelijk vroeger reeds gezegd is, schijnt het aantal beslotene

---

1) *Chron. Wind.* p. 208. Het bedoelde voorschrift luidt aldus: „Quando proceditis, simul ambulate; cum veneritis quo itis, simul state.”

2) Het bij de insluiting gebruikelijk ceremonieel wordt beschreven in het *Chron. Wind.* p. 209. Verg. ook Molanus, l. l. Voorbeelden van de tegenwoordigheid van twee afgevaardigden (commissarii) levert Impens, l. l. Lib. III, art. 3, § 7 en 8 („Compendium”, p. 105, 108). Processen-verbaal van insluitingen kan men in kopie vinden in de Bourg. bibl. M. S. nº. 16595 (Korsendonck), nº. 11781 (Groenendaal) en nº. 16585 (idem). Een dergelijk stuk, betreffende het klooster Mariëntroon bij Herenthals, staat in afschrift achter het boven (dl. I, blz. 210, de noot) genoemde exemplaar van den Windesheimschen *Ordinarius*, in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam.

3) *Chron. Wind.* p. 209 seq.

4) Zie Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 67, en voorts de genoemde processen-verbaal. Ook op p. 9 van de bedoelde kopie aangaande Mariëntroon worden de grenzen der insluiting tot in kleine bijzonderheden bepaald.

Windesheimsche kloosters beneden de dertig te zijn gebleven [1]). De meeste daarvan lagen in de Zuidelijke Nederlanden. Zoover wij weten, was Mariënborn bij Arnhem in 1433 het eerste convent van reguliere kanunniken in de Noordelijke Nederlanden, dat de clausuur aannam [2]). Uit Duitschland is ons geen ander voorbeeld bekend dan dat van het klooster te Aken, waar de strengste insluiting werd in acht genomen, zonder dat de broeders haar, naar 't schijnt, ooit hebben beloofd [3]).

Inmiddels bleven de gevoelens over de insluiting onder de Windesheimers verdeeld. Sommigen ijverden er zeer sterk voor [4]). Zelfs mannen, van wie men het niet zou verwachten, zooals Johan Busch [5]) en Frederik van Heilo [6]), achtten haar veel hooger dan de niet-insluiting. Vooral de opmerking, dat de karthuizers er op zedelijk gebied zoo wel bij waren gevaren, terwijl de overige kloosterorden bijna allen haar eersten ijver hadden verloren, woog bij hen zwaar [7]). Daarentegen waren er vele anderen, die haar niet begeerden [8]), gelijk reeds hieruit blijkt, dat de meeste der verbondene kloosters haar niet hebben aangenomen [9]).

---

1) Zie boven, blz. 54.

2) Zie boven, blz. 54, de noot. Mariënhage bij Eindhoven, dat in 1422 werd ingesloten, behoorde destijds tot de Zuidelijke Nederlanden.

3) Zie de belangrijke mededeelingen van Impens, boven, blz. 55, noot 1.

4) De „summus zelator vouendae inclusionis" was de reeds genoemde Wouter van Gierle, eerste prior van Korsendonck (zie Impens, l. l. Lib. III, art. 3, § 7 en 8; „Compendium", p. 102). Zijn eigen klooster kon hij echter niet tot de insluiting krijgen. Daar had zij eerst 10 Juli 1432, d. i. acht jaren na zijnen dood plaats (zie Impens, l. l.; „Compendium", p. 105). Het sterkste voorbeeld van liefde voor de clausuur is wel dat van het S. Maartensklooster bij Leuven, dat van fraterhuis besloten klooster werd (zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 285; verg. boven, blz. 194, noot 5).

5) Hij noemt de broeders, die niet ingesloten wilden worden, „imbecilles et infirmi", of ook „in anima aegrotantes". Zie *Chron. Wind.* p. 208, 210.

6) Onverstandig ijveren voor de insluiting vergelijkt hij met het werpen van paarlen voor de zwijnen. Zie Pool, *Frederik van Heilo*, blz. 67.

7) Zie *Chron. Wind.* p. 209; Pool, t. a. p.

8) In 1688 beschreef Wiaert haar als „non admodum consentanea Regulae Apostolicae et Clericali, imò ejusdem fini et scopo repugnans, tamquam nimis Anachoretica." Zie zijne *Historia Septifontana*, p. 33.

9) Ten ruwste genomen stond het aantal der niet-beslotene Windesheimsche kloosters tot dat der beslotene als 2 : 1.

In 1635 hief het generaal kapittel de clausuur geheel op [1]). Als eene bijzonderheid zij hier nog bijgevoegd, dat de Windesheimers zich zelfs van het kluizenaarsleven niet afkeerig hebben betoond [2]).

Maar genoeg over de opzettelijke afzondering van de wereld, gelijk die in den Windesheimschen kring op de wijze der kloosterlingen in het algemeen, of zelfs op die der karthuizers plaats had. Was zij al zeer weinig geschikt, om den invloed van de vroomheid en braafheid der broederen in ruimen kring te verspreiden, zij bevorderde tevens eene opvatting van roeping en plicht, die onmogelijk van algemeene toepassing kon zijn. Dit zal ons reeds terstond blijken, wanneer wij de drie hoofdbeloften nagaan, die door ieder lid der Vereeniging moesten worden afgelegd, en nog meer, wanneer wij kennis maken met de vaak kleingeestige wijze, waarop zij werden vervuld.

---

1) Zie v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. II, p. 106, 136; verg. Wiaert, l. l. p. 79, en Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brux. 1855, tome III, p. 698.

2) De voorbeelden, die mij hiervan zijn voorgekomen, zijn de volgende. Toen Johan Busch prior te Sulta was, had hij het geestelijk toezicht over twee kluizenaarsters te Hildesheim; eene der twee had hij zelf, volgens opdracht van den Bisschop, met groote plechtigheid ingekluisd (zie *Ref. mon.* p. 909b, alwaar tevens wetenswaardige bijzonderheden aangaande de zaak). De prior van het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht bewaarde den sleutel van de kluis aan de Buurtkerk aldaar, waarin de vrome zuster Bertke, wier stichtelijke schriften en liefelijke zangen tot de beste letterkundige voortbrengselen onzer devoten behooren, gedurende zeven en vijftig jaren (1457—1514) haar afgezonderd leven sleet (zie Moll, *Zuster Bertke, de kluizenaarster*, in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, achtste jaarg., Amst. 1863, blz. 89v, 97; denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 57v, 419v, en de aldaar aangehaalde *Acta Sanctorum Junii*, tom. V, p. 151 seqq.). Een leekebroeder in het klooster op de S. Pieterswiel bij Zalt-Bommel, die zich zeer onstichtelijk gedroeg en ondanks alle vermaningen in zijne ongehoorzaamheid volhardde, werd, volgens een nog bestaanden schepenbrief van 10 Dec. 1489, bij wil en consent van al de heeren des convents, door den prior, supprior en procurator verwijderd. Waarschijnlijk uit wanhoop aan eigene kracht en om zich het terugkeeren tot de wereld voorgoed af te snijden, begeerde hij zijn leven te leiden in eene kluis; en wijl te Utrecht bij de Predikheeren de kluis stond, die zijne zuster zaliger tijdens haar leven bewoond had, bad hij den prior en de overige heeren, hem behulpzaam te wezen, om deze zooveel noodig te doen herstellen. De prior beloofde hem, dit in redelijkheid te zullen doen (zie den genoemden schepenbrief, afgedrukt in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. V, Leid. 1845, blz. 251—255).

De eerste eisch, die aan elken kloosterling wordt gesteld, is die van voortdurende onthouding of kuischheid. Ook de Windesheimers verbonden zich daartoe 1). Hunne »Statuta" of »Constitutiones" waakten zorgvuldig tegen den omgang met leden van het andere geslacht. Niet licht mocht een prior aan eenigen broeder verlof geven, met vrouwen te spreken, tenzij in tegenwoordigheid van een ander als getuige 2). Niemand, zelfs de prior niet, mocht met eene vrouw, uitgezonderd zijne moeder of zuster, een woord wisselen, dan op eene opene plaats, waar hij door anderen kon worden gezien 3). Later geschiedde het door traliewerk, tenware het hoofd des kloosters hiervan vrijstelling verleende 4). Daarenboven werden vrouwen niet gemakkelijk binnengelaten 5); integendeel, als het eenigszins kon, weerde men haar, en er stonden zware straffen op, als een prior of een ander haar al te gereeden toegang verleende 6). Slechts de stichteres van een klooster en de vorstin des lands met haar gevolg konden toegelaten worden; doch in de slaapzaal en in de cellen mochten zij dan toch niet komen; altijd, »si fieri potest", gelijk er voorzichtig wordt bijgevoegd 7).

Was alzoo de omgang met vrouwen reeds door de wet tot het uiterste beperkt, daar waren er, die, evenals Gerrit de Groote 8) en sommige broeders des gemeenschappelijken levens 9), de gy-

1) Zie boven, dl. I, blz. 152v.

2) *Constitutiones*, pars II, cap. 13, „de hospitario" (in die van 1553, p. 84; in die van 1639, p. 107). Alleen de procurators waren hiervan uitgezonderd.

3) Ibidem.

4) Ibidem. De bepaling is van 1514 (zie boven, blz. 143). In de *Constitutiones* van 1639 vindt men haar niet meer.

5) *Constitutiones*, pars II, cap. 12, „de portario" (in die van 1553, p. 83; in die van 1639, p. 105).

6) Ibidem.

7) Ibidem. Men zie ook pars III, cap. 19 of 17, „de rectoribus sanctimonialium et socijs eorum" (in die van 1553, p. 123—129; in die van 1639, p. 173bis—180), alwaar o. a. bepalingen als deze: „Rectores et socij eorum sororibus (excepta priorissa et procuratrice) non loquantur: nisi sciente priorissa"; „Nec etiam permittatur monialibus et sororibus conuersis, loqui viris quibuscunque absque euidenti necessitate, vel singulari gratia" (in die van 1553, p. 126; in die van 1639, p. 176bis).

8) Zie boven, dl. I, blz. 52v.

9) Ziehier een paar staaltjes. Florens Radewijns schreef: „Fuge mulieres et

naecophobie tot in het bespottelijke dreven. Zoo sprak bijv. zeker regulier kanunnik in het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht zelfs met zijne moeder niet gemeenzaam [1]), en Pieter Valkendaal van Zijl, die in de tweede helft der vijftiende eeuw prior van het genoemd convent was, zeide, dat voor een kloosterling niets gevaarlijkers bestond dan het aanzien van een vrouwspersoon, als zijnde voor hem de deur der hel [2]).

Dit een en ander zij genoeg aangaande den plicht der kuisch-

---

cave inspicere" (zie zijne *Quaedam notabilia verba*, § 1, achter het *Vita Florentii* in de *Opera omnia* van Thom. a Kempis). Als Johan Brinckerinck in Meester-Geertshuis te Deventer met eene of andere zuster sprak, zelfs wanneer hij bij kranke zusters de biecht hoorde, stond hij steeds met den rug naar haar toegekeerd. De mater aldaar, Beerte Swijnkes, ofschoon zij hem vele jaren gekend had en hem natuurlijk dikwijls had hooren preeken, verklaarde, nooit zijn gelaat gezien te hebben, dan toen zijn lijk in de kist lag (zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 15 seq.); de zusters zaten dus, evenals dit onder het gehoor van Johannes Brugman plaats had (zie Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 232), onder zijne sermoenen met den rug naar hem gewend. Van Hendrik Wetter of Vetter, eersten rector van het fraterhuis te Albergen, gest. 1466 (zie aangaande hem p. 3—18 der *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, die de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis" bezig is uit te geven; verg. Bourg. bibl. M. S. n°. 8849—8859, fol. 132ᵛ—138ʳ, en Kon. bibl. H. S. n°. 346, fol. 8ᵛ—9ʳ), wordt verhaald: „Item dixit fratri qui tortulas acceperat a sororibus teutonice *beghine koeken* maledicta sunt omnia munera que a mulieribus veniunt fratribus meis precipue a sororibus et conculcabat tortulas illas sub pedibus suis" (zie het genoemde H. S. n°. 346, fol. 8ʳ; verg. de gemelde *Verzameling*, p. 8, alwaar tevens blijkt, dat de zoogenaamde „begijnenkoekjes" dienden tot verzachting der borst). Men wane echter niet, dat deze vrees voor leden van het andere geslacht bijzonder aan de „moderne devoten" eigen was. Zij behoorde tot het ascetisme van alle landen en alle tijden. Zoo kon, om een paar voorbeelden te noemen, Franciscus van Assisi getuigen, dat hij geene vrouw van aangezicht kende (zie Hase, *Franciscus van Assisi*, Nederl. vert., Utr. 1861, blz. 47), en in een handschrift, waarschijnlijk uit het Karthuizer-klooster te Utrecht afkomstig, leest men o. a. het volgend distichon:

Est Mulier viscus tactu, visu basiliscus:
Omnes interimit visu, quos cernere possit.

(zie Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Leid. 1829, dl. I, blz. 386).

1) Zie v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 103 (*Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 386; fol. uitg. dl. II, blz. 97).

2) Ibidem.

heid. Wat dien der armoede, d. i. der afwezigheid van alle persoonlijk bezit, aanbelangt, hierover kunnen wij kort zijn. De Windesheimers waren zeer streng op dit punt [1]). Volgens hen moest alles aan het klooster, niets aan den kloosterling behooren. Wanneer deze ook maar het minste als het zijne beschouwde, was hij in hun oog een »proprietarius'' [2]). Het kwaad werd gestraft met zes maanden huisarrest [3]). Wie zonder belijdenis van schuld in eigen bezit stierf, werd niet op het kerkhof begraven, of, kwam zijne zonde eerst later overtuigend aan het licht, men groef hem als afschrikwekkend voorbeeld voor anderen weer op [4]). De kloosterhervormingen, die, gelijk wij later zien zullen, in zoo grooten getale door de Windesheimers zijn ten uitvoer gebracht, waren voor een goed deel ook tegen het algemeen verspreide kwaad der »proprietas" gericht. Hier moest de strengheid wel tot het uiterste worden gedreven, wijl er geen grens tusschen het al of niet geoorloofde getrokken kon worden, en men door de minste toegevendheid de deur tot allerlei misbruiken zou hebben opengezet. Waar de noodzakelijkheid aldus dwong, om ten nauwste toe te zien, hebben wij geen recht, om van kleingeestigheid in de toepassing te spreken.

Wat nu ten slotte de derde belofte, die der gehoorzaamheid aangaat, wij mogen niet anders verklaren, dan dat zij in de Windesheimsche kloosters soms tot in het overdrevene werd vervuld [5]). Zoo verhaalt Thomas a Kempis, dat op den S. Agnietenberg onder het bestuur van den eersten rector, Johan van Ummen, niemand gewaagd zou hebben, op eigen gezag een spijker in den muur te slaan of iets anders, hoe gering ook, te doen [6]). Te Diepenveen lagen twee zusters krank. De eene

---

1) Zie bijv. de *Concio de proprietate*, door Cornelis van Beeck, prior van het regulierenklooster te Utrecht, op het generaal kapittel van 1544 gehouden, en afgedrukt achter de *Constitutiones* van 1553, p. 103 seqq. (verg. boven, blz. 90, de noot).

3) Zie boven, dl. I, blz. 305, noot 2.

3) *Constitutiones* van 1553, p. 107.

4) Ibidem.

5) Tot bepaling van het begrip der gehoorzaamheid zie men vooral ook Brinckerinck's collatie „van der ghehoersamheit", in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, Dl. IV (Amst. 1866), blz. 126—134.

6) Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 11. Verg. ook hetgeen aldaar volgt.

versmachtte van dorst, maar de andere durfde haar niet te drinken te geven, wijl het niet geboden was [1]). In datzelfde Diepenveen had eene zuster hare wanten verloren. Zij maakte zich iets dergelijks van een ouden grijzen lap, waarin zij vijf gaten sneed. Men gebood haar, dit te biechten en er penitencie voor te doen, wijl zij het zonder verlof had gedaan [2]).

Evenzoo ging het niet zelden met de oefeningen in gehoorzaamheid, die dan gewoonlijk tevens moesten dienen tot aankweeking van de zoogenaamde »ootmoedigheid" en het »afsterven van zichzelven", waarover wij straks zullen spreken. Zoo gaf Johan Brinckerinck aan eene hoogadellijke vrouw in het zooeven genoemde klooster te Diepenveen bevel, »van daar tot Nyenhoves huis" met een stok in het water te slaan [3]) en zekere wansmakelijke kruiden in hare potage te doen [4]). De voortreffelijke Hendrik Loder, prior te Frendeswege [5]), wanneer hij aan wereldlijke personen, met wie hij zijn convent doorging, wilde doen zien, hoe gedwee zijne onderhoorigen waren, beknorde hen, alsof zij kwaad hadden gedaan. Dan vielen zij terstond op de knieën, beleden schuld, bleven geknield totdat de prior hun gebood op te staan, kusten den grond, en gingen weer aan hun werk [6]). Wel is waar hadden dergelijke kolossale oefeningen niet overal plaats; wel is waar zouden niet alle kloosterhoofden hetzelfde hebben gedaan gekregen [7]); wel is waar betrachtte men in andere conventen, met name te Windesheim, ook in dit opzicht eene meer wijze middelmaat [8]); doch velen zagen er

---

1) Handschrift D, fol. 43v.

2) Aldaar, fol. 41r. Hoever de gehoorzaamheid onder de broeders des gemeenschappelijken levens soms ging, blijke o. a. uit het voorbeeld van zekeren Gerrit van Loon, kok en gastmeester in het fraterhuis te Zwolle, na wiens dood de rector Gerrit Scadde van Calcar (zie over hem boven, dl. I, blz. 292, noot 2) getuigde: „Had ik hem geboden, zijne beide beenen af te snijden, hij zou het terstond hebben gedaan". Zie Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri* (Kon. bibl. H. S. n°. 436), fol. 10r.

3) Handschrift D, fol. 26r.

4) Aldaar, fol. 26r—26v.

5) Zie over hem beneden, in dit Hoofdstuk.

6) Zie *Chron. Wind.* p. 540 seq.

7) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 168 seq., 479 seq.; verg. boven, blz. 108.

8) Zie *Chron. Wind.* p. 538; verg. boven, dl. I, blz. 182, noot 3.

toch iets zeer voortreffelijks, ja de hoogste openbaring van kloosterlijke gehoorzaamheid in [1]).

Ook de tuchtmiddelen en straffen zouden hier in behandeling moeten komen, ware het niet, dat wij er reeds vroeger een overzicht van hadden gegeven [2]). Om echter te doen zien, hoe het in sommige, zeer strenge conventen toeging, willen wij nog eenmaal op Frendeswege wijzen. De sacristein aldaar keek eens onder den dienst naar het gewelf van het koor. Wat deed Loder? Hij gaf een teeken, dat allen den ongehoorzamen broeder moesten aanzien; daarna wenkte hij dezen met den vinger tot zich, en gaf hem een oorveeg, zeggende: »Kijk voor u" [3]). Evenzoo hield hij er een zoogenaamden »ezel" op na, zijnde een houten voorwerp ter lengte van een voet en in den vorm eener T, waarop met groote letters stond gebeiteld: »Custodi oculos tuos". Nauwelijks keek een der broeders onder het eten rond, of hij liet dit voorwerp vóór hem op de tafel plaatsen [4]).

Is het kloosterleven in het algemeen, en zijn de drie kloosterbeloften in het bijzonder niet geschikt tot toepassing in ruimeren kring, en kunnen daarom de verplichtingen, die zij den mensch opleggen, nooit tot de algemeene plichtenleer behooren, dit sluit de mogelijkheid niet buiten, dat in de Windesheimsche conventen op andere wijze begrippen van zedelijkheid en braafheid werden ontwikkeld, die voor de menschheid van heilzamen invloed waren. Wij willen dus zien, wat er te dezen opzichte zooal werd geleerd, en kiezen daartoe het een en ander, dat door een paar zuivere vertegenwoordigers van den algemeenen geest in de allereerste tijden op den voorgrond werd geplaatst.

Ziehier wat eene der zusters van Diepenveen aangaande mater Salome Sticke [5]) getuigt: »Hare leering was strekkende tot de

1) Zie *Chron. Wind.* p. 543, 559.

2) Zie boven, dl I, blz. 171—175.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 567.

4) Zie *Chron. Wind.* l. l., alwaar tevens blijkt, dat Hendrik van Ahuis, rector van het fraterhuis te Munster (zie over hem boven, dl. I, blz. 237, noot 2), die in ijver aan Loder niet toegaf, dikwijls op gelijke wijze handelde. Verg. voorts boven, dl. I, blz. 173, noot 1.

5) Deze in hare soort voortreffelijke vrouw, gest. 1449, kan volledig gekend worden uit Handschrift D, fol. 1^r—21^r, en M. S. n°. 8849—8859 der Bourgondische bibliotheek te Brussel, fol. 146^r—161^v, 166^r—173^v. Een en ander

deugd, en onszelven te verloochenen, en ons tot sterven te geven, en te trachten ons te verootmoedigen onder elkander, en de minsten te wezen, en ons best te doen om de deugden te stelen, en elkander in deugden te boven te gaan, en de deugden in elkander te beminnen, en ons te verootmoedigen dat wij nog niet zoo zijn, en te erkennen dat het onze eigene schuld is, en overal, waar wij kunnen, ons hart bij onzen lieven Heer te hebben, en Hem aan te kleven" 1). De deugden, die Brinckerinck het meest aanbeval, waren »ootmoedigheid, gehoorzaamheid en liefde onder elkander" 2). Hieraan getrouw, oefenden de zusters zich in hetgeen destijds genoemd werd »zwijgen, wijken en duiken" 3); zij trachtten, »niet toonachtig te zijn in woorden of in gelaat" 4); zij streefden naar »versmaadheid en verkleining" 5); zij gingen soms zóó ver, dat zij God baden, »versmaad en ongeacht" te mogen wezen bij de menschen 6). In deze weinige trekken is de gansche geest der Vereeniging uitgedrukt. Alles kwam nader op twee punten: »ootmoedigheid" en »afsterven van zichzelven".

Wat men onder »ootmoedigheid" verstond, hebben wij vroeger uiteengezet 7). Wij zagen toen, dat men er niet slechts door uitdrukte, wat wij thans nederigheid zouden noemen, maar tevens zichzelven te vernederen, zich te gedragen als den geringste van allen, het slechtste goed genoeg voor zich te achten, het zwaarste te doen, het minste te nemen, het onoogelijkst gekleed te gaan, zich alles te laten welgevallen, enz. Ook bleek ons, dat van alle deugden die der »ootmoedigheid" het meest werd

aangaande haar, aan het genoemde Handschrift ontleend, is reeds medegedeeld door Moll, *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 81—83.

1) Handschrift D, fol. 5v.

2) Aldaar, fol. 26r. Zie ook zijne *Collatiën* (uitgegeven door Moll, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, p. 111—167), passim.

3) Handschrift D, fol. 2v, 38v. Verg. Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 53, 221; dl. II, blz. 394. „Tacere, cedere et inclinari" (*Chron. Wind.* p. 528).

4) Handschrift D, fol. 38r.

5) Aldaar, fol. 35v, 36r.

6) Aldaar, fol. 33v, 119r.

7) Boven, dl. I, blz. 181v, alwaar tevens in noot 6 de verschillende bewoordingen voor de zaak, zoo in het Latijn als in het Dietsch. Men zie ook tot bepaling van het begrip Brinckerinck's collatie „van der oetmoedicheit", in Kist en Moll, a. w. dl. IV, blz. 134—143.

geroemd, en dat men haar den grondslag der overige heette. Wie het in hare beoefening het verst hadden gebracht, noemde men »grondootmoedig" [1]).

Men sprak van »ootmoedige werken", zooals spitten en spaden, zaaien en maaien, mestrijden en hooien [2]), houtsprokkelen en steenen dragen [3]), bakken en brouwen [4]), in stal en keuken arbeiden [5]), borden en schotelen wasschen [6]), kleederen reinigen [7]) en andere werkzaamheden van de vuilste en geringste soort volbrengen [8]). Men sprak van »ootmoedige zware werken", wanneer iemand zich den arbeid noodeloos verzwaarde, zooals bijv. zekere zuster te Diepenveen, die zich de hark tegen de borst zette, om het hooi bijeen te schuiven [9]). Men sprak ook van »ootmoedige werken te stelen", wanneer men datgene, wat tot de taak van een ander behoorde, in stilte voor hem deed,

---

1) Handschrift D, fol. 34r. „Multum humilis" (*Chron. Wind.* p. 344); „valde humilis" (l. l. p. 374); „profunda humilitas" (l. l. p. 75, 271, 374); „profunda humiliatio" (l. l. p. 370).

2) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 13, 25; Handschrift D, fol. 26v, 39r, 39v, 131v.

3) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 32; Handschrift D, fol. 37v.

4) Handschrift D, fol. 55r, 131v.

5) Aldaar, fol. 38v, 100r.

6) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 32; Handschrift D, fol. 26v, 38r.

7) Handschrift D, fol. 55r. Zie daarenboven de meeste der genoemde werkzaamheden ook vermeld in het *Chron. Wind.* p. 284 seq; verg. boven, dl. I, blz. 204.

8) Handschrift D, fol. 28r, 39r, 39v, 40r, 133r. Johannes ten Water, infirmarius te Windesheim (*Chron. Wind.* p. 517), bracht gaarne de kamerpotten der zieken weg (l. l. p. 516). Zekere broeder Matthias in het klooster Frendeswege, ofschoon een geestelijke en in het trivium bedreven, stelde zich langen tijd als leek aan, deed allerlei boerenwerk, en arbeidde in slijk en stof (l. l. p. 563 seq.). Een voormalig prior aldaar gevoelde zich meer gestemd tot het bedienen van de vroegmis, als hij de cellen der broeders was rondgegaan en hunne kamerpotten had geledigd (l. l. p. 564 seq.). Zekere magister Henricus in datzelfde convent, een geleerd man, die weleer te Parijs openlijk had geleeraard, hoedde vele jaren lang de zwijnen, en verzocht in dit ambt te blijven, toen men ontdekt had, wie hij was (l. l. p. 565). Zie ook het curieus verhaal aangaande den prior van Mariënborn in het *Vita Elisabethae van Heenvliet* (achter Matthaeus, *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*), p. 274 (Handschrift D, fol. 83v).

9) Handschrift D, fol. 163r. De zooeven genoemde Windesheimsche regulier Johannes ten Water gebruikte bij voorkeur minder geschikte werktuigen tot den arbeid (*Chron. Wind.* p. 517).

zonder dat hij of iemand der overigen er iets van bemerkte [1]). Zoo vond bijv. de persoon, die ging builen, de meelkist soms vol, wanneer hij kwam [2]), en daar waren er zelfs, die hun werk bij dat van anderen voegden, en zich lieten beknorren, wijl zij zelven geacht werden te weinig te hebben gedaan [3]).

Bij deze opvatting van de ootmoedigheid als de hoogste christelijke deugd kon het niet anders, of men trachtte haar ook in de kleeding te openbaren. Reeds in het vierde hoofdstuk hebben wij uitvoerig over dit punt gesproken, zooveel de bewoners van het moederklooster betrof [4]). Wij zagen toen, dat de geest van Gerrit de Groote in dit opzicht maar al te zeer onder hen voortleefde [5]), dat zij meer als bedelaars dan als nette kanunniken gekleed gingen, dat zij liepen met ruw verstelde kleederen en lomp gelapte schoenen, ja, dat hunne kleermakers en schoenmakers met opzet grof werk leverden, om de ootmoedigheid aan te

1) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 13, 25; Handschrift D, fol. 6v.

2) Handschrift D, fol. 174r.

3) Aldaar, fol. 153v.

4) Zie boven, dl. I, blz. 190—192.

5) Niet slechts in hen, maar ook in de broeders en zusters des gemeenschappelijken levens, gelijk boven (dl. I, blz. 190, noot 4) reeds is opgemerkt. Zie voorts Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XII, § 1—4. Aangaande den straks (blz. 280, de noot) genoemden Hendrik Wetter, eersten rector van het fraterhuis te Albergen, wordt getuigd: „Toga sua fuit de borkels griseo grossa. cingulum habebat cum tribus nodis de ossibus" (Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri*, Kon. bibl. H. S. n°. 346, fol. 8v; verg *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, blz. 7v; de kleedingstof „borkel" komt óók voor beneden, Bijlage I, cap. 24). Van den later levenden Hendrik van Herxen, vierden rector van het fraterhuis te Zwolle (1482—'87), wordt verhaald: „Habuit duas subtunicas ita detritas ut magis apte viderentur ad cribandum farinam quam ad calefactionem corporis"; „nonnumquam contigit eum induere superpellicium retrograde et non curauit vertere dicens non est michi cure et sic incessit per chorum etc." (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 55r). Men wane echter niet, dat de zucht naar „snoode kleederen" alleen tot den Deventersch-Windesheimschen kring behoorde. Zij werd elders evenzeer gevonden. Zoo verhaalt bijv. Petrus Impens aangaande de kloosterlingen van Bethlehem bij Leuven, vóórdat zij in het kapittel van Windesheim waren ingelijfd: „Vidimus seniores nostros vestimenta sua frequenter rupta, maxime linea subtilia petiata et resarcita gestasse, calceamenta quoque infra supra et ex latere subuculata" (*Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 10, § 3; in het „Compendium" van Hoyberge, p. 61).

kweeken. Welnu, ook in andere Windesheimsche kloosters was het alzoo. »Ootmoedige" en »snoode kleederen" waren er geliefd [1]). Wel werden er enkelen gevonden, die meer netheid aan den dag legden [2]), maar in den regel doste men zich door het streven naar christelijke volmaaktheid belachelijk uit. De handschoenen van de hoogadellijke vrouwe van Vreden kennen wij reeds [3]). Sommige zusters te Diepenveen droegen de zakdoeken zóó af, dat zij geknoopte netten schenen [4]); andere hadden bij voorkeur hoofddoeken van zeer grof goed [5]); wederom andere droegen ze zóó zwart, dat mater haar deswege berispen moest [6]), en van ééne zuster wordt ons bericht: »haar kleed was zóó ootmoedig en verworpen, dat, wie haar niet kende, zou gewaand hebben, dat zij niet wijs was" [7]). Intusschen zal niemand zich hierover verwonderen, als hij verneemt, dat Johan Brinckerinck, die jaren lang de gevierde en invloedrijke biechtvader der zusteren was, den wensch voor haar uitsprak, dat haar de kleederen om het lijf mochten hangen als twee zijden spek [8]).

Nog eene andere uiting dezer hooggeroemde ootmoedigheid betrof het voedsel, dat sommigen het liefst gebruikten. Wij spreken hier niet van de grove spijzen, die men, bij den bekrompen staat der geldmiddelen van menig wordend klooster, wel verplicht was te eten [9]), maar van het onsmakelijke, dat sommigen met opzet

---

1) Zoo bijv. te Frendeswege (*Chron. Wind.* p. 559, 561) en op den S. Agnietenberg (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 14).

2) *Chron. Wind.* p. 357; Handschrift D, fol. 54ᵛ. Als de zusters te Diepenveen wat al te „curieus", d. i. wat al te zwierig waren, wist mater Salome Sticke hare ijdelheid wel te temperen, bijv. door haar pater-nosters te geven van knoopen, die van oude slaaprokken waren afgesneden (Handschrift D, fol. 6ᵛ).

3) Zie boven, blz. 282.

4) Handschrift D, fol. 54ᵛ.

5) Aldaar, fol. 26ᵛ.

6) Aldaar, fol. 56ʳ.

7) Aldaar, fol. 132ʳ.

8) Bourg. bibl. M. S. nº. 8849—8859, fol. 52: „Dixit etiam vellem quod non assumeretis modum artificialem parandi vestimenta sed magis rudi ac grosso modo ipsa faceretis ac si duo latera lardi inuicem componerentur." Men vergelijke hiermede het model, door Florens Radewijns opgegeven (*Vita Florentii*, cap. XII, § 4).

9) Zie boven, dl. I, blz. 185, noot 5; voorts het *Chronicon Bodecense*, aangehaald door Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 351 seq. Op den S. Agnietenberg

namen [1]. Daar waren er, wier beste kost bestond uit moesbrei, boonen en melk [2], of die het »snoodste reeds weg hadden'', eer een ander toezag [3], of die van het spek met zekere behendigheid het gerstige en 't gele wisten te krijgen [4]. De genoemde vrouwe van Vreden zocht zelfs gedeelten van visch, die door werklieden waren weggeworpen, en at die op [5]. Men ziet ook hier weer, welk een ziekelijke geest sommigen beheerschte [6]

Diezelfde ziekelijkheid openbaarde zich ook in het streven, om toch geene posten in het klooster te bekleeden. Het prioraat en het materschap werden geene eer, maar een last geacht [7]. De een, als hij er toe geroepen werd, beweerde onder tranen, dat hij er niet bekwaam toe was [8]; de ander wierp zich voor zijne medebroeders op de knieën, hen ootmoedig smeekende, hem te ontslaan [9]; wederom een ander wilde liever de vernederende straf ondergaan van in de reventer voor de voeten van al de

---

kreeg men in den beginne zelden visch, nog zeldzamer eieren (zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 14). Te Diepenveen waren gebraden ganzen eene bijzondere lekkernij; alvorens ze te durven aannemen, werd eerst aan den prior superior Johan Vos verlof gevraagd, ze te mogen eten (Handschrift D, fol. 52v).

1) Zie *Chron. Wind.* p. 498 (verg. boven, dl. I, blz. 182), 537; Handschrift D, fol. 84r (verg. Matthaeus, l. l. p. 247).

2) Handschrift D, t. a. p.

3) Aldaar, fol. 132r.

4) Aldaar, fol. 161v.

5) Aldaar, fol. 37v.

6) Diezelfde geest werkte ook in de broeders des gemeenschappelijken levens. Zoo at bijv. Gerrit van Loon, de reeds genoemde kok van het fraterhuis te Zwolle, des middags de overgeschoten brokken der broeders (zie Jacobus Traiecti, l. l. fol. 9v). Men geve ook hier wel acht, dat de zaak volstrekt niet aan de moderne devoten alleen eigen was. Als bijv. Franciscus van Assisi zich bij gastvrienden eene betere spijze zag voorzetten, strooide hij er asch op, of goot er koud water over uit, en toen hij eens bij zwakte van lichaam eenig vleesch van jonge hoenders had gegeten, liet hij zich met een touw om den hals als een dief door de stad leiden (zie Hase, *Franciscus van Assisi*, blz. 35).

7) *Chron. Wind.* p. 398 seq; verg. ook aldaar, p. 75, 381, alsmede *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 101, 103. Dat de broeders des gemeenschappelijken levens eveneens een tegenzin hadden tegen het bekleeden van posten, blijkt o. a. uit Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 35r.

8) *Chron. Wind.* p. 76, 301, 398 (verg. boven, dl. I, blz. 183, 233v); Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 91.

9) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 103.

vaders en broeders der Orde op den naakten grond te zitten eten, dan zich het priorschap te laten welgevallen [1]). Daar waren er, die ongehoorzaamheden pleegden, om van hunne betrekking af te komen [2]), ja zelfs, die zich hielden alsof zij niet wijs waren, opdat zij toch maar niet zouden benoemd worden tot eenigen post [3]).

Bij deze ziekelijke nederigheden bleef het niet. Er kwamen in den Windesheimschen, evenzeer als in den Deventerschen kring [4]), nog ziekelijker vernederingen en zelfvernederingen bij. Salome Sticke liet de zusters te Diepenveen soms op een schotel brood bedelen in de reventer, of de voeten der zusteren kussen, als zij aan tafel zaten, of »venyen" [5]), d. i. vergiffenis vragen, of eene roede op den rug dragen [6]), en dergelijke dingen, te veel om te noemen. »En", zoo voegt het handschrift, waaraan wij dit ontleenen, er bij, »wie zij aldus oefende, die werden de allerliefste kinderen geheeten door degenen, die meenden, dat zij jegens hen niet zoo vrij was" [7]). Het voeten kussen, het »venye bidden", zóó ootmoedig, dat men er de andere zusters door tot devotie verwekte, het op de knieën vallen »met een ootmoedig, schamel aangezicht en met gevouwen handen" [8]), onder het spreken van de geijkte woorden »het is mijne schuld, ik wil mij gaarne beteren" [9]), was dan ook te Diepenveen aan de orde van den dag. Daar waren er zelfs, die de voetstappen kusten der zusters, die haar met minder liefde bejegenden [10]). En nu meene men niet, dat het in de mannenkloosters beter was gesteld. Toen de prior van Windesheim, die van S. Agnietenberg, de biechtvader van Bronope en nog een paar anderen schriftelijk hunne

---

1) *Chron. Wind.* p. 381. Verg. boven, dl. I, blz. 171, noot 2; 182; 258.

2) Handschrift D, fol. 4v.

3) Aldaar, fol. 55v.

4) Wie voorbeelden uit den kring der broeders des gemeenschappelijken levens begeert, zie bijv. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 33, 37, 38, 45 seq, 50, 59, 60, 84, alibi; voorts Jacobus Traiecti, l. l. fol. 55v—56r.

5) „Veniam petere". Zie boven, dl. I, blz. 169.

6) Verg. boven, dl. I, blz. 173, noot 1.

7) Handschrift D, fol. 6v.

8) Aldaar, fol. 55r.

9) Aldaar, fol. 59v. Verg. boven, dl. I, blz. 170, 172, 183, 255, 257.

10) Aldaar, fol. 135r.

bezwaren indienden tegen het besluit der vroedschap van Kampen, om laatstgenoemd klooster af te breken, vielen zij den Raad en de Gemeente te voet »met gebogen knieën, met gevouwen handen en schreiende oogen" [1]). Toen een prior op den S. Agnietenberg van zijn post wenschte ontslagen te worden, en de broeders zelven ten slotte medelijden met hem kregen, verschenen drie hunner uit naam der overigen voor de visitatoren, en smeekten hen »met gebogen knieën en gevouwen handen", hem te willen ontslaan; en toen hij zijnen wensch had verkregen, wierp hij zich in het kapittelhuis ootmoedig op den grond, de broeders dankende [2]). Het geknield vergiffenis vragen en het kussen van den grond was in het klooster te Frendeswege vooral niet minder dan elders in zwang [3]); men voegde er zelfs het voeten wasschen bij [4]). En wat Windesheim betreft, daar zag men niet slechts de gekapittelden de mat kussen [5]), maar mannen als Johan Schutken hielden er alle avonden kapittel over zichzelven, en venijden in hunne cel, en kusten ook dáár de mat [6]). In één woord, er waait ons uit de verbondene kloosters eene lucht van kleingeestigheid tegen, die ons tegen de Windesheimers zou kunnen innemen, indien wij hunne goede hoedanigheden niet zoo hoog waardeerden, eene kleingeestigheid, niets toegevende aan die der broeders van het gemeenschappelijke leven [7]), en

---

1) [Molhuysen,] *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen*, Kampen, 1863, dl. I, blz. 328, nº. 1025.

2) Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 100 seq.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 541, 541 seq. Zie ook aangaande het convent te Bodingen, l. l. p. 558 seq. Verg. boven, dl. I, blz. 172, noot 1.

4) Zie *Chron. Wind.* p. 537, 540. Verg. boven, dl. I, blz. 143, 202. In 1448 schonk de bisschop van Hildesheim aan het Windesheimsch convent te Richenberge bij Goslar een giftbrief, waarbij aan den prior en de kloosterlingen aldaar veertig dagen aflaat werd toegezegd voor iederen keer, dat zij met een berouwvol hart den vreemdelingen, die bij hen overnachtten, de voeten wasschen, of daarbij op eene of andere wijze (door water aan te brengen, vuur te stoken, bekken of handdoek te dragen enz.) behulpzaam zijn zouden. De bedoelde giftbrief is afgedrukt bij Heineccius, *Antiquitates Goslarienses*, lib. V (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 396).

5) Zie boven, dl. I, blz. 170, noot 1.

6) Zie boven, dl. I, blz. 183.

7) Ziehier een enkel, minder bekend staaltje. Als Hendrik van Herxen, die later aan het hoofd van het fraterhuis te Zwolle stond (zie boven, blz. 286,

die ons licht doet begrijpen, dat Erasmus haar op zijne gewone satirieke wijze bespottelijk maakte 1).

Na alles, wat wij over de »ootmoedigheid” hebben gezegd, zullen wij over het »afsterven van zichzelven” kort zijn, ofschoon het niet mag ontbreken, wijl het wel nauw aan de ootmoedigheid grensde, maar toch nog weer iets anders, ja in de schatting onzer devoten iets hoogers was. Noemden zij de ootmoedigheid het fondament aller deugden, wij meenen in hunnen geest te spreken, als wij het afsterven van zichzelven het toppunt aller deugden heeten.

Wij knoopen onze beschouwing vast aan de volgende woorden: »Zij”, d.i. zuster Elisabeth van Heenvliet, »had zóó groote begeerte, onzen lieven Heer na te volgen in ootmoedigheid en verworpenheid, dat zij hare natuur in haat scheen te hebben; want zij liet hare natuur geen goed geschieden nacht noch dag” 2). Hier blijkt, dat het hoogste, waartoe men komen kon, was: de eigene natuur, d. i. eigen gemak en genot, eigen lust en genoegen, eigen zin en wil, te haten; wij zouden thans zeggen: het eigen ik te dooden. Ziehier de fout: men trachtte het niet te heiligen, maar te vernietigen, het niet dienstbaar te maken aan een hooger doel, maar uit te roeien met wortel en tak.

En zoo lezen wij dan ook nu eens: »zij had hare natuur in haat” 3), dan eens: »zij haatte zichzelve” 4), dan weder, dat hetgeen der natuur het meest contrarie is, als middel tot de hoogste zaligheid moet worden beschouwd 5). Waar dit laatste als leer gold, moest men er wel toe komen, voor zichzelven allerlei middelen tot dooding van den lust uit te denken of ze aan anderen

---

noot 5), ook maar in zijn hart met den rector van gevoelen verschilde, beschuldigde hij zich hevig van ongehoorzaamheid, sloop in alle stilte naar de plaatsen, waar deze gewoon was te zitten, en kuste die. Wanneer hij meende, dat de liefde tusschen hem en andere broeders had schade geleden, kuste hij heimelijk, zelfs des nachts, de plaatsen, waar zulke broeders hadden geloopen, of de drempels hunner kamers. Zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 56v.

1) Zie zijn brief aan Lambertus Grunnius, vertaald medegedeeld door Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 265.

2) Handschrift D, fol. 84r (verg. Matthaeus, l. l. p. 247).

3) Handschrift D., fol. 113r, 132r.

4) Aldaar, fol. 116r.

5) Aldaar, fol. 34v, 6r.

op te leggen, en zoo verviel men in den Deventersch-Windesheimschen kring tot allerlei ziekelijke uitersten. In Heer-Florenshuis te Deventer bestond de kinderachtige gewoonte, als de broeders aan tafel waren gezeten, nu eens aan den éénen, dan weer aan den anderen een schotel te ontnemen [1]. In Meester-Geertshuis aldaar had zekere zuster een appelboompje, waaraan zij zeer gehecht was; Brinckerinck gebood haar, het in den IJsel te werpen [2]. De vrouwe van Vreden, toen zij nog niet ten klooster was gegaan, had twee hondjes, zooals de adellijke lieden destijds plachten te houden; zij had ze lief, alsof het hare kinderen waren geweest; dezelfde Brinckerinck beval haar, als zij weder te huis kwam, ze eigenhandig te verdrinken [3]. Deze methode werd ook te Diepenveen en elders gevolgd. Mater Eefje Hodden aldaar verbood twee zielsinnige vriendinnen, met elkander te spreken, »opdat zij zich daarin sterven zouden" [4]. Eene zuster, uit Doesburg gekomen, waar zij altijd rijk gekleed over de straat was gegaan, moest in tegenwoordigheid van eene andere een zak met noppen op het hoofd door de stad dragen [5]; en dergelijke oefeningen in gehoorzaamheid, ootmoedigheid en afsterven van het eigen ik waren er meer [6]. Men legde ze ook zichzelven op, soms tot in het belachelijke, soms tot in het beklagenswaardige. Jan van Beveren, een rijk en machtig heer in Westfalen, die later als conversbroeder te Windesheim oude kleederen lapte, terwijl zijne vrouw in alle nederigheid te Diepenveen woonde [7], had twee nieuwe trippen, waarmede hij zeer ingenomen was. Maar juist daarom nam hij slijk en maakte ze zwart, »want hij wilde niet, dat het edel stedeken zijns harten, dat eene woning des Heiligen Geestes moest worden, met zulke din-

1) Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 64.

2) Dumbar, l. l., tom. I, p. 18.

3) Handschrift D, fol. 33r.

4) Aldaar, fol. 28r.

5) Aldaar, fol. 131r.

6) Zoo liet Dirk van Herxen, tweede rector van het fraterhuis te Zwolle (zie aangaande hem boven, dl. I, blz. 88, noot 5, en blz. 89, noot 1), een kapelaan, die kort geleden onder de broeders aldaar was opgenomen, met een emmer water over straat gaan, en openlijk op een schoteltje mosterd halen. Zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 16r.

7) Dumbar, l. l., tom. I, p. 17 seq.

gen bekommerd zou wezen" 1). Eene zuster te Diepenveen lag ziek en had trek in amandelmelk. Men wilde ze voor haar koken, doch zij weigerde, »om den brand van den lust te bedwingen" 2). Eene andere had onder haar bed groote roeden, waarmede zij zich placht te slaan 3). Wederom eene andere sliep heimelijk, ofschoon met toestemming van den biechtvader des kloosters, op eene bloote plank, die zij des morgens achter haar bed plaatste 4). Bij nog eene andere vond men na haren dood een groot blok, waarop zij met hare zeere zijde placht te liggen 5). En hoe ver dit streven naar heiligheid door dooding van den lust kon gaan, blijkt uit het voorbeeld van eene zuster, die op haar ziekbed was doorgelegen, maar volstrekt niet wilde toestaan, dat men een kussen onder haar zou leggen. En waarom? »Om rein en onbesmet voor onzen lieven Heer te komen" 6).

Men zegge niet: altemaal zusters, overprikkelingen van het vrouwelijk zenuwleven, verschijnselen, bij zekere gestellen niet ongewoon! Het geldt hier noch vrouw noch man, maar den algemeenen geest 7). Wel is waar schijnen de Windesheimsche vaderen, wanneer het met dat dooden der natuur te ver ging, de zaak niet begunstigd maar veeleer tegengegaan te hebben, zoodat zij bijv. den genoemden Jan van Beveren, die een pijnigenden band van paardenhaar op het bloote lijf droeg 8), verboden, »het ding met de vijf knoopen" te dragen 9); doch al

1) Handschrift D, fol. 93ʳ.

2) Aldaar, fol. 29ᵛ.

3) Aldaar, fol. 161ᵛ.

4) Aldaar, fol. 85ᵛ (verg. Matthaeus, l. l. p. 249).

5) Aldaar, fol. 84ᵛ (verg. Matthaeus, l. l. p. 248).

6) Aldaar, fol. 151ʳ.

7) Ook bij de broeders des gemeenschappelijken levens kwamen dezelfde ascetische overdrijvingen voor. Zoo placht de reeds (boven, blz. 280, de noot) genoemde Hendrik Wetter, eerste rector van het fraterhuis te Albergen, soms op een grooten houten hamer te slapen (zie Jacobus Traiecti, l. l. fol. 7ᵛ—8ʳ). Hendrik van Herxen, vierde rector van het fraterhuis te Zwolle, droeg in den beginne eenigen tijd een haren kleed; hij versmaadde het bed, leed moedwillig koude en ongemak, en geeselde zich vaak hevig; na zijnen dood vond men verscheidene roeden in zijn bedstroo (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 54ᵛ—55ʳ). Zie voorts boven, dl. I, blz. 37.

8) Dumbar, l. l., tom. I, p. 18.

9) Handschrift D, fol. 92ᵛ. De vijf knoopen waren ter eere der vijf wonden van Christus!

trachtten zij de overdrijving te keeren, het gebruik hebben zij zóó weinig afgekeurd, dat er in de eerste tijden te Windesheim zelf eenige haren hemden waren, die soms voor eene poos aan jongere broeders werden afgestaan, om hunne lusten te onderdrukken; één dier hemden was zelfs bijzonder ruw [1]. Ja, het staat voor ons vast, dat, indien wij het inwendig leven van al de kloosters, tot het Kapittel behoorende, nauwkeurig kenden, wij schier overal dezelfde verschijnselen van ascetische dooding der natuur zouden ontmoeten [2].

De gevolgen bleven niet uit. Wel is waar bereikten zeer vele leden der Vereeniging een hoogen leeftijd [3], maar andere stierven betrekkelijk jong [4]. Niet weinigen bezweken aan de tering [5]; van sommigen hunner wordt getuigd, dat zij zich deze treurige ziekte door vasten, waken en andere penitencie op den hals hadden gehaald [6]. Daar waren er, die door opzettelijke onthouding van spijs van hun verstand werden beroofd [7]; anderen, die zich de Origenes-verminking aandeden, om de prikkels van een lust,

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 189.

2) Zie bijv. Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 91. Zelfs nog in 1745 beval Petrus Nabben, prior te Gaesdonck, aan, de tong te spenen van scherts, het gelaat van onmatigen lach, en iets, al was het ook weinig, van de voorgezette spijzen aan de zinnelijkheid te onttrekken. Zie zijn boven (blz. 100, noot 3) genoemd *Diurnale*, p. 88 seq.; verg. ook aldaar, p. 92.

3) De voorbeelden zijn te talrijk, om naar eenige volledigheid in de opgave te streven. Men zie, om iets te noemen, boven, dl. I, blz. 247, 271, 307; dl. II, blz. 126, 214, noot 5; voorts *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 110, 113, 115, 118, 141; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 31, 34, 45, 49, 53, 59, alibi. Gelijk bekend is, bereikte Thomas a Kempis een ouderdom van één of twee en negentig jaren. Te Diepenveen werd mater Salome Sticke vijf en tachtig, zuster Elsebe Hasebroecks zes en tachtig jaar oud (Handschrift D, fol. 18^r, 114^v).

4) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 272; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 118; Wiaert, l. l. p. 32, 38, 59, 60, alibi; Handschrift D, fol. 57^r, 88^v, 119^r.

5) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 288; Handschrift D, fol. 56^v, 57^r, 88^v (verg. Matthaeus, l. l. p. 252), 119^r, 121^r, 145^r.

6) Handschrift D, fol. 145^r—145^v.

7) Zie boven, dl. I, blz. 186v. Ook te Diepenveen was eene krankzinnige zuster (Handschrift D, fol. 59^v—60^r). Nog in de eerste helft der 16de eeuw werd een regulier kanunnik te Zevenborren door onthouding van spijs in het hoofd gekrenkt (zie het vervolg op den *Cathalogus fratrum* van Aegidius van den Hecken, Bourg. bibl. M. S. nº. 11985, op den naam van Thomas Bout).

die hun te machtig was, te ontgaan [1]). Men ziet het, er was iets ziekelijks in den Windesheimschen kring; de natuur wreekte er zich op degenen, die hare rechten miskenden; de ascese had er niet straffeloos plaats.

Nog eene andere ziekelijke opvatting der moraal moet hier ten slotte in aanmerking komen. Uit het lofwaardig streven om het nauw te nemen met de deugd, verviel men niet zelden tot schromelijke angstvalligheid. Daar waren er, die zich afmatten door in alles zonde te zien, en anderen plaagden door op de onschuldigste dingen aanmerking te maken. Gelukkig zagen wij reeds vroeger, dat er in het hoofdklooster sommigen werden gevonden, die in dit opzicht meer vrijzinnig dachten, anderen, die de al te scrupuleusen met veel tact wisten op te beuren [2]). Ook te Diepenveen had men in Katharina van Naaldwijk eene dergelijke meer opwekkelijke zuster [3]). Mannen als Frederik van Heilo [4]) en veel later nog Willem van Herckenroy [5]) bestreden de al te groote angstvalligheid in hunne geschriften, maar over het algemeen was het met deze zaak tamelijk treurig gesteld. Te Windesheim waren Werner Keynkamp en Willem Vornken voorbeelden van kleingeestigheid op zedelijk gebied [6]), en wijl zij zelven priors waren, moesten zij op degenen, die hen omringden, wel een dubbel gevaarlijken invloed hebben. Op den S. Agnietenberg vinden wij een jeugdigen broeder, die over het breken van eene kruik zóóveel leed had, dat hij in tranen uitbarstte. Eens maakte hij eene scherpe roede, ging er mede tot den supprior, en zeide: »Vader, ik smeek u bij God, dat gij mij hevig kastijdt; ik overtreed zoo dikwijls en vorder niets" [7]). Truide van Beveren, de vrouw van den straks genoemden Jan van Beveren, wanneer zij in kleine zaken verzuimachtig was geweest, tilde het zoo zwaar, alsof het

---

1) Zie boven, blz. 77, noot 1.

2) Zie boven, dl. I, blz. 184; verg. aldaar, blz. 241.

3) Handschrift D, fol. 60r—60v.

4) De titel van zijn werkje luidde: *De doctrina peccati venialis et mortalis sive contra nimis scrupulosos et de remediis*. Zie Pool, *Frederik van Heilo*, blz. 32.

5) Hij schreef *Remedia contra pusillanimitatem et scrupulos*. Zie boven, blz. 169, noot 4.

6) Zie boven, dl. I, blz. 184; verg. aldaar, blz. 253, en dl. II, blz. 109.

7) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 37.

groote gebreken waren [1]), en zóó klein was zij in eigen oog, dat zij meende niets goeds te hebben of te doen [2]). In deze angstvalligheid werd zij geëvenaard door andere Diepenveensche zusters. Éénе, die weekelijk en zwak was, placht zich te beklagen, dat zij der zusteren vleesch en bloed at [3]). Mater Salome nam hare eigene kleine invallende gedachten op, alsof het zware zonden waren geweest [4]), en Elsebe Hasebroecks was voor zichzelve zóó weinig toegevend, dat de genoemde mater van haar placht te zeggen: »Als zuster Elsebe eenig vagevuur hebben zal, dan zal het dáárom zijn" [5]).

Bij deze overdrevene persoonlijke opvattingen van den plicht bleef het niet. Men deed er ook anderen last mede. Bij het wekelijksch kapittelen [6]) werden soms de kleingeestigste aanmerkingen gemaakt, bijv. dat iemand zijne diensten te dikwijls aanbood [7]), of dat hij zich al te zeer op den achtergrond hield [8]), of dat hij te veel bier aan tafel dronk [9]). Op zekeren tijd lachte eene zuster in tegenwoordigheid eener andere. Deze viel op de knieën en zeide met gevouwen handen: »Lieve Heer, behoed ons toch voor zonde en voor het ijdel lachen" [10]). Het zal niet noodig

---

1) Handschrift D, fol. 99v.
2) Aldaar, fol. 101r.
3) Aldaar, fol. 29r.
4) Aldaar, fol. 10v.
5) Aldaar, fol. 116r. Nog andere voorbeelden, fol. 24v, 28v, 154r.
6) Zie boven, dl. I, blz. 169v.
7) Handschrift D, fol. 40v.
8) Aldaar, fol. 40v.
9) Aldaar, fol. 37r.
10) Aldaar, fol. 27v, 28r. Aangaande het lachen had men eigenaardige denkbeelden. Ongeoorloofd was het niet, als het maar niet in ongehoorzaamheid of uit lichtzinnigheid geschiedde (fol. 36r, 39v, 43r). Men sprak zelfs van „goddienstelic" lachen (fol. 84v). Toen de Diepenveensche zuster Stijne des Grooten in het klooster Hildewartshusen was, om dit te helpen hervormen (zie boven, blz. 186, noot 3), zeide zij soms tot de kleinen: „Comt myne lieue kinderkens nu wille wi wat spynnen Ende als wy in die staue sitten ende spynnen soe moete wy wal lachgen mer niet spreken". En als men dan ijverig zat te werken, begon zuster Stijne ineens te lachen, en al de kinderen lachten mede (fol. 182v—183r). — Bij de broeders des gemeenschappelijken levens heerschte dezelfde geest. Zoo verhaalt Jacobus Traiecti betreffende Dirk van Herxen: „Plenum risum numquam vidi vel audiui ab eo ostensum" (*Narratio*, fol. 13r).

zijn, meer proeven van deze soort te leveren, om te doen zien, dat het niet aan de meest ziekelijke uitingen der meest overdrevene kleingeestigheid op moreel gebied ontbrak [1]).

Zulke menschen, hoe goed zij het meenden en hoe braaf zij ook leefden, waren niet in staat, eene kloeke plichtenleer te ontwerpen, die voor volgende tijden haar nut hebben kon. Hunne moraal paste slechts in een kring, waar alles er op was ingericht, niet in eene wereld, waar het kan bruisen en stormen, waar allen moeten meedoen in den harden strijd om het leven. Begrippen van deugd, die de goddelijke rechten der natuur miskennen en de onverbiddelijke eischen der werkelijkheid buiten rekening laten, kunnen niet van algemeene toepassing zijn. Daarom konden ook de Windesheimers onmogelijk eene nieuwe richting geven aan de plichten- en de beoefeningsleer.

Gelukkig, dat men, zonder de dogmatiek en de moraal eene schrede verder te brengen, vroomheid en zedelijkheid bevorderen kan. Dat hebben diezelfde Windesheimers gedaan, en het is hierop, dat wij nu verder de aandacht moeten vestigen. Wij beginnen met hun invloed op de vroomheid.

Het zou dwaas zijn, nog te twijfelen, of er in den kring, die ons bezighoudt, een algemeene geest van godsvrucht werd gevonden. Die geest moge zich in den regel hebben betoond op eene wijze, die van de onze afwijkt, en in vormen, die de onze niet zijn, — dat hij aanwezig was, staat vast. Nauwelijks wordt men in de gelegenheid gesteld, een der verbondene kloosters meer van nabij, d. i. in zijn inwendig leven te leeren kennen, of men bemerkt, dat er onder zijne bewoners innige zielen zijn, en niet zelden wordt men aangedaan door de vrome adspiratiën naar het Oneindige [2]), het vast geloof in de leidingen der Voorzienig-

---

1) Wie dergelijke staaltjes bij de broeders des gemeenschappelijken levens wenscht, kan er eenige vinden bij Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 46 seq.

2) Ziehier, om iets te noemen, het gebed, dat Salome Sticke placht te doen (Handschrift D, fol. 12r; Bourg. bibl. M. S. n°. 8849—8859, fol. 156r):

O hertelike lief ic neyghe dy.
van al mijnre herten begeer ic dy.
die hillige drieuoldicheit beware my.
die hillige geest ontsteke my

heid [1]), de kinderlijke onderwerping aan Gods wil [2]), die men er aantreft, in één woord, door die uitingen van echte godsdienstigheid, die niet tot een bepaalden tijd of tot eenig kerkgenootschap, maar tot alle tijden en alle kerkgenootschappen behooren, wijl zij het wezen zelf der godsvrucht raken.

Deze vroomheid nu — wij zagen dit reeds vroeger [3]) — werd dagelijks onderhouden door het uitoefenen of bijwonen van den kerkdienst, door gezamenlijke godsdienstoefeningen in de eetzaal, en door persoonlijke overdenkingen in de eigene cel. Over de twee eerstgenoemde punten zullen wij niet nader spreken, wijl zij voor alle conventen, tot de Vereeniging behoorende, dezelfde waren. Alleen het laatste vordert tot algemeene aanvulling eene nadere beschouwing.

De liefde tot klooster en cel was onder de Windesheimers groot. Reeds hadden wij gelegenheid, dit op te merken, zooveel de bewoners van het hoofdklooster betreft [4]). Maar ook elders ontmoeten wij hetzelfde verschijnsel. De zusters te Diepenveen noemden haar convent gaarne »het aardsche paradijs" [5]) of »den moederschoot" [6]), en gevoelden zich nergens gelukkiger dan dáár [7]). Het »in angello cum libello" of »in een hoeksken met een boeksken" van Thomas a Kempis is wereldbekend [8]). Lode-

---

ende maeke my vurich ende verlichte my
ende verenyghe my mit dy.
o hertelike lief des bidde ic dy.

Verg. andere dergelijke gebedjes in het *Breviloquium* van Gerlacus Petersz. (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II, blz. 197v.).

1) Treffend is hetgeen dezelfde Salome Sticke tot de procuratrix Elsebe Hasebroecks zeide, toen deze bezorgd was wegens geldgebrek: „Ga naar het koor, en spreek uw Procurator toe" (Handschrift D, fol. 117v). Verg. boven, dl. I, blz. 176, noot 5.

2) Zuster Dymme van Rijsen te Diepenveen leed vreeselijke pijnen, doch zij getuigde, „dat sie die pijne geerne lijden wolde totten ionxten daghe toe weert gode behagelic" (Handschrift D, fol. 120r). Verg. boven, dl. I, blz. 176.

3) Boven, dl. I, blz. 153—159.

4) Boven, dl. I, blz. 159v.

5) Handschrift D, fol. 129r.

6) Aldaar, fol. 158r, 158v, 173v.

7) Aldaar, fol. 160r, 188r.

8) Dat deze zegswijze in den Deventersch-Windesheimschen kring van meer algemeene bekendheid was, blijkt uit het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. II (Utr. 1875), blz. 209; verg. aldaar, blz. 188.

wijk van Bivoorde, regulier te Groenendaal, zong in dichtmaat »De laude cellae" 1), en Hendrik van den Bogaert, prior te Zevenborren 2), plaatste op de deur zijner cel dit vierregelig versje:

Haec cupit Henricus, cultorum pacis amicus,
Ut fans rumores, stet foris ante fores.
Nec cellam pacis conturbet lingua loquacis:
Hicque vomat nullos subdola lingua dolos 3).

Bij de persoonlijke overdenkingen waren geene geschriften meer geliefd dan de zoogenaamde »Levens van Jezus" en »Passieboeken" 4). Men vond ze, om een paar voorbeelden te noemen, niet minder op den S. Agnietenberg 5) dan te Windesheim 6), niet minder te Zevenborren bij Brussel 7) dan te Bethlehem bij Leuven 8), terwijl er misschien nergens meer gebruik van werd gemaakt dan in het vrouwenklooster te Diepenveen 9).

Waren de bedoelde werkjes veelal in de landtaal geschreven, ook andere stichtelijke boeken bezat men in het Dietsch 10), hetzij

---

1) Zie boven, blz. 252.

2) Zie over hem boven, blz. 214, noot 5, en blz. 236v.

3) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 44. Eene waarschijnlijk uit het geheugen geciteerde en daardoor verminkte lezing geeft Aegidius van den Hecken, *Cathalogus fratrum* (zie boven, blz. 216), op den naam „Henricus ex pomerio".

4) Verg. boven, dl. I, blz. 163, en zie vooral het aldaar aangehaalde werk van Moll, *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 1—79, 254—407.

5) Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 96.

6) Zie de boven, dl. I, blz. 163, noot 4, aangehaalde plaatsen.

7) Zie Wiaert, l. l. p. 36, 44, 90.

8) Zoo verhaalt Petrus Impens aangaande den boven, blz. 252, genoemden Joannes van Heestert: „In vita et passione domini erat illi continuum exercitium" (*Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 5—8; in het „Compendium" door Hoyberge, p. 164).

9) Dit moge blijken uit de eenvoudige opsomming van de bladzijden in Handschrift D, waar van deze oefeningen sprake is, namelijk: fol. 84^r, 85^v, 97^v, 100^r, 100^v, 111^v, 113^v, 129^r, 132^v, 136^v, 143^v, 147^v. Men zie ook H. S. n°. 1722 der Deventersche bibliotheek (*Catalogus*, Dav. 1832, p. 236), dat uit Diepenveen afkomstig is, en vergelijke H. S. n°. 1729, 1731, 1733, 1734, 1735 en 1740 aldaar, waarvan sommige allicht denzelfden oorsprong hebben.

10) Zie eenige daarvan genoemd *Chron. Wind.* p. 9, 337, 541, 579; verg. ook Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 6.

dan dat zij daarin oorspronkelijk opgesteld [1]), of door mannen als Gerrit de Groote [2]) en Johan Schutken [3]) overgezet waren. Dat deze literatuur eene niet geringe uitgebreidheid had, blijkt uit nog bestaande catalogussen van Windesheimsche kloosterbibliotheken [4]), alsmede uit het feit, dat men soms voor de Dietsche boeken ten behoeve der leekebroeders een afzonderlijken »librarius" had [5]). Terwijl het der Vereeniging tot lof strekt, dat zij tot de vestiging eener godsdienstige volksliteratuur het hare heeft bijgedragen [6]), moet tevens worden opgemerkt, dat hierdoor ongetwijfeld in ruimeren kring, dan anders het geval zou geweest zijn, haar invloed werd uitgestrekt.

Behalve de genoemde »Levens van Jezus," »Passieboeken" en andere stichtelijke werkjes, die in den Deventersch-Windesheimschen kring veelvuldig werden gelezen, had men er tevens groo te liefde voor de »Heilige Schriften". Gelijk reeds gezegd is [7]), verstond men daaronder niet uitsluitend den Bijbel, maar evenzeer de werken van Chrysostomus en Augustinus, Hiëronymus en Bernardus, in één woord van alle beroemde kerkleeraren uit vroegeren en lateren tijd. Niet slechts Gerrit de Groote [8]), maar ook zijne volgelingen hechtten aan de lectuur daarvan de hoogste waarde, en in de Windesheimsche kloosters werden zij dan ook zorgvuldig afgeschreven [9]) en met graagte gelezen [10]). Dat de liefde voor de werken der Kerkvaders die voor den Bijbel niet verdrong, blijkt reeds uit den critischen arbeid, die door de

---

1) Zooals bijv. het werkje, waarvan boven, dl. I, blz. 161v, een overzicht is gegeven.

2) Zie boven, dl. I, blz. 46, noot 1, en blz. 286.

3) Zie boven, dl. I, blz. 286.

4) Zoo bijv. de catalogus der liberie te Rookloooster (Bourg. bibl. M. S. nº. 1351), beginnende met de woorden: „Dit zyn die dietsche boeken die ons toebehoeren". Zie voorts boven, blz. 198, noot 7.

5) Zoo bijv. Johan Schutken te Windesheim. Zie *Chron. Wind.* p. 579 seq.

6) Verg. boven, dl. I, blz. 7, 268—271, 279v, 286—288.

7) Zie boven, dl. I, blz. 43, 163.

8) Zie Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 11, 12. Verg. boven, dl. I, blz. 43.

9) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 105—107, 390 seq, 420 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 50 seq. Verg. boven, dl. I, blz. 214, 216v.

10) Zie bijv. Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 134, 135. Dat men ook

eerste bewoners van Windesheim aan het vervaardigen van een gezuiverd standaard-exemplaar der »Vulgata" werd besteed 1). Doch wij wijzen daarenboven op een paar voorbeelden. Thomas a Kempis kopieerde den ganschen Bijbel voor het klooster op den S. Agnietenberg, waar hij regulier kanunnik was 2), en toen Barte van der List naar Diepenveen zou gaan, om er als zuster te worden opgenomen, kreeg zij van haren oom Rembert van der List, deken te Deventer, een Bijbel met zich ten geschenke 3).

Intusschen, meer wellicht dan door het lezen van stichtelijke boekskens en heilige schriften vorderden de Windesheimsche vromen door de overdenking van hetgeen zij »goede punten" of »devota exercitia" plachten te noemen 4), korte spreuken, meestal aan die boekskens en schriften ontleend 5), of uit den mond van andere vromen opgevangen 6), soms ook van eigen maaksel 7). Sommige devoten hadden ze op strookjes papier of perkament als »rollekens" of »briefkens" (parvae scedulae) in hun zak 8); andere schreven ze in »handboekskens" (rapiaria 9), die zij altijd in hunne nabijheid hadden of bij zich droegen 10). Om den lezer een denkbeeld van zulke »punten" te geven, deelen wij een gedeelte der »oefeningen" van eene Diepenveensche zuster mede: »Vlied, zwijg en rust, en tracht alleen den Heer te behagen, om wien alle dingen geschieden moeten. Uwe rust en uw troost zij alleen in Hem, want Hij is de hoop der zuchtende zielen. Hem zoeken de godsdienstige tranen en het roepen van een innig

---

in het vrouwenklooster te Diepenveen de „Heilige Schriften" gaarne las, blijkt uit Handschrift D, fol. 61v, 115r.

1) Zie boven, dl. I, blz. 212—214.

2) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 137. Verg. aangaande een ander door hem geschreven exemplaar boven, blz. 195, noot 2.

3) Handschrift D, fol. 162v.

4) Zie boven, dl. I, blz. 163.

5) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 298.

6) Zie bijv. *Chron. Mont. S. Agn.* p. 160.

7) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 276.

8) Handschrift D, fol. 28r, 28v, 41v; *Chron. Wind.* p. 298.

9) Zie boven, dl. I, blz. 163.

10) In het „hantboexken" van zuster Katharina van Naaldwijk te Diepenveen was nauwelijks zóóveel wit, dat men er een vinger op kon zetten (Handschrift D, fol. 61v).

hart. Min het zwijgen, zoek eenigheid, vlied toonbaarheid [1]), verkies eenvoudigheid en waarheid. Wanneer gij ootmoedig en verborgen zijt, zoo verblijd u, en zalig zult gij wezen, indien gij het nuttig gebruikt. Niemand is zekerlijk openbaar, dan die gaarne verborgen is. O mijn allerliefste Heer, mijn hart kan niet rusten, totdat Gij mij alles in alles wordt" [2]).

Eene voortdurende bron zoowel van vrome indrukken als van »goede punten" waren de sterfbedden der broeders en zusters en hunne zoogenaamde »testamenten". Wanneer namelijk een hunner zijn einde nabij was, werd »de tafel geslagen" [3]), d. i. er werd gerateld, of, waren sommigen buiten het klooster aan den arbeid, dan werd er een teeken met de klok gegeven [4]), en allen waren verplicht, terstond naar het ziekenhuis te komen, waar de stervende lag, om voor hem gebeden te lezen [5]) en bij zijn laatsten strijd tegenwoordig te zijn [6]). En gelijk men te allen tijde groote waarde heeft gehecht aan hetgeen door stervenden werd gesproken, zoo waren ook de Windesheimers zeer gesteld op eene laatste geestesuiting van broeders of zusters, die hen weldra zouden verlaten. Zulk eene uiting heette niet oneigenaardig een »testament" 7). Soms bestond zij slechts uit eenige woorden, bijv. »Ootmoedigheid, gehoorzaamheid, liefde, verdul-

---

1) D. i. het maken van vertooning, het zich op den voorgrond plaatsen.

2) Handschrift D, fol. 125ᵛ. Andere voorbeelden, zie *Chron. Wind.* p. 355 seq, 528, 578 seq. Sommige vromen hadden ook lijfspreuken, waarop zij telkens terugkwamen. Zoo bijv. Gerlacus Petersz.: „Festina consummari: in proximo vocaberis" (*Chron. Wind.* p. 528); Johannes Vermeulen, prior te Zevenborren: „Nemo sapiens nisi patiens" (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 78; verg. boven, blz. 170, noot 5).

3) Handschrift D, fol. 57ʳ, 105ᵛ; *Ordinarius Wyndesemensis*, fol. 58ᵛ; *Chron Wind.* p. 346, 367, 434, 439, 503, 532, 589; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 51.

4) *Ordinarius*, l. l.

5) Handschrift D, fol. 20ᵛ, 44ᵛ, 45ʳ, 82ʳ (verg. Matthaeus, l. l. p. 245).

6) De geheele behandeling der stervenden en gestorvenen wordt uitvoerig voorgeschreven in den *Ordinarius*, fol. 57ʳ—67ʳ. Zie ook de *Constitutiones* van 1553, p. 143; die van 1639, p. 210.

7) Zie hierover Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 318; verg. boven, dl. I, blz. 200. Soms werden ook iemands „labores" (*Chron. Wind.* p. 421) of zijne „sermones" (Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 161) als zijn testament beschouwd. Ook bij de broeders des gemeenschappelijken levens bestond de zaak (zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 17ʳ).

digheid, reinheid en armoede" [1]. Dan eens bevatte zij eene spreuk, bijv. »Gehoorzaamheid is een korte weg tot het eeuwige leven" [2]. Dan weder was zij een getuigenis van den stervende aangaande zichzelven, bijv. »Ik heb mij altijd gepijnd [3], een ander en mijzelven in vrede te houden" [4]. Deze »testamenten" bleven als geestelijke wilsbeschikkingen in hooge eere. Zij gingen van mond tot mond, en vermeerderden het aantal »goede punten".

Inmiddels — en ziehier de schaduwkant, waarop wij om der waarheid wil evenzeer moeten wijzen, ook de vroomheid bleef in den Windesheimschen kring niet van afdwalingen vrij. Vroeger hadden wij gelegenheid, daarvan te spreken, zooveel het moederklooster betreft [5]; thans moeten wij er van gewagen, zooveel de daarmee verbonden conventen aangaat. En dan vestigen wij reeds terstond de aandacht op het meestal somber karakter der vroomheid, zoodat men bijv. de aarde gaarne betitelde als »dit ellendig dal der tranen" [6], het lichaam als »den kerker des vleesches" [7], de levensreize als »deze droevige pelgrimage" [8]. Evenzoo paarde men niet zelden aan de volkomene verachting van de wereld [9] een schier hartstochtelijk verlangen naar den dood [10], en kon zich, bij het heimwee naar den heme als het ware vaderland [11], soms vreeselijk bekommerd maken over het »eeuwiglijk en immermeer" [12].

---

1) Handschrift D, fol. 31ʳ.

2) Aldaar, fol. 120ʳ—120ᵛ.

3) D. i. beijverd, moeite gedaan.

4) Handschrift D, fol. 125ᵛ.

5) Zie boven, dl. I, blz. 175—181; verg. ook, wat de bekeerlingen van Gerrit de Groote aangaat, aldaar, blz. 37.

6) Handschrift D, fol. 126ʳ; verg. *Chron. Wind.* p. 366: „vallis miseriae".

7) Handschrift D, fol. 88ᵛ (verg. Matthaeus, l. l. p. 253).

8) Aldaar, fol. 127ʳ, 136ʳ.

9) *Chron. Wind.* p. 541; verg. aldaar, wat Windesheim betreft, p. 135, 303, 375, 417, 442, 446, 455, 578, en wat Deventer aangaat, p. 350.

10) Handschrift D, fol. 62ʳ, 153ʳ, 154ᵛ, 158ʳ, 159ᵛ; Thom. a Kempis, *Soliloquium animae*, cap. V—VII. Zie voorts, wat Windesheim betreft, boven, dl. I, blz. 177, en wat de broeders des gemeenschappelijken levens aangaat, o. a. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 67 seq.

11) Handschrift D, fol. 127ʳ, 136ʳ; *Chron. Wind.* p. 541.

12) Handschrift D, fol. 124ʳ; Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 477ᵇ (verg. boven, dl. I, blz. 292). Dat het gedurig bepeinzen van de zoogenaamde

Ook van methodisme was men in de vereenigde kloosters geenszins vrij. Zoo ging eene Diepenveensche zuster iederen morgen de officiehuizen zoowel van binnen als van buiten rond, biddende dat God de zusters mocht sterken, haar werk tot zijne eer te volbrengen, en iederen avond knielde zij neder, om den arbeid der zusters aan den Heer op te dragen, alsof zijzelve dien mede had verricht 1). De broeders op den S. Agnietenberg, alvorens zij elkander iets vroegen, spraken met een kort woord over God, of noemden den naam »Jezus", waarop dan de ander, alvorens het antwoord te geven of het verlangde voorwerp te overhandigen, »Maria" zeide 2). De kloosterlingen te Frendeswege, zoo reguliere kanunniken als leekebroeders, genoten onder den handenarbeid eene stichtelijke lectuur 3), en dan was het hun soms, of zelfs de trekossen en de paarden, als door de goddelijke woorden aangespoord, beter liepen 4). Ja, nog in het midden der achttiende eeuw gaf een stichtelijk schrijver, behoorende tot de congregatie van Windesheim, in één zijner werkjes methodistische raadgevingen als deze: »Leg u op de rechterzijde te slapen, met de handen op de borst in den vorm van een kruis; dek u betamelijk toe en keer u niet dikwijls om, maar lig stil, gedachtig

---

„vier uitersten des menschen" (zie Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866) evenzeer gevolg als oorzaak van deze sombere gemoedsstemming zal geweest zijn, zie boven, dl. I, blz. 176. Sterker middelen, om steeds aan eigen dood te denken, zijn mij niet voorgekomen, dan die, welke de kok Helmich in het fraterhuis te Zwolle aanwendde. Vooreerst toch deed hij in zijn kamertje een verschrikkelijk beeld van den dood schilderen. Ten andere, toen zekere dief opgehangen en onder de galg begraven was, groef hij hem des nachts heimelijk op, en stroopte hem de huid af, om er zich een beddejak van te maken. De rector Dirk van Herxen kwam er evenwel achter en deed de huid wegwerpen. Zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 19v—20r (reeds gedeeltelijk medegedeeld door Delprat, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI, blz. 286).

1) Handschrift D, fol. 61v—62r.

2) Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 11. Verg. boven, dl. I, blz. 179, noot 3.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 537, 540 seq, 541, 560. De zaak was volstrekt niet ongewoon. Te Windesheim had zij evenzeer plaats (zie boven, dl. I, blz. 179). Niet minder te Bethlehem bij Leuven vóór de inlijving van dit convent in het Kapittel (zie Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 9, § 5; „Compendium", p. 59). Ook de Zwolsche fraterheer Huibert van Eden, rector der zusters te Rossem, ploegde dikwijls met de zweep in de éene, en het brevier in de andere hand (zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 25v).

4) Zie *Chron. Wind.* p. 560.

aan Jezus, hangende aan het kruis, of rustende in het graf" [1]).

Niet zelden werd dit methodisme met iets piëtistisch vermengd. Zoo lezen wij van eene zuster, die aan eene andere leerde, hoe zij reine droomen kon krijgen: zij moest, als zij slapen ging, het hoofd leggen op de borst van onzen lieven Heer [2]). Of ook van eene andere, die bij het dragen van hout, wanneer het haar te zwaar werd, zich voorstelde, dat zij Jezus zijn kruis hielp dragen, eene gedachte, waardoor zij gesterkt werd onder het wicht van den last [3]).

Dan weder kwam het piëtisme in mystische gedaante te voorschijn. Men sprak van te rusten in de wonden van onzen lieven Heer [4]), van geheel verzonken te zijn in het lijden van Jezus [5]), van overstort te wezen met het heete, dierbare bloed van Christus [6]), van ingekeerd te zijn tot onzen lieven Heer [7]), van vereenigd te wezen met Hem [8]), ontrukt [9]), ja verslonden in Hem [10]), en dergelijke meer. Men offerde zichzelven, eigen ondeugden en gebreken, eigen hart en leven, eigen gedachten, woorden en daden, eigen verstand, gevoel en wil, in één woord alles, wat men was en had en deed, aan God [11]). Deze hoogst eerbiedwaardige uiting van mystieke vroomheid duurde waarschijnlijk tot het einde der Congegratie voort. Althans in het midden der vorige eeuw werd zij nog door den zooeven genoemden stichte-

---

1) Petrus Nabben, prior te Gaesdonck, in zijn boven (blz. 100, noot 3) genoemd werkje *Diurnale, sive Exercitium diurnum Hominis Religiosi*, p. 122. Verg. de overeenkomstige raadgeving van Thomas a Kempis, *Exercitia spiritualia*, cap. XI, § 3. De woorden „in modum crucis" herinneren mij, wat aangaande Hendrik van Herxen, vierden rector van het fraterhuis te Zwolle, wordt verhaald, namelijk, dat hij „sepe in camera seipsum in modum crucis ante deum prosternebat" (Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 53v).

2) Handschrift D, fol. 143r.

3) Aldaar, fol. 116v.

4) Aldaar, fol. 64r.

5) Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 90.

6) Handschrift D, fol. 112r.

7) Aldaar, fol. 3v, 95v.

8) Aldaar, fol. 4r.

9) Aldaar, fol. 116v.

10) Aldaar, fol. 113v, 187v.

11) Zie over het „se Deo offerre" boven, dl. I, blz. 179—181.

lijken schrijver uit den Windesheimschen kring met blijkbare warmte in den vorm van een gebed in toepassing gebracht 1).

Niet zelden openbaarde zich de godsdienstige zin op innemende wijze. Zoo wordt van Katharina van Naaldwijk te Diepenveen getuigd, dat zij, met de zusters lezende of zingende, zoo eerzaam en zedig en ingekeerd met neergeslagen oogen stond als eene bruid, »alsof zij altoos gestaan had in de tegenwoordigheid van onzen lieven Heer, haren beminden Bruidegom" 2). Soms daarentegen was er iets zonderlings in de uitingen der vroomheid. Zoo lag in hetzelfde convent zuster Lubbe Swaves dikwijls in het koor zoo diep nedergestrekt en ineengekropen, »alsof zij onzen lieven Heer in den schoot wilde kruipen" 3); Truide van Beveren en Elsebe Hasebroecks waren zóó begeerig, de hostie te ontvangen, dat zij haar uit de hand van den priester reeds weghadden, vóórdat deze het bemerkte 4), en verscheidene broeders liepen dikwijls 5), of zelfs in den regel 6), met de oogen en de handen ten hemel.

Bij dit zonderlinge kwam iets zenuwachtigs. Reeds vroeger deelden wij dienaangaande een paar staaltjes mede 7). Ziehier eenige andere. Als Salome Sticke van de biecht opstond, was het voor het biechtvenster zoo nat van hare tranen, »alsof het daar met water begoten ware geweest" 8). Joannes van Bercht,

---

1) Petrus Nabben, l. l. p. 14—18.

2) Handschrift D, fol. 59r.

3) Aldaar, fol. 89v—90r (verg. Matthaeus, l. l. p. 254).

4) Aldaar, fol. 104r, 115r.

5) Bijv. Arnold v. Calcar te Windesheim (*Chron. Wind.* p. 365).

6) Bijv. Hendrik Mande te Windesheim (*Chron. Wind.* p. 455), en Hendrik Roobaert te Zevenborren (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 90).

7) Zie boven, dl. I, blz. 177; verg. aldaar, blz. 243 en 263. Ook bij de broeders des gemeenschappelijken levens kwam hetzelfde voor. Toen bijv. Johan Brinckerinck de inkleeding der straks genoemde hoogadellijke en zeer jeugdige Katharina van Naaldwijk te Diepenveen bijwoonde en daaraan een werkzaam aandeel moest nemen, schreide hij zóózeer, dat hij het evangelie niet wel kon lezen en de kerk verliet, wijl hij zich aan het zingen niet durfde wagen (Handschrift D, fol. 50v—51r), en eens, toen hij zag, dat eene zuster schreiende voor het biechtvenster kwam, kon hijzelf zich niet van tranen onthouden (aldaar, fol. 131r—131v). Men zie ook nog Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 67, en elders.

8) Handschrift D, fol. 10v—11r. Andere staaltjes van hare overgevoeligheid vindt men aldaar, fol. 4r, 10v, 12r; van die der andere zusters, aldaar, fol. 85v, 86r (verg. Matthaeus, l. l. p. 249, 250), 143v.

regulier te Groenendaal, was zijne aandoeningen zóó weinig meester, dat hij zelden of nooit de mis bediende of de kanonieke uren zong, zonder daarbij te schreien 1). En zelfs nog van Hendrik Roobaart, die omstreeks het jaar 1600 als profesbroeder te Zevenborren leefde, wordt verhaald, dat hij bijna ieder oogenblik losbarstte in tranen 2).

Deze zenuwachtige overspanning gaf vanzelf tot visionarische en ecstatische toestanden aanleiding, en het verdient opmerking, dat degenen, die hunne tranen nauwelijks konden bedwingen, in den regel ook »schouwers" waren 3). Dat het aantal dezer laatsten te Windesheim zelf niet gering was, is ons reeds gebleken. Dat het in vrouwenkloosters, zooals te Diepenveen 4), niet weinigen bedroeg, ligt voor de hand. Maar ook in de overige mannenconventen, die tot de Vereeniging behoorden, zooals bijv. te Frendeswege 5) en Zevenborren 6), treft men menigen visionaris aan. Ja, het lijdt nauwelijks twijfel, dat er telkens meer bekend zullen worden, naarmate men meer in het inwendig leven der verbondene kloosters indringen zal. Er staat echter tegenover, dat er in den Deventersch-Windesheimschen kring sommigen waren, die de visionarische toestanden liever tegengingen dan aanmoedigden. Zoo placht Salome Sticke, de reeds dikwijls genoemde mater van Diepenveen, Jezus bij zich te zien gaan, »zoo bebloed en geslagen, alsof hij zooeven gegeeseld ware geweest". Doch Johan Brinckerinck gebood haar, als zij onzen lieven Heer alzoo bij zich zag, tot Hem te zeggen, dat Hij moest heengaan.

---

1) Zie Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 157; verg. Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 458; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 578. Joannes van Bercht stierf in 1470. Zie aangaande zijne uitlegkundige werken boven, blz. 207, noot 8.

2) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 90. Hij stierf in 1614.

3) Zoo bijv. Arnold van Calcar en Hendrik Mande te Windesheim (zie boven, dl. I, blz. 177), alsmede de zooeven genoemde Salome Sticke te Diepenveen, en Hendrik Roobaert te Zevenborren (zie zoo aanstonds).

4) Bijv. Salome Sticke (Handschrift D, fol. 13v—14r) en Elsebe Hasebroecks (aldaar, fol. 116v—117r).

5) Bijv. Hendrik Loder (zie boven, dl. I, blz. 177, noot 8) en de klerk Matthias (*Chron. Wind.* p. 563).

6) Bijv. Hendrik Roobaert (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 90), ofschoon deze meer contemplator dan visionaris was.

»En", zoo luidt het verhaal verder, »zij was gehoorzaam, en deed gelijk haar bevolen was; maar Hij ging niet eer heen, dan als Hij wilde" [1]).

Het zal niemand verwonderen, dat de »schouwers" vaak in een staat van volkomen afgetrokkenheid verkeerden. Een merkwaardig voorbeeld daarvan leverde ons reeds vroeger de innig vrome Gerrit Delft van Naaldwijk, die roerloos bleef staan, ofschoon eene groote vlieg hem zóó vinnig stak, dat het bloed uit de wond vloot [2]). Daar waren er, die, in inwendige contemplatie verzonken, letterlijk niet bemerkten, wat buiten hen omging [3]), of niet wisten wat zij deden [4]), zoodat het soms lang duurde, eer zij weder tot zichzelven kwamen [5]), of dat men hen hard moest aanstooten, om hen tot bezinning te brengen [6]). Hendrik Kindeshof, weleer broeder des gemeenschappelijken levens te Deventer en later eerste prior te Frendeswege bij Nordhorn, was zóó afgetrokken, dat hij bij het beklimmen van de trap de handen aan de treden moest houden, om niet te vallen [7]).

Dit een en ander zal wel voldoende zijn tot kenschetsing van de vroomheid der Windesheimers, vooral in de vroegere tijden van hun bestaan. Zorgvuldig hebben wij ons onthouden van alles, wat die vroomheid gezonder zou kunnen doen schijnen, dan zij werkelijk was. Wederkeerig durven wij nu ook van onze lezers verwachten, dat zij, ondanks het ziekelijke, dat haar maar al te zeer aankleefde, zullen weten te waardeeren wat er goeds in haar werd gevonden. Vooral bij zaken als deze moet streng onderscheid worden gemaakt tusschen wezen en vorm. Het wezen is blijvend; de vorm verschilt naar gelang van tijden en volken, geslachten en personen. De Windesheimsche vroomheid was geene

1) Handschrift D, fol. 13ᵛ—14ʳ.

2) Zie boven, dl. I, blz. 260.

3) Handschrift D, fol. 3ᵛ, 4ʳ, 95ᵛ.

4) Aldaar, fol. 113ᵛ.

5) Aldaar, fol. 116ᵛ.

6) Aldaar, fol. 187ᵛ.

7) Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 62. Toen de toren op de kerk van zijn klooster voltooid was, wilde hij dien niet zien, zeggende: „Het is niet noodig", en toen er, terwijl hij aan de ééne zijde van den IJsel wandelde, aan den overkant der rivier brand werd waargenomen, bedwong hij zijne oogen, om er niet naar te kijken (l. l. p. 63).

andere dan de onze; slechts de wijze, waarop zij zich vaak openbaarde, komt met de onze niet overeen. Men kan vroom zijn, tot welken godsdienstvorm, welk kerkgenootschap, welke kerkelijke partij men behoore, en vrome indrukken geven of ontvangen zelfs dáár, waar men in dogmatische begrippen, uitwendigen eeredienst en dergelijke opzichten hemelsbreed van anderen verschilt [1]).

Zelven van deze dingen ten innigste overtuigd, gelooven wij, dat de Windesheimers voor de algemeene vroomheid niet te vergeefs hebben geleefd. Reeds het zien van een kloostergebouw heeft soms invloed. Het roept den voorbijganger toe: »De mensch zal bij brood alleen niet leven"; »bedenk de dingen, die boven zijn". De kloosterklok luidt. De gedachte aan de inwonenden, die zich buigen voor God, geeft ook aan de omwonenden een indruk van ernst, of wekt hen op tot gebed. Het gezang der kloosterlingen doet zich hooren, en hun lied vindt weerklank in menig vroom gemoed. Zoo weten wij van zekeren Reinier van den Borne, die, door het klooster Bethlehem bij Leuven veelvuldig voorbij te gaan, opgewekt werd, om ook zelf aldaar zijne dagen als conversbroeder te gaan slijten [2]).

Men zie voorts de indrukken niet voorbij, die op menigen bezoeker werden gemaakt. Vóórdat Diepenveen besloten was, placht aldaar zekere Aleid van Rijsen met hare dochter, zuster Dymme van Rijsen, mede ten kapittel te gaan [3]). Eene andere zuster, Mechteld van Apeldoorn, wanneer zij door haren jeugdigen neef werd bezocht, was gewoon, hem veel goeds te leeren [4]). Nog eene andere, Geertruid ter Poorten, als zij aan het spreekvenster wereldlijke lieden ontmoette, vermaande hen, »dat zij zouden wandelen in den angst Gods en in zijne minne, en de Tien geboden houden, en onze zoete Vrouw eeren en de Heiligen liefhebben". »En", zoo wordt er bijgevoegd, »hiermede deed zij vaak groote vrucht" [5]). Arnoldus Huls, dien wij later als kloosterhervormer zullen ontmoeten, kon zijn leven lang niet vergeten,

1) Verg. boven, dl. I, blz. 3v.

2) Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 277 (ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens).

3) Handschrift D, fol. 120v.

4) Aldaar, fol. 144r.

5) Aldaar, fol. 137v—138r.

welk een nut hij van een verblijf te Windesheim had gehad [1]). Het klooster te Frendeswege stond in zulk een roep van heiligheid, dat het veelvuldig bezocht werd door lieden van allerlei rang en stand, die dan gewoonlijk innig gesticht werden door den geest, die er heerschte [2]). Ook de persoonlijke invloed van uitstekende kloosterlingen op allerlei kerkelijke en wereldlijke lieden moet niet uit het oog worden verloren. Zoo was bijv. Hendrik Loder, prior van het zooeven genoemde klooster te Frendeswege, bij prelaten en priors bemind [3]); Hendrik van der Heyden, prior van het klooster Bethlehem bij Leuven [4]), stond bij vele geleerden in die stad in hooge achting [5]); Hendrik Necker, procurator en supprior van datzelfde convent, werd in moeilijke gevallen door de Leuvensche burgemeesters geraadpleegd [6]), en toen de vroedschap van Deventer eens tot den prior van Mariënborn bij Arnhem kwam, om hem over »eene bijzondere zaak" te spreken, werd zij »zeer in hem gesticht" [7]). Veilig zal men mogen aannemen, dat dergelijke gevallen meer voorkwamen, en dat zij aanleiding gaven tot indrukken van vroomheid en braafheid in wijderen kring.

Ditzelfde had ook langs den tegenovergestelden weg plaats, d. i. door de brieven, die de Windesheimsche kloosterlingen aan anderen schreven, en door de bezoeken, die zij, voor zooverre hunne conventen niet besloten waren, aan hunne familieleden en elders brachten [8]). Het kan niet anders, of er moet door dit schriftelijk en persoonlijk verkeer iets van hun vromen ernst op hunne bloedverwanten en vrienden zijn overgegaan. Deze

---

1) Zie *Chron. Wind.* p. 526 seq.

2) Zie l. l. p. 539—542.

3) Zie l. l. p. 543.

4) Zie aangaande hem boven, blz. 89, noot 1, en blz. 223, alwaar tevens in noot 6 opgave van literatuur.

5) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 125, 126 (ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens, waaruit het ook is overgenomen door Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 363, en Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 457 seq.).

6) Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 278 (eveneens aan Impens ontleend). Hendrik Necker was, vóórdat hij ten klooster ging, pensionaris van Tienen.

7) Handschrift D, fol. 8v (verg. Matthaeus, l. l. p. 247).

8) Zie boven, blz. 275.

dingen laten zich niet als met den vinger aanwijzen, maar ieder gevoelt toch, dat zij zoo zijn. En misschien deden de lagere rangen der kloosterlingen, met name de conversen en leekebroeders, in dit opzicht het meeste nut. Zij toch, voor ambachtswerk en handenarbeid bestemd 1), kwamen veel meer dan de reguliere kanunniken, o. a. ook door omgang met de huurlingen 2), met de buitenwereld in aanraking. Van de vrome indrukken, die zij dag aan dag ontvingen, deelden zij onwillekeurig iets aan anderen mede. En wanneer leekebroeders, na het klooster eenige jaren om Godswil te hebben gediend, niet uit lichtzinnigheid maar op billijke gronden tot het maatschappelijk leven wederkeerden — gelijk wij vroeger zagen, waren zij hierin geheel vrij 3) — dan kan de godsdienstige sfeer, waarin zij zoo langen tijd verkeerd hadden 4), niet anders dan der maatschappij zelve ten goede zijn gekomen.

Waar de kloosterlingen echt vrome, brave lieden waren, hebben zij ongetwijfeld nergens meer invloed gehad dan in hunne naaste omgeving. Daarom mogen wij vooral ook van de Windesheimsche conventen verwachten, dat zij, elk in zijn eigen kring, de godsvrucht zullen hebben bevorderd. Soms geschiedde dit reeds alleen door het stichtelijk voorbeeld der broeders. Want inderdaad, als men anderen hun leven geheel aan God ziet wijden, wordt men ook zelf opgewekt, om den verborgen omgang met Hem te zoeken. De zaak spreekt zóózeer van zelve, dat wij, ofschoon het ons aan vele bewijzen ontbreekt, met een enkel voorbeeld zullen kunnen volstaan. De kloosterlingen van Frendeswege stonden in gansch Westfalen bekend wegens de stichting, die zij zoowel buiten als binnen hun convent teweegbrachten 5), en hun prior Hendrik Loder was in den omtrek zóó bemind, dat armen en rijken hem hun »lieven vader" noemden 6).

Veelal kwam eene onbekrompene liefdadigheid en gastvrijheid dezen religieusen invloed te hulpe. Hetzelfde Frendeswege had

1) Zie boven, dl. I, blz. 112, 120v.

2) Zie boven, dl. I, blz. 124.

3) Zie boven, dl. I, blz. 122.

4) Zie de lofspraak van Busch op de vroegere leekebroeders te Windesheim, *Chron. Wind.* p. 412.

5) *Chron. Wind.* p. 542, 559, 560.

6) l. l. p. 542 seq.

voor iedereen, die zich aan de kloosterpoort aanmeldde, spijs en drank [1]). Wie er overnachtte, hetzij rijk of arm, priester of leek, machtige of geringe, men duldde niet dat hij te bed ging, zonder hem eerst ten teeken van nederigheid de voeten te hebben gewasschen [2]). Loder zelf deed dit gaarne, al moest hij er midden in den nacht voor opstaan [3]). Zóó weldadig was hij, dat hij geen behoeftige ongetroost liet heengaan, maar hem nu eens geld, dan eens kleederen, dan weer voedsel medegaf [4]). Niet zelden waren die kleederen nieuw; soms trok hij de zijne uit, en gaf ze aan de armen [5]). Er moge in dit een en ander iets geweest zijn, dat aan ziekelijke overdrijving doet denken, het getuigde toch van een menschlievend hart. Ook vergete men niet, dat het middeleeuwsch begrip van philanthropie anders was dan het hedendaagsche. Hoe dit zij, te Windesheim, ofschoon het wegens zijne liefdadigheid bekend stond [6]) en de gastvrijheid naar behooren betrachtte [7]), schijnt men te dezen opzichte, gelijk in zoovele andere zaken [8]), eene meer wijze middelmaat te hebben in acht genomen [9]). Evenzoo bleef men op den S. Agnietenberg bij Zwolle niet achter. Dáár werden de armen en nooddruftigen dagelijks »heerlijk" gespijzigd [10]). Te Bethlehem bij Leuven bestond de gewoonte, dat de portier iederen dag aan de kloosterpoort een pot met groenten en boonen voor de

---

1) *Chron. Wind.* p. 537, 539.

2) l. l. p. 540.

3) Ibidem.

4) l. l. p. 544. Verschillende proeven van zijne weldadigheid, zie aldaar, p. 544—547. Verre van te vreezen, dat zijn klooster hierbij te kort zou komen, geloofde hij, dat geven rijk maakt, ook in den stoffelijken zin des woords (l. l. p. 545). Inderdaad kwam het al gevende in het bezit van vele goederen (l. l. p. 544, 547).

5) l. l. p. 546. Ook nog in lateren tijd, namelijk in de eerste helft der zeventiende eeuw, deed Willem van Herckenroy, prior van het klooster 't Lijden van Christus te Tongeren, hetzelfde. Zie boven, blz. 169.

6) Zie boven, dl. I, bl. 141, 198.

7) Zie aldaar, blz. 198—200.

8) Zie aldaar, blz. 172, noot 1; 182, noot 3; 185; 328.

9) Zie boven, blz. 137.

10) Zie Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194v.

behoeftigen warmde [1]). Door Nieuwlicht bij Hoorn werden des winters wel zevenhonderd, soms duizend armen onderhouden [2]). Ook van mater Salome Sticke te Diepenveen weten wij, dat zij zeer weldadig was [3]). In één woord, in de vereenigde kloosters ontbrak het niet aan werken van barmhartigheid; en indien het waar is, dat, als de hand is gevuld, ook het hart het meest is geopend, dan heeft het er niet ontbroken aan gelegenheden, om zaden van godsvrucht te strooien in menig gemoed. Dat degenen, die gastvrijheid genoten, door goede lectuur en stichtelijke gesprekken tevens eene spijze voor de ziel ontvingen, hebben wij reeds vroeger gezien [4]).

Het tot dusverre genoemde werkte meer zijdelings. Rechtstreekschen invloed oefende de Windesheimsche geest dáár, waar de omwonenden de kloosterkerken getrouw bezochten en onder de herderlijke zorg der reguliere kanunniken stonden. Dit geschiedde echter volstrekt niet overal. Zoo had bijv. het moederconvent zelf zich bij schriftelijke overeenkomst met den pastoor der parochiekerk te Zwolle verbonden, nooit eene doopvont te zullen hebben. Volgens diezelfde overeenkomst mochten de prior en de zijnen aan niemand uit het kerspel, behalve aan de eigene broeders en leekebroeders, de biecht afnemen of de eucharistie en de genademiddelen der stervenden toedienen. Zelfs was het hun verboden, voor het volk te preeken of te doen preeken, uitgezonderd alleen op de jaarlijksche gedenkdagen van de wijding der kloosterkerk en van hare patrones [5]). Hierdoor werd dus hun rechtstreeksche invloed op de dorpelingen zeer beperkt. Op andere plaatsen daarentegen, vooral in Duitschland, deden de Windesheimers, die als reguliere kanunniken tot den geestelijken stand behoorden en er dus het volle recht toe hadden [6]), dienst als pastoors en kapelaans. Dit geschiedde echter slechts dáár, waar vanouds aan zekere kloosters pastoraten en kapela-

---

1) Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 283 (ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens).

2) Zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland*, dl. II, blz. 474v. (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 271).

3) Handschrift D, fol. 8v, 9v.

4) Boven, dl. I, blz. 199; verg. aldaar, blz. 142v.

5) Zie boven, dl. I, blz. 76, de noot.

6) Zie boven, dl. I, blz. 97—99.

nijen verbonden waren geweest. Dat het generaal kapittel de zaak meer duldde dan bevorderde, blijkt uit de strenge straffen, waarmede het iederen onderhoorige bedreigde, die het aantal der reeds bestaande met ééne hielp vermeerderen. Tevens beval het, dat men deze »lastposten", voor zooverre men er zich niet van ontslaan kon, zooveel mogelijk door wereldlijke priesters moest zien vervuld te krijgen. Liet de nabijheid der plaats het toe, dan moesten de broeders na afloop van den dienst terstond naar hun klooster terugkeeren. Alvorens zij als pastoors of kapelanen werden afgevaardigd, moesten zij, in tegenwoordigheid van een notaris met getuigen, onder eede beloven, aan hun prior onderdanig te zullen blijven en op zijn eersten wenk te zullen terugkeeren [1]). Zóó althans was het nog in 1553. In de zeventiende eeuw werd men, ofschoon onder handhaving van bijna al de genoemde bepalingen, meer vrijgevig op dit punt [2]), en betoonde men zich niet zoo afkeerig van het denkbeeld om parochiekerken door broeders te doen bedienen, of hun toe te staan, als huiskapelanen op te treden. Zoo vinden wij gewag gemaakt van reguliere kanunniken uit het klooster te Gaesdonck, die soms veertig jaren te Udem, Calcar, Walsum, Sittard, Loon bij Gulick, Hulm, Wenckendonck, Kervendonck en andere plaatsen de zielzorg pleegden, terwijl het genoemde convent de nabijgelegen stad Goch schier geregeld van pastoors voorzag [3]). Een der broeders aldaar was zelfs huiskapelaan bij eene familie te Amsterdam [4]). Doch wij keeren tot de vroegere tijden van het bestaan der Vereeniging terug.

---

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones* van 1553, pars III, cap. 20 („De pastoribus et curatis"), p. 129.

2) Zie de *Constitutiones* van 1639, pars III, cap. 18 („De Pastoribus et Curatis"), p. 180—183.

3) Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 8—12 passim (verg. boven, blz. 31, noot 2). Ook van de broeders te Frenswegen zegt hij (*Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier*, blz. 8 der eerste pagineering): „De Heere Medebroeders zijn zendelingen des Bischops van Munster, behartigen het Choor, bieghthooren, preedicatien en catechisatien, en zijn den omliggende Landstreek tot dienst als Pastoors. Zij bezitten 2 Pastoreien, eene te Nieuenhuijs, en de andere te Noorthoorn alle 2 in de Grafschap gelegen, in de laaste plaats hebben zij een Huijs gekoght de burght genoemt, alwaar eene Capelle op zigh zelfs staande is, die onze medebroeder als Pastor bedient voor de weinige Roomse, die in dit plaatske gevonden worden." Zie ook nog boven, blz. 149.

4) Namelijk Lambertus Langhe. „Hij is overleden 1722 in het Huijs van

Men zou zich bedriegen, indien men meende, dat de Windesheimers veel werk maakten van het houden van stichtelijke toespraken voor het volk, hetzij in den meer vrijen vorm van collatiën [1]), of in den meer gebondenen van sermoenen. Hoe nader men hen leert kennen, hoe duidelijker het wordt, dat zij niet anders dan kloosterlingen waren en hun werkkring tot de kloosters bepaalden. De straks genoemde overeenkomst tusschen den pastoor der kerspelkerk te Zwolle en de conventualen te Windesheim werd door deze laatsten ongetwijfeld zonder eenigen weerzin gesloten. Blijkbaar toch begeerden zij geene zielzorgers der parochianen te zijn of voor de omwonenden te preeken. Als zij maar aan hunne eigene onderhoorigen alle geestelijke hulp verleenen, en voor de leekebroeders in hun midden collatiën of exhortatiën houden konden, dan was het hun genoeg. Reeds vroeger zagen wij, dat zij van dit recht gebruik maakten. Volgens de wet hield de prior of een door dezen aangesteld persoon wekelijks eene exhortatie voor de genoemde broeders en huurlingen [2]); mannen als Arnold van Calcar, Werner Keynkamp en Gerrit van Naaldwijk hielden, vooral op de feestdagen, collatiën voor hen [3]). Zóó was het niet slechts in het moederklooster, maar in al de verbondene conventen. Op het stichtelijk bijwonen der collatiën was zelfs de aanzienlijke premie van één jaar en veertig dagen aflaat gesteld [4]).

Deze godsdienstige toespraken werden natuurlijk in de landtaal gehouden. Daarentegen hadden die voor de »novitii" [5]) en voor de reguliere kanunniken of kapittelbroeders [6]) plaats in het Latijn. Ofschoon zij in den regel wel vrije improvisatiën zullen geweest zijn, werden zij niet zelden door de sprekers, soms ook door de

---

den WelEdel geboren Heere Van der Werve te Amsterdam, naar dat Hij 7 en een half Jaar aldaar als Huijs Capellaan had gewoont" (Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 10).

1) Het begrip, dat men aan het woord „collatie" hechtte, kan vooral gekend worden uit Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 185. Zie voorts Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 310—312, en Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 397v.

2) Zie boven, dl. I, blz. 135, noot 2.

3) Zie boven, dl. I, blz. 243, 254, 256v.

4) Zie boven, blz. 68, 263.

5) Dat er soms ook toespraken voor de „novitii" werden gehouden, blijkt uit de dertig *Sermones ad novitios* van Thomas a Kempis.

6) Zie boven, dl. I, blz 94.

hoorders [1]) opgeteekend, en zóó ontstonden er verzamelingen van exhortatiën en collatiën, die als stichtelijke lectuur ook in wijderen kring nut konden doen [2]). Onder deze collatiën worden die van Bartholomaeus Conrardi van Haarlem, achtsten prior van het klooster Bethlehem bij Leuven, bijzonder geroemd [3]). Die van Johan Brinckerinck hebben alreede door de uitgave [4]) eene welverdiende bekendheid verworven. Die van Thomas a Kempis, ofschoon »sermones" en »conciones" geheeten [5]), behooren veeleer tot de klasse der »collationes" [6]), en hebben ongetwijfeld door hare wijde verspreiding het meeste nut van allen gedaan.

Hoe weinig de Windesheimers het preeken voor het volk ter harte namen, blijkt hieruit, dat zij het in hunne »Constitutiones" bepaald verboden [7]). Slechts op het feest der kerkwijding en

---

1) Zie boven, blz. 193v.

2) Bijv. de *Exhortationes* van Joannes Stevens, regulier te Groenendaal (zie Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 566; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 736), en die van Libertus van Hauthem, prior te Tongeren, gest. 1557 (zie Val. Andreae, l. l. p. 627; Foppens, l. l. tom. II, p. 821; verg. boven, blz. 206, noot 1); voorts de *Exhortationes capitulares* van Henricus Halmaele of Van Melle, eveneens prior te Tongeren, gest. 1578 (zie Val. Andreae, l. l. p. 354; Foppens, l. l. tom. I, p. 449), en die van Willem van Herkenroy, prior aldaar en later prior generaal, gest. 1632 (zie Val. Andreae, l. l. p. 319; Foppens, l. l. tom. I, p. 406; Paquot, *Memoires*, tome IX, p. 192; verg. boven, blz. 169).

3) „Item edidit multas collationes eleganti stilo, quarum aliquae in inuestitionibus seu professionibus fratrum adhuc habentur", zegt Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. V, art. 11, § 1 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 217); verg. Val. Andreae, l. l. p. 104 seq, en Foppens, l. l. tom. I, p. 125. Bartholomaeus Conrardi (Koenraadsz.?) stierf in 1453.

4) Moll, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, Amst. 1866, blz. 97—167). Zie over nog een H. S. van deze collatiën denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 398, noot 1. Verg. [v. Vloten,] *Verzameling van Nederlandsche prozastukken*, Leid. 1851, blz. 129—133.

5) Zie de verschillende uitgaven zijner *Opera omnia*.

6) In den regel zijn het korte toespraken zonder eenige verdeeling. Slechts onder de *Conciones et meditationes* is er ééne (de 27ste), die volgens een bepaald plan is bewerkt. Zie voorts over den homiletischen arbeid van Thomas: Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, S. 161—163, alsmede Pool, *Thomas a Kempis* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, 7de jaarg., Amst 1862), blz. 128—141.

7) Namelijk pars II, cap. 3, „De Procuratore" (in die van 1553, p. 66):

op dat van den beschermheilige mocht het geschieden, doch alleen in de eigene kerken en het liefst door iemand, die niet tot de Orde behoorde. Toen dan ook paus Innocentius VIII hun in 1486 al de privilegiën verleende, die aan de aanzienlijkste aller congregatiën van augustijner-regulieren, de Lateraansche, waren geschonken, en zich daaronder het voorrecht bevond om, evenals de predikheeren en minderbroeders, het woord Gods overal te mogen verkondigen, wilde men van dit voorrecht niet eens gediend zijn, en nam het generaal kapittel spoedig het besluit, dat niemand er gebruik van mocht maken 1).

Intusschen heeft het in den Windesheimschen kring niet aan mannen ontbroken, die als goede preekers bekend stonden en wier sermoenen in schrift werden bewaard. Sommigen hunner, daartoe door den opperprior uitgenoodigd, hielden op de jaarvergaderingen de gebruikelijke kapittelrede onder den naam van »collatio", »concio" of »sermo" 2). Anderen schijnen veel werk te hebben gemaakt van het preeken voor de broeders in het eigen convent. Uit het feit, dat verreweg de meesten hunner priors waren, maken wij op, dat het houden van sermoenen bij voorkeur tot de taak van de hoofden der kloosters behoorde. Minstens drie bundels zoogenaamde «sermones de tempore et de Sanctis", d. i. sermoenen over de schriftpericopen en de Heiligen van het gansche kerkjaar, zijn uit den Windesheimschen kring voortgekomen 3). Tot de meest gevierde predikers uit den kring be-

---

„Alias nullus prior vel frater publice predicare debet: exceptis festis dedicationis et patroni, in proprijs ecclesijs, et hoc potius per alium non nostrae religionis fiat." In de *Constitutiones* van 1639 heb ik dit verbod niet gevonden.

1) Zie boven, blz. 78—81, en 160, noot 1. Intusschen wordt aangaande Gaspar Ophuys of Opfus, regulier van Rooklooster en van 1496—'99 prior in Heer-Izaäksbosch (zie over hem boven, blz. 218) verhaald, dat hij meermalen, liefst in het Fransch, „conciones ad populum" placht te houden.

2) De mij bekende Windesheimsche kapittelredenen en kapittelredenaars zijn vermeld boven, blz. 89, noot 1.

3) Namelijk die van Frederik van Heilo, regulier van het klooster bij Haarlem gest. 1455 (zie Pool, *Frederik van Heilo en zijn geschriften*, blz. 33; Val. Andreae, l. l. p. 250; Foppens, l. l. tom. I, p. 320), die van Pieter Valckendael van Zijl, prior van de regulieren te Utrecht, gest. 1485 (zie Val. Andreae, l. l. p. 765; Foppens, l. l. tom. II, p. 1016; v. Heussen en v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 561), en die van Antonius van Berchem, prior te Groenendaal, gest. 1622 (zie Val. Andreae, l. l. p. 62; Foppens'

hoorden in chronologische volgorde Simon van Schoonhoven, weleer proost, later eenvoudig profesbroeder te Eemstein [1]), Aegidius Breedijck, prior te Zevenborren [2]), Johannes van Schoonhoven, regulier kanunnik te Groenendaal [3]), Johannes

---

l. l. tom. I, p. 70). Ook de *Sermones* van den zoo aanstonds te noemen Aegidius Breedijck schijnen tot deze zelfde soort te behooren. Zie ook nog straks op Beernt Arborstier.

1) Zie aangaande hem boven, blz. 89, noot 1; *Chron. Wind.* p. 175, 413 (conf. p. 160, doch daarentegen de lijsten der Eemsteinsche kloosteroversten bij Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, tom. III, p. 511; v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 327; v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, blz. 147, fol. uitg. dl. III, blz. 565; v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, p. 1322; Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, afd. I, blz. 149); voorts [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, p. 269 (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, blz. 557). Aan hem waren ook door zijn zoo aanstonds te noemen bloedverwant Johannes van Schoonhoven twee brieven gericht, die onder den naam van „Epistelen van Eemstein" in vertaling voorkomen (zie Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, blz. 262; denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 409, noot 1).

2) Gest. 1424. Zie aangaande hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 1—28. Hij wordt aldaar p. 28 „divini Verbi Concionator facundus juxtà atque exercitatus" genoemd, terwijl de *Sermones*, „quos singulis Dominicis ac Festivis diebus, coram suis in Christo filiis, vir eruditae linguae habere consueverat", zeer worden geprezen. Zie ook nog Val. Andreae, l. l. p. 23; Foppens, l. l. tom. I, p. 26 seq; Goethals, *Lectures*, tome II, p. 29—33. Gerrit de Groote was bijzonder met hem bevriend en stond in briefwisseling met hem (Wiaert, l. l. p. 28).

3) Gest. 1431. Zijn volledige naam is „Joannes Theoderici de Schoonhouia" (zie Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 160). Ofschoon men aangaande hem en zijne werken goede aanwijzingen kan vinden bij Val. Andreae, l. l. p. 560, Foppens, l. l. tom. II, p. 725, en Paquot, *Memoires*, tome IV, p. 250 suiv., is toch de beste bron tot kennis zijner geschriften Mastelinus, l. l. p. 161 seq., wijl aldaar de lijst dier geschriften voorkomt volgens den inhoud van een boek, waarin een zijner leerlingen ze weleer had verzameld. Wegens de hooge zeldzaamheid van het werkje van Mastelinus (zie boven, blz. 15, noot 4, en blz. 216, noot 2) laat ik de bedoelde lijst hier volgen: „Tractatus de contemptu mundi, Collatio, quae incipit peccatis mortui, Epistola quae incipit bonum certamen certare, Epistola, quae incipit sapere et intelligere, Epistola quae incipit terrena despicere, Epistola, quae incipit pacem quam Iesus, Declarationes quorumdam dubiorum, Sermo eiusdem in visitatione. Responsio ad scripta Gersonis Cancellarij Parisiensis, quibus nititur reprobare quaedam dicta Ioannis Rusbrochij, quae apologia verbotenus exstat in prima parte

Scotus, prior in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles 1), en Johannes

operum Gersonis.... Sermo factus in Windesem qui incipit: venite ascendamus. Alius sermo ibidem habitus titulo: fiet vnum ouile et vnus pastor, item alius super his verbis: Nos autem gloriari oportet. Epistolae variae ad diuersos suae religionis fratres, Tractatus de passione Domini, alius tractatus de Ecclesiae Sacramentis, Egregia collatio et vtilis ad omnes religiosos. Quomodo religiosus quietem animi obtinebit." Men vergelijke met deze opgave, wat de *Sermones* betreft, boven, blz. 19, blz. 89, noot 1, en blz. 112; *Catalogus v. d. bibl. der Maatsch. v. Ned. letterkunde te Leiden*, Leid. 1847, dl. I, blz. 38, 53; [v. Vloten,] *Verzameling van Nederlandsche prozastukken*, Leid. 1851, blz. 49v; *Catalogue des manuscrits de la bibl. de Bourgogne*, Brux. 1842, tome I, n°. 2549 en 15129. Wat de *Epistolae* aangaat, zie men Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 262v; denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 409, noot 1; *Cat. v. d. bibl. der Maatsch. v. Ned. letterkunde*, dl. I, blz. 38; *Catalogue des manuscrits de la bibl. de Bourgogne*, tome I, n°. 2923 en 5848; Nijhoff, *Bijdragen*, dl. IX (Arnh. 1854), Aankondigingen, blz. 11. Het *Libellus ... qui nititur defendere quaedam dicta fratris Joannis Ruysbroech, contra magistrum Joannem de Gerson*, is uitgegeven door Ellies du Pin, *Joannis Gersonii opera omnia*, Antw. 1706, tom. I, col. 63—78; zie ook *Catalogue des manuscrits de la bibl. de Bourgogne*, tome I, n°. 4942. Aangaande de handschriften van het *Tractatus de passione Domini*, het *Tractatus de contemptu mundi* en de *Conclusiones super sermones de Monte aureo* zie men Moll, *Kerkgesch. v. Ned vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 368, noot 2—4; denzelfden, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, blz. 263; *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, n°. 1740. Van het *Tractatus de contemptu mundi* bezit de genoemde hoogleeraar Moll thans eene Dietsche vertaling, getiteld: „Hier beghint een boecsken brueder Johans schoenhouien van versmaenisse der werlt" (zijnde fol. 1r—16r van een dun perkamenten handschriftje in kl. 4to). Ten slotte nog dit: de Groenendaalsche regulier Johan Dirksz. van Schoonhoven moet wèl onderscheiden worden van zijn ouderen tijd- en naamgenoot Johannes van Schoonhoven, „Prior Conventus Mechliniensis in Brabantia Ordinis Fratrum Beatae Mariae semper Virginis de monte Carmeli", die omstreeks 1393 als „praedicator sermonum popularium egregius" bekend stond, en die niet slechts verschillende *Sermones*, maar ook een „opus insigne de vitiis et virtutibus et omni materia praedicabili secundum ordinem alphabeti in duobus voluminibus" uitgaf, dat den titel draagt van *Polypodion* en begint met de woorden „Abscondunt se multi". Zie Joannes Trithemius, *Annales Hirsaugienses*, S. Galli, 1690, tom. II, p. 297 seq; denzelfden, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in zijne *Opera historica* ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 148; denzelfden, *De scriptoribvs ecclesiasticis* (eveneens in zijne *Opera historica*, pars I), p. 332, terwijl de Groenendaalsche Johannes van Schoonhoven aldaar behandeld wordt p. 155 en 356.

1) Gest. 14 Jan. 1532 (niet 1531). Zie aangaande hem Wiaert, *Historia*

Gislenus van Balen, prior te Eemstein, later prior superior van het gansche Kapittel [1]). Hielden al deze mannen hunne kanselredenen in het Latijn, anderen deden het in de landtaal. Zoo bestaan er nog twee uitgebreide verzamelingen van Nederduitsche sermoenen in handschrift. De eene is van Beernt Arborstier, prior van het klooster Thabor bij Sneek [2]); de andere van Nicolaas

Silvae-Isaacanae, p. 135—138, en aangaande zijne kapittelredenen boven, blz. 89, noot 1. Die van 1508 bevat eene aaneenschakeling van bijbelteksten, en die van 1517(?) is schier even vervelend. Nochtans stond hij te zijnen tijde als een goed redenaar bekend. Vooral wordt de rede geroemd, die hij den 3den Dec. 1531 in eene algemeene vergadering der Orde van het Gulden vlies in tegenwoordigheid van Karel V te Doornik hield, nadat hij op 1 Nov. tot kanselier dier Orde was gekozen. Deze rede is niet zonder netheid, maar tevens, met uitzondering van eene apostrophe aan het Gulden vlies en eene aan de stad Doornik, zonder de minste verheffing, eene verhandeling met een bijbeltekst (Prov. I: 8, 9) aan het hoofd, en vol allegorieën, aan den Bijbel ontleend, eene vrucht van spelend vernuft, waardoor aan het vlies, aan de halsketen, aan de schakels enz. eene zinnebeeldige beteekenis wordt gegeven. Intusschen waren de Keizer en de overige hoorders er zóó mede ingenomen, „ut se nihil unquam eruditius, facundius, ad rem accomodatius audisse affirmauerint". De bedoelde rede werd gehouden in het Fransch, maar door des sprekers neef, Hubertus Scotus (zie aangaande hem boven, blz. 90, de noot), in het Latijn vertaald. Deze schreef ook een verhaal van de benoeming zijns ooms tot kanselier, een verhaal, dat de uitgave schijnt te verdienen, wijl er eene zitting der Orde in beschreven wordt, en er dus allicht onbekende bijzonderheden in voorkomen. Dit verhaal (*Memorabilis promotio* etc.) is te vinden in M. S. nº. 11976 der Bourg. bibliotheek; de rede (*Oratio* etc.) in M. S. nº. 11979 aldaar, beiden in denzelfden band (in 4to; papier; ongepagineerd; bevattende nº. 11974—11985).

1) Gest. 1551. Zie aangaande hem boven, blz. 146—149, en over zijne warme, maar gezwollen kapittelrede van 1538, blz. 90, de noot, en blz. 146v.

2) Deze verzameling moet dagteekenen uit de eerste helft der 15de eeuw. Immers het klooster Thabor ontstond in 1406 (zie Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vierde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1850, blz. 8), en de kopie der sermoenen is van 1451 en '53. De bedoelde kopie, afkomstig uit het klooster te Diepenveen, beslaat drie stevige banden in kl. 4to (Openbare bibliotheek te Deventer, nº. 1764, '65, '66; papier; oude lederen banden met overblijfsels van koperen krammen en met oogen, waarmede zij aan kettingen zijn bevestigd geweest). De sermoenen (deels „sermonen des somers", anderdeels „mennigerley sermonen" in drie stukken) zijn 14 + 21 + 9 + 31 = 75 in getal. De taal is zuiver en vloeiend; de stijl eenvoudig en klaar; de verdeeling weinig schoolsch, doch meer vernuftig dan logisch; de inhoud vol allegorieën. Over het geheel komen deze sermoenen mij voor, tot de beste voortbrengselen van stichtelijke volksliteratuur in die dagen te behooren.

van Winghe, regulier kanunnik in het S. Maartensconvent te Leuven [1]), dien wij reeds vroeger als verdienstelijk bijbelvertaler hebben leeren kennen [2]).

Ofschoon men dus in de verbondene kloosters ook wel preekte en het soms zelfs in andere geestelijke huizen deed [3]), maakte men er toch blijkbaar geene hoofdzaak van. Ja, uit de belangrijke bul van 1573, die het keerpunt in de geschiedenis der Vereeniging aanduidt, wordt openbaar, dat het houden van sermoenen in onbruik was gekomen [4]). Waartoe anders zou men noodig hebben geacht, het te herstellen? Inmiddels is ons van dat herstel niet veel gebleken, zoodat wij tot de slotsom komen, dat de Windesheimsche vroomheid althans door middel van het levende woord geen noemenswaarden invloed naar buiten heeft gehad. Alleen in zooverre de sermoenen werden afgeschreven en gelezen [5]), zullen zij ook voor anderen hun nut hebben opgeleverd.

En dit voert ons ten slotte tot eene beschouwing van de stichtelijke literatuur, die uit den Windesheimschen kring is voortgekomen, en de vrucht, die zij tot ontwikkeling der vroomheid heeft gedragen. Dat die literatuur niet gering was, ligt voor de hand; dat wij haar slechts gedeeltelijk kennen, zal niemand verwonderen. Wat alleen in handschrift bestond, wordt niet altijd teruggevonden; wat gedrukt werd, behoort vaak tot de bibliographische zeldzaamheden. Soms zullen wij dus meer op den lof van anderen dan op eigen oordeel moeten afgaan. Doch laat ons niet ondankbaar zijn: van het voortreffelijke is het aller-

---

1) Van Winghe stierf in 1552 (zie boven, blz. 270, noot 1). Zijne „sonderlinghe zeer schoon sermoonen op diuersche daghen” vullen een zwaren foliant (Bourg. bibl M. S. nº. 516; oude lederen band; papier; 559 folio’s, beschreven in twee kolommen, door eene zuster in het S. Elisabethsklooster te Brussel, 1595). Onder deze sermoenen zijn sommige voor zusters, andere voor broeders gehouden. De taal is zuiver (verg. boven, blz. 270), de stijl zeer eenvoudig, zonder eenig sieraad, soms vrij plat; de verdeelingen en onderverdeelingen rieken naar de school. De spreker maakt dikwijls zeer menschkundige opmerkingen, en dringt met heiligen ernst op braafheid en een zedelijk leven aan.

2) Zie boven, blz. 269—271.

3) Zie boven, in noot 1; voorts dl. I, blz. 256.

4) Zie boven, blz. 160.

5) Dat dit werkelijk geschiedde, blijkt o. a. uit de afschriften van de collatiën van Johan Brinckerinck, de „sermones” van Thomas a Kempis, de sermoenen van Beernt Arborstier en die van Nicolaas van Winghe.

voortreffelijkste niet slechts bewaard gebleven, maar zelfs algemeen bekend geworden, gelijk zoo aanstonds zal blijken.

Tot de beste stichtelijke auteurs in de vereenigde kloosters 1) behoorden dan Hendrik Mande, de innig vrome reddiet te Windesheim, wiens in de landtaal geschrevene, weleer veel verspreide en in onzen tijd gedeeltelijk uitgegeven werkjes hem den eernaam van »Noord-Nederlandschen Ruysbroeck" volkomen waardig maken 2); Willem Spreeuwen, regulier kanunnik te Tongeren 3), wiens »Fasciculus myrrhae" en »Schola triplex perfectionis, compassionis et jubilationis" meer dan anderhalve eeuw na zijnen dood de uitgave werden waardig geacht 4); Hendrik van den Bogaert, prior te Groenendaal en te Zevenborren 5), wiens »Spirituale pomerium" wij reeds kennen 6), en die nevens eene menigte andere ascetische schriften 7) eene »Explanationis figuralis super Pater noster descriptio" naliet, waarvan Paus Nicolaas V een afschrift in de bibliotheek van het Vaticaan deed plaatsen 8); Jacobus Rotarius, prior te Korsendonck 9), wiens werkje »De

1) Over degenen, die minder schijnen beteekend te hebben, spreken wij niet. Zoo bijv. Aegidius Diepenborren, regulier te Zevenborren, gest. 1451 (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 36 seq.); Matthaeus de S. Joanne, regulier te Tongeren, gest. 1466; Joannes Cornelii, regulier in het klooster Bethlehem bij Leuven, gest. 1472; Joannes a Vinea, regulier in Rooklooster, gest. 1503, over welke allen men Valerius Andreae en Foppens kan naslaan (over Joannes a Vinea vooral Paquot, *Memoires*, tome III, p. 368—370).

2) Zie boven, dl. I, blz. 268—271.

3) Zie aangaande hem Val. Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 334; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 423. Hij stierf in 1467.

4) De uitgave van deze werkjes in 12mo geschiedde te Leuven in 1631 en 1632.

5) Zie aangaande hem boven, blz. 214, noot 5.

6) Zie boven, blz. 236v.

7) Bijv. *Tres diversae expositiones super Oratione Dominica; Exercitium coelestis conversationis; Scutum veritatis; Speculum charitatis; Explanatio Salutationis Angelicae; Promptuarium spiritualium meditationum; Dialogus inter animam et hominem de passione Domini; De vera pace*, etc. Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 44 seq. (ontleend aan Ambrosius Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum*, cap. 10; Bourg. bibl. M. S. n°. 11974); verg. [Aegidius van den Hecken,] *Catalogus* (Bourg. bibl. M. S. n°. 11985), i. v.; Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 163 seq.; Goethals, *Lectures*, Brux. 1837, tome II, p. 65 suiv.; bovenal Alvin, *Spirituale Pomerium*, Brux. 1864, p. 5.

8) Zie Wiaert, l. l. p. 44.

9) Gest. 1479. Zie aangaande hem Val. Andreae, l. l. p. 427; Foppens, l. l.

religiosa vita bene instituenda" als een gulden boekje wordt geprezen 1); Leonard Buck of Bock, supprior van hetzelfde klooster 2), wiens »Normula vitae religiosae" een kweekhof van innerlijke bepeinzing is genoemd 3); Johannes Mauburnus of Mombaer, regulier op den S. Agnietenberg bij Zwolle en kloosterhervormer in Frankrijk 4), wiens lijvig »Rosetum exercitiorum spiritualium" ons veel te veel aan knutselwerk doet denken, om ons eenige stichting te geven 5), maar toch zeer in den smaak van anderen moet zijn gevallen, daar het in dertig jaren tijds minstens zesmaal, ja tot in Milaan toe is gedrukt 6); Antonius van Hemert, regulier in het klooster Mariënhage bij Eindhoven, die in het midden der zestiende eeuw o. a. eene »Vertroosting in alle lijden en tegenspoed" uitgaf, waarvan minstens drie uitgaven in het Latijn bestaan 7), en Petrus Nabben, prior te Gaesdonck bij

---

tom. I, p. 536; Goethals, l. c. tome II, p. 55—59; bovenal Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 3, § 8; lib. VI, art. 12, § 11; lib. VI, art. 14, § 4 (in uittreksel medegedeeld bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 166—169). Hij moet wèl onderscheiden worden van zijn jongeren tijd- en naamgenoot Jacobus Rotarius, kanunnik van S. Dionysius te Luik, schrijver van een geschiedkundig werk *De actibus novissimis terrae Brabantinae anno* 1493 (zie Val. Andreae, l. l., en Foppens, l. l.), waarvan een afschrift aanwezig is in de „Kings Library" te Londen (zie Nijhoff, *Bijdragen*, dl. IX, Aankondigingen, blz. 16).

1) Zie Val. Andreae, l. l.; Foppens, l. l.

2) Gest. 1488. Zie aangaande hem Impens, l. l. Lib. III, art. 3, § 8 (afgedrukt bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 118 seq.), naar wien ook verwijzen Val. Andreae, l. l. p. 624, en Foppens, l. l. tom. II, p. 814.

3) Latomus en Hoyberge, l. l. p. 119.

4) In deze laatste qualiteit zal hij beneden meer uitvoerig ter sprake komen.

5) Verg. reeds het minder gunstig oordeel van Paquot (*Memoires*, tome III, p. 366) tegenover den uitbundigen lof van Val. Andreae (l. l. p. 534) en Foppens (l. l. tom. II, p. 688).

6) Paquot, l. c. p. 365, noemt editiën van Bazel 1491, Bazel 1504, Parijs 1510, Milaan 1603, Douai 1620. Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 346, beschrijft eene uitgave van [Zwolle] 1494, waarvan een exemplaar op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage berust. De Openbare boekerij te Deventer bezit onder n°. 380 een exemplaar der editie van Parijs 1510 (blijkens het inschrift afkomstig uit het klooster te Diepenveen).

7) Het uitvoerigst is over hem Paquot, l. c. tome XI, p. 435—438. Minder uitvoerig Val. Andreae, l. l. p. 67, en Foppens, l. l. tom. I, p. 79.

Goch [1]), wiens in 1745 verschenen »Horologium" en »Diurnale" wij niet schromen, ondanks hunne methodistische strekking [2]) kleine maar reine boekskens te heeten [3]).

Intusschen zijn er, zoover ons bekend is, slechts twee stichtelijke schrijvers uit den Windesheimschen kring voortgekomen, wier arbeid zich heeft staande gehouden tot den huidigen dag en van wie het aan geen twijfel onderhevig is, of zij in wijden, ja zéér wijden kring invloed op de vroomheid hebben uitgeoefend. De eene is Gerlacus Petersz., de andere Thomas a Kempis. Beiden zijn er in geslaagd, iets te leveren, dat weinig dogmatiek en veel religie ademt en daardoor voor alle christenen in alle tijden kan zijn.

Wij zullen niet andermaal over Gerlacus Petersz., den jong gestorven regulier van Windesheim, spreken [4]), noch herhalen wat wij reeds vroeger over zijn »Ignitum cum Deo soliloquium" hebben gezegd. Wij herinneren alleen, dat het in de zeventiende eeuw een der meest geliefde boeken der Jansenisten was, in de achttiende door den protestant Gerhard Tersteegen vertaald werd, en in de negentiende meer dan eens van Roomsch-katholieke zijde is uitgegeven. Wij wijzen er op, dat het niet slechts in het oorspronkelijk Latijn, maar ook in het Nederlandsch, het Fransch en het Duitsch bij herhaling is gedrukt [5]), en vragen, of het zich denken laat, dat een stichtelijk boek van zóó algemeen christelijke strekking en zóó wijde verspreiding zonder invloed kan zijn gebleven.

Hoe bekend de naam van Gerlacus Petersz. moge zijn, die van

---

1) Van 1721 tot 1750, in welk laatstgenoemd jaar hij overleed. Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 11.

2) Zie bijv. boven, blz. 304v.

3) De titels zijn afgedrukt boven, blz. 100, noot 3. Het ware jaartal der uitgave zal wel volgens de approbatiën 1745 zijn. Ofschoon de beide werkjes elk op zichzelf staan (35 en 126 pagina's in 16mo), schijnen zij slechts saamgebonden voor te komen. Geheel oorspronkelijk zijn zij niet. In de Voorrede van het *Horologium* zegt de schrijver, dat hij de daarin voorkomende paraphrase van het „Pater noster" onder oude handschriften in de priorij heeft gevonden, en in die van het *Diurnale* schrijft hij: „Hinc Ao. 1706. Curis saecularibus solutus Exercitium hoc ex variis, piis, et devotis libellis collegi, mihi, Religiosisque omnibus aptavi."

4) Zie breedvoerig over hem boven, dl. I, blz. 271—280.

5) Zie over dit alles aldaar, blz. 277v.

Thomas a Kempis is ongelijk veel beroemder. Was die roem onverdiend? Men behoeft het »Soliloquium animae", den »Hortulus rosarum", de »Vallis liliorum" en zoo menig ander werk van den regulier op den S. Agnietenberg slechts te hebben gelezen, om overtuigd te zijn van den diepen weemoed en de hooge adspiratiën, den roerenden eenvoud en de rustige vroomheid, die hem hebben bezield. Er ligt iets bekoorlijks over zijne voornaamste geschriften, iets teeders, iets beminnelijks, iets dat weldadig aandoet. Wat hij te zeggen heeft, zegt hij in den regel kort, kernachtig, puntig. Toch vermoeit hij u niet; even gelijkmatig als hij zelf is, stemt hij ook u. Zijne opmerkingen zijn frisch, zijne tegenstellingen verrassend, zijne woorden meestal zeer gelukkig gekozen. Zelfs rhythmus en rijm staan hem ten dienste 1), hetzij hij ze aanwendt als sieraad, of omdat hij uw geheugen te gemoet komen wil. Dit een en ander geeft, althans aan de beste zijner werken, iets eigenaardigs, dat wel is waar ook bij andere schrijvers uit den Deventersch-Windesheimschen kring wordt gevonden, doch o. i. bij geen hunner in gelijke mate als bij hem. En evenals hij, wel niet specifiek, maar toch gradueel, in dit opzicht de anderen overtreft, evenzoo overtreft hij nog weer zichzelven in zijne »Imitatio Christi" 2).

De »Imitatio Christi". Wij zullen bij de lofspraken, die van de meest verschillende zijden over dit werk zijn aangeheven, de onze niet voegen. Evenmin zullen wij een overzicht geven van den strijd over den waren auteur, een strijd, die eerst omstreeks

---

1) Deze bijzonderheid is hoogst gewichtig. Het is de verdienste van Karl Hirsche, haar ten aanzien van het werk *De imitatione Christi* het eerst kenbaar gemaakt en terstond grondig behandeld te hebben (zie zijne meer genoemde *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 123—264). Hetzelfde veelvuldig gebruik van ongetwijfeld niet toevallig rhythmus en blijkbaar opzettelijk rijm, dat op het beroemde werk een zoo eigenaardigen stempel drukt, vindt men evenzeer in de boven vermelde en andere geschriften van Thomas, zoodat het een der beste middelen is tot uitoefening van inwendige kritiek. Misschien ook tot bepaling van hetgeen door den schrijver van anderen overgenomen of vertaald wezen kan? Het komt mij althans voor, dat de in rhythmus en rijm gestelde gedeelten in den regel den meesten waarborg van oorspronkelijkheid in zich dragen.

2) Ik spreek hier natuurlijk slechts mijn persoonlijk gevoelen uit. In zaken als deze zal iets subjectiefs wel altijd onvermijdelijk blijven. Men vergelijke echter vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 369—375.

1615, d. i. meer dan honderd veertig jaren na den dood van Thomas a Kempis 1), begonnen is 2) en omstreeks 1640 met heftigheid werd gevoerd 3), een strijd, waarin het niet altijd alleen om de waarheid, maar ook wel om nationale eer is te doen geweest 4), en die nooit zoo hoog zou zijn geloopen, indien de naijver van twee aanzienlijke kloosterorden, die der benedictijnen en die der augustijner-regulieren, er niets hartstochtelijks in had gemengd.

Wat ons betreft, wij houden Thomas a Kempis voor den schrijver van de »Imitatio Christi" 5). Hiermede bedoelen wij echter

---

1) Thomas a Kempis stierf op den 25sten Juli 1471, „anno aetatis suae xcii" (Vervolg op het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 137).

2) De eerste kampvechters waren de Italiaansche benedictijner Cajetanus en de Zuid-Nederlandsche jezuïet Rosweyde.

3) Zie chap. I, art. 1, van het veelszins voortreffelijk werk van Malou, *Recherches sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de Jésus-Christ*, waarvan de eerste uitgave in 1848, de derde in 1858 verscheen.

4) De drie in de zaak betrokken landen zijn Nederland (Thomas a Kempis), Italië (Johannes Gersen) en Frankrijk (Johannes Gerson).

5) Men neme dit resultaat zonder bewijsvoering aan. Deze laatste te leveren, zou gelijk staan met eene gansche verhandeling te schrijven. De *Prolegomena* van Hirsche en zijne uitgave van *Thomae Kempensis De imitatione Christi libri quatuor*, Berol. 1874, volgens het daarvan op de Bourg. bibl. berustend autograaf (zie boven, blz. 200, noot 2), hebben over het vraagstuk van het auteurschap op verschillende punten een zóó verrassend licht doen opgaan, dat er voor verderen twijfel niet veel grond schijnt over te blijven. Alleen dit: bij alles wat het buitenland ten opzichte der quaestie heeft geleverd, vergete men niet, wat ook het binnenland dienaangaande gesproken heeft bij monde van Delprat (*De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 354—358), Busken Huet (*De Thomas-kwestie*, in het maandschrift *De Gids*, October 1861, blz. 438—476) en Moll (*Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 372—375). Voorts verzuime men niet, acht te geven op het opstel van Msgr. Van Vree, *Twee hoofdstukken van de Navolging van Christus, in een oud Nederduitsch handschrift* (in het maandschrift *De Katholiek*, September 1851, blz. 137—156, alwaar Lib. IV, cap. 10, op blz. 142—148, cap. 13 op blz. 148—151, uit een H. S., dat tot de eerste helft der 15de eeuw schijnt te behooren), alsmede op Pool, *Vijf hoofdstukken uit het tweede boek der „Navolging van Christus", volgens eene vertaling van de eerste helft der vijftiende eeuw* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, 7de jaarg., Amst. 1862, blz. 159—168, alwaar Lib. II, cap. 3, 4, 6, 7, 11), en op zeker H. S. „uit het begin der XVde Eeuw", toebehoorende aan de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden (zie *Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij* enz., Leid. 1847, dl. I, blz. 32),

niet, dat woord aan woord, volzin aan volzin uit zijn brein is gevloeid, zoodat het werk niets van anderen zou bevatten. Geenszins. Wie den Deventersch-Windesheimschen kring ook maar een weinig kent, weet wel, dat zijne leden niet slechts in den stoffelijken [1]), maar ook in den geestelijken zin des woords alle goederen gemeen hadden, en dat niemand hunner zeide, dat iets van hetgeen hij bezat het zijne was. Vandaar, dat men dezelfde denkbeelden bij allen terugvindt, en dezelfde spreuken nu bij den een, dan bij den ander ontmoet. Wie zal in dezen stand van zaken beslissen, wat Thomas aan anderen, of anderen aan hem hebben ontleend? En wie gevoelt niet, dat, zelfs afgezien van het algemeene »ama nesciri" [2]), zoowel de schrijver als zijne naaste omgeving redenen kan hebben gehad, om niet zonder voorbehoud een bepaalden auteur te noemen?

Intusschen, voor zooverre ons onderwerp aangaat, verschilt het ons weinig, of Thomas a Kempis dan wel een ander de »Imitatio Christi" heeft vervaardigd. En waarom? Omdat dit werk blijkens zijn ganschen inhoud uit geen anderen dan den Deventersch-Windesheimschen kring kan zijn voortgekomen [3]), en omdat het weinige, wat het aangaande het kloosterleven en de oefeningen van een goed religieus bevat [4]), voldoende aanduidt, dat het niet door een broeder des gemeenschappelijken levens, maar door een lid der Kloostervereeniging moet zijn geschreven. Deze laatste heeft dan toch de wereld met dit gulden boekske verrijkt. Het beste, wat zij op geestelijk gebied in haar bloeitijdperk bezat, het voortreffelijkste, wat zij in de harten van hare edelste vertegenwoordigers gevoeld en door

---

dat al de vier boeken der *Imitatio* in het Dietsch bevat (zie Busken Huet, t. a. p. blz. 476). Bij de beoordeeling, of het Dietsch dan wel het Latijn de oorspronkelijke tekst is, zij het straks (blz. 325, noot 1) genoemde middel ten gebruike aanbevolen.

1) Zie beneden, bladz. 336.

2) Zie boven, dl. I, blz. 227; dl. II, blz. 238.

3) Verg. Malou, l. c. chap. II, art. 4, alsmede Appendix III; Moll, a. w. dl. II, st. ii, blz. 373—375.

4) Zie Lib. I, cap. 17, 19. Men merke wèl op, dat er gesproken wordt „De monastica vita", en „De exercitiis boni religiosi" (niet „De exercitiis boni devoti"), terwijl ook in cap. 25 van „disciplina claustralis" en keer op keer van „religiosus" wordt gewaagd.

hunnen mond gesproken heeft, vindt men hier teruggegeven door eene reine ziel, die het alles heeft verwerkt, en er een waas van hemelsche rust over heeft verspreid.

Want de »Imitatio Christi" is een door-en-door rustig boek. Zij treft niet, zij schokt niet, maar doet den geest wiegelen op een stroom van de heiligste en innigste gedachten. En die gedachten zijn zoo algemeen christelijk, zoo weinig dogmatisch, zoo onvermengd vroom. Men kan het den schrijver aanzien, dat hij zijn werk heeft liefgehad, dat hij er het beste in heeft neergelegd, wat hij kon geven, dat hij er noch van zichzelven noch van anderen iets in heeft opgenomen, wat de plaatsing niet ten volle waardig was. Uit dit laatste blijkt tevens, dat wij het denkbeeld, door anderen uitgesproken [1]), ten volle beamen: de »Imitatio Christi" is op dezelfde wijze als verreweg de meeste stichtelijke boeken onzer toenmalige devoten ontstaan, namelijk uit de gewoonte, om hunne »goede punten" of »devota exercitia" [2]) te schrijven.

En wien zal het nu verwonderen, dat dit werk een nauwelijks geëvenaarden opgang heeft gemaakt en de lieveling van ontelbare vromen is geworden? Men staat verbaasd, wanneer men het ongehoord aantal Latijnsche uitgaven, Fransche, Italiaansche, Duitsche, Engelsche, Nederlandsche en andere vertalingen, dichterlijke bewerkingen, uittreksels en verkortingen overziet, die er van in het licht zijn verschenen [3]). En al is ieder kooper geen lezer, en al neemt ieder lezer niet alles, wat een boek bevat, in zich op, toch zal men wel gerust mogen zeggen, dat de »Imitatio Christi" onder alle stichtelijke werken der vier laatste eeuwen het meest gezochte en dus waarschijnlijk ook het meest invloedrijke is geweest. Welnu, de eer van dien invloed komt niet toe aan Thomas a Kempis alleen, maar aan den ganschen Deventersch-Windesheimschen kring. En wijl eene persoonlijkheid als de zijne haar »hoekske" noodig had, om haar »boekske" te schrijven, gelooven wij, dat de kloostercel in dit geval eene heilzame vrucht voor de menschheid heeft gedragen.

---

1) Namelijk door Delprat, a. w. blz. 358, en Moll, a. w. dl. II, st. ii, blz. 373.

2) Zie boven, dl. I, blz. 163; dl. II, blz. 301v.

3) Zij zijn bijeengebracht door De Backer, *Essai bibliographique sur le livre De imitatione Christi*, Liège, 1864.

Zonder hare weldadige rust zou dit rustig en tot rust stemmend werk er waarschijnlijk nooit, of althans niet zóó zijn geweest.

Wie intusschen nog twijfelen mocht, of de Windesheimers invloed hebben gehad op de vroomheid, — dat zij de zedelijkheid in hooge mate bevorderd hebben, zal ieder moeten erkennen, die nagaat, wat zij op moreel gebied in hun eigen midden waren en in zeer wijden kring hebben gedaan.

Het zal niet noodig zijn, andermaal van het moederklooster te spreken, en den geest van zedelijken ernst en mannelijke braafheid te schetsen, die er over het algemeen heerschte 1). Reeds spoedig na zijne stichting werd het dan ook met eere genoemd en door velen gezocht 2). Niet anders was het in de meeste conventen, die er zich mede verbonden 3). Nauwelijks krijgt men van één hunner meer uitvoerige berichten, of men hoort gewagen van eene menigte brave lieden, op welke men geneigd zou zijn toe te passen, wat van Salome Sticke, mater te Diepenveen, wordt getuigd, dat zij was »een levend exempel aller deugden" 4). Onmogelijk zou het zijn, onder zooveel uitstekends het alleruitstekendste te kiezen. Ten einde echter een paar namen te noemen, vermelden wij, op gevaar af van jegens anderen onrechtvaardig te zijn, Johan van Ummen, den blinden regulier op den S. Agnietenberg, een der oudste leerlingen van Gerrit de Groote 5), Bero, den eersten prior van het klooster te Beverwijk, kweekeling der Deventersche broeders 6), Aegidius van

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 175, 229—328 passim.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 117, 289—293, 475 seq; Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXVII. Verg. boven, blz. 107.

3) In het klooster Bethlehem bij Leuven waren zelfs een paar broeders (Lodewijk van den Borchoven en Herman Braesken), die andere, minder strenge conventen hadden verlaten, om dáár te wezen. Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 278, 280.

4) Handschrift D, fol. 114r.

5) Gest. 1420. Zie aangaande hem *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 2 seq, 9, 11, 12 seq, 15, 18 seq, 21, 23, 56, 63, vooral p. 40—42.

6) Gest. 1483. Zie aangaande hem *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 62, 117; v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, blz. 353—357, 365 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 89v, 92); Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compen-

Lille te Korsendonck 1), Gijsbert Wessel te Zevenborren 2), Johan Bellens in Heer-Izaäksbosch 3), Hendrik van der Heyden of De Merica te Bethlehem bij Leuven 4), Joannes Costerius in het S. Maartensklooster in laatstgenoemde stad 5).

Niet slechts de verschillende conventen stonden over het algemeen in hooge achting, maar ook de Vereeniging in haar geheel was weldra zeer gunstig bekend 6). Een merkwaardig voorbeeld daarvan is wel dit, dat het klooster te Frendeswege, ofschoon zijne stichters niet hadden gewild dat het onder kloosters of prelaten buiten het bisdom Munster zou worden gesteld, na zes jaren volgens den wensch van allen in het kapittel van Windesheim werd opgenomen 7). Toen Johan Vos met zijne medeafgevaardigden op het concilie te Constanz verscheen, zeiden de vergaderde kardinalen: »Dat zijn nu de kloostervaderen, die wij lang gewenscht hebben te zien en te hooren" 8). Ook het concilie te Bazel gaf blijken van toegenegenheid en vertrouwen, daar het niet slechts aan het gansche Kapittel zekere voorrechten schonk, maar ook den prior van Windesheim en dien van Wittenburg, alsmede allen die dezen daartoe benoemen zouden, machtigde tot volledige en onbelemmerde kloosterhervorming in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Verden 9).

---

dium" door Hoyberge, p. 354 seq.). Over het naar hem genoemde werk van een onbekenden schrijver uit Nieuwlicht bij Hoorn, getiteld *Berologion, de correptione pravorum*, en het daarvan aanwezige H. S. in de Universiteits-bibliotheek te Utrecht, zie men Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 371 (verg. Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, pars II, p. 75).

1) Gest. 1487. Zie aangaande hem Impens, l. l. Lib. VI, art. 12, § 11 (in hoofdzaak medegedeeld bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 118); verg. ook aldaar, Lib. III, art. 3, § 7 en 8 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 106).

2) Prior van 1436—'39. Zie aangaande hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 32.

3) Prior van 1450—'58. Zie aangaande hem Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 127 seq.

4) Prior van 1450—'73. Zie aangaande hem boven, blz. 89, noot 1; 223; 310.

5) Prior van 1554—'59. Zie aangaande hem Val. Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 485 seq; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 620 seq.

6) *Chron. Wind.* p. 203 seq.

7) l. l. p. 162.

8) l. l. p. 180. Verg. boven, dl. I, blz. 237; dl. II, blz. 105v.

9) Zie boven, dl. I, blz. 297v; dl. II, blz. 75v.

Intusschen wane men niet, dat in de verbondene conventen geene verkeerdheden werden gevonden. Zij waren er maar al te zeer, en wij zullen er niets van verzwijgen. Toen Egbert ter Beek, later vijfde rector van het fraterhuis te Deventer, er ernstig over dacht, God te Windesheim te gaan dienen, en het klooster reeds te dien einde bezocht, werd hij er van afgeschrikt door het ergerlijk gekijf tusschen eenige leekebroeders aldaar 1). De brave Hendrik Loder, prior te Frendeswege, ondervond bij het invoeren van hetgeen men destijds »ootmoedige werken" noemde 2), heel wat tegenkanting van de leekebroeders en de conversen 3). Het wangedrag van Johannes Passert, prior der regulieren te Utrecht, waardoor het gansche Kapittel geschokt en het Utrechtsche schisma bevorderd werd, is ons alreede bekend 4). In het klooster te Beverwijk waren twee broeders, Neydo of Nendo en Hendrik geheeten, die zich tegen de voorschriften der visitatoren verzetten en in groote afdwalingen vervielen 5). Op den S. Agnietenberg bij Zwolle gedroegen sommige broeders zich zóó ongehoorzaam, dat de bisschop van Utrecht, op aanklacht van den prior, allerlei bepalingen tegen hen gaf 6). In Maria's paradijs te Reimerswaal in Zeeland had men eenigen tijd een prior, wiens zeden de schaamte verbood te beschrijven 7). Te Zevenborren vinden wij soms gewag gemaakt van hevigen twist, vervallen tucht, wangunst, nijd en samenspanning 8). In het klooster van S. Jan Evangelist buiten Amsterdam kweekte de

---

1) Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 163; verg. ook *Chron. Wind.* p. 311. Zie voorts over het onstichtelijk gedrag van een leekebroeder in het klooster bij Zalt-Bommel boven, blz. 278, noot 2.

2) Zie boven, blz. 285.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 537 seq. Verg. de opmerking van Nicolaas van Cusa betreffende de conversen, boven, blz. 125.

4) Zie boven, blz. 114—117.

5) Zie Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 481 seq.; verg. ook Pool, *Frederik van Heilo en zijn geschriften*, blz. 67.

6) Zie *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 182, n°. 907.

7) Zie [Latomus,] *Paradisus Mariae* (in Nederlandsche vertaling als Bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschryving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 212.

8) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 50 seq, 51, 54; verg. [v. d. Hecken,] *Catalogus* (Bourg. bibl. M. S. n°. 11985), op den 17den prior, Balduinus Ploys, en den 19den, Laurentius de Mortere.

overvloed ongebondenheid, de ongebondenheid schuldenlast. Het gebouw brandde af, en het schijnt wel zeker, dat de bewoners zelven daaraan schuldig waren [1]). Nog erger ging het in Engelendaal te Leiderdorp, waar de zaak van den aanvang af niet wilde gelukken [2]), vervolgens beter werd, maar later geheel verkeerd liep [3]), zoodat naar waarheid gezegd is, dat niet één klooster van het Windesheimsch kapittel dit convent in zedeloosheid evenaardde [4]). Zelfs de zusters gaven soms aanstoot. Zoo was er bijv. in 1509 in het vrouwenklooster Bethanië bij Arnhem een »geloop en gebras van de burgers", waaraan paal en perk werd gesteld [5]). In 1546 werd dan ook door het generaal kapittel de volgende bepaling in de wet opgenomen: »Aangezien het heilig gezag van ons Kapittel bij zeer velen vreeselijk is verminderd, zullen allen, die aan zijne bevelen of aan die van den prior superior weigeren te gehoorzamen, indien zij priors zijn, worden afgezet, en indien onderhoorigen, op staanden voet ingekerkerd of op andere wijze gestraft" [6]).

Doch in de genoemde jaren — wij hebben dit vroeger uitvoerig besproken [7]) — is het bloeitijdperk der Vereeniging reeds lang voorbij. Wil men weten, wat zij geweest is en voor anderen beteekend heeft, zoo moet men haar beschouwen in de reinheid harer eerste liefde en de volle kracht harer zedelijke werkzaamheid. Het mag de vraag niet zijn, of enkele der verbondene kloosters, trots visitatie en correctie, niet waren wat zij behoorden te wezen (immers in de edelste genootschappen zijn vaak onedele leden); ook niet, of in de beste conventen soms slechte individuen werden gevonden (onder het voortreffelijkste koren

---

1) Zie boven, blz. 81, noot 4.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 168 seq, 438, 479 seq.

3) In 1569 bevonden de visitatoren het leven der kloosterlingen schier ongeneesbaar, zoodat zij geen beteren raad wisten, dan sommigen hunner naar andere conventen te verplaatsen. Zie v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 480 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Rhynland*, blz. 288v; fol. uitg. dl. III, blz. 872v.).

4) Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, afd. I, blz. 340.

5) Zie v. Hasselt, *Arnhemsche oudheden*, Arnh. 1803, dl. I, blz. 242. Hetzelfde geschiedde met de niet-Windesheimsche kloosters Munnikhuizen en Mariëndaal.

6) *Constitutiones* van 1553, p. 105. Verg. boven, blz. 148.

7) Boven, blz. 81v, 143—148.

toch zal altijd eenig kaf schuilen); zelfs niet, of er veel meerdere en grootere schanddaden, dan wij genoemd hebben [1]), door Windesheimers zijn gepleegd (want ook dan nog moet in aanmerking worden genomen, dat één booswicht een geheel land van zich doet gewagen, terwijl duizend braven onopgemerkt hunnen weg gaan), maar dít is de vraag, of de Vereeniging, in haar geheel genomen, in den besten tijd van haar bestaan een stoot heeft gegeven aan de hervorming van het kloosterleven in het algemeen. De oude Busch heeft beweerd, dat dit het ware punt was, niet slechts van hare werkzaamheid, maar ook van haren roem. Hij heeft er van getuigd met woorden, die hem uit het hart zijn gevloeid [2]). Inderdaad, hij had gelijk. De eigenlijk gezegde historische beteekenis van Windesheim ligt dáár.

Om dit wel te begrijpen, moet men zich de schromelijke ontaarding van het kloosterleven in die dagen vertegenwoordigen. Ziehier, hoe Busch — en hij was slechts één van de velen, die er over klaagden [3]) — haar in sprekende trekken beschrijft: »De ijver der eerste vroomheid en de liefde voor de ware liefde is overal in de harten der kloosterlingen verkoeld; de strengheid der tucht door de nalatigheid der prelaten en de ongebondenheid hunner onderhoorigen van lieverlede verkwijnd en eindelijk gestorven. Eerst zijn de kloosterhoofden, daarna de monniken en de reguliere kanunniken tot de ondeugden van eigen bezit, onkuischheid en ongehoorzaamheid vervallen. Alle vroomheid, alle onderling godsdienstig leven, alle kloostertucht, alle liefde

1) Gelijk boven, blz. 173, is verhaald, vermoordde in 1736 een der kloosterlingen van Mariëndaal te Elseghem bij Oudenaarde in koelen bloede zijnen prior.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 211—216, 259—262, 266—270, 273, alsmede den Prologus [p. 4—7].

3) Bekend zijn de klachten van Johannes Ruysbroeck (zie bijv. [v. Vloten,] *Verzameling van Nederlandsche prozastukken*, Leid. 1851, blz. 67*—72*; Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb. 1841, Bd. II, S. 57—59; v. Otterloo, *Johannes Ruysbroek*, Amst. 1874, blz. 334—340), Johannes Nider (zie bijv. Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv, Bonn 1835, S. 275 f, 279, 287), Jacobus Junterburg of v. Jüterbock (zie bijv. Ullmann, a. a. O. Bd. I, S. 202—205; Gieseler, a, a. O. S. 283), Johannes Trithemius (zie bijv. v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 235v; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 639) en anderen (zie vooral Gieseler, a. a. O. Bd. II, Abth. iii, S. 192—196; Abth. iv, S, 276—290).

voor God, alle vrees voor de hel, alle oefeningen in deugden zijn in de ongebonden conventen voor beiderlei kunne vergaan en aan de oogen der levenden ten eenenmale onttrokken. De plaatsen, waar hunne vaderen, als echte kloosterlingen, door zichzelven en hunne oversten in ware deugden en goede werken volkomen geoefend, tegen vleesch, wereld en duivel mannelijk streden, door de meest nauwgezette inachtneming van regel en kloosterwet roemrijke overwinningen behaalden, en voor thans in den hemel honderdvoudige vergelding en het eeuwige leven verdienden, durven deze mannen, die slechts in naam kloosterlingen maar inderdaad overtreders van hun regel zijn, door de grootste misdaden schenden." »Ik schaam mij", zoo gaat hij met klimmende verontwaardiging voort, »de ergerlijke dingen te verhalen, die in de bedoelde ongebonden kloosters ten huidigen dage geschieden. De plaatsen, waar de lichamen en overblijfselen der heilige vaderen, die hun voorgingen, in allen eerbied zijn begraven, zijn thans holen van ontucht en schuilplaatsen van aardsche duivelen geworden, waar niet slechts ongehoorde lichtzinnigheid heerscht, maar ook vraatzucht, dronkenschap, eigen bezit en andere tallooze kwalen" 1).

Gelijk bekend is, waren de weleer achtenswaardige bedelmonniken het meest van allen ontaard. Hun luiheid, hun hebzucht, hun ontucht vonden billijke verachting 2); hunne schoolsche en gemaakte wijze van preeken wekte den lachlust van meer ontwikkelden op 3). De karthuizers daarentegen stonden algemeen te goeder naam en faam 4). Men was overtuigd, dat zij

---

1) *Chron. Wind.* p. 267 seq; verg. ook p 212, 260, 536 seq. Ook in zijn werk *De reformatione monasteriorum* komen talrijke plaatsen voor, waaruit het verregaand kloosterbederf blijkt. Eenige daarvan zijn medegedeeld door Gieseler, a. a. O. Bd. II, Abth. iv, S. 276—285 passim; zie ook boven, dl. I, blz. 295—299, 304—306, 309v.

2) Zie bijv. de woorden van Ruysbroeck bij v. Vloten, a. w. blz. 70*—72*, en verg. Gieseler, a. a. O. Bd. II, Abth. iii, S. 196—204.

3) Hoogst merkwaardig is de beschrijving van den preektrant der bedelmonniken door Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 2, § 2 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 93—95).

4) Zie bijv. de getuigenissen van Ruysbroeck (v. Vloten, a. w. blz. 72*), Willem Vornken (*Epistola de prima institutione* etc., cap. IV), Jacobus Traiecti (*Narratio de inchoatione status nostri*, Kon. bibl. H. S. nº. 346, fol. 1r) en Busch (*Chron. Wind.* p. 22, 212).

door de insluiting hunner conventen, de strenge inachtneming van het zwijgen en de handhaving der kloostervisitatie bij hunne oorspronkelijke reinheid waren gebleven [1]. Doch met uitzondering van sommige cisterciënser-kloosters [2] en de besloten vrouwenconventen [3] waren zij dan ook de eenigen, die geene hervorming behoefden [4]. De overigen, ook de reguliere kanunniken [5], hadden haar meestal in ruime mate noodig.

Het is de blijvende eer der Windesheimsche vaderen, dat zij eene kloostervereeniging hebben tot stand gebracht, die, met behoud van meer vrijzinnige vormen, dezelfde waarborgen van zedelijken bloei in zich droeg, waardoor de karthuizers voor ontaarding waren bewaard [6]. Daartoe namen zij van deze laatsten de gansche inrichting van hun generaal kapittel, benevens het denkbeeld der visitatie en de wijze van hare uitoefening over [7]. Bezield met den diepen ernst der »moderne devotie" [8], lieten zij niets in hun midden toe, wat van eene slappe zedeleer getuigen kon.

Een heerlijk ideaal, dat trouwens het ideaal der kloosterlingen in het algemeen is geweest [9], zweefde hun daarbij voor de oogen. Het christelijk leven, gelijk dit door het Evangelie en de Kerk

---

1) De woorden „solitudo", „silentium" en „visitatio" gaven aanleiding tot het rijmpje (*Ref. mon.* p. 935):

Per tria So, Si, Vi,
Carthusia permanet in vi.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 212; verg. ook p. 23.

3) Aldus Ruysbroeck, bij v. Vloten, a. w. blz. 72*. Zie echter boven, blz. 274.

4) Dat echter ook bij hen niet altijd alles heilig mocht heeten, blijkt bijv. uit het volgende. Zekere Hendrik van Rechoven, regulier te Zevenborren, was, gelijk enkele malen meer geschiedde (zie *Ref. mon.* p. 489a; verg. ook *Chron. Wind.* p. 414 en 476 seq.), tot de karthuizers overgegaan. Doch hij raadde anderen af, zijn voorbeeld te volgen, zeggende dat hij, engelen verlaten hebbende, duivels had gevonden. Zie [Aegidius van den Hecken,] *Cathalogus fratrum* (Bourg. bibl. M. S. nº. 11985), op 's mans naam.

5) Zie *Chron. Wind.* p. 53; *Ref. mon.* p. 486c.

6) Verg. de woorden, die Busch reeds aan den stervenden Gerrit de Groote in den mond heeft gelegd, *Chron. Wind.* p. 22 seq.

7) Zie boven, blz. 274, noot 1.

8) Zie boven, dl. I, blz. 325v.

9) Zie de meer genoemde *Studien über die Klöster des Mittelalters* (naar het Engelsch van Digby, *Mores Catholici or Ages of faith*), Regensb. 1867, S. 27 f.

oorspronkelijk opgevat en door de oudvaders Basilius, Augustinus, Benedictus en Franciscus opnieuw op den voorgrond geplaatst was, wilden zij herstellen [1]). Te worden, gelijk de eerste gemeente naar het bijbelsch verhaal was geweest [2]), afstand te doen van hetgeen men bezat [3]), alle goederen met elkander gemeen te hebben [4]), één hart en één ziel te zijn [5]), daarnaar strekte hun verlangen zich uit [6]).

Zoo arbeidden zij in hun eigenen kring. Maar ook daarbuiten traden zij weldra op. Wie hunne hulp inriep tot het inrichten of hervormen van kloosters hunner eigene of ook van andere orden, kon verzekerd zijn, haar te zullen ontvangen [7]). En toen in 1435 het concilie te Bazel [8]), en in 1451 de pauselijke afgevaardigde Nicolaas van Cusa [9]) aan sommigen hunner opdroeg, de reformatie van Duitsche regulieren-kloosters op breede schaal ter hand te nemen, toen voldeden zij aan dezen last met een ijver en eene toewijding, die van hunne liefde voor de zaak getuigt [10]). Zoo zijn het de Windesheimers geweest, die in de dagen, toen ieder van hervorming sprak maar weinigen er iets aan deden [11]), de hand krachtig aan het werk hebben geslagen [12]).

---

1) *Chron. Wind.* p. 267.

2) l. l. p. 21, 215, 265.

3) Zie Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XVI.

4) *Chron. Wind.* p. 45 seq.

5) l. l. p. 64, 72, 265, 333; Handschrift D, fol. 55v, 113v; *Ref. mon.* p. 852a.

6) Dit was geheel overeenkomstig het eerste gedeelte van den zoogenaamden Regel van Augustinus (zie boven, dl. I, blz. 96, 145). Voorts zij hier opgemerkt, dat de broeders des gemeenschappelijken levens volkomen hetzelfde bedoelden (zie *Chron. Wind.* p. 6—8, 10, 11, 14, 45; Petrus Horn, *Vita magistri Gerardi Magni*, M. S. nº. 8849 der Bourg. bibl., cap. XIII en XIV, beiden tegen het einde).

7) Verg. *Chron. Wind.* p. 269.

8) Zie boven, dl. I, blz. 279v; dl. II, blz. 76.

9) Zie boven, dl. I, blz. 301v; dl. II, blz. 122.

10) Zie boven, dl. I, blz. 298v, 306v.

11) Zie Gieseler, a. a. O. Bd. II, Abth. iv, S. 271 f.

12) *Chron. Wind.* p. 212: „Nomen enim reformationis monasteriorum et personarum ante nostra tempora valde paucis in re notum, nunc in ore et opere omnium spiritualium et secularium virorum et mulierum, vt mel indulçoratum, totam terram occupauit."

Met welk gevolg? Gedeeltelijk zagen wij dit reeds, toen wij spraken van Johan Busch, den grootsten kloosterreformator, dien de Vereeniging heeft opgeleverd [1]). Voor een ander gedeelte zullen wij het nu verder zien. Tot zuiver begrip van hetgeen men onder »hervorming" verstond, ga eene opmerking vooraf.

Gelijk het bij de eerste Windesheimers een punt van ernstig onderzoek had uitgemaakt, hoe men overeenkomstig de oorspronkelijke instelling en de geschiedkundige overlevering der regulieren-orde alles inrichten moest [2]), evenzoo waren zij tot in het kleingeestige en angstvallige gesteld op de trouwe naleving van ieder puntje en stipje van het eenmaal bepaalde. Het scheen wel, dat de zaak stond of viel met eene buiging in het koor, eene noot in den kerkzang, een kwast aan de kap [3]). De punten, waarin alles lag opgesloten, waren de kleeding, de zang, de statuten, de ordinarius en de kerkplechtigheden [4]). Vandaar, dat de broeders, als zij een klooster gingen inrichten, niet slechts een paar Windesheimsche missalen en andere kerkboeken, maar ook een paar volledige stellen kleederen medenamen, waarnaar de andere konden worden gesneden [5]). Vandaar óók, dat de kloosterhervorming, waaraan men geneigd zou zijn slechts zedelijke denkbeelden te verbinden, tevens allerlei uitwendige zaken omvatte, zooals de kleeding en den kerkzang, het staan en het buigen bij den koordienst, ja zelfs de inrichting van de eetzaal, de plaatsing der tafels en de orde der aanzitting aldaar [6]).

Oppervlakkig beschouwd, hadden deze vormen al zeer weinig waarde. Doch men vergete niet, dat zij moesten dienen tot strenge handhaving, niet slechts van de uitwendige eenheid, maar ook van de inwendige orde der kloosters. Die orde was maar al te vaak geheel verbroken. Zoolang zij niet hersteld was, kon er van hoogere dingen geen sprake zijn. Hieruit moet, naar ons toeschijnt, althans gedeeltelijk worden verklaard, waarom een

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 295—300, 303—307.

2) Zie boven, dl. I, blz. 69v, 205—211.

3) Zie *Ref. mon.* p. 494[c], 480[a]; verg. boven, blz. 23, 24, 32.

4) Zie *Ref. mon.* p. 482[b], 502[b], 505[c], 822[c], 834[a], 870[c], 888[c], 896[a], 907[c], 949[a], alibi. Zie ook *Chron. Wind.* p. 174. Het ceremonieel bij het aannemen der hervorming in een klooster is uitvoerig beschreven *Ref. mon.* p. 825.

5) Zie boven, dl. I, blz. 294.

6) Zie *Ref. mon.* p. 864[b], 865[b], 868[b], 870[c], 875[a], 886[b], 888[a].

man als Busch — ofschoon hij ongetwijfeld de reeds genoemde uitwendige eenheid veel hooger heeft geschat, dan wij het zouden doen — bij zijne kloosterreformatiën gewoonlijk met het onderricht in die vormen begon [1]). Wij vertrouwen intusschen, dat zij hem slechts middelen waren tot bereiking van een hooger doel, de verbetering van het zedelijk leven.

Dit zedelijk leven nu omvatte reeds terstond de stipte vervulling van de drie substantieele geloften van kuischheid, gehoorzaamheid en armoede [2]), waarbij de Windesheimers, naar den eisch van den zoogenoemden regel van Augustinus, met bijzonderen nadruk de onderlinge liefde voegden [3]). Met armoede bedoelden zij, dat het klooster alles, de kloosterling daarentegen niets bezitten mocht. Op dit punt waren zij onverbiddelijk streng [4]). Reeds vonden wij Busch in de keldertjes van zeker vrouwenconvent, waar de zusters hare persoonlijke bezittingen verborgen hielden [5]). Tevens werd alle simonie, in welken vorm ook, onvoorwaardelijk veroordeeld [6]). Dit moet te hooger worden

---

1) Zie bijv. l. l. p. 834ª, 870ᶜ, 888ª. Hoezeer hij van de bedoelde uitwendigheden het al of niet bestaan der kloosterhervorming afhankelijk maakte, blijkt o. a. uit l. l. p. 825ª: „contra veram reformationem est, quod postulatis; quia, si ita fecerimus, nulla hîc erit reformatio. Oportet igitur, ut Praepositus, et siqui alii hîc fuerint bonae voluntatis, adhuc hodie habitum nostrum induant''; alsmede uit p. 905ᶜ: „Tunc dixi: Si habitum mutare nolunt aut non debent, tunc ego nolo earum esse et dici reformator''.

2) Zie daarover boven, blz. 279—283.

3) Zie *Ref. mon.* p. 844ᵇ; *Chron. Wind.* p 90 seq; voorts aldaar, p. 21 seq, 23, 45, 54, 66, 72, 85, 334. Ook bij de broeders des gemeenschappelijken levens werd de onderlinge liefde en die jegens alle devoten zeer op den voorgrond geplaatst (*Chron. Wind.* p. 7, 45, 64; Handschrift D, fol. 26ᵛ).

4) Zie *Chron. Wind.* p. 91 seq; voorts boven, dl. I, blz. 305, noot 2, en dl. II, blz. 281. De Windesheimers hadden dit met Gerrit de Groote gemeen (zie boven, dl. I, blz. 41). Later schijnt er eenige verslapping te zijn gekomen (zie boven, blz. 148). De rede, door Cornelis van Beeck, prior der regulieren te Utrecht, in 1544 voor het generaal kapittel gehouden (zie boven, blz. 90, de noot), ademt nog geheel den ouden geest.

5) Zie boven, dl. I, blz. 305, en verg. vooral ook *Ref. mon.* p. 825ᶜ. Zie voorts aldaar p. 887ᶜ—888ª, 889ᶜ, 890ᶜ, 891ᵇ, alibi.

6) Ook dit was geheel in den geest van Gerrit de Groote (zie boven, dl. I, blz. 41), gelijk trouwens in dien van alle zedelijk gevoelende mannen. Het is niet zonder beteekenis, dat de bul van paus Urbanus V „Ne in vinea Domini", die tegen de „simoniaci" was gericht, in de *Constitutiones* van 1553 (p. 120—

gewaardeerd, naarmate het kwaad zelf dieper was ingeworteld 1) en bijna onuitroeibaar scheen 2). En dat voor de moraliteit in den meest gewonen zin des woords, d. i. voor de reinheid van het geslachtsleven, met bijzondere zorg werd gewaakt 3), daarvan moge het volgend voorbeeld ten bewijze strekken.

Het klooster van S. Pancras te Hamersleben in het bisdom Halberstadt wenschte in het kapittel van Windesheim te worden opgenomen. Johan Busch, die het op verzoek van den Bisschop hervormd had, beijverde zich zeer voor de zaak. Doch Arnold Huls, prior te Bodiken, een der definitoren, zeide tot hem: »Broeder Johannes, laat ons de waarheid zeggen. Ik ben daar óók geweest, maar het schijnt mij toe, dat dit klooster niet moet worden ingelijfd. Niet ver van daar is een huis, waar vrouwen wonen; daar zouden de broeders kunnen komen." Busch echter liet niet los. Hij beweerde, dat dit huis wel zou worden afgebroken. Doch de Windesheimsche vaderen gingen met de noodige zekerheid te werk. De afgevaardigde van den prior en den Bisschop moest voor de volle vergadering der definitoren verschijnen. Eerst toen hij beloofd had, dat het door hen genoemd bezwaar onmiddellijk na zijne terugkomst zou uit den

---

122) is opgenomen. Dat er later onder de Windesheimers wel eens simonie schijnt gepleegd te zijn, zie boven, blz. 131, en dat achter de *Constitutiones* van 1553 een streng zedelijk *Tractatulus de simonia religiosorum* voorkomt, zie boven, blz. 150. Als schrijver hiervan wordt Cornelis Block, prior der regulieren te Utrecht (1532—'53) genoemd (zie Val. Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 144; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 194). Reeds Foppens (l. l.) heeft gegist, dat hij dezelfde zal zijn als de zooeven genoemde Cornelis van Beeck. Inderdaad kan hij nauwelijks een ander wezen (zie v. Heussen en v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 386, 552; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en oudheden*, dl. II, blz. 97, 138).

1) Zie bijv. *Ref. mon.* p. 890a: „Omnes enim in Saxonia Moniales cujuscunque Ordinis in Monasteriis, in quibus intraverunt, Simoniacum habuerunt ingressum, certam dantes pecuniae summam pro earum susceptione ante modernam reformationem."

2) Toen Busch geweigerd had, bij gelegenheid van zijne bevestiging tot proost te Sulta den bisschop van Hildesheim geld te vereeren, wijl dit simonie zou wezen, zeide de Bisschop: „Ik ben niet heiliger dan de Paus, dien ik voor mijne confirmatie bijna driehonderd dukaten heb gezonden" (zie *Ref. mon.* p. 494b; verg. boven, dl. I, blz. 9v.).

3) Zie boven, blz. 279v.

weg geruimd worden, gaven zij toestemming, en het klooster werd in het Kapittel opgenomen [1]).

Een krachtig bewijs voor den zedelijken ernst, die de Windesheimsche kloosterhervormingen kenmerkte, levert de soms heftige, ja hartstochtelijke tegenstand van de omwoners der plaats of de inwoners der stad, waar zij werden gevestigd [2]). Toen te Ezinge, thans in Groningerland, het benedictijner-vrouwenklooster Mariënkamp, dat door het ongebonden leven der nonnen tot groote armoede was vervallen, in een convent voor augustijner-regulieren zou worden veranderd, en het kapittel van Windesheim was uitgenoodigd, eenige broeders derwaarts te zenden, hadden deze laatsten heel wat, ja tot wanhopig wordens toe van de ruwe Friezen te verduren. Blijkbaar was men meer met de vroegere nonnen dan met de tegenwoordige kanunniken gediend. Intusschen slaagde de arbeid ondanks alle hinderpalen zóózeer, dat het klooster later bijna tweehonderd bewoners telde en op zijne beurt het hervormingswerk in andere gestichten voortzette [3]).

Ziehier een sterker voorbeeld van tegenwerking door de burgerij. Bij Huy lag een convent, Nieuwklooster geheeten. Jan van Beieren, bisschop van Luik, deed het door het kapittel van Windesheim hervormen. Dit was den stedelingen echter volstrekt niet aangenaam. Zij deden het klooster niet slechts allerlei overlast aan, maar wierpen er de hervormde regulieren uit, en plaatsten er de vroegere loszinnig levenden weer in [4]), aan welke zeker meer te verdienen, of althans meer levensgenot te behalen viel.

Wil men nog meer? In sommige Brabantsche kloosters ontstonden wegens de inlijving in het generaal kapittel van Windesheim zóó groote onaangenaamheden [5]), dat de stichter van

---

1) Zie *Ref. mon.* p. 834[b].

2) De tegenwerking van kerkelijke personen kwam óók meermalen voor, maar had natuurlijk andere oorzaken. Voorbeelden levert *Ref. mon.* p. 488[a], 868[c], 905[c], 906[c]. De stedelijke vroedschappen, ofschoon wegens financieele redenen soms niet bijzonder op kloosters gesteld (zie bijv. boven, blz. 183, noot 2; verg. daarentegen Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 137 seq.), waren niet zelden openlijk dankbaar voor het werk der reformatie (zie bijv. *Ref. mon* p. 830[e]).

3) Zie *Chron. Wind.* p. 184—186.

4) Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 846 seq.

5) Verg. boven, blz. 17v.

Mariënhage bij Eindhoven den goeden raad kreeg en ook opvolgde, zijn klooster van den aanvang af met het Kapittel te vereenigen, wijl het gemakkelijker zou gaan, dit terstond, dan later te doen [1]. Wel een bewijs, dat het gewone kloosterleven niet al te heilig, het Windesheimsche onverbiddelijk streng, en de hervorming dringend noodig was.

Dit werd dan ook door de beter gezinden gevoeld. Hadden zij een convent op te richten, in te richten of te hervormen, hun oog en hunne hoop vestigden zich op Windesheim of de daarmede verbondene kloosters. Reeds vroeger zagen wij, hoe de bisschop van Utrecht, toen hij kennis kreeg van de verregaande zedeloosheid te Ludingakerke in Friesland, de Windesheimers verzocht, aldaar de hand aan het werk te slaan [2]. Voorbeelden van dien aard kan men in het werk van Busch »De reformatione monasteriorum" bij menigte vinden. Voor een paar andere vragen wij hier eene plaats.

Buiten de muren van Worms lag het klooster Kirsgarten. Het was in 1226 gesticht en werd gedurende twee eeuwen door cisterciënser-nonnen bewoond. Langen tijd was het leven er goed, doch toen de zusters in het bezit waren gekomen van vele privilegiën van pausen en keizers, verslapte de tucht en men pleegde er simonie. De pest ontvolkte het klooster; de vromen zagen er de rechtvaardige hand Gods in, en het gebouw werd voortaan slechts door een huisbewaarder met zijn gezin bewoond. Eindelijk (1443) nam een nieuwe bisschop de zaak ter hand. Eerst raadpleegde hij met abten der cisterciënser-orde, maar dezen, alles onderzocht hebbende, wanhoopten er iets goeds van te kunnen maken. Toen zond hij naar het kapittel van Windesheim. Dit vaardigde den prior van Bodiken af, om de plaats in oogenschouw te nemen. Men verhaalt, dat deze, de bewoners der streek leerende kennen, zeide: »Het is hier wel een land voor wijn, maar niet voor kloosters" [3]. Intusschen, de zaak werd beproefd. Met goedvinden van het Kapittel zond hij er eenige broeders heen, en Kirsgarten werd een convent van

---

1) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 135 seq.

2) Zie boven, dl. I, blz. 295v.

3) „Terra ista est vinifera sed non religiosifera."

augustijner-regulieren, behoorende tot de vereeniging van Windesheim [1]).

Merkwaardiger is het volgende. Te Luik was een armengasthuis [2]), dat door drie of vier reguliere kanunniken van den ouden stempel werd bestuurd. In verloop van tijd echter ontaardde dit gesticht zóózeer, dat het eene verzamelplaats van publieke vrouwen werd. De bisschop van Luik, om hieraan een einde te maken, gaf er eene gansch andere bestemming aan. Voortaan zouden knapen tot veertien- of vijftienjarigen leeftijd aldaar volgens de wijze der broeders van het gemeenschappelijke leven hunne opvoeding ontvangen, terwijl een priester, het gewaad der laatstgenoemden dragende, aan het hoofd zou staan. Dit geschiedde. Het gebouw heette van toen af het »Goedekinderenhuis". Maar ook dit liep weer verkeerd uit. Een der »priors" stelde het schoolgebouw voor dobbelaars open, wist op allerlei bedriegelijke wijzen aan geld te komen, en leefde in dronkenschap met Hilla, zijne concubijn. Toen sloeg de Bisschop een anderen weg in. Hij verlangde, dat het huis op Windesheimsche wijze zou worden hervormd (1428), en na weinige jaren was het een voortreffelijk klooster, dat in het Kapittel werd ingelijfd en ook later in bloeienden staat verkeerde [3]).

Uit dit voorbeeld, gelijk uit zoovele andere [4]), blijkt, dat de hervormingen volstrekt niet altijd door de belanghebbenden zelven begeerd, maar zeer dikwijls van hooger hand opgelegd werden. En waar de kloosterlingen zelven ze wenschten, daar geschiedde het ook niet altijd met de meest reine bedoelingen.

---

1) *Chronicon Wormatiense* (in Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. II), p. 113—115, 154—156.

2) Men denke hier niet uitsluitend aan een zieken-, maar aan een passantenhuis, gelijk de gasthuizen overeenkomstig hun naam oorspronkelijk waren, ofschoon aan ieder gasthuis ook een ziekenhuis verbonden was. Zeer leerzaam tot kennis van deze philanthropische stichtingen is de *Fundatiebrief van het Ewoutsgasthuis te Wijk bij Duurstede* (in de *Kronijk van het Historisch genootschap te Utrecht*, 13de jaarg., 1857, blz. 116—129). Zie voorts Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 249v.

3) Zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 123—125 (ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 13, in het „Compendium" door Hoyberge, p. 81—86). Verg. Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 170v.

4) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 295v, 298, 299 (noot 5), 301, 301v, 304, 309.

Niet zelden liep er evenveel wereldsch eigenbelang als zucht naar geestelijke volmaking onder [1]). Het kapittel van Windesheim toch had een goeden naam en bezat vele privilegiën, door pausen en prelaten daaraan verleend [2]). Waar de inrichting of de hervorming meer met tegenzin dan uit edele beginselen gewenscht werd, is het niet te verwonderen, dat zij soms met groote moeite werd ingevoerd en toch niet veel blijvends opleverde. Zoo werd bijv. in 1400 het klooster Engelendaal te Leiderdorp gesticht. Willem Vornken zou er de Windesheimsche inrichting aan geven. Doch toen hij, na er een jaar te zijn geweest en er al zijne kracht aan besteed te hebben, bemerkte dat hij toch niet vorderde, zeide hij: »Lieve broeders, gij ziet, dat het noch u noch mij langer past, dat wij samenblijven. Wij komen in leven en zeden niet overeen. Doet gij, wat u nuttig is; ik zal terugkeeren naar het huis, van waar ik ben gekomen. De Heer zij met u" [3]). Evenzoo werd de hervorming van het vrouwenklooster Klaarwater in Friesland tot tweemaal toe door Diepenveensche zusters beproefd, maar vergeefs [4]). Algemeen was de opmerking, dat het hervormen van reeds bestaande kloosters meer moeite kostte dan het inrichten van nieuwe [5]), en nog algemeener deze, dat het hervormen van vrouwenconventen het zwaarste en ondankbaarste van alles was. Busch deelt dan ook merkwaardige staaltjes mede van den kwaadaardigen tegenstand, dien de nonnen hem en zijnen medehervormers niet zelden boden [6]), en hij, zoowel als anderen, kende het wijdverspreide, voor de zusters niet zeer vleiende rijmpje:

Gratia nulla perit, nisi gratia sola sororum.
Sic fuit, est et erit: ONDANCK in fine laborum [7]).

---

1) Verg. *Chron. Wind.* p. 203.

2) Zie boven, blz. 64—83.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 168 seq., 479 seq. Verg. boven, blz. 332.

4) Handschrift D, fol. 129^v, 126^v. Verg. eenige bladzijden verder.

5) Zie *Chron. Wind.* p. 203. Verg. boven, blz. 340v.

6) Men kan er verschillende vinden *Ref. mon.* p. 859—865, 874—878, 896—899. Zie daarentegen de vriendelijke ontvangst p. 869 seq., vooral p. 891^b.

7) Dit rijmpje wordt, ofschoon bijna zeker ten onrechte, door Johannes Trithemius (in zijne *Annales Hirsaugienses*, S. Galli, 1690, tom. II, p. 261) toegeschreven aan Gerrit de Groote. Het was bekend aan Busch (*Ref. mon.* p 878^c) en aan Frederik van Heilo (*Apologia super resignatione regiminis soro-*

Al hadden de Windesheimers niet anders gedaan, dan in een tijd van schier algemeene kloosterverbastering eene vereeniging van ongeveer honderd conventen te vormen [1]), waarin door strenge tucht en onderlinge visitatie alle onzedelijkheid zooveel mogelijk geweerd, en het goede met nadruk bevorderd werd, ook dan reeds zouden zij iets voortreffelijks hebben verricht. Doch zij deden meer. Ofschoon zij hun hervormenden arbeid helaas slechts tot kloosters en andere geestelijke huizen [2]) bepaalden, breidden zij dien nochtans verre, ja zeer verre uit. En zoo is het geschied, dat eene menigte conventen in Noord- en Zuid-Nederland, Duitschland en Frankrijk, ook zonder in hun onderling verbond te zijn getreden, hunne uitwendige vormen in acht namen, hun kerkdienst volgden, in meerdere of mindere mate overeenkomstig hunne beginselen van zedelijkheid leefden, of zich zelfs geheel onder hun geestelijk toezicht plaatsten. Men heeft het aantal van deze conventen op eenige honderden begroot [3]). Nauwkeurig is het niet te bepalen. Telkens ontdekt men er meer.

---

rum, afgedrukt bij Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 81; verg. de minder juiste, maar blijkbaar hetzelfde bedoelende opgave van Hoyberge, *Corsendonca*, p. 178). Laatstgenoemde, die zich over het vrouwelijk geslacht zeer minachtend uitliet (t. a. p. blz. 78—80; verg. boven, blz. 279, noot 9), verhaalt van een abt, die zeide, dat hij, zoovele monniken hij tot besturing van nonnen had afgevaardigd, naar de hel had gezonden, alsmede van een ernstig man, die op de klacht van zekeren priester, „quod gratiam regiminis sororum non haberet", ten antwoord gaf: „Et hoc gratia est, quod gratiam illam non habetis" (t. a. p. blz. 80v; verg. Hoyberge, l. l. p. 178 seq.).

1) Zie boven, blz. 55v.

2) Zelfs gasthuizen werden soms door hen hervormd, of bij de oprichting onder hun toezicht geplaatst. Het eerste was het geval met het Groote gasthuis te Leuven (zie Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 7, afgedrukt bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 131—134). Het laatste had plaats met het gasthuis te Cues, opgericht door Nicolaas van Cusa (zie [Hontheim,] *Historia Trevirensis diplomatica*, Aug. Vind. 1750, tom. II, p. 437, 438, en voorts over dit gesticht: Swalue, *Het hospitaal te Cues en deszelfs stichter*, in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. III, Leid. 1843, blz. 113—172, met afbeelding; Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 232—238).

3) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 319 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 113; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 609).

Het spreekt van zelf, dat bij het werk der kloosterreformatie door augustijner-regulieren de conventen hunner eigene orde het eerst en het meest in aanmerking kwamen. Zoowel de opdracht van het concilie van Bazel [1]) als later die van Nicolaas van Cusa [2]) had dan ook deze strekking. Gelijk wij reeds zagen, verwachtte laatstgenoemde van het Windesheimsch kapittel tot verbetering van het kloosterleven zóóveel heil, dat hij de statuten van dit kapittel blijkbaar ten grondslag legde van zijne reformatorische plannen, voor zoover het de orde der regulieren betrof [3]). Op zijn bevel moest het in onbruik geraakt provinciaal kapittel te Neuwerk hersteld, op de wijze van het Windesheimsche ingericht, en met dit laatste in verband gesteld worden [4]). Inderdaad werd het eenige jaren later eene trouwe kopie van dat van Windesheim, hoewel het niet veel levensvatbaarheid schijnt te hebben gehad [5]). Daarentegen oefende de opdracht van den pauselijken legaat aan Johan Busch, destijds proost van Neuwerk, en doctor Paulus, proost van het S. Mauritius-convent te Halle, om alle kloosters hunner Orde in de bisdommen Maagdenburg, Merseburg, Meissen, Neuburg [6]), Brandenburg, Havelberg, Halberstadt, Hildesheim en Verden te bezoeken en zoo noodig te hervormen [7]), een niet geringen invloed in wijden kring uit.

Ook hierbij bleef het niet. De Windesheimers kregen als kloosterbezoekers en hervormers zóóveel vermaardheid, dat ook conventen van andere orden òf uit eigen beweging hunne hulp inriepen, òf door de daartoe bevoegde machten ter visitatie en reformatie aan hen werden opgedragen. Zoo strekte dan hun arbeid, en bijgevolg ook hun invloed, zich in eene menigte

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 297v; dl. II, blz. 75v, 330.

2) Zie boven, dl. I, blz. 301v; dl. II, blz. 122, 336.

3) Zie boven, blz. 44v, 122. Verg. ook eenigermate blz. 344, noot 2.

4) Zie boven, blz. 44v, 122v.

5) Zie boven, blz. 49, 50.

6) Het zoogenaamd bisdom van Neuberg is geen ander dan dat van Augsburg. Zie Potthast, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters. Supplement*, Berl. 1868, S. 271.

7) Zie *Ref. mon.* p. 958a (verg. boven, dl. I, blz. 301v; dl. II, blz. 122, 336), en voorts de stukken, tot de zaak behoorende, waaruit de aard en de strekking der reformatie kan blijken, aldaar, p. 956—963.

kloosters van praemonstratensers 1), cisterciënsers 2), benedictijnen 3) en leden van kleinere orden 4), zoo mannen als vrouwen, uit 5).

Bij de reformatiën der Windesheimers onder de benedictijnen werkte zeer gunstig de omstandigheid mede, dat schier alles, wat in de Statuten der eersten was opgenomen, ook in den Regel der laatsten was vervat 6). Voorts troffen gelijksoortige pogingen, door beiden aangewend, allergelukkigst te zamen. Immers reeds vroeger hadden de benedictijner Johan Dederoth van Munden of van Minden 7), abt van het klooster te Bursfeld 8), en de Windesheimer Rembert ter List 9), prior van het klooster te Wittenburg 10), van het concilie te Bazel volmacht

---

1) *Ref. mon.* p. 836a—841b.

2) l. l. p. 862c—864a, 877b—878c, 891b, 896c—898a.

3) l. l. p. 848a—852a, 878c—880a, 889c—890a.

4) l. l. p. 854b—859a, 869b—874b, 886c—887b, 890b—891a.

5) Aan latere onderzoekers zij bericht, dat de „Oratio scholastica" van J. C. Harenberg, getiteld *De felici in terris Brunsvico-Wolferbuttelanis coenobiorvm reformatione* (in 's mans *Otia Gandershemensia sacra*, Traj. ad Rhen. 1740, p. 309—324), niets bijzonders aangaande ons onderwerp bevat en de moeite van het raadplegen niet beloont.

6) *Ref. mon.* p. 844b.

7) Zie aangaande hem en de bronnen voor zijne geschiedenis de zoo aanstonds te noemen monographie van Leuckfeld, S. 21, 40—42 (verg. de daaraan ontleende mededeelingen van Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv, S. 274, Note *e*). Hij werd abt van Clusa in 1430, van Bursfeld in 1433, en stierf in 1439.

8) Zie over dit klooster, gelegen aan de Weser tegenover Münden: Leuckfeld, *Antiqvitates Bursfeldenses*, Leipz. 1713, kl. 4to, S. 3—31, en Kist, *Bul van paus Paschalis II, van het jaar* 1104, *betreffende het klooster Bursfeld* (in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI, Leid. 1835, blz. 261—273). Het werkje van Leuckfeld schijnt zeldzaam te zijn. Kist althans heeft het niet kunnen raadplegen (zie a. w. blz. 269).

9) Zoo was zijn volledige naam (zie *Ref. mon.* p. 489a). Is hij misschien dezelfde, dien wij boven, blz. 301, hebben ontmoet? Hoe dit zij, hij was kloosterling te Frendeswege bij Nordhorn, maar werd door zijn prior Hendrik Loder, dien men verzocht had de opneming van het convent te Wittenburg in het kapittel van Windesheim te willen bewerken, in 1423 aan het hoofd van genoemd convent geplaatst (*Ref. mon.* p. 488b). Veertien jaar later legde hij zijne betrekking neder (l. l. p. 488b, 489a).

10) Zie over dit klooster, het eerste dat in Saksen de hervorming aannam (*Ref. mon.* p. 488b), beneden, in het Aanhangsel, n°. 35.

gevraagd, om, ieder met de hulp van een daartoe door hem te kiezen persoon, de kloosters hunner orde in Saksen en Brunswijk te mogen hervormen [1]). De volmacht was hun verleend [2]), en het schijnt wel, dat zij zich veelal van elkander als helpers bedienden [3]). In ieder geval waren beiden met denzelfden geest bezield en hebben zij op de kloosters van de wederzijdsche orden een heilzamen invloed uitgeoefend, reeds vóórdat het werk der hervorming door Busch en anderen op breeder schaal werd volbracht.

In hoeverre nu echter deze kloosterreformatie van Johan Dederoth onder de benedictijnen, waaruit in 1440 de bekende Bursfeldsche congregatie is voortgekomen [4]), met de Windesheimers in verband staat, schijnt moeilijk te bepalen. Volgens Busch bestond er wezenlijke invloed, niet slechts door het samenwerken van Dederoth — of, gelijk hij hem steeds noemt, Johannes van Northeim [5]) — en Rembert ter List [6]), maar ook doordien eerstgenoemde wegens zijne hervormingsplannen het klooster te Windesheim en dat te Bodiken had bezocht, ten einde er de ware wijze, waarop de regel in acht moest worden genomen, met eigene oogen te aanschouwen [7]). Volgens Trithemius daarentegen heeft Dederoth — of, zooals hij 's mans naam vermeldt, Johannes van Rheinhausen [8]) — bij de hervorming van

---

1) Zie *Ref. mon.* p. 841^c^. Eenigszins anders, l. l. p. 489^a^.

2) Waarschijnlijk in 1435. Zie vooral Gieseler, a. a. O.; verg. *Ref. mon.* p. 487^c^, 489^a^.

3) Zie *Ref. mon.* p. 488^a^, 842^a^.

4) Zie aangaande deze Congregatie, de tot haar behoorende kloosters en de haar verleende privilegiën, de genoemde monographie van Leuckfeld, S 31—192; over de voornaamste literatuur, haar betreffende, Gieseler, a. a. O., waarbij gevoegd kunnen worden Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II, p. 350 seq. (alwaar de naam Dederoth), 413 seq., en M. S. n°. 1693 der Bourgondische bibliotheek (verg. ook Henricus Meibomius, *Chronicon monasterii Bergensis*, in Meibomii, *Res Germanicae*, Helmaest. 1688, tom. III. p. 307—310); over hare vertakkingen op Nederlandschen bodem, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 185—191.

5) Zie bijv. *Ref. mon.* p. 841^c^, 842^a^, 842^b^.

6) Zie l. l. p. 841c—842^b^.

7) Zie l. l. p. 842^b^.

8) Zie zijne meer vermelde *Annales Hirsavgienses*, tom. II, p. 350, 351, 353; verg. zijn *Chronicon Sponheimense* (in zijne *Opera historica*, ed. Freher

zijne abdij te Bursfeld hulp gezocht en gevonden bij den geleerden en zeer vromen Johannes Rode [1]), abt van het benedictijnerklooster van S. Matthias bij Trier, die hem vier goede broeders zond en hem, benevens een »ordinarius", afschrift gaf van door hem ontworpen »statuta" of »constitutiones". Neemt men nu in aanmerking, dat deze Johannes Rode door Otto, aartsbisschop van Trier, uit een karthuizer-klooster geroepen en als benedictijner gekleed was, met het doel om de genoemde abdij van S. Matthias te hervormen, dan komt men tot het besluit, dat volgens Trithemius de reformatie van Bursfeld, en bijgevolg eenigermate de geest der Congregatie van dien naam, niet met de Windesheimers maar met de benedictijnen zelven, of, zoo men wil, met de karthuizers in verband staat [2]). Intusschen, evenals Busch reden kan hebben gehad, de Windesheimers op den voorgrond te plaatsen, kan Trithemius, wiens klooster tot de Bursfeldsche congregatie behoorde, aangenamer hebben gevonden, alleen de benedictijnen te noemen, en reeds zou men geneigd zijn, ook hier de waarheid in het midden te zoeken, ware het niet, dat een derde getuige optrad [3]), die, eveneens lid der genoemde Congregatie, hetzelfde verhaalde als Busch, ja sterker dan hij alle licht deed vallen op den invloed van Windesheim. Ongelukkig evenwel schijnt deze getuige niet volkomen te vertrouwen. Hij geeft den indruk van naijverig te zijn op den roem van Bursfeld. Volgens hem moest

---

Francof. 1601, pars II), p. 350. Johan Dederoth had de eerste, maar terstond krachtige opwekking tot reformatie ontvangen op het concilie te Constanz, waar hij als monnik van Rheinhausen namens zijnen abt tegenwoordig was (zie *Ann. Hirsavg.* p. 350 seq.; *Chron. Sponh.* p. 350).

1) Zie aangaande dezen merkwaardigen man, geb. te Trier, gest. 1439, en die ook als schrijver is opgetreden, o. a. Trithemius, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in zijne *Opera historica*, tom. I), p. 157; denzelfden, *De scriptoribus ecclesiasticis* (eveneens aldaar), p. 360; Gasparus Bruschius, *Chronologia monasteriorum Germaniae*, Sulzb 1682, p. 447 seq; [Hontheim,] *Historia Trevirensis diplomatica*, tom. II, p. 331; Browerus en Masenius, *Antiquitates et annales Trevirenses*, Leod. 1670, tom. II, p. 268, 278; Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, tom. I, p. 414 seq; tom. II, p. 323.

2) Zie aangaande dit alles Trithemius, *Annales Hirsavgienses*, tom. II, p. 351; denzelfden, *Chronicon Sponheimense*, p. 350.

3) Namelijk Johannes Legatius in zijn *Chronicon coenobii S. Godehardi in Hildesheim* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II), p. 413 seq.

de Congregatie eigenlijk niet naar dit laatste klooster, maar naar zijn convent, d. i. naar Clusa bij Gandersheim, worden genoemd, wijl de reformatie dáár reeds door Johannes van Northeim was begonnen, eer deze haar in het klooster te Bursfeld aanbracht. Bij dit een en ander komt nog, dat de voorstelling der feiten, gelijk die door Busch en, naar het schijnt afhankelijk van hem [1]), door dezen derden getuige wordt gegeven, chronologisch niet juist kan zijn [2]), en dat er daarenboven nog verschilpunten bestaan, die de vereeniging der twee berichten schier onmogelijk schijnen te maken [3]). Alles te zamen genomen, moeten wij den lezer verzoeken, ons van het uitspreken van een bepaald oordeel te willen ontslaan. Geheel zonder nut voor de reformatie, en dus ook eenigermate voor de congregatie van Bursfeld, was de Windesheimsche geest zeker niet, doch hoever dit zich uitstrekte, ligt voor onszelven nog min of meer in het duister.

Ofschoon het bij een overzicht van den invloed, dien eene stichting in de wereld heeft gehad, niet rechtstreeks behoort, in

---

1) De twee verhalen gelijken zeer sterk op elkander; Legatius heeft Busch gekend (zie l. l. p. 415, 416); hij stierf in 1503 (zie Leibnitz, l. l. p. 6), d. i. acht en twintig jaar na de voltooiing van het werk *De reformatione monasteriorum* (zie boven, dl. I, blz. 320, verg. met blz. 291), waaruit hij dus kan hebben geput.

2) De beide schrijvers laten namelijk in 1430 het klooster Clusa door Johannes van Northeim en Rembert ter List hervormen op grond van de volmacht, hun verleend door het concilie te Bazel, dat in 1431 begon. Voorts noemen zij Johannes van Northeim abt van Bursfeld, wat hij eerst in 1433 werd. Reeds Gieseler heeft opgemerkt, dat hier tegen de tijdrekenkunde werd gezondigd. Zie zijn aangeh. werk, Bd. II, Abth. iv, S. 274 f.

3) Alles zou misschien nog overeen zijn te brengen, als men mocht aannemen, dat Dederoth en Ter List in 1430 niet op gezag van het concilie te Bazel, maar op dat van den Brunswijkschen hertog Otto den Eenoogige hadden gehandeld Doch ook dan blijven er groote bezwaren. Immers volgens Busch en Legatius is Dederoth abt van Clusa geworden, nadat hij reeds abt van Bursfeld was. Volgens Trithemius heeft juist het tegenovergestelde plaats gehad. Busch en Legatius laten hem te Clusa opvolger zijn van een abt, die, de reformatie van het klooster weigerende, zoolang in den kerker van zijn convent door hertog Otto werd gevangen gehouden, totdat hij afstand deed van zijne waardigheid. Trithemius zegt, zoowel in zijne *Annales Hirsaugienses*, p. 351, als in zijn *Chronicon Sponheimense*, p. 350, dat de opvolging geschiedde wegens het overlijden van den abt.

eene afzonderlijke behandeling te treden van de personen, door wie zij dezen invloed heeft uitgeoefend, kan het toch tot recht begrip van den aard en den omvang der zaak van groot nut zijn, enkelen hunner als het ware aan het werk te zien. Uit die enkelen kunnen dan allen worden gekend; het denkbeeld neemt eene gestalte aan; de redeneering maakt plaats voor aanschouwing. Daarom zullen wij, na de vroegere uitvoerige bespreking van Busch [1]), de kloosterhervormers Hendrik Loder en Johannes Mauburnus gedenken, en ook een paar zusters doen kennen, die zich in hetzelfde opzicht als zij verdienstelijk hebben gemaakt. En ten einde niets achterwege te laten, wat den indruk der Windesheimsche kloosterreformatie kan verhoogen, zullen wij ten slotte de aandacht vestigen op eenige conventen, vanwaar in bijzondere mate een hooger leven in andere is uitgegaan.

Hendrik Loder. Ongetwijfeld is hij na Busch een der grootste kloosterhervormers, die het kapittel van Windesheim bezat. Wat ons betreft, wij houden hem voor een veel dieperen geest dan laatstgenoemde. Jammer alleen, dat zijne methodistische ziekelijkheden veel van het voortreffelijke, dat in hem was, bedierven. Op het slot Loder bij Osnabrug geboren [2]), kwam hij later te Windesheim, maar schijnt òf door zijne overdrevene nederigheid zich op den achtergrond geplaatst, òf door gebrek aan vroegtijdige ontwikkeling de aandacht der broeders niet bijzonder getrokken te hebben. Hoe dit zij, men gebruikte den sterken, forsch gebouwden Westfaler [3]) voor boerenwerk en handenarbeid, liet hem brouwen, bakken en koken [4]), maar schijnt te hebben gemeend, dat hij voor andere zaken niet veel geschiktheid bezat. Van lieverlede nochtans kwamen zijne hoogere hoedanigheden aan den dag. Eerst nam men hem onder de conversen [5]), later onder de

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 289—325. Tevens herinner ik den lezer de aldaar (blz. 289, noot 2) genoemde voordracht van Grotefend, *Der Einflusz der Windesheimer Congregation auf die Reformation der Niedersächsischen Klöster*, wijl deze schier uitsluitend over Busch handelt.

2) *Chron. Wind.* p. 534; verg. ook aldaar, p. 84, 112.

3) De Westfalers stonden in die dagen als bijzonder sterk bekend. Zie *Chron. Wind.* p. 391, 435, 535.

4) *Chron. Wind.* p. 112, 534.

5) l. l. p. 534.

koorbroeders op [1]), en hij werd zelfs de opvolger van Gerlacus Petersz. in diens betrekking van sacristein [2]).

Terwijl hij als zoodanig werkzaam was en ook nu weer zijne plichten nauwkeurig vervulde, geschiedde het, dat er in het Windesheimsche klooster Frendeswege bij Nordhorn in Bentheim een prior moest worden benoemd. De keuze der broeders aldaar viel op Loder [3]), en deze toog er heen. Hij vond er alles in groote armoede, hield er allen de gehoorzaamheid, nederigheid, verduldigheid en andere christelijke deugden als de grondslagen van het ware kloosterleven voor, maar bekrachtigde ook zijne leer met een leven in ijver, eenvoudigheid en liefde [4]). De »ootmoedigheid", in den vroeger door ons besproken zin opgevat [5]), stond bij hem bovenaan. Hij zelf beoefende haar op vaak overdrevene wijze. Aan de geringste werkzaamheden nam hij deel; de slechtste spijzen at hij mede; den gasten waschte hij de voeten; in één woord, hij wilde liever de minste dan de meeste der broederen wezen [6]). Ook deze laatsten spoorde hij dagelijks tot die ziekelijke soort van nederigheid aan, en er was in het gansche Kapittel geen klooster, waar men meer »ootmoedige werken" verrichtte, meer venijde, meer vloer, voeten en mat kuste, dan te Frendeswege bij Nordhorn [7]). Tevens heerschte er groote weldadigheid ondanks de armoede; want Loder was geloovig overtuigd, dat men door geven rijker werd. De uitkomst maakte hem geenszins beschaamd. Het klooster ging onder zijn bestuur ook in tijdelijke zegeningen zeer vooruit [8]).

Intusschen spaarde hij geen arbeid, hoe zwaar, geene moeite, hoe groot, om andere kloosters te stichten, in te richten of te hervormen. Wij zijn met de bijzonderheden van zijne pogingen

---

1) *Chron. Wind.* p. 84, 112, 535. Hij werd ingekleed in 1404. Dat iemand, eenmaal conversbroeder zijnde, niet dan bij uitzondering koorbroeder kon worden, zie boven, dl. I, blz. 113v.

2) l. l. p. 535. Verg. boven, dl. I, blz. 139, noot 2.

3) l. l. p. 112, 535.

4) l. l. p. 536.

5) Zie boven, dl. I, blz. 181v; dl. II, blz. 284—291.

6) *Chron. Wind.* p. 537, 539 seq. Verg. boven, blz. 312.

7) l. l. p. 537, 538, 541 seq., 559—565 passim. Verg. boven, dl. I, blz. 143, noot 2; 172, noot 1; 202, noot 2; dl. II, blz. 282; 283; 285, noot 8; 290.

8) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 544—547. Verg. boven, blz. 312.

in deze niet zoo van nabij bekend als met die van Busch, doch uit alles blijkt, dat hij een groot kloosterreformator geweest is, oostelijk tot in Saksen, noordelijk tot in het toenmalig Oost-Friesland, zuidelijk tot voorbij Keulen [1]). Helaas, ook de ziekelijkheden, waarvan wij reeds spraken, werden hierdoor in wijden kring verspreid [2]). Bij de hervorming van het klooster te Bodingen in Bergsland ondervond hij zóóveel tegenwerking, dat hij er schier wanhopig onder werd [3]). Een brief, derwaarts door hem geschreven en door Busch in het »Chronicon Windesemense" opgenomen [4]), legt, ondanks het rhetorische en exclamatorische van den stijl, een eervol getuigenis af aangaande zijn edelen geest. Door de goeden geacht en bemind, door de boozen »als een duivel" gevreesd [5]), droeg hij in Westfalen, Saksen, Friesland en de Rijnstreken den eernaam van »apostel des lands" [6]).

Gaarne zouden wij thans spreken over Willem Keppel [7]), die niet slechts als prior te Frendeswege, maar ook als kloosterhervormer den arbeid van Loder heeft voortgezet; over Arnold Huls [8]) en Arnold van Holte [9]), van wie getuigd wordt, dat zij verscheidene regulierenkloosters in Westfalen, Friesland en de Rijnstreken tot aan Bazel hebben hervormd of nieuw opgericht [10]); over Rembert ter List [11]), Godfried van Tiel [12])

---

1) *Chron. Wind.* p. 552; verg. p. 112, 162 seq., 538, 561. Zie voorts p. 185, 187, 201, 204, 551.

2) l. l. p. 538, 561. Verg. boven, dl. I, blz. 172, noot 1, en 202, noot 2.

3) l. l. p. 552.

4) l. l. p. 553—558. Van Boxhorn heeft er een gedeelte uit opgenomen in zijne *Nederlandsche historie* (vert. door Leydekker, Amst. 1739), blz. 223—225.

5) l. l. p. 543; verg. p. 542 seq. (boven, blz. 311).

6) l. l p. 112, 162 seq, 542. Hij stierf in 1439 (l. l. p. 570).

7) Geprofest te Frendeswege. Zie aangaande hem *Chron. Wind.* p. 188, 558; *Ref. mon.* p. 479, 856.

8) Eveneens geprofest te Frendeswege. Zie aangaande hem *Chron. Wind.* p. 55 seq, 185 seq, 188, 526 seq, 555, 558 seq; *Ref. mon.* p. 479, 482, 483, 834, 837, 856, 934 seq; verg. boven, blz. 309v, 339.

9) Zie aangaande hem *Ref. mon.* p. 482b.

10) *Ref. mon.* l. l.; verg. *Chron. Wind.* p. 204.

11) Zie aangaande hem *Ref. mon.* p. 487, 488, 489, 841, 842, 856, 862, 900; Johannes Legatius, *Chronicon coenobii S. Godehardi* (in Leibnitz, l. l. tom. II), p. 413; voorts boven, blz. 346.

12) Geprofest te Windesheim. Zie aangaande hem *Chron. Wind.* p. 109, 201;

en Rutger van Erfurt 1), drie op elkander volgende priors van het convent te Wittenburg 2), die, overeenkomstig de ons bekende volmacht van het concilie te Bazel 3), de kloosterreformatie in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Verden hebben uitgebreid; over Hendrik Cremer 4), Johan Clovekorn 5) en Herman van Stralen 6), die, de één in meerdere, de ander in mindere mate, aan de zuivering van het kloosterleven hebben gearbeid; over Herman Rijd van Renen, die in 1455 op verzoek van Nicolaas van Cusa naar het klooster Novicella bij Brixen in Tyrol werd gezonden 7); over Herman van Xanten 8) en zoovele andere broe-

---

Ref. mon. p. 477, 481, 482, 488, 489, 490, 492, 493, 856, 865, 869, 900, 901; voorts boven, dl. I, blz. 298, noot 2, en 299, noot 4.

1) Zijn volledige naam was Rutger Luneburg van Erfurt (zie *Ref. mon.* p. 489a). Hij ging in 1460 tot de karthuizers over (l. l. p. 488c, 489a, 935c). Zie voorts aangaande hem l. l. p. 485, 488, 500, 501, 821, 838, 839, 859, 860, 862—864, 864, 865, 902, 903, 925.

2) Zie *Ref. mon.* p. 489a.

3) Zie boven, dl. I, blz. 297v; dl. II, blz. 75v, 330, 336, 346v.

4) Uit Zwolle. Geprofest op den S. Agnietenberg. Prior te Richenberg van 1435 tot '45 (*Ref. mon.* p. 490c). Zie voorts aangaande hem *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 36, 58, 107, 108 seq, 110; *Ref. mon.* p. 490, 492, 493, 497, 500, 501, 504, 505, 826, 837, 904, 949, 953.

5) Of Clavenkorn. Uit Osnabrug. Geprofest te Frendeswege. Prior te Richenberg van 1456 tot '76 (*Ref. mon.* p. 490c). Zie voorts aangaande hem l. l. p. 482, 483, 484, 485, 486, 490, 851, 887, 891, 892, 896, 916, 922, 923.

6) Prior te Molenbeke. Doet afstand van zijne betrekking, 1487 (*Ref. mon.* p. 489b). Zie voorts aangaande hem l. l. p. 483, 484.

7) Kloosterling te Wittenburg, 1427. Uitgezonden ter hervorming van Neuwerk, 1447. Aldaar geprofest, 1448, en prior (d. i., wijl Neuwerk eene proostdij was, de tweede in rang [zie bijv. *Ref. mon.* p. 821a]; Johan Busch was er destijds proost). Hij houdt er in tegenwoordigheid van Nicolaas van Cusa een kort sermoen over diens blijde inkomst en de hoop der kloosterhervorming, 1451. Ter inrichting van Novicella afgevaardigd, 1455. Pastoor der parochie van S. Maria bij Halle, 1456. Aldaar na vele moeilijkheden gestorven, 1476. Zie aangaande dit alles en meer *Ref. mon.* p. 489b, 489c, 821a, 945b, 948a.

8) Te gelijk met Johan Busch, Godfried van Tiel en Johan van Naaldwijk, die later prior superior werd, ingekleed te Windesheim, 1419. Busch noemt hem den beste van hen allen. Hij zal reeds bij de inkleeding te zamen met Busch door Johan Vos ter kloosterreformatie zijn aangewezen. Zie aangaande dit alles en meer *Naamlijst* enz. (in Bijlage V); *Chron. Wind.* p. 109, 334, 501; *Ref. mon.* p. 477c, 955b; verg. boven, dl. I, blz. 293, noot 1.

ders [1]), die in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden aan de inrichting van nieuwe, en de verbetering van reeds bestaande conventen hunne krachten hebben gewijd. Doch bij de onvermijdelijke overeenkomst der feiten en toestanden zou ook nog de gelijkheid van het arbeidsveld komen. Daarom te meer begeven wij ons thans liever naar Frankrijk, waar wij nog weer andere bijzonderheden dan tot dusverre zullen ontmoeten.

De man, die hier vooral ter sprake moet worden gebracht, is Johannes Mombaer of Mauburnus [2]), ook naar zijne geboorteplaats Johannes van Brussel geheeten [3]). Als knaap naar Utrecht gezonden, waar hij in de grammatica, den kerkdienst en den kerkzang werd onderwezen, begaf hij zich weldra naar het klooster op den S. Agnietenberg bij Zwolle, waar hij als regulier kanunnik gelofte deed. Zijne niet geringe gaven van verstand en hart vonden spoedig eene welverdiende waardeering; het kapittel van Windesheim toch, waartoe het genoemde klooster behoorde, droeg hem menige betrekking op, die hij op voortreffelijke wijze vervulde [4]). Ook als schrijver maakte hij naam door zijn »Venatorium Sanctorum ordinis canonicorum regularium" [5]) en andere werken [6]), bovenal door zijn »Rosetum exercitiorum spiritualium", dat — wij zagen dit reeds — minstens zes uitgaven heeft beleefd [7]).

In 1497 nu kwam tot het generaal kapittel van Windesheim [8]) een zeer vereerend schrijven van het Parlement te Parijs. Het

---

1) Men herinnere zich o. a. ook Johan van Kempen en Werner Keynkamp. Zie boven, dl. I, bl. 246v, 254.

2) De hoofdbron tot kennis van zijn leven is Sammarthanus, *Gallia Christiana*, Lut. Par. 1715, tom. VII, col. 836—838 (ontleend aan eene biographie in handschrift). Men vergelijke echter vooral ook Paquot, *Memoires*, tome III, p. 361—368, en Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 298—301.

3) Hij zelf onderteekende zijne brieven (zie de volg. blz.): Joannes Bruxelle.

4) Alles ontleend aan *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 836 seq.

5) In handschrift aanwezig op de Bourg. bibl. M. S. nº. 11973 (in-folio; papier; 248 folio's). Hiermede vervalt de twijfel van Paquot aangaande het bestaan van dit werk (zie zijne *Memoires*, tome III, p. 367).

6) Zie Paquot, l. c. p. 367 suiv., en Bourg. bibl. M. S. nº. 861.

7) Zie boven, blz. 323.

8) Niet tot de kloosterlingen op den S. Agnietenberg, gelijk ik boven (blz. 142) op voorgang van Delprat (a. w. blz. 298 en 299) weleer geschreven, en in de drukproeven niet verbeterd heb.

was gedagteekend 18 April en bevatte het verzoek, dat men eenige broeders naar Frankrijk zou gelieven te zenden, om er de abdij van S. Victor en meer andere te hervormen. Een brief van den Aartsbisschop, d. d. 6 Mei, volgde 1), en op het laatst van September kwam Mauburnus met negen metgezellen 2) in Frankrijk aan. 's Mans eerste brief uit Parijs ligt in afschrift voor ons opgeslagen 3). Deze is te merkwaardig, om er niet het voornaamste uit over te nemen. Aldus schrijft hij:

»Ik weet, eerwaardige vaders, dat gij brandend verlangt, den uitslag van onzen tocht te kennen. Den 24sten September kwamen wij met lijf en goed behouden te Parijs aan, nochtans niet zonder kwaad zaad, door den vijand gestrooid. Want toen wij bij Kamerijk dien conversbroeder voorzichtig genoeg hadden opgenomen, vervolgden ons twee mannen te paard, een priester met een notaris, en wij werden in ons logement gearresteerd,

---

1) Alles ontleend aan *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 836.

2) De voornaamsten waren: 1. Johannes de Vinea (van den Wyngaerde), regulier kanunnik te Groenendaal (niet Rooklooster, gelijk Paquot bij vergissing schrijft), als abt te Livry gestorven 1503 (zie aangaande hem en zijne schriften *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 838; Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 164; Paquot, l. c. tome III, p. 368—370); 2. Reinerus Koetken, regulier kanunnik op den S. Agnietenberg, eveneens als abt te Livry gestorven 1504 (zie aangaande hem *Gallia Christiana*, l. l. col. 838 seq.; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 130); Jacobus Oldenzael, regulier kanunnik te Windesheim, als supprior te Livry gestorven 1500 (zie aangaande hem *Gallia Christiana*, l. l. col. 839 seq.; *Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim*, afgedrukt beneden, in Bijlage V, op het jaar 1490).

3) Namelijk in een papieren H. S. in 12mo met hoornen omslag, vroeger behoord hebbende aan Delprat, en thans in bezit van de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis" te Zwolle. Dit H. S. bevat eene uitgebreide briefwisseling van Mauburnus en de zijnen met den prior van Windesheim en anderen. Jammer, dat het schrift bijzonder klein en niet altijd duidelijk is. Ook Paquot (l. c. tome III, p. 367) vermeldt brieven van Mauburnus, Standonck en Hodaert. Ik vond er eenen van Mauburnus aan Johannes van Gheendertalen te Zevenborren (zie aangaande hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 52) op de laatste folio van M. S. n°. 11974—11985 der Bourg. bibl. Een andere van Mauburnus aan den aartsbisschop van Tarse in partibus infidelium, benoemd abt van Livry, is uitgegeven in *Gallia Christiana*, tom. VII, Instrumenta, col. 280 seq., n°. XIV. Dat hij ook met Erasmus in briefwisseling stond, blijkt uit twee brieven van dezen aan hem, beiden geschreven uit Parijs en uitgegeven l. l. col. 281, n°. XV en XVI.

tenzij wij den conversbroeder weer op zijne plaats afleverden. Daarenboven viel men ons lastig met half vervloekende, half bedreigende brieven van den officiaal en den deken van Kamerijk. Ik heb hun welwillende antwoorden geschreven, ben naar den man gegaan, op wiens bevel wij in arrest waren genomen, en ben door hem naar een ander geleerd persoon gezonden, die beoordeelen moest, wat volgens de wet met ons moest worden gedaan. Gode zij dank, wij kwamen vrij. Wat wij intusschen hebben uitgestaan, zoowel door de zwakheid van onze eigene gemoederen, als door de voorspellingen van kwaadwillige menschen, die ons omringden en uitvorschten wat er gaande was, laat zich niet gemakkelijk beschrijven. Eindelijk na allerlei, dat ik onvermeld laat maar dat niet gering was, kwamen wij te Parijs. Hoe wij daar zijn ontvangen en behandeld, kan niet met een paar woorden worden gezegd. Onze zeer eerwaardige en zeer brave magister Standonck 1) heeft gedaan, gelijk hij had beloofd. Men moet den man gezien hebben, om hem te kennen. Van Zaterdag tot Dinsdag zijn wij in zijn voortreffelijk college geweest en als groote heeren behandeld. Maar de meest bijzondere vriendelijkheid, meer dan wij kunnen beschrijven, bewees ons magister Herbertus Wilsem uit Kampen 2); zijne eigene kamer en zijn eigen bed stond hij ons af. Zijne welwillendheden waren zóó groot en van zóódanigen aard, dat wij vreezen ondankbaar te zijn. Hij ondernam met ons den steilen en moeilijken weg naar het klooster, betaalde de kosten en wilde niets terugontvangen. Het eenige, wat hij begeerde, was een brief van broederschap van ons Kapittel 3). Er waren ook andere heeren, mannen van gewicht, aanzien en gezag, die zich onze zaak aan-

---

1) Gewezen leerling der fraterscholen te Gouda en te Kamerijk; sinds 1485 rector der hoogeschool te Parijs; gestorven 7 Febr. 1504 (d. i. volgens tegenwoordige tijdrekening 1505). Zie aangaande hem en het door hem opgerichte „Collegium Standonicum" of „Domus pauperum" bij de universiteit te Leuven, Valerius Andreas, *Fasti academici*, Lov. 1650, p. 268—274; Joannes Molanus, *Historia Lovaniensium*, Brux. 1861, pars I, p. 636 seq. Verg. ook nog Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 125v, 298.

2) Waarschijnlijk een latere bloedverwant van Hendrik van Wilsem, schepen te Kampen, een der zes eerste broeders te Windesheim, over wien gehandeld is boven, dl. I, blz. 248—251.

3) Zie aangaande de Windesheimsche brieven van broederschap boven, blz. 263v.

trokken. Eén hunner schreef gansche nachten voor ons. Er werden ons ook eene menigte ruiters aangeboden, om ons te begeleiden, wel twee- of driehonderd. Maar wij hebben het afgeslagen, onze hoop stellende op den Heer en zijn heiligen naam. Men bracht ons in het klooster, waar wij wezen moesten, op den 29sten September omstreeks het noenmaal. Hoe prachtig de heer abt dit had laten aanrichten, wie zal dat verhalen! Wij verzoeken u, aan magister Herbertus ten spoedigste den brief van broederschap te zenden. Meer schrijf ik niet, wijl de tijd het niet toelaat en de zaken nog niet rijp zijn. Dit ééne alleen: Tenzij de Heer het huis bouwt, zal het werk, waartoe wij gezonden zijn, in duigen vallen. Daarom worde de Allerhoogste door allen aangeroepen."

Ons bestek laat niet toe, uit de verder gevoerde briefwisseling veel mede te deelen. Reeds zeer spoedig vernemen wij klachten over allerlei pogingen om het begonnen werk te stuiten, over ophitsing en samenrotting der vroegere, thans uitgezette kloosterbewoners, over halsstarrige weigering om de snede van het gewaad en de wijze van den zang te veranderen [1]), over bedreiging van uitwerping, als de hervórmers niet toegaven, over de tusschenkomst van den Bisschop, en dergelijke zaken meer, die slechts herhalingen zijn van dezelfde verschijnselen, waarmede Busch in zoo menig klooster in Duitschland te kampen heeft gehad.

Liever dan den strijd te teekenen, zullen wij de gevolgen daarvan schetsen. Mauburnus, wien het ondanks al de tegenwerking, die hij en zijne broeders vaak hadden te verduren ook niet aan bewijzen van waardeering [2]) en woorden van aanmoediging ontbrak [3]), werd prior van het S. Severinus-klooster te Chasteau-Landon, later abt van Notre-Dame te Livry. Het gelukte hem en den zijnen, niet slechts in deze maar ook in vele andere conventen, in verschillende bisdommen gelegen [4])

---

1) Zie boven, blz. 337.

2) Onder anderen werd hij biechtvader van Nicolas de Hacqueville, voorzitter van het Parlement te Parijs. Zie *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 836.

3) Erasmus, die destijds te Parijs verkeerde, schreef hem zeer vleiende en opbeurende brieven (zie boven, blz. 355, noot 3). Enkele gedeelten daarvan zijn vertaald te vinden bij Delprat, a. w. blz. 300v.

4) Zie de namen in *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 837; tom. XII, col. 203; ook vertaald bij Delprat, a. w. blz. 301.

de tucht te herstellen, het leven te verbeteren, den regel der Orde te doen gehoorzamen. De hervormde conventen nu sloten zich weldra tot eene congregatie aaneen, waarvoor Mauburnus in 1500 »Constitutiones" ontwierp [1]), en die, op de leest der Windesheimsche geschoeid [2]), een jaarlijksch generaal kapittel hield in de genoemde abdij te Livry [3]). Aan het hoofd van deze congregatie, die eerst in 1505 door den kardinaal van Ambasia, pauselijk legaat in Frankrijk, en den bisschop van Parijs werd bekrachtigd [4]), stond een proost generaal [5]). In 1515 bepaalde men, ofschoon er dikwijls van werd afgeweken, dat de jaarlijksche vergadering voortaan in de abdij van S. Victor te Parijs [6]) zou worden gehouden [7]). Vandaar dat de Vereeniging, die vroeger »Congregatie van S. Severinus" had geheeten [8]), thans meestal »Congregatie van S. Victor" genoemd werd. Haar officieele naam evenwel klonk veel beteekenisvoller: »Frankrijks vereeniging tot hervorming der reguliere kanunniken" [9]). Is zij aan dezen naam getrouw gebleven, dan kan het niet anders, of zij heeft gedurende den tijd van haar bestaan een heilzamen invloed gehad [10]).

Intusschen was Mauburnus, die zijn reformatorischen arbeid ook nog tot de benedictijnen had uitgestrekt [11]), in de kracht

---

1) *Gallia Christiana*, tom. XII, col. 203.

2) l. l. tom. VII, col. 841.

3) l. l. col. 838, 839, 841.

4) l. l. col. 841; tom. XII, col. 203.

5) l. l. tom. VII, col. 841.

6) Weleer hadden de Windesheimers naar diezelfde abdij eene commissie gezonden, om er de aloude kleederdracht en de regelen der regulieren-orde te leeren. Zie boven, dl. I, blz. 205.

7) *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 841 seq. Volgens tom. XII, col. 203, in 1517.

8) l. l. tom. XII, col. 203.

9) „Unio Franciae reformationis canonicorum regularium" (tom. VII, col. 842).

10) Gedurende de Fransche burgeroorlogen der 16de eeuw werd zij ontbonden. De abdij van S. Victor zette evenwel de gewone levenswijze voort. Nog in 1721 was de aartsbisschop van Parijs haar hoofd en visitator. Zie Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, Par. 1721, tome II, p. 151. Verg. echter *Gallia Christiana*, tom. XII, col. 203. Een „Catalogue des Maisons des Chanoines Reguliers de la Congregation de France" levert Du Molinet, *Figvres des differents habits des chanoines regvliers en ce siecle*, Par. 1666, p. 31 suiv.

11) *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 837.

van zijn leven bezweken. Door ziekte aangetast, werd hij op hoop van herstel uit zijn klooster te Livry naar Parijs gevoerd, waar hij in den aanvang van 1503 overleed 1). Groot was de smart over zijn heengaan. Vele kanunniken en andere geestelijken, ook geleerden van de Universiteit, vergezelden zijn lijk tot aan de poort der stad. In de verschillende parochiën, die men doortrok, sloten priesters en geestelijken zich bij den stoet aan 2). In de kerk van zijn klooster, vóór het hoogaltaar, werd hij bijgezet 3), en weldra wist men te verhalen van een koortslijder, die volkomen genezing had gevonden op zijn graf 4).

Niet slechts Mauburnus, maar nog drie zijner medehelpers werden in hetzelfde klooster te Livry door doodelijke ziekte aangegrepen. Één der drie was hem reeds voorgegaan; de twee anderen volgden hem weldra 5). De abdij zelve kreeg hierdoor eene treurige vermaardheid. Een schrijver, wiens naam niet wordt opgegeven, noemde haar »het graf der Duitschers" 6). Wij vermelden dit een en ander, om te doen zien, wat al gevaren er soms met de kloosterhervormingen konden verbonden zijn, maar ook met welk een geloovigen moed zij meestal werden getrotseerd.

En thans de beurt aan enkele zusters, die zich op het gebied der kloosterinrichting en kloosterhervorming verdienstelijk hebben gemaakt. Wij beginnen met Griete Daegens. Deze, te Zwolle uit rijke ouders geboren, was nog jong, toen zij in Meester-Geertshuis te Deventer kwam, om er God te dienen. Nadat zij er echter eenigen tijd geweest was, werd de verzoeking om naar de ouderlijke woning weder te keeren haar zóó sterk, dat zij er in bezweek. Hierdoor nu verbeurde zij hare plaats, want wie er eenmaal zonder verlof uitging, mocht er nooit weer inkomen. Niet lang daarna vinden wij haar echter onder de eerste zusters van Diepenveen, weldra zelfs als suppriorin. Na deze betrekking omtrent twee jaar te hebben vervuld, werd zij in het

---

1) l. l. col. 838, alwaar 1502 zooveel is als thans 1503.

2) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan de boven (blz. 89, noot 1) genoemde rede van Johannes Scotus in het Windesheimsch generaal kapittel van 1508 (Bourg. bibl. M. S. 11981, [fol. 7r]); verg. *Gallia Christiana*, l. l.

3) *Gallia Christiana*, l. l.

4) Zie de genoemde kapittelrede van Johannes Scotus, l. l.

5) Zie boven, blz. 355, noot 2.

6) „Sepulcrum Alemannorum" (*Gallia Christiana*, l. l. col. 839).

klooster Barberendaal bij Tienen in Brabant 1) tot priorin gekozen. Zij ging er heen, bleef er tien jaren, »maakte er een goed regiment" 2), en keerde vervolgens naar haar geliefd Diepenveen terug. Doch eenigen tijd later begeerde men haar als priorin te Bethanië bij Arnhem 3), waar zij veel te lijden had door den rector en de zusters, die het met hem hielden. Gelukkig kwam zij opnieuw te Diepenveen, maar om kort daarna naar het benedictijner-klooster Klaarwater bij Hattem 4) te vertrekken, ten einde dit te »informeeren." Ook hier leverde haar de arbeid, o. a. ook door den proost, die »gezet was op groote heerlijkheid en niet veel [heiligen] geest had", weinig anders dan moeite en verdriet 5). Nog eenmaal keerde zij naar haar »aardsche paradijs" 6), d. i. naar Diepenveen weder, en stierf aldaar in 1452 op vergevorderden leeftijd 7).

Een dergelijken levensloop had Hille Sonderlants uit Kleefsland, weleer eene wereldsgezinde begijn, vervolgens eene eerzame zuster in Meester-Geertshuis, later eene voortreffelijke reguliere kanunnikes te Diepenveen, zelfs rectrix aldaar, toen er nog geene

1) Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 2.

2) Dat Griete Daegens meer dan streng was en hierdoor in minder aangename betrekking tot den rector van het klooster kwam, blijkt uit de mededeelingen van Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 8, § 3 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 49): „Anno xv. [i. e. 1415] frater Walterus [de Gierlis, prior in Korsendonck], vt eligerent sororem margaretam daegens ex diepenven in Priorissam effecit, quo institutis Capituli melius imbuerentur. Et cum haec Priorissa plus iusto rigoris exhiberet, Walterus se sequestrum et medium exhibens seueritatem illius leniebat, et interdum increpabat duritiam illius. Illa minus patiens ab illius gubernaculis eximi et sub commissionem Venerabilis Prioris superioris dirigi satagebat. Qui anno xviii misit illis fratrem Henricum de Wilde Professum in Windesim."

3) Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 10.

4) Zie over het klooster Klaarwater, dat later tot de Bursfeldsche congregatie behoord heeft, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 15v, 185v, 247.

5) Verg. boven, blz. 343.

6) Verg. boven, blz. 298.

7) Alles ontleend aan Handschrift D, fol. 127v—130r. Verg. aangaande het genoemde sterfjaar Matthaeus, achter zijn *Anonymi chronicon ducum Brabantiae*, p. 228, en v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 177 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 625).

mater benoemd was. Ook deze ging eerst als priorin naar het klooster Mariënkamp te Amsterdam 1), »opdat zij daar een goed fondament zou leggen". Zij bleef er omtrent twaalf jaar, en kwam, na er »groote vrucht gedaan" te hebben, terug. Later ging zij naar het straks genoemde klooster Klaarwater, »om er eene goede ordonnantie te maken", maar kon er al evenmin als hare voorgangster aarden. Dientengevolge vertrok zij met eenige zusters van daar naar Nijeklooster in Friesland 2), waar zij »een goed huis" hielp vormen, keerde nog eenmaal naar Diepenveen weder, ging eindelijk als priorin naar het convent van S. Maria in Galilea te Gent 3), en stierf aldaar in 1445 4), nadat er alles »op een goeden voet gekomen was" 5).

Wat wij van Griete Daegens en Hille Sonderlants verhaalden, heeft meerendeels betrekking op het inrichten en hervormen van kloosters door daartoe opzettelijk benoemde priorinnen. Meer gewoon evenwel was de toezending van twee of drie zusters, die, zonder eene bepaalde waardigheid te bekleeden, de noodige inlichtingen verschaften en door haar voorbeeld heilzaam op de omringenden werkten. Eene dergelijke zending van zuster Tecla en hare twee gezellinnen Ida en Aleid uit het klooster Bronope bij Kampen is reeds vroeger terloops door ons vermeld 6); eene andere van de Diepenveensche zusters Stijne des Grooten 7), Daatje

---

1) Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 1.

2) De eigenlijke naam van dit klooster was Aula Dei. Het behoorde tot de orde der cisterciënsen. Zie aangaande de stichting er van in 1233, Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Chronicon Frisiae*, Leov. 1847, lib. III, cap. 32, p. 164, en daaraan ontleend door v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. II, blz. 89 (fol. uitg. dl. V, blz 159).

3) Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 11.

4) Zie aangaande dit jaartal Matthaeus, l. l. p. 228; v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 176 (fol. uitg. dl. VI, blz. 624). In Handschrift D, fol. 127r, staat 1412, wat niet goed wezen kan.

5) Alles ontleend aan Handschrift D, fol. 126r—127r. Verg. v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz. 470 (fol. uitg. dl. VI, blz. 698).

6) Zie boven, blz. 186v, vooral ook blz. 187, noot 1. Verg. voorts blz. 205. De bron tot nauwkeurige kennis van deze driejarige zending (1462—'65) naar het klooster Mariënberg bij Helmstadt, dat op zijne beurt twee andere vrouwenconventen hervormde, is *Ref. mon.* p. 891c—893b, waarbij men vooral voege de gevoerde briefwisseling, p. 893c—896a.

7) Zie reeds aangaande haar boven, blz. 296, noot 10.

Derks [1]) en Aleid ter Maat is in meer dan één opzicht te merkwaardig, om haar niet met eenige uitvoerigheid te bespreken, te meer, wijl zij slechts te kennen is uit een handschrift, dat niet onder ieders bereik valt [2]).

Bij Munden aan de Weser lag een oud klooster, Hildewartshusen geheeten, welks eerste beginselen opklommen tot de dagen van Karel den Groote. In den aanvang, zoo luidt het verhaal, werd het slechts door dochters van koningen bewoond; later nam het ook kinderen van hertogen en graven, nog later van ridders en eigenhoorigen, ten slotte zelfs van burgers en landlieden op. Ook ten opzichte van zedelijkheid en tucht was het schromelijk achteruitgegaan. Te vergeefs had men het meer dan eens ingesloten. De ontaarding ging zóó ver, dat de zusters zich geheel ter wereld keerden, en met de gezellen uitreden, jaagden, speelden en dansten. Eindelijk sloot men het wederom in, en kleedde de bewoonsters met het wit gewaad der augustijnernonnen. Maar nu stelden zij zich als onzinnigen aan, zeggende: »Men heeft ons als dooden gekleed; wij zullen doen, alsof men ons ging begraven." De hertogin, onder wie het klooster stond, verkreeg met veel moeite van den prior van Bodiken, dat deze als haar afgevaardigde ter hervorming optrad. Waarschijnlijk op zijnen raad stelde zij eene deugdzame non uit een ander convent tot priorin aan. Doch deze, hoe goed zij het meende, had zelve niet de rechte kennis der zaak. Twee nieuwe nonnen werden haar ter zijde gesteld; maar deze waren zacht jegens zichzelven en hard jegens anderen, zoodat men ze zeer spoedig verwijderde. »Toen zij weder van daar voeren", zoo zegt onze bron, »liepen de nonnen in het klooster van groote blijdschap voor de vensters, en sloegen haar het heilige kruis achterna, en zeiden: God zij geloofd, dat wij de duivelen kwijt zijn". Eindelijk ging de prior van Bodiken naar dien van Windesheim, en bad hem om twee of drie zusters uit Diepenveen. Aarzelend werd het verzoek toegestaan, en de drie reeds genoemde hervormsters kwamen over. Nauwelijks hadden de nonnen te Hildewartshusen

---

1) Zij werd later priorin te Diepenveen en stierf in 1491. Zie boven, blz. 186, noot 2.

2) Namelijk uit Handschrift D, waarover gesproken is boven, blz. 186, noot 1. Het verhaal omvat aldaar fol. 175ᵛ—189ʳ.

van hare aankomst gehoord, of zij begonnen te schreien en zeiden: »De duivels zijn gekomen”. Het misbaar werd zóó groot, dat men raadzaam achtte, de zusters te verzoeken, niet in hare zwarte mantels maar in hare witte subtielen naar binnen te gaan. Intusschen werden zij niet liefelijk ontvangen. Toen de priorin zuster Stijne door het klooster leidde, wierp eene non zich van kwaadaardigheid op den grond, en spartelde met de voeten en schudde met het hoofd. Hoe meer zuster Stijne haar naderde, hoe erger zij zich aanstelde. »Lieve mater”, zeide deze, die meende dat de non werkelijk zware pijn had, »laat haar toch wat wijn te drinken geven, zoo zal ’t wel beter worden”. Door dit teeken van barmhartigheid werd de non voor de nieuwe zuster gewonnen, en weldra namen de hervormsters de harten zóózeer in, dat allen haar achtten en beminden. Vooral zuster Stijne, die ook spoedig tot suppriorin werd gekozen, terwijl aan zuster Daatje de zorg voor de reventer werd opgedragen, verwierf zich de liefde van ouden en jongen 1), ook van de hertogin, en zuster Aleid, ofschoon zij slechts conversin en in de keuken gesteld was, werd algemeen beschouwd als de heiligste van allen. Toen de zusters omtrent zes jaren te Hildewartshusen waren geweest, en Stijne in dien tijd ook nog in het klooster te Anenburg hervorming had helpen aanbrengen 2), werden zij door hare oversten weder naar Diepenveen ontboden. Een broeder kwam met een wagen, om ze af te halen, en de priorin deed haar met het gansche convent in groote droefheid uitgeleide tot aan de kloosterpoort. Ongelukkig begon eenigen tijd na haar vertrek de tucht weer te verslappen; maar de nonnen zeiden: »Och, of wij de zusters van Diepenveen ten einde toe bij ons hadden gehouden, zoo zouden wij wel bij onze eerste vurigheid zijn gebleven” 3).

Uit het medegedeelde blijkt, dat de Diepenveensche zusters zich op het gebied der kloosterreformatie geenszins onbetuigd

---

1) Verg. boven, blz. 296, noot 10.

2) Handschrift D, fol. 185v—186r; verg. fol. 173v, en boven, blz. 186, noot 3.

3) Gelijk boven (blz. 186, noot 3) gezegd is, heeft Busch deze kloosterhervorming aangestipt *Ref. mon.* p. 843a. Ik heb haar reeds vroeger op grond van hetzelfde Handschrift D beschreven in het populair-wetenschappelijk werk *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland, in tafereelen*, Amst. 1864, dl. I, blz. 414v.

hebben gelaten. Zij hebben er zelfs een grooten ijver betoond. Lindeborn 1) noemt niet minder dan vijftien geestelijke huizen in Noord-Nederland, Zuid-Nederland en Duitschland, die door haar òf nieuw zijn ingericht, òf verbeterd, òf geheel hersteld 2). Het schijnt wel, dat de prior generaal, wanneer hij aanzoeken om hervormsters ontving, het eerst aan haar dacht, en dat vrouwelijke kloosterlingen, die een goed leven wilden beginnen, hét liefst uit haar midden eene priorin kozen.

Hetzelfde verschijnsel merken wij ook in verschillende mannenconventen op. Sommige daarvan hebben meer dan andere aan de goede inrichting van nieuwe en de hervorming van reeds bestaande huizen toegebracht. Nu eens geschiedde dit voornamelijk door broeders, die met dat bepaalde doel in de te hervormen kloosters tot priors werden benoemd 3), dan weder door eenige broeders te zamen, die, hetzij op verzoek der kloosterlingen zelven 4), hetzij op de bede van den over hen gestelden vorst 5) of bisschop 6), er werden heengezonden, om eene nieuwe orde

---

1) Zie zijne *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 163 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. I, blz. 314; fol. uitg. dl. VI, blz. 503, waar echter het S. Luciënklooster te Sint-Truyen onvermeld is gebleven).

2) Ziehier de namen: S. Lucie te Sint-Truyen; S. Agnes te Tienen (misschien bedoeld met het klooster in Brabant in Handschrift D, fol. 156r—157v); Barberendaal bij Tienen (ook genoemd t. a. p. fol. 128v; verg. boven, blz. 360); Jeruzalem bij Utrecht (ook t. a. p. fol. 55v, 132v—133r, 158v; verg. *Chron. Wind.* p. 196); [S. Geertrui] te 's Hertogenbosch (ook t. a. p. fol. 155v—156r); het klooster te Wesel; [S. Maria Magdalena] te Zalt-Bommel (ook t. a. p. fol. 79v—80r; verg. Matthaeus, l. l. p. 243); Mariënkamp te Amsterdam (ook t. a. p. fol. 126v; verg. boven, blz. 361); Bethanië te Mechelen (ook t. a. p. fol. 160r—160v); Bethanië bij Arnhem (ook t. a. p. fol. 128v: „In welken cloester drie pryorynne geweest hebben wt diepenueen"; verg. boven, blz. 360); Nazareth te Keulen (ook t. a. p. fol. 161r); Galilea te Gent (ook t. a. p. fol. 127r; verg. boven, blz. 361); Anna'sberg [of Anenburg] in Hessen (ook t. a. p. fol. 173v, 185v; verg. boven, blz. 186, noot 3, en blz. 363); Wilfertshuizen [d. i. Hildewartshusen] aan de Weser (ook t. a. p. fol. 181r—189r; verg. boven, blz. 362v).

3) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 247, 254; verg. ook dl. II, blz. 108, 343.

4) Zie *Chron. Wind.* p. 203; verg. boven, blz. 342v, 345.

5) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 294.

6) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 296, 304, 309; dl. II, blz. 339, 340, 341, 342, 355.

van zaken te scheppen. In de Noordelijke Nederlanden staat Windesheim zelf in dit opzicht bovenaan. Onmogelijk zou het zijn, de namen te noemen van al de conventen, die door dit ééne òf terstond in een goeden, òf later in een beteren staat zijn gebracht. Men herinnere zich daarenboven, dat Hendrik Loder, Godfried van Tiel, Johan Busch en andere groote kloosterhervormers profesbroeders van Windesheim waren. Voorts moet de S. Agnietenberg met eere worden genoemd 1), al ware het alleen, omdat Johannes Mauburnus, die aan het hoofd der merkwaardige zending naar Frankrijk stond, uit dit convent is voortgekomen 2). Maar ook van het klooster Thabor bij Sneek, dat zelf een afzetsel van Windesheim was, wordt getuigd, dat het verschillende oude regulieren-kloosters in Friesland heeft hervormd 3), en ongetwijfeld zouden wij van menig ander Noord-Nederlandsch convent, tot de Vereeniging behoorende, dergelijke dingen kunnen verhalen 4), indien wij de geschiedenis van allen meer in bijzonderheden kenden.

Wat de Zuid-Nederlandsche kloosters betreft, het schijnt wel, dat Korsendonck bij Turnhout het meest van allen heeft bijgedragen tot oprichting en inrichting van vele conventen. Niet minder dan vier voor mannen 5) en vijf voor vrouwen 6) kwamen uit dit ééne voort. Zeven van de negen werden zelfs in het

---

1) Zie bijv. *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61, 62 seq, 63 seq, 97, 98, 107, 109, 112, 116, 117, 119, alibi.

2) Zie boven, blz. 354.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 171 seq. Verg. Lindeborn, l. l. p. 329 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 127; fol. uitg. dl. VI, blz. 612).

4) Zoo werd bijv. het klooster te Segeberge in het bisdom Lübeck door de broeders van Ludingakerke in Friesland hervormd. Zie *Ref. mon.* p. 485a, en beneden, in het Aanhangsel, n°. 49.

5) Namelijk Bethlehem bij Leuven, Mariëntroon bij Grobbendonck, Mariënhage bij Eindhoven, 't Lijden van Christus te Tongeren. Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 16; verg. [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 259 seq. (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-Bosch*, Leid. 1749, blz. 541).

6) Namelijk Barberendaal te Tienen, Faconshof te Antwerpen, S. Luciënklooster te S. Truyen, S. Catharina te Sichen, O. L. Vrouwe Presentatie te Oostmal. Zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 17; verg. Foppens, l. l. p. 260 (*Oudh. en gest. v. 's Hert.* t. a. p.).

kapittel van Windesheim opgenomen. Eén daarvan, namelijk Bethlehem bij Leuven, trad op zijne beurt hervormend in andere op [1]). Evenzoo hadden verschillende huizen hunne inrichting of verbetering aan de broeders van Zevenborren te danken [2]), en er is geen twijfel aan, of ook van andere Windesheimsche conventen in de Zuidelijke Nederlanden kan hetzelfde worden getuigd.

Aangaande geen land evenwel zijn wij ook te dezen opzichte — dank zij de zorgvuldige berichten van Busch — meer op de hoogte, dan aangaande Duitschland. Hier bezitten wij zelfs genoegzame gegevens, om een genealogisch overzicht van eenige der voornaamste kloosterhervormingen te ontwerpen. Een broeder uit Windesheim, de ons bekende Hendrik Loder, wordt gekozen tot prior te Frendeswege bij Nordhorn. Zijn convent maakt hij tot het middelpunt van een reformatorischen arbeid, die zich uitstrekt over Westfalen, Friesland, Saksen en de Rijnstreken tot voorbij Keulen [3]). Tot de kloosters, die van dit middelpunt uit, hetzij door een der broeders tot prior te hebben [4]), hetzij door eenigen hunner te zamen als hervormers te ontvangen, voor het eerst onder den invloed van den Windesheimschen geest komen, behoort in 1420 Ezinge [5]), in 1423 Wittenburg [6]), in 1429 Richenberg [7]), in 1430 Bodiken [8]). Ezinge, na zelf de reformatie ontvangen te

1) Namelijk in het Goede-kinderen-huis te Luik (zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 123—125; verg. boven, blz. 342) en het Groote gasthuis te Leuven (zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 131—134; verg. boven, blz. 341, noot 2).

2) Namelijk de regulieren-kloosters in Heer-Izaäks-bosch bij Nivelles, te Melle bij Gent, te Oignies onder Namen, het benedictijner-klooster voor adellijke nonnen „in Foresto" onder Kamerijk, en het vrouwen-gasthuis van S. Jan Baptist te Brussel. Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 37, 52; verg. ook, wat Heer-Izaäks-bosch betreft, denzelfden, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 121 seq.

3) Zie boven, blz. 352.

4) Meer dan zestien broeders van Frendeswege stonden als priors of rectors aan het hoofd van kloosters. Zie *Chron. Wind.* p. 551, 561; verg. ook p. 163.

5) *Chron. Wind.* p. 185.

6) *Ref. mon.* p. 488b; *Chron. Wind.* p. 201.

7) *Ref. mon.* p. 490b, 491a.

8) l. l. p. 482b. Bij dit klooster moet men onderscheid maken tusschen twee hervormingen, die het heeft ondergaan. De eerste werd in 1409 begonnen door Johannes Wael, prior van het klooster Bethlehem te Zwolle (zie *Ref. mon.* l. l.; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 166). Even als laatstgenoemd convent, sloot het zich dan ook aan bij de Vereeniging van Nuis (zie boven, blz. 22). Door de inlijving van die Vereeniging in het kapittel van Windesheim in 1430 (zie bo-

hebben, brengt haar in zeer vele conventen, ook van andere orden 1). Richenberg bezit tien jaren Hendrik Cremer, twintig jaren Johannes Clovekorn als prior 2), en de beide mannen, die wij als Windesheimers 3) en als bekwame hervormers hebben leeren kennen 4), zetten het werk der reformatie met al den ijver, die in hen is, in wijden kring voort. Wittenburg heeft achtereenvolgens drie Windesheimsche priors van niet minder beteekenis op ditzelfde gebied, Rembert ter List, Godfried van Tiel en Rutger van Erfurt, die, gewapend met de volmacht, door het concilie van Bazel hun geschonken 5), de hervorming in zeer vele kloosters van verschillende orden en voor beiderlei kunne in Saksen en Thuringen doen uitgaan 6). Bodiken eindelijk bezit den prior Arnold Huls en diens opvolger Arnold van Holte, van wie getuigd wordt, dat zij in Westfalen, Friesland en de Rijnstreken tot aan Bazel ettelijke oude regulierenkloosters hebben hervormd, andere nieuw gebouwd en met het generaal kapittel vereenigd 7). Ongeveer twintig daarvan worden met name genoemd 8).

---

ven, blz. 25—28), en veel meer door de weldra gevolgde benoeming van den Frendesweegschen regulier Arnold Huls tot prior (*Ref. mon.* l. l.), kwam het onder Windesheimschen invloed. Eerst toen ontving het „perfectam reformationem" (*Ref. mon.* p. 482c). Ook trad het eerst sedert dien tijd krachtig op tot hervorming van andere kloosters, gelijk blijkt uit vergelijking van *Ref. mon.* p. 482c—483a met *Chron. Wind.* p. 205 seq.

1) *Chron. Wind.* p. 186; verg. boven, blz. 340.

2) Cremer, 1435—'45; Clovekorn, 1456—'76. Zie boven, blz. 353, noot 4 en 5.

3) Ik bedoel dit woord hier natuurlijk niet in den engeren zin van kloosterlingen van Windesheim, maar in de ruimere beteekenis van leden van het Windesheimsch kapittel. Cremer was op den S. Agnietenberg, Clovekorn te Frendeswege geprofest. Zie boven, t. a. p.

4) Zie boven, blz. 353.

5) De volmacht was namelijk verleend aan den prior van Wittenburg, zonder nadere bepaling van den naam (zie *Ref. mon.* p. 486 seq.). Zij gold dus niet voor Rembert ter List alleen, maar evenzeer voor diens opvolgers. Zoo werd het ook destijds door de rechtsgeleerden begrepen (zie l. l. p. 489a).

6) Zie *Ref. mon.* p. 489a; verg. boven, blz. 352v.

7) Zie boven, blz. 352.

8) Eigenlijk een en twintig (Molenbeke, Hertzenhagen, Kirsgarten, Hegene, B. Maria in Insula, Ewich, Daalheim, Trutenhausen, Everardsclausen, S. Leonard te Bazel, Marbach, Artogasti, Rebdorff, Birchling, Frankenthal, Heidenfeld,

Doch het blijft niet bij deze reformatiën in het tweede geslacht. Tot het bedoelde twintigtal behoort o. a. het convent te Molenbeke in het bisdom Minden. Dit zet op zijne beurt den arbeid voort [1]). Maar vooral, van het straks genoemde Wittenburg uit, is in 1439 de hervorming van het diep verbasterd klooster te Sulta ondernomen [2]). Niemand minder dan Busch, destijds supprior te Wittenburg, is er heengezonden, en ondanks den meest hardnekkigen tegenstand zóó goed in zijne poging geslaagd, dat hij weldra, als prior, van dáár de reformatie van ettelijke mannen- en vrouwenconventen in verschillende bisdommen krachtig kan vervolgen [3]). Nog meer. Hij en de prior van Richenberg, nemen de hervorming van Neuwerk ter hand [4]). De zaak gelukt. Busch zelf wordt er proost (1448), en komt daardoor te staan aan het hoofd van een aartsdiakonaat ter uitgestrektheid van bijna elf mijlen en met eene bevolking van omtrent twintig duizend zielen [5]). Terwijl hij met onvermoeiden ijver aan het heil dier zielen arbeidt [6]), vestigt Nicolaas van Cusa voor de uitvoering zijner reformatorische plannen hoofdzakelijk op hem het oog, en draagt hem en doctor Paulus, wiens proostdij wel is waar niet tot het kapittel van Windesheim behoort, maar toch den Windesheimschen invloed heeft ondervonden [7]), de hervorming van al de regulieren-kloosters voor beiderlei kunne in geheel Saksen, Meissen en Thuringen op [8]). Hierdoor wordt Neuwerk, dat zelf niet lang te voren volledig is hervormd [9]),

---

Schwabenheim, Ravensburg, Volckerinckhusen, Bloemenberg, Meyen). Zie *Ref. mon.* p. 482c—483a. Doch Volckerinckhusen en Bloemenberg zijn niet door Bodiken, maar door Molenbeke hervormd (zie l. l. p. 483c, 484b).

1) Zie de vorige noot.

2) Zie boven, dl. I, blz. 298.

3) *Ref. mon.* p. 499a.

4) l. l. p. 500c. Ook het klooster te Wittenburg hielp mede, gelijk blijkt uit l. l. p. 489b; verg. boven, blz. 353, noot 7.

5) Zie boven, dl. I, blz. 300.

6) *Ref. mon.* p. 812c—819c; verg. boven, dl. I, blz. 301, noot 5.

7) l. l. p. 504c—505b.

8) l. l. p. 504b, 956b—958b; verg. boven, dl. I, blz. 301v; dl. II, blz. 122, 336, 345.

9) De hervorming van Neuwerk was ter hand genomen in 1442 (*Ref. mon.* p. 504c), maar eerst na 1444 (l. l. p. 500c), waarschijnlijk in 1447 (l. l. p. 489b), krachtig voortgezet.

een middelpunt van nieuwe en uitgebreide reformatiën. En ofschoon Busch in 1455 verplicht wordt, zijne waardigheid neder te leggen [1]), — vier jaren later treedt hij andermaal als proost van Sulta op, en zet den arbeid krachtiger voort, dan hij misschien ooit te voren gedaan heeft [2]). Waarlijk, het zal niet noodig zijn, er meer bij te voegen, om een indruk te geven van den reformatorischen ijver, dien de Windesheimsche kloosters in het algemeen, maar toch sommigen hunner in het bijzonder hebben betoond. En zoo komen wij ook langs dezen weg tot de overtuiging, dat de Vereeniging, wier geschiedenis wij hebben nagegaan, niet van beperkten of twijfelachtigen, maar zeer bepaald van uitgebreiden en onmiskenbaren invloed op de verbetering van het kloosterleven is geweest. Hare eigene conventen lagen reeds ten tijde van Busch in meer dan achttien [3]), later in drie en twintig bisdommen verspreid [4]). Minstens dus even ver, maar hoogstwaarschijnlijk veel verder heeft de genoemde invloed zich doen gevoelen.

Wij zijn met ons onderzoek nog niet ten einde, en hopen iets in het midden te brengen, dat allicht zou worden voorbijgezien, ofschoon het de grootste opmerkzaamheid verdient. Wij stellen de Deventersche broederschap in verband met het Windesheimsch kapittel, en trachten op te maken, wat deze samenvoeging ons aangaande den invloed van Windesheim leert.

En dan moeten wij beginnen met in herinnering te brengen, wat reeds vroeger over de innige verwantschap der beide stichtingen is gezegd [5]). Deze verwantschap werd in de eerste tijden

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 302.

2) *Ref. mon.* p. 499ª; verg. boven, dl. I, blz. 303.

3) *Chron. Wind.* p. 270. Daarentegen spreekt hij op p. 212 van zeventien bisdommen. Uit zijne mededeelingen op p. 201 seq, 205—207, blijkt, dat het ware getal negentien was.

4) Dit blijkt uit de lijst der Windesheimsche kloosters, afgedrukt achter de *Constitutiones* van 1553 (p. 14—20). De bedoelde bisdommen zijn alphabetisch de volgende: Bazel, Bremen, Camin (Pommeren), Constanz, Doornik, Eichstadt, Halberstadt, Hildesheim, Kamerijk, Keulen, Lübeck, Luik, Mainz, Metz, Minden, Munster, Paderborn, Regensburg, Straatsburg, Trier, Utrecht, Worms, Würzburg.

5) Zie boven, blz. 6v.

diep gevoeld. Deventer achtte zich niet meer dan Windesheim; Windesheim niet meer dan Deventer [1]). Beiden beschouwden zich als twee takken van denzelfden stam, als twee beken uit dezelfde bron [2]). Later, toen èn de Broederschap èn het Kapittel grootere afmetingen aannamen, zich elk in andere plaatsen uitbreidden, ieder meer hun eigenen en eigenaardigen weg opgingen, liepen zij weleens gevaar, hare vroegere eenheid een weinig te vergeten. Maar des te meer beijverden zich de oorspronkelijke leden, de herinnering in hunnen kring levend te houden, en den jongeren diep in te prenten, dat de twee corporatiën in het wezen der zaak ééne, en volgens hare historische wording dezelfde waren [3]). Niemand deed dit krachtiger, dan de voortreffelijke Johan Vos [4]). Hij stelde daarenboven de broeders des gemeenschappelijken levens den zijnen niet zelden ten voorbeeld [5]). En als Busch wil doen gevoelen, dat de kloosterling niets meer is dan iemand, die in vrije vergaderingen leeft, schrijft hij: »Wat is eene pij anders dan een zak? Neem een zak; snijd één der twee hoeken er af; steek door die opening uw hoofd; laat den anderen hoek op uw rug hangen, en gij hebt eene pij met een kap" [6]).

De oprichting van het klooster te Windesheim werd dan ook niet geacht, eene op zichzelf staande zaak te zijn, maar eene, die al de »moderne devoten" betrof [7]). Allen werkten daartoe mede. Florens Radewijns en de zijnen waren even ijverig in de weer, om het plan te bespreken, den bouw te bevorderen en de noodige bescherming van den Bisschop te erlangen, als de zes broeders zelven, die er zouden gaan wonen [8]). Verschillende welgestelde devoten gaven geld en goed [9]). Verre van naijverig te zijn, als ware Windesheim eene mededingster, was men te Deventer blijde

---

1) *Chron. Wind.* p. 321.

2) l. l. p. 324, 355.

3) l. l. p. 72, 355.

4) l. l. p. 324, 326, 328—335. Verg. boven, dl. I, blz. 238, noot 1.

5) l. l. p. 321, 322.

6) l. l. p. 321 seq. Verg. ook p. 64.

7) l. l. p. 26: „Cum igitur praesens negotium primi talis monasterij in proximo construendi vniversitatem concerneret deuotorum modernorum," etc.

8) l. l. p. 25—29, 39 seq, 42, 45, 67. Verg. boven, dl. I, blz. 63v, 67v.

9) l. l. p. 42—45, 48 seq, eenigermate ook p. 125—127. Verg. boven, dl. I, blz. 67, 68, 81.

met de oprichting, en vierde den inwijdingsdag als een gemeenschappelijken feestdag 1). Radewijns zelf en andere devote priesters brachten de zes broeders, die ingekleed zouden worden, in het koor 2). Hij en de zijnen versterkten hen in het goede, en baden hun toe, dat zij tot duizendmaal duizend mochten aangroeien 3). Zelven werkten zij daartoe mede, door niet slechts diegenen hunner, die begeerte of geschiktheid tot het kloosterleven hadden, voor dat leven op te leiden en vervolgens met aanbevelingsbrieven naar Windesheim te zenden 4), maar ook door de oprichting van meerdere conventen met eigen geld en goed te steunen 5).

Om te doen zien, hoe innig de twee zedelijke lichamen met elkander verbonden, ja hoe de Broederschap en het Kapittel, om zoo te zeggen, ineengeweven waren, wijzen wij er op, dat zij vele jaren lang eigenlijk onder één geestelijk hoofd hebben gestaan. Tot 1400 was Florens Radewijns de man, zonder wien beiden niets deden; van 1400 tot 1424 was het Johan Vos 6). Eerst na dien tijd ging elk zijn eigen weg; tot zóó lang bestond er een zóó sterk verband, dat men over en weder met elkander raadpleegde en samenwerkte tot bereiking van één doel. Van de eerste Windesheimers en de Deventersche broeders schrijft Busch, dat zij één hart en ééne ziel hadden in God 7), dat alle tijdelijke en geestelijke goederen hun gemeen waren 8), en dat

---

1) *Chron. Wind.* p. 62, 63.

2) l. l. p. 57. Verg. boven, dl. I, blz. 71.

3) l. l. p. 63, 66.

4) l. l. p. 72, 82 seq, 83 seq, 278, 368 seq; Thomas a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVII, § 1. Meer dan zestien jaar lang werd, met uitzondering van slechts twee personen, niemand als regulier kanunnik te Windesheim opgenomen, die niet eerst door de Deventersche of Zwolsche broeders des gemeenschappelijken levens geoefend en geschikt bevonden was (*Chron. Wind.* p. 83, 108, 278). Daarentegen behield Johan Vos den zoo voortreffelijken Dirk van Herxen (zie over hem boven, dl. I, blz. 88, noot 5), die met hem kwam raadplegen, niet voor Windesheim, maar verwees hem naar het fraterhuis te Zwolle, welks tweede rector en sieraad hij werd (zie Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri*, H. S. n°. 346 der Kon. bibl., fol. 12v).

5) *Chron. Wind.* p. 158, 159.

6) Verg. boven, dl. I, blz. 238, noot 2.

7) *Chron. Wind.* p. 45, 64. Verg. boven, blz. 336.

8) l. l. p. 45, 158.

er geen onderscheid tusschen hen bestond dan eenig verschil in kleeding [1]). Florens Radewijns noemt hij den »grooten huisvader" [2]), van wiens raad allen gelijkelijk afhingen [3]). Hij verhaalt, dat er langen tijd te Windesheim niets gedaan werd buiten hem en sommigen der zijnen [4]); dat zij de hand hadden in de aanstelling van verschillende waardigheidsbekleeders [5]), en alles, wat op het kloosterleven betrekking had, hielpen regelen, alsof het hunne eigene zaak ware geweest [6]). Ja, zij plachten de jaarlijksche vergaderingen van het Kapittel bij te wonen, totdat dit laatste zelf talrijk genoeg geworden was [7]). Wederkeerig vinden wij Johan Vos bij de benoeming van een provisor in het fraterhuis te Zwolle [8]).

Na den dood van Florens Radewijns bleef het wezen der zaak hetzelfde. Alleen ontstond door verandering van persoon ook verandering van plaats. Waren de twee cirkels tot dusverre zóó getrokken geweest, dat zij elkander in het punt Deventer raakten, thans begreep men terecht, dat Windesheim het raakpunt moest zijn; niet omdat Windesheim een klooster was, maar omdat Johan Vos aldaar woonde. Radewijns zelf had dat zoo gewenscht. In een merkwaardigen brief had hij het ten overvloede geschreven. Aan Vos droeg hij de broeders in zijn huis te Deventer op, hopende, dat zij in al hunne zaken met hem zouden raadplegen [9]). Zijn wensch werd vervuld. De Broederschap hield hare jaarvergaderingen in dezelfde week als het Kapittel; zij hield ze te Zwolle, om bij alles, wat zij te beraadslagen en te besluiten had, in de nabijheid van Vos te zijn [10]). Ja, de wederzijdsche

---

1) *Chron. Wind.* p. 64; verg. ook p. 321 seq.

2) l. l. p. 45; verg. ook p. 82.

3) l. l. p. 64.

4) l. l. p. 75 seq.

5) l. l. p. 64, 70, 75.

6) l. l. p. 64—66.

7) l. l. p. 160 seq; Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXIX.

8) Jacobus Traiecti, l. l. fol. 9r. Nog in 1457 was de prior van Windesheim tegenwoordig bij de keuze van een rector in het genoemde fraterhuis (l. l. fol. 35r; verg. boven, dl. I, blz. 239, de noot).

9) *Chron. Wind.* p. 319.

10) l. l. p. 318. Zie ook aldaar, p. 324—335, en verg. daarmede *Ref. mon.* p. 955b. Iets dergelijks deden de hoofden der fraterhuizen in Westfalen, Saksen

betrekking was zóó innig en de onderlinge liefde zóó groot, dat men stervende in elkanders tegenwoordigheid wenschte te wezen [1]), en er prijs op stelde, in elkanders nabijheid te worden begraven [2]).

Ziedaar den feitelijken toestand gedurende tal van jaren, eerst onder den persoonlijken invloed dergenen, die het van den aanvang af zoo hadden gewild, later bij afnemende bewustheid van het oorspronkelijk verband. Wij vragen: welk nadeel en welk voordeel heeft bij dezen stand van zaken de Vereeniging van Windesheim aan de Broederschap van Deventer aangebracht? Ook van het antwoord op deze vraag zal de bepaling van den invloed der eerstgenoemde althans gedeeltelijk moeten afhangen.

Wij ontveinzen ons het gevaar niet, waarmede de Broederschap des gemeenschappelijken levens van de zijde van Windesheim werd bedreigd. Het kan niet genoeg worden herhaald: de Windesheimers waren kloosterlingen, en hoe langer zij hebben bestaan, hoe meer zij dit zijn geworden [3]). De Broederschap daarentegen was eene vrije vereeniging, wel is waar met een kerkelijk karakter en eene kloosterachtige lucht, maar toch voor die dagen zeer liberaal, ja ergerlijk vrijzinnig ingericht. Toen Radewijns het eerst met het denkbeeld van zulk eene vereeniging tot De Groote kwam, luidde diens antwoord: »Gemeenschappelijk? Gemeenschappelijk? Dat zullen de bedelmonniken niet verdragen" [4]). Slechts de gedachte aan zijn persoonlijken invloed deed hem zijne toestemming geven

---

en het bisdom Keulen, daar zij jaarlijks op den tweeden Zondag na Paschen te Munster bijeenkwamen tot het houden van een colloquium, en aldaar te zamen waren met den prior van het Windesheimsche klooster te Frendeswege of met dien van Bodiken. Zie *Chron. Wind.* p. 318 seq.

1) Zie *Chron. Wind.* p. 320.

2) De Zwolsche fraters hadden vanouds eene begraafplaats te Windesheim (zie *Chron. Wind.* p. 314, en verg. boven, dl. I, blz. 77, noot 4). Zij maakten hiervan dan ook trouw gebruik (zie Jacobus Traiecti, l. l. fol. 10^{v}, 18^{r}, 25^{r}, 26^{v}, 31^{v}, 32^{v}, alibi); althans tot 1487. In dit jaar namelijk stierf hun vierde rector, Hendrik van Herxen, wiens lijk ten gevolge eener overstrooming van den IJsel niet naar Windesheim kon worden vervoerd. Men bestelde het dan te Zwolle ter aarde, en van dien tijd af werden ook de overige broeders aldaar bijgezet (zie Jacobus Traiecti, l. l. fol. 62^{v}—63^{r}).

3) Verg. boven, blz. 315.

4) *Chron. Wind.* p. 6. Verg. boven, dl. I, blz. 44v.

aan een zoo stout en ongehoord bestaan [1]). Maar die invloed ging nog bij 's mans leven verloren [2]). Hij zelf dacht er over, een klooster te bouwen [3]). En al had hij niet met het doel om de Broederschap te beschermen tot het oude willen terugkeeren, sommigen zijner volgelingen zouden het toch te eeniger tijd hebben gedaan, om zich af te zonderen van allen invloed van buiten. Op zekeren dag kwamen eenige Zwolsche vrienden heimelijk tot hem, deelden hem mede, dat zij afgezonderd wenschten te leven, wijl zij niet zonder schade voor hunne ziel met de wereldsche menschen konden omgaan, en verzochten dat hij met hen buiten de stad een plekje mocht zoeken, waar zij in alle stilte hunne dagen zouden kunnen slijten. Gerrit de Groote, veel minder vrijzinnig dan men hem meestal voorstelt, ging dit niet tegen, maar trad den volgenden dag in den vroegen morgen de poort van Zwolle met hen uit, en wees hun het beste plekje aan [4]). Door zijn kort daarop gevolgden dood is de zaak eerst bijna twee jaren later tot stand gekomen [5]), doch men kan er uit zien, dat de oude zuurdeesem diep in de harten zat, en dat, afgescheiden van alle denkbeeld van bescherming, de afzondering van sommigen in hermitages en kloosters toch zou zijn gevolgd. En zie, in plaats van nu dezen ouderwetschen geest zooveel mogelijk tegen te gaan en het nieuwerwetsch denkbeeld van vrije vereenigingen zooveel mogelijk te bevorderen, werkt Windesheim het eerstgenoemde in de hand. Het brengt een gevaarlijk offer aan de openbare meening. Het verheft anderen niet, maar daalt zelf tot hen af. De wagen van den nieuwen tijd is nauwelijks aan het rollen, of men legt hem den remketting aan [6]).

Dit is de schaduwkant van Windesheim geweest, hoeveel goeds, hoeveel voortreffelijks, hoeveel zegenrijks het overigens hebbe gehad. Het heeft wel is waar vrijzinnige en uitstekende kloosters geleverd, de vrijzinnigste en uitstekendste misschien die er destijds waren, maar toch kloosters, waarin menige kracht werd

1) Zie boven, dl. 1, blz. 45.

2) Zie boven, dl. I, blz. 41—43.

3) Zie boven, dl. I, blz. 46, en de aldaar, noot 2, genoemde bronnen.

4) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 4—6.

5) l. l. p. 6, 9.

6) Verg. boven, dl. I, blz. 57.

opgesloten, die meer nut in de wereld had kunnen doen. Het onthield of ontnam aan de fraterhuizen, wie daar hadden kunnen medewerken tot bereiking van een meer algemeen gesteld doel. En dat het aantal der zoodanigen niet gering was, blijkt uit den volgenden volzin van een brief van Radewijns: »Ik zie er velen tot het kloosterleven geneigd, en weinigen tot de vereenigingen" 1).

Later werd het nog erger. In 1447 gingen twee fraterhuizen tot de orde der reguliere kanunniken over. Het ééne was dat van Albergen bij Ootmarsum 2), het andere dat van S. Maarten te Leuven 3). Zelfs nog omstreeks 1480 stonden de fraters te Doesburg reeds op het punt, om door den prior van Windesheim als kloosterlingen te worden gekleed, toen de rector van Heer-Florenshuis te Deventer, Egbert ter Beek, nog juist bijtijds kwam, om den ganschen toeleg te verijdelen 4).

Dit wat het nadeel betreft. Thans het voordeel. Windesheim moge vele zeer bruikbare elementen aan de maatschappij onthouden of aan de fraterhuizen onttrokken hebben, het heeft daarentegen, om zoo te zeggen, de lucht eenigermate gezuiverd, door tot zich te nemen wat al te kloosterachtig dacht. Men heeft het niet oneigenaardig een »débouché" genoemd 5). Om zich een denkbeeld te vormen van het wezenlijk nut, dat het in dit opzicht ongetwijfeld gedaan heeft, moet men eenigszins bekend wezen met het ziekelijk verlangen, ja de hartstochtelijke begeerte van sommige »moderne devoten", om ten klooster te gaan. De lezer herinnert zich misschien nog, hoe de hoogaanzienlijke Hendrik van Wilsem zijne bloedverwanten ontweek, om zich naar Windesheim te begeven 6); hoe de rijke Albert van Wijnbergen

---

1) *Chron. Wind.* p. 319. Reeds Royaards, *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utr. 1849, dl. II, blz. 327v., heeft deze schaduwzijde van Windesheim zeer goed ingezien.

2) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 166; voorts beneden, in het Aanhangsel, n°. 54.

3) Zie Delprat, a. w. blz. 174; voorts beneden, in het Aanhangsel, n°. 65, en boven, blz. 194, noot 5. Verg. ook nog boven, blz. 342.

4) Zie boven, blz. 135v.

5) Zie Royaards, a. w. dl. II, blz. 326.

6) Zie boven, dl. I, blz. 250. Nog vreemder is de wijze, waarop de rijke Johan ten Water handelde. Hij ging met zijne vrienden naar een wijnhuis te

de woede der zijnen trotseerde, door hetzelfde te doen [1]); hoe de eveneens zeer bemiddelde Willem Vornken en Hendrik Walvis alles verlieten, om in het genoemde klooster te worden opgenomen [2]), en hoe Busch de tranen zijns vaders en de beden zijner moeder weerstond, ten einde aan zijn voornemen getrouw te blijven [3]). Doch wij hebben andere voorbeelden te noemen. Het ontloopen van ouders was, vooral onder meisjes, die de wereld wilden vaarwel zeggen, volstrekt niet zeldzaam [4]). Wij weten er van twee, die allerlei avonturen trotseerden, om toch maar te Diepenveen te komen [5]); van eene andere, wier bruidskleederen gereed lagen, en die nochtans haren bruidegom, hare oude moeder, hare vrienden en magen in stilte verliet [6]). Elsebe Hasebroecks werd geacht, grootelijks door God te zijn geholpen, wijl de dood haar de kinderen ontnam, die haar beletten, zich van de wereld af te zonderen [7]). In veinzen en halve waarheden zeggen, ten einde weerstrevende ouders te misleiden, zag men geen kwaad [8]). Ja, van zeker hoogadellijk meisje, Elisabeth

---

Zwolle. Nadat er overvloedig was gedronken, verzocht hij onder zeker voorwendsel allen, met hem naar Windesheim te gaan. Men steeg te paard en bracht hem onder groot rumoer derwaarts. Te Windesheim gekomen, deelde hij mede, dat hij aldaar blijven zou. Zie *Chron. Wind.* p. 515.

1) Zie boven, dl. I, blz. 116.

2) Zie boven, blz. 107.

3) Zie boven, dl. I, blz. 292. Een dergelijken tegenstand had Aegidius de Lille te verduren (zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 118, ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 1; „Compendium," p. 360).

4) Handschrift D, fol. 130^v (zuster Lijsebet van Delft), fol. 153^v (zuster Jutte ter Beecke uit Wijhe, eene conversin).

5) Namelijk zuster Griete Koetgens uit Zwolle en hare vriendin Lubbe Kremers (Handschrift D, fol. 148^r—149^v).

6) Namelijk Eefke ten Have uit Elburg, eene conversin (Handschrift D, fol. 152^v). Een dergelijk voorbeeld levert zuster Constantia in het S. Agnesklooster te Dordrecht, dat eveneens tot het kapittel van Windesheim behoorde. Zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, blz. 78 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. III, blz. 548).

7) Handschrift D, fol. 109^v.

8) Aldaar, fol. 73^r, 165^v—167^r (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 234, 257—259). Het is eene merkwaardige bijdrage tot de kennis der zedelijkheidsbegrippen onder de „moderne devoten", dat zij het veinzen met geestelijke doeleinden geoorloofd achtten. Sterksprekend

van Heenvliet, zijn ons allerlei kwaadaardige handelingen bekend, waarmede zij haar wil om geestelijke zuster te worden doordreef 1). Drie priors stonden er werkeloos bij, wijl zij geen oorzaak wilden wezen, dat men haar uit het klooster haalde. Zelfs een man als vader Brinckerinck zeide: »Ik heb liever, dat Diepenveen ter assche toe verbrandt, dan dat ik daartoe help, dat het kind wegkomt" 2).

Wat ware er in zulk een tijd, met zulke denkbeelden 3), onder menschen, in wie het oude zulke diepe wortelen had geschoten, zonder klooster van de Broederschap geworden? Zij zelve zou binnen weinige jaren in eene kloostervereeniging herschapen zijn. Door de oprichting van Windesheim en het Windesheimsch kapittel is dit voorkomen. Er was thans een uitweg, eene afleiding, eene veiligheidsklep. Voor degenen, die het nieuwe niet konden verdragen, had men het oude, ofschoon in den minst overdreven vorm. Intusschen bleek het van lieverlede, dat dit weinig overdrevene geenszins in den smaak van allen viel. In strijd met de oorspronkelijke bedoeling, ja tegen den wensch van het generaal kapittel 4), is men tot het uiterste gekomen, waartoe men in de

---

is het voorbeeld van zekeren Johan ter Poorten, schepen te Deventer, bekeerling van Gerrit de Groote, die, ten einde van zijn post te worden ontslagen, wijl hij meende daarin „zijne conscientie niet te kunnen bewaren", zich aanstelde als verlamd en op twee krukken liep (zie Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 46v., ontleend aan Handschrift D, fol. 136r). Ziehier nog een paar voorbeelden uit den Windesheimschen kring; een broeder van het klooster Maria's Paradijs te Reimerswaal prees zijn zedeloozen prior als een heilig man, opdat men hem elders mocht kiezen, gelijk dan ook geschiedde (zie [Johannes Latomus,] *Paradisus Mariae*, in Nederlandsche vertaling achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschrijving van de gewezene stad Rommerswale*, blz. 212v.); eene zuster van het klooster Faconshof te Antwerpen veinsde zinneloos te zijn, om de binnentredende calvinistische commissarissen op te houden, totdat de mis was afgeloopen (zie Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, Antw. 1845, dl. V, blz. 117, noot 2, ontleend aan Papebrochius, *Annales Antverpienses*, tom. IV, p. 47).

1) Handschrift D, fol. 75r—77r (verg. Matthaeus, l. l. p. 237—239).

2) Aldaar, fol. 76r (verg. Matthaeus, l. l. p. 238).

3) Eene merkwaardige bijdrage tot deze denkbeelden leveren de woorden uit een handschrift van 1448, medegedeeld door Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 141.

4) Zie boven, blz. 276.

kloosterwereld komen kan. Ongeveer dertig Windesheimsche conventen hebben in verloop van tijd de insluiting aangenomen [1]), als behoorden zij niet tot de orde der augustijner-regulieren, maar tot die der karthuizers [2]). Wel een bewijs, hoe recht kloosterachtig men was, en hoe onmogelijk het derhalve zou geweest zijn, door meer vrijzinnige inrichtingen, zooals de fraterhuizen waren, in de geestelijke behoeften van allen te voorzien.

Over een tweede punt betreffende het nut, dat het kapittel van Windesheim aan de broederschap van Deventer heeft aangebracht, kunnen wij kort wezen. Wij bedoelen de bescherming, die van het eerste over de laatste is uitgegaan. Toen het klooster werd opgericht, geschiedde dit, »opdat onder zijne schaduw alle devote duiven eene veilige schuilplaats tegen de aanvallen der haviken mochten hebben" [3]). Gelijk wij reeds vroeger hebben gezegd [4]), die oprichting was een terugkeeren tot het oude, om het nieuwe te redden, een gedeeltelijk toegeven, om niet alles te verliezen, eene overeenkomst met de openbare meening gesloten, eene acte van bevrediging, een compromis. Dit was niet minder zijne gevaarlijke, dan zijne practische zijde. Waar de broeders en zusters des gemeenschappelijken levens aanstoot leden vanwege hunne afwijkingen van den kerkelijken vorm, daar moesten zij kunnen wijzen op de innig met hen verwante Win-

---

1) Zie boven, blz. 54.

2) Zie boven, blz. 274. Ik neem deze gelegenheid te baat, om het op blz. 278 gezegde aangaande de opheffing der clausuur onder de Windesheimers nauwkeuriger te omschrijven. Het generaal kapittel, oordeelende dat de insluiting weinig voegde aan eene Orde, die niet minder voor het actieve dan voor het contemplatieve leven was ingesteld; in overweging nemende, dat zij niet aan de gansche Congregatie gemeen, maar slechts door sommige huizen aangenomen was; gehoord het advies van geleerde mannen, zoo theologanten als juristen, besloot na rijp beraad in de jaarvergadering van 1634, dat de clausuren, die niet door den wil der stichters, maar alleen door een besluit van het kloosterkapittel waren ingevoerd, op gezag van het generaal kapittel konden opgeheven worden. Dien ten gevolge werd reeds in het volgende jaar 1635 met toestemming van al de kloosterlingen een einde gemaakt aan de insluiting van Korsendonck en eenige andere conventen. Aldus Hoyberge, in wiens dagen het besluit werd genomen. Zie *Corsendonca*, p. 117.

3) Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. XV.

4) Zie boven, dl. I, blz. 57.

desheimers, die er volkomen getrouw aan waren. Ging het verder, dan moesten deze laatsten voor hen in de bres kunnen springen bij het geestelijk gerecht. Liep het nog hooger, dan moesten de vervolgden terstond binnen de kloostermuren kunnen geborgen worden. Ziedaar het plan. Is het ook noodig geweest, daarvan gebruik te maken? Zeker niet zoo vaak of zoo sterk, als men schijnt te hebben gevreesd. Intusschen zijn ons een paar gevallen voorgekomen, waarin Windesheim de beschermende hand over de broederen uitstrekken moest. Bij notarieele acte toch van 19 Maart 1395 verklaarden Johan Goossensz. Vos, prior van Windesheim, Johan Hamerken [van Kempen], prior van Mariënborn, Werner Keynkamp, prior van Nieuwlicht, en nog twee andere Windesheimsche kanunniken, dat zij bij Florens Radewijns te Deventer en andere zonder ordesregel aldaar levende priesters en geestelijken geen enkel blijk van ketterij, sectegeest, scheurmakerij of geheime samenkomsten hadden gevonden [1]). Met welk bepaald doel deze acte werd opgemaakt, staat er niet in uitgedrukt, doch zij geeft duidelijk genoeg te kennen, dat er twijfel aangaande de rechtzinnigheid der Deventersche broeders bestond. Meer dreigend nochtans was de aanval, dien zij ongeveer twintig jaar later hadden te verduren, toen de dominicaner- monnik Mattheüs Grabow de Broederschap aanviel, en een kerkelijk proces veroorzaakte, dat op het concilie te Constanz heeft gediend. Ook toen werd zij met uitstekend gevolg door den straks genoemden Johan Vos en anderen in bescherming genomen. Doch reeds vroeger hebben wij hierover gehandeld [2]), en kunnen dus thans met de herinnering van het geschrevene volstaan.

Eene derde nuttige zijde van Windesheim ten opzichte der Broederschap was, althans in de eerste dertig jaren van hun gemeenschappelijk bestaan, hierin gelegen, dat het door zijn invloed en zijne wijdvertakte connectiën medewerkte tot oprichting van fraterhuizen, waar deze anders allicht niet zouden zijn ontstaan. Het oorspronkelijk denkbeeld bracht mede, ieder dáár te houden

1) Deze merkwaardige acte is, met zoovele andere belangrijke stukken betreffende „de broeders van 't gemeene leven en de Windesheimsche kloostervereeniging", afgedrukt in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. II (Utr. 1875), blz. 225—229.

2) Zie boven, dl. I, blz. 236v.

of dáárheen te zenden, waar hij het meest in overeenstemming met zijn natuurlijken aanleg en tot zijn eigen nut zou kunnen leven. Wie meer geschiktheid bezat voor de Broederschap, moest niet ten klooster gaan. Wie daarentegen voor het klooster was geschapen, moest niet in de Broederschap blijven [1]). Aan dit beginsel bleven Florens Radewijns [2]) en Johan Vos steeds getrouw [3]). Hoe het later bij het allengs vervloeien van de oude traditiën en de meer afzonderlijke ontwikkeling der twee corporatiën gegaan is, weten wij niet, ofschoon wij gissen, dat het wederzijdsch in de hand werken van lieverlede zal zijn opgehouden en men meer op uitbreiding van den eigen kring, dan op dien van elkander bedacht zal zijn geweest. Maar in de eerste, meest beslissende jaren was de uitbreiding der Broederschap in verschillende oorden en steden wel zeer bepaald ook een gevolg van Windesheimschen invloed. Busch drukt hier zeer sterk op [4]). Toen hij zijn »Chronicon" schreef, telde hij bijna twintig broeder- en dertig zusterhuizen [5]), al voegde hij er waarschijnlijk met zeker welgevallen bij: »en wij hebben thans meer dan zeventig kloosters, namelijk twee en zestig voor mannen en dertien voor vrouwen" [6]).

Zou het echter niet beter zijn geweest, dat de »moderne devotie" geene kloosters, maar slechts fraterhuizen had opgericht? Wij zullen de laatsten zijn, om dit te beweren. De leden van het Windesheimsch kapittel — en dit is het laatste punt van ons pleidooi betreffende zijn nut, zoowel in het algemeen als wat in het bijzonder zijne verhouding tot de Broederschap aangaat — de leden van het Windesheimsch kapittel brachten de

---

1) Zoo had bijv. de Windesheimsche kanunnik Gerlacus Petersz. eene zuster, Lubbe geheeten, die in Meester-Geertshuis woonde (zie boven, dl. I, blz. 272). Zekere Ludgert Ommynges, eene weduwe, door De Groote bekeerd, woonde met hare dochter en kleindochter te Diepenveen; doch tevens had deze dochter een zoon als regulier te Mariënborn, en eene dochter als zuster in Meester-Geertshuis (Handschrift D, fol. 2r). Dergelijke voorbeelden zijn er vele. Verg. voorts boven, blz. 371v.

2) *Chron. Wind.* p. 72, 82 seq, 108, 278, 319, 368 seq; Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVII, § 1.

3) *Chron. Wind.* p. 316 seq.

4) l. l. p. 316—318.

5) l. l. p. 213, 217 seq. Zie ook den „Prologus", [p. 5].

6) l. l. p. 318.

beginselen der »moderne devotie" in een kring, die voor de broeders des gemeenschappelijken levens zou gesloten zijn geweest. De Deventersche vromen hebben den arbeid natuurlijk niet onder elkander verdeeld. Zij hebben niet gezegd: »Sommigen onzer moeten met den streng zedelijk-godsdienstigen geest, die ons eigen is, de wereld ingaan; anderen daarentegen moeten vrije vereenigingen vormen, ten einde er niet slechts zichzelven in deze stemming te houden, maar haar ook door onderwijs en opvoeding, door prediking en voorbeeld onder de jongelingschap te verspreiden; nog anderen eindelijk moeten eene kerkelijke orde aannemen, om daardoor in de kloosterwereld toegang te verkrijgen en er de diep vervallen zedelijkheid te herstellen". Nog eenmaal, zoo hebben zij niet gesproken. Maar al hadden zij het gedaan en den arbeid aldus onder elkander verdeeld, zij zouden niet beter hebben kunnen handelen, dan de omstandigheden hen gedreven hebben te doen. Wij achten het kloosterleven noch het nuttigste, noch het hoogste. De levensopvatting der Windesheimers is niet de meest ware in ons oog. Om meer dan ééne reden noemen wij hun streven het minst aanbevelingswaardige. Maar dit zij zoo. Zij namen toch een deel, een aanzienlijk deel, van den opwakings- en hervormingsarbeid op zich. Zij brachten de verlevendigde zedelijk-godsdienstige bewustheid der Nederlandsche natie heinde en ver, in allerlei plaatsen, in verschillende landen, onder menschen, die haar óók noodig hadden, maar tot wie zij geen toegang zouden hebben gehad, indien zij zelven geene kloosterlingen waren geweest. Dit laatste houde men wel in het oog. Wat ons betreft, het is een denkbeeld, dat ons met veel, wat wij anders zouden betreurd hebben, verzoent. En hoe meer wij overtuigd zijn van het diep verval van het kloosterleven en van de heilzame hervorming, door de Windesheimers daarin aangebracht, hoe meer vrede wij er mee hebben, dat zij kloosterlingen zijn geweest, omdat zij zulke kloosterlingen waren.

Ons onderzoek is ten einde. Ziehier ons besluit. Het getuigt voor het geestelijk leven van het Nederlandsche volk op het laatst der veertiende eeuw, dat er in zijn midden eene zedelijk-godsdienstige opwaking plaats hebben kon. Veel meer pleit het voor zijne geestelijke levenskracht, dat de nawerking van dezen »réveil"

zoo lang bleef bestaan, en dat er zoovelen werden gevonden, die in steeds ruimeren kring aan zijne verspreiding wilden arbeiden 1). De geheele zoogenaamde »moderne devotie" 2) is een merkwaardig verschijnsel, niet slechts om hetgeen zij op zichzelve was, maar ook om de bijdrage, die zij tot kennis van onzen volksaard levert. Wat zij te aanschouwen geeft, zou onder een lichtzinnig en ongodsdienstig geslacht eenvoudig tot de onmogelijkheden hebben behoord. In het gunstigst geval toch kan men onder zulk een geslacht eene kortstondige opwelling van het goede bewerken; maar dat goede zóó lang en zóó krachtig staande te houden, dat kan niet geschieden, tenzij er hoogere adspiratiën aanwezig zijn in den boezem van het volk 3).

Deze adspiratiën gewekt te hebben, is de blijvende eer van Gerrit de Groote 4); ze te hebben gehad, strekt allen, die hem volgden, d. i. den »modernen devoten", tot lof. Deze laatsten nu gingen, gelijk wij reeds zagen 5), in drie richtingen uitéén,

---

1) Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 218.

2) Zie daarover boven, dl. I, blz. 325v.

3) Verg. boven, dl. I, blz. 10v, 55v.

4) Gerrit de Groote werd door de Noord-Nederlanders beschouwd als de „primus huius nostrae reformationis Pater, et totius modernae deuotionis origo" (zie *Chron. Wind.* p. 326, 316, „Prologus" [p. 2], verg. ook p. 19, 328 seq.; Vornken, *Epistola de prima institutione* etc., cap. X; Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XV, § 2; v. Iterson, *Stemmen uit den voortijd*, Leid. 1857, blz. 179, ook afgedrukt boven, dl. I, blz. 13). Daarentegen hebben de Zuid-Nederlanders Johannes Ruysbroeck aangewezen als den „reformatae Congregationis Windesimensis Canonic. Regul. Auctor" (zie den titel en p. 9 seq. van het uiterst zeldzaam werkje in fol°. [van Thomas a Jesu,] *Beatissimo D. N. Gregorio XV. . . Pro obtinenda serui Dei Ioannis Rvsbrochii. . . Beatificatione*, Antv. 1623, aanwezig op de Bourg. bibl. in den voorarbeid der *Acta Sanctorum* 1—2 *Decembris;* verg. Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 94, 95, en zie Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. I, art. 2, § 3, ook § 1 en 2 [in het „Compendium" door Hoyberge, p. 6—11], op wien Thomas a Jesu zich beroept). Dat Gerrit de Groote een geestverwant, gedeeltelijk zelfs een geestelijke zoon van Ruysbroeck was, staat bij alle verschil van beider persoonlijkheid vast (verg. boven, dl. I, blz. 35, noot 7; 46, noot 3; 50, noot 2). Dat De Groote verwerkelijkte, wat Ruysbroeck had gedacht, laat zich gedeeltelijk bewijzen (verg. v. Otterloo, *Johannes Ruysbroeck*, Amst. 1874, blz. 343v.). Maar dat de Windesheimsche congregatie of reformatie van laatstgenoemde zou zijn uitgegaan, is althans in den gewonen zin des woords bezijden de waarheid.

5) Boven, dl. I, blz. 326.

van welke de eene zich in de fraterhuizen, de andere in de kloosters, de derde in het maatschappelijk leven bewoog. Aan de tweede dezer richtingen, althans voor zooverre zij door het kapittel van Windesheim wordt vertegenwoordigd 1), was ons onderzoek gewijd. Wij hebben de geschiedenis van dat Kapittel beschreven, zijn invloed op de algemeene, inzonderheid op de zedelijke beschaving, nagegaan en geschetst.

De voornaamste resultaten, waartoe wij kwamen, zijn deze. Wat de Windesheimers aan landbouw en veeteelt, aan cultuur van den grond en koophandel, aan ambachten en handwerken deden, geeft ons geen recht, om van invloed te spreken 2). Het onderwijs der jeugd hebben zij in hun bloeitijdperk nauwelijks ter hand genomen, en de later door hen opgerichte klooster- en zoogenaamde Latijnsche scholen droegen een te uitsluitend kerkelijk karakter, dan dat men er voor de algemeene volksontwikkeling veel nut van onderstellen mag 3). De aanzienlijke kloosterbibliotheken, die zij door hun voortdurend kopieeren bijeenbrachten, bleven wel is waar langen tijd een tamelijk dood kapitaal, maar wat er van overgebleven, en later in openbare en bijzondere verzamelingen gekomen is, levert thans een niet te verachten gewin 4). Ofschoon de critische geest, die hen in den aanvang bezielde, zeer spoedig is aan banden gelegd, en de wetenschap als zoodanig niet door hen werd bevorderd, hebben zij toch op hagiographisch en patristisch gebied belangrijke bijdragen geleverd 5). De menigte kloosterkronieken en historische geschriften van meer of minder algemeenen aard, die uit hunne

1) Busch drukt er namelijk op, dat er ook nog meer dan honderd huizen van tertiarissen of volgelingen van den derden regel van Franciscus (zie hierover Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 86—89, 94—102) uit Heer-Florenshuis te Deventer zijn voortgekomen (zie *Chron. Wind.* p. 213, 317, „Prologus" [p. 5]).

2) Zie boven, blz. 179—185.

3) Zie boven, blz. 185—193. Bij de aldaar, blz. 187—190 genoemde kloosterscholen moet nog gevoegd worden die van Heer-Izaäksbosch bij Nivelles, die zelfs in de tweede helft der 17de eeuw zekere vermaardheid had (zie Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 154), alsmede hoogstwaarschijnlijk eene school in Rooklooster (zie boven, blz. 247, de noot).

4) Zie boven, blz. 193—203.

5) Zie boven, blz. 203—210.

pen zijn voortgekomen, vormen kostelijke bronnen, niet slechts voor de kerkelijke en de staatkundige geschiedenis, maar ook voor die der beschaving, der letterkunde, der kunst [1]). Rijk aan uitstekende calligrafen en voortreffelijke illuminatoren, bezaten zij daarenboven verschillende gelukkige beoefenaars van schilder- en bouwkunst, ofschoon tot dusverre het bewijs niet is geleverd, dat zij aan deze zaken eene nieuwe richting hebben gegeven [2]). Hoewel zij allen de zangkunst, en sommigen hunner de dichtkunst beoefenden, hadden zij nochtans op geene van die

---

1) Zie boven, blz. 210—228.

2) Zie boven, blz. 228—246. Nadat de genoemde bladzijden reeds waren afgedrukt, vond ik nog eene merkwaardige bijdrage tot het onderwerp. Op blz 235v. namelijk leerden wij Aegidius van den Hecken, regulier te Zevenborren, als een uitstekend miniatuurschilder kennen; maar dat hij ook het schilderen met olieverf beoefende, bleek ons niet. Dit schijnt echter inderdaad het geval te zijn geweest. Immers in 1743 werd op eene verkooping te Amsterdam een stuk verkocht, dat aldus wordt omschreven: „Het Verzoek der Joden aan Pilatus, uitnemendt uitvoerig door A. v. d. Heck, h. 2 vt. 6 dm., br. 2 vt. 1½ dm.", en dat de aanzienlijke som van *f* 185 opbracht, terwijl op dezelfde verkooping werken van v. Mieris, Teniers, Metzu, Jan Steen en andere beroemde schilders verre beneden dien prijs bleven (zie Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders* enz., Amst. 1857, dl. III, blz. 650). De gissing ligt voor de hand, dat de bedoelde kunstenaar, die den heer Kramm „nergens anders is voorgekomen", de ons bekende Aegidius van den Hecken is. Niet slechts de overeenstemming der namen, maar ook de omschrijving „uitnemendt uitvoerig" brengt haar tot eene hooge mate van waarschijnlijkheid. Dat men hier met eene schilderij in olieverf te doen heeft, wordt wel is waar niet bepaald gezegd, maar schijnt toch uit het verband te volgen. — Tevens zij hier aangevuld, wat op blz. 242 aangaande den bouwkundige Gerard Gog, achtsten prior van Rooklooster, is gezegd. Uit Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 46, blijkt, dat hij kloosterling van Windesheim was. Hij kan dan niet anders zijn dan „frater Gerardus Ludolphi de Goch" (*Chron. Wind.* p. 108), die in 1414 werd ingekleed (*Naamlijst*, afgedrukt in Bijlage V). Sanderus schrijft voorts aangaande hem: „in Architectonica arte plurimùm peritus, unde in primo anno sui Prioratus tres partes ambitus Fratrum Choralium construxit. Praefuit huic Coenobio quatuor annis [d. i. van 1433 tot '36 of '37], post quos ad Domum professionis rediens, ibidem procurator perduravit penè usque ad finem vitae, ubi plurima reliquit industriae suae monumenta." Neemt men nu in aanmerking, dat in 1442 of '43 een nieuw gedeelte aan de kloosterkerk te Windesheim werd aangezet (zie boven, dl. I, blz. 80), dan wordt het hoogstwaarschijnlijk, dat Gerard van Goch in dien bouw de hand zal hebben gehad.

beiden den minsten invloed [1]). Met de innigste liefde aan de Kerk en de kerkleer gehecht, brachten zij de dogmatiek geene enkele schrede vooruit, en namen zij tegen de kerkhervorming der zestiende eeuw, die zij onbewust hadden helpen bevorderen [2]), eene vijandige houding aan [3]). Evenzoo bleven zij ten aanzien der plichten- en der beoefeningsleer staan bij de bekrompen begrippen van den vroegeren tijd [4]). Daarentegen hebben zij, ondanks al het ziekelijke, dat hunne vroomheid vaak aankleefde, den geest der godsvrucht in ruimeren kring aangekweekt, niet door collatiën en sermoenen, gelijk men allicht zou meenen, maar door de stichtelijke geschriften van mannen als Hendrik Mande, Gerlacus Petersz., Thomas a Kempis en anderen, allermeest door het wereldberoemd werk »De imitatione Christi" [5]). Het hoogste nochtans, wat zij hebben gedaan, datgene, wat hunne historische beteekenis uitmaakt en waardoor zij een onmiskenbaren invloed op duizenden hebben uitgeoefend, bestaat in de uitgebreide kloosterreformatie, die door hen in Noord-Nederland, Zuid-Nederland, Duitschland en Frankrijk met uitstekend gevolg is volbracht [6]). En hoewel zij als kloosterlingen een meer ouderwetsch en minder vrijzinnig standpunt dan de broeders des gemeenschappelijken levens innamen, en het, van deze zijde beschouwd, te wenschen ware geweest, dat zij de kracht der »moderne devoten" niet hadden versnipperd, mag aan den anderen kant niet worden vergeten, dat zij van den Deventerschen kring hebben afgetrokken, wat al te kloosterachtig dacht; dat door hun invloed menig fraterhuis is opgericht; dat zij de Broederschap, waar dit noodig bleek, beschermden, en dat de zedelijk-godsdienstige hervorming, door de »moderne devotie" beoogd, door hen gebracht is in honderden kloosters, terwijl geen enkel daarvan voor de broeders des gemeenschappelijken levens zou toegankelijk zijn geweest [7]).

Ten slotte nog dit. Daar zullen er wezen, wier vraag naar

---

1) Zie boven, blz. 246—254.

2) Zie boven, dl. I, blz. 11; dl. II, blz. 271, 273.

3) Zie boven, blz. 254—273.

4) Zie boven, blz. 273—297.

5) Zie boven, blz. 297—329.

6) Zie boven, blz. 329—369.

7) Zie dit alles boven, blz. 369—381.

den invloed van Windesheim eigenlijk hierop nederkomt, wat het tot voorbereiding van het Protestantisme heeft gedaan. Hun geven wij ten antwoord: »De Windesheimers waren zelven met hart en ziel protestanten, niet in den historischen, maar toch in hoogen en heiligen zin: zij protesteerden, allernaast op het gebied van het kloosterleven, tegen alle immoraliteit".

En of er ook nog later iets van hun invloed zou zijn gebleven?

Een man nam een steen en wierp dien in het water. En er vormden zich kringen, al wijder en meer. En zij bleven zich vermenigvuldigen en voortdurend verbreeden, ook toen het oog de rimpels niet meer onderscheiden kon.

VERBETERINGEN.

Blz. 12, reg. 17v: Jaarlijds; lees: Jaarlijks.
„ 21, noot 1: 1615—'20; lees: 1613—'15.
„ 46, reg. 21v: Johan van Naaldwijk; lees: Dirk van de Graaf.
„ 79, de noot: haedelingen; lees: handelingen.
„ „ , noot 1: 7 Maart; lees: 6 Maart.
„ 89, noot 1: 1411; lees: 1511.
„ 112, noot 3: 91; lees: 89.
„ 142, reg. 18v. Zie de verbetering op blz. 354, noot 8.
„ 143, reg. 6: vier; lees: drie.
„ „ , noot 2. Tot verbetering van dl. I, blz. 220.
„ 166, reg. 19: 1603; lees: 1604.
„ 175, noot 5: *invogués*; lees: *invoqués.*
„ 176, reg. 4: Karel de Cooth; lees: Karel van Cooth, en verg. Malou, *Recherches*, 3me éd., p. 419 suiv.
„ 190, reg. 9. Zie de aanvulling op blz. 383, noot 3.
„ 227, reg. 4: Karel de Cooth; lees: Karel van Cooth.
„ 236 en 238. Zie de aanvulling op blz. 384, noot 2.
„ 242, reg. 2v. Zie de aanvulling op blz. 384, noot 2.
„ 246, noot 4: zestienden; lees: zeventienden.
„ 263, reg. 2: bij; lees: bij 1).
„ 278, reg. 1. Zie de aanvulling op blz. 378, noot 2.

DATE DUE

~~FACULTY~~

~~4 weeks~~

GAYLORD

PRINTED IN U.S.A.

BX2627 .W5A18 v.2
Het klooster to Windesheim en zijn
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00045 0793